

Ivo Andrić

TRAVNIČKA HRONIKA

PROLOG

Na kraju travničke čaršije, ispod hladovitog i hučnog izvora Šumeća, postoji otkad svet pamti mala »Lutvina kahva«. Toga prvog sopstvenika kafane, Lutve, ne sećaju se ni najstariji ljudi; taj je bar stotinak godina već na nekom od razasutih travničkih grobalja, ali svi idu kod Lutve na kafu i njegovo se ime pamti i izgovara tamo gde su zaboravljena imena tolikih sultana, vezira i begova. U bašti te kafanice, pod samom stenom, u podnožju brega, ima jedno odvojeno, hladovito i malo uzvišeno mesto, gde raste stara lipa. Oko te lipe i između stena i busenja uklopljene su niske klupe nepravilna oblika na kojima je zadovoljstvo posedeti i sa kojih se teško ustaje. One su izlizane i iskrivljene godinama i dugom upotrebom i potpuno srasle i postale jedno sa drvetom, zemljom i kamenom oko njih.

Za vreme letnjih meseci, to jest od početka maja pa do kraja oktobra, to je, po davnašnjoj tradiciji, mesto na kom se posle podne, oko 15.00¹, sastaju travnički begovi i ugledniji ljudi koji su prepušteni u njihovo društvo. U to doba dana niko se drugi od građana ne bi usudio da sedne i pije kafu na toj uzvisini. To se mesto zvalo Sofa. I ta je reč u narodnom govoru u Travniku imala, kroz naraštaje, svoje utvrđeno društveno i političko značenje, jer što je na Sofi rečeno, pretreseno i zaključeno, to je bilo gotovo isto toliko koliko da je rešeno među ajanima, na Divanu kod vezira.

I danas tu sedi desetak begova, iako je dan već oblačan i javlja se vetar koji u ovo doba godine donosi kišu. Poslednji je petak u mesecu oktobru 1806. godine. Sedeći na svojim mestima, begovi tiho razgovaraju; većina ih zamišljeno prati igru sunca i oblaka i zlovoljno kašljuca.

Govor je o jednoj krupnoj novosti.

Jedan od njih, neki Sulejman-beg Ajvaz, koji je ovih dana putovao poslom u Livno, razgovarao je tamo sa nekim Splićaninom, ozbiljnim čovekom kako kaže, i od njega čuo tu vest koju on sada begovima kazuje. Ljudima je nejasno, raspituju ga za pojedinosti i traže da ponovi već rečeno. Sulejman-beg objašnjava:

— Pa eto kako. Lijepo me čovjek pita: »Spremate li se musafirima u Travniku?« »Jok mi«, kažem ja, »nije nam do musafira.« »E, bilo vam ne bilo, valja da im se spremate«, kaže, »jer će vam stići francuski konzul. Tražio Bunaparta na Kapiji u Stambolu da može poslati svoga konzula, da otvori konzulat u Travniku i da tu sjedi. I već mu je to odobreno. Još ove zime se možete nadati konzulu.« Odbijam ja na šalu: »Stotine godina smo živili bez tih konzula pa možemo i odsada, a i šta će konzul u Travniku?« Ali on jedno te jedno. »Kako ste živili da ste živili, sad vam valja živiti sa konzulom. Taka vremena došla. A konzul će sebi naći posla: sješće pored vezira da naređuje i raspoređuje, da gleda kako se vladaju begovi i age a kako raja. i da sve javlja Bunaparti.« »To nit je bilo niti može suzbijam ja vlahu, »niko nama nikad nije u naše poslove zavirivao, pa neće ni taj.« »E, bogami, vi gledajte kako ćete«, kaže meni on, »ali konzula će vam valjat primiti, jer što Bunaparta zatraži niko dosad nije odbio pa neće ni devlet u Stambolu. Nego, čim vidi Austrija da ste primili francuskog konzula, zatražiće i oni da primite i njenog, a za njom će doći Rusija...« »Ej, ode ti daleko, komšija«,

¹ Rečnik turskih reči i provincijalizama

zaustavljam ga ja, ali on se samo smješka, rđa latinska, i hvata se za brk: »Ovo ti meni odsijeci, ako ne bude ja ovako kao što ti kažem, ja nalik na ovo.« — Eto, to sam čuo, dobri ljudi, i nikako mi ne izlazi iz glave — završi Ajvaz svoje pričanje.

U današnjim prilikama — francuska vojska je već godinu dana u Dalmaciji, Srbija ne prestaje da se buni — jedna ovakva nejasna vest bila je dovoljna da uznemiri i zbuni i inače zabrinute begove. Uzmučili se i zabrinuli begovi, iako se to po njihovim licima i mirnim dimovima koje odbijaju ne bi moglo da primeti. Sporo i neodlučno govore, jedan po jedan, i nagađaju šta bi to moglo biti i koliko ima laži a koliko istine u ovim vestima, šta bi trebalo preduzeti da se stvar izvidi i možda već u začetku spreči.

Jedni su mišljenja da su to izmišljene i preterane vesti kojima neko želi da ih uznemiri i zaplaši. Drugi opet kažu, sa gorčinom u glasu, da su takva vremena došla i da se takve stvari dešavaju i u Stambolu i u Bosni i u celom svetu, da se ničemu ne treba čuditi i da na sve treba da budu spremni. Treći se opet teše da je ovo Travnik — Travnik! — a ne koja mu nedrago kasaba i palanka, i da se njima ne mora i ne može desiti ono što se drugima dešava.

Svaki govori ponešto, tek koliko da se javi, ali niko ne kazuje ništa određeno, jer svi čekaju šta će kazati najstariji među njima. A najstariji je Hamdi-beg Teskeredžić, krupan starac, sporih pokreta, ali još uvek snažnog tela džinovskih srazmera. Mnoge je ratove prošao i dopadao i rana i ropstva, a imao je jedanaest sinova i osam kćeri i mnogobrojno potomstvo od njih. Brada i brkovi su mu retki a celo oštro i pravilno lice opaljeno, puno ožiljaka i modrih pega od jedne davnašnje eksplozije baruta. Teški očni kapci olovne su boje i spušteni nisko. Reč mu je spora ali jasna.

Najposle Hamdi-beg svojim začudo mladim glasom prekide nagađanja, slutnje i bojazni:

— De sad, da ne žalimo za živa hadžije, što no se kaže, i da ne uzbunjujemo svijet bez potrebe. Sve treba slušati i pamtiti, ali ne treba sve odmah srcu uzimati. I sa tim konzulima, ko zna kako je. Ja doći ja ne doći. A i da dođu, neće Lašva poteći naopako, nego opet ovuda kuda i teče. Mi smo ovdje na svome, a svaki drugi koji dođe na tuđem je i nema mu duga stanka. Vojske su ovdje padale pa se nisu mogle dugo zadržati. Mnogi je ovdje došao da ostane, ali mi smo svakom dosada u leđa pogledali, pa ćemo i njima, ako baš dođu. Sad ih još nema ni na pomolu. A što je taj tamo tražio u Stambolu, to još ne mora hiti gotova stvar. I dosada je mnogi mnogi koješta tražio, ali ne biva sve što ko traži...

Izgovorivši ljutito poslednje reči, Hamdi-beg zastade i u potpunosti tišini odbi jedan dim pa nastavi:

— Pa i da bude! Valja vidjeti kako će biti i koliko će biti. Ničija nije do zore gorila, pa neće ni toga ... toga ...

I tu se Hamdi-beg lako zagrcnu i zakašlja od prikrivene ljutnje, i tako ne izgovori Bunapartino ime koje je bilo u svima mislima i na svima usnama.

Više niko ne reče ništa i na tome ostade razgovor o toj najnovijoj vesti.

Ubrzo oblaci zakloniše sasvim sunce i prođe jak i hladan talas vetra. Na topolama pored vode zašušta lišće metalnim zvukom. Studena jeza koja je prolazila celom travničkom dolinom kazivala je da je za ovu godinu došao kraj sedenjima i razgovorima na Sofi. Jedan po jedan počeo begovi da se dižu i uz neme pozdrave razilaze kućama.

I

Početkom 1807. godine stale su da se dešavaju neobične i dotle nepoznate stvari u Travniku.

Nikad niko u Travniku nije ni pomislio da je to varoš stvorena za običan život i svagdašnje događaje. Nikad, ni poslednji balija ispod Vilenice. To osnovno osećanje da su oni odnekud drukčiji nego ostali svet, stvoreni i pozvani za nešto bolje i više, ulazilo je u svako ljudsko stvorenje, sa hladnim vetrom sa Vlašića, sa reskom vodom iz Šumeća, sa »slatkim« žitom prisojnih njiva oko Travnika, i nije ih nikad napuštalo, ni u snu ni u bedi ni na samrtnom času.

To je važilo u prvom redu za Turke koji žive u samoj varoši. Ali je čak i raja od sve tri vere, rasturena po strmim okrajcima ili sabijena u odvojenom predgrađu, bila ispunjena istim osećanjem, samo na svoj način i shodno svome stanju. To je važilo i za samu njihovu varoš u čijem je položaju i rasporedu bilo nečeg naročitog, osobenog i ponositog.

Njihov grad, to je u stvari jedna tesna i duboka raselina koju su naraštaji s vremenom izgradili i obradili, jedan utvrđen prolaz u kom su se ljudi zadržali da žive stalno, prilagođavajući kroz stoleća sebe njemu i njega sebi. Sa obe strane ruše se brda strmo i sastaju pod ostrim uglom u dolini u kojoj jedva ima mesta za tanku reku i drum pored nje. Tako sve liči na napola rasklopljenu knjigu na čijim su stranicama, s jedne i druge strane, kao naslikani, bašte, sokaci, kuće, njive, groblja i džamije.

Nikad niko nije izračunao koliko je sunčanih sati priroda uskratila ovome gradu, ali je izvesno da se sunce ovde docnije rađa i ranije zalazi nego u ma kojoj od bosanskih mnogobrojnih varoši i varošica. To ne poriču ni Travničani, ali zato tvrde da sunce, dok sja, nigde ne sja tako kao nad njihovim gradom.

U toj uskoj dolini kojom po dnu protiče Lašva a sa strana je šaraju vrela, jazovi i potoci, punoj vlage i promaje, gotovo nigde nema prava puta ni ravna mesta, koliko da čovek nogu metne slobodno i bezbrižno. Sve je strmo i neujednačeno, izukrštano i isprepleteno, povezano ili isprekidano privatnim putevima, ogradama, čikmama, baštama i kapidžicama, grobljima ili bogomoljama.

Tu, na vodi, tajanstvenoj, nestalnoj i moćnoj stihiji, rađaju se i umiru naraštaji Travničana. Tu oni rastu, slabunjavi i bledoliki, ali otporni i svemu dorasli; tu žive, sa vezirskim Konakom pred očima, gordi, tankovijasti, gizdavi, probirači i mudrice; tu posluju i stiču ili sede dokoni i sirotuju, svi uzdržljivi i opreznji, ne znaju za glasan smeh, ali umeju da se podsmehnu, malo govore, ali vole da šapatom ogovaraju; i tu se sahranjuju, kad im dođe vreme, svaki po svojoj veri i svojim običajima, u podvodna groblja, praveći mesta novom, sličnom naraštaju.

Tako se smenjuju pokolenja i predaju jedno drugom ne samo utvrđene telesne i duševne osobine, nego i zemlju i veru, ne samo nasledno osećanje mere i granice, ne samo znanje i razlikovanje svih staza, kapidžika i prolaza svoje zamršene varoši, nego i urođenu sposobnost za poznavanje sveta i ljudi uopšte. Sa svim tim dolaze travnička deca na svet, ali više od svega sa gordošću. Gordost, to im je druga priroda, živa sila koja ih kroz ceo život prati i pokreće i udara im vidan znak po kome se razlikuju od ostalog sveta.

Njihova gordost nema ničeg zajedničkog sa naivnom nadmenošću obogaćenih seljaka i sitnih kasabalija koji se, zadovoljni sami sobom, vidno prse i glasno hvale. Njihova gordost je, naprotiv, sva unutarnja; više jedno teško nasleđe i mučna obaveza prema sebi, svojoj porodici i varoši, upravo prema visokoj, gardoj i nedostižnoj predstavi koju oni imaju o sebi samima i o svojoj varoši.

Samo, svako ljudsko osećanje ima svoju meru i granicu, čak i osećanje sopstvene veličine. Jeste da je Travnik vezirski grad i u njemu svet gospodski, čist, odmeren i mudar, s carem da govori, ali i Travničanima su dolazili dani kad bi im njihov nam udarao na nos i kad bi u sebi poželeli da žive mirno i bezbrižno, u nekoj od onih običnih, neslavnih kasaba koje se ne pominju u obračunima careva ni u sukobima država i koje nisu na udaru svetskih događaja ni na putu slavnih i važnih ličnosti.

Vremena su postala takva da se ničem prijatnom nije moglo nadati, da dobro nije moglo doći. Zato su gordi i lukavi Travničani želeli da uopšte ništa ne dođe, da se živi, koliko je god moguće, bez promena i iznenađenja. Kakvo dobro može doći kad su carevi zavađeni, narodi se krve i zemlje gore? Nov vezir? Neće biti bolji nego gori od ranijeg, a pratnja mu je nepoznata i mnogobrojna, izgladnela, sa bogzna kakvim novim prohtevima. (»A najbolji je onaj koji je došao do Priboja, pa se odatle vratio u Stambol i nikad nije nogom stupio u Bosnu.«) Neki stranac? Ugledan putnik, možda? — I to se zna šta je i kako je. Ostave nešto troška i poklona u varoši, ali za njima ide potera ili već sutradan ispit i istraga. Ko su i šta su, kod koga su prenoćili, s kim su razgovarali? Dok se ispetljaš i otarasiš, presedne ti sve i ode deseterostruko. Ili uhoda? Ili neki poverenik nepoznatih sila i sumnjivih namera? Na kraju, nikad se ne zna šta ko nosi i čiji je ko kalauz.

Ukratko, danas dobra nema. Nego ovo hleba i ovo dana, što je kome ostalo, da se pojede i da se poživi na miru, u ovom najgospodskijem gradu na zemlji, a bog da nas sačuva od slave, od krupnih gostiju i velikih događaja.

Tako su, tih prvih godina XIX veka, mislili i želeli u sebi ugledni Travničani, ali razume se da je to i ostalo u njima, jer kod svakog Travničanina ima od želje i pomisli pa do njihovog vidnog ili glasnog izraza dug i krivudav put koji se lako ne prelazi.

A događaja i promena bilo je u poslednjim vremenima — to jest krajem XVIII i početkom XIX veka — zaista mnogo i od svake ruke. Događaji su navaljivali sa svih strana, sudarali se i kovitlali po Evropi i velikom Turskom Carstvu i dopirali čak i u ovu kotlinu i zaustavljali se u njoj kao bujice ili nanosi.

Još otkako su se Turci povukli iz Mađarske, odnosi između Turaka i hrišćana bivali su sve teži i složeniji i opšte prilike se pogoršavale. Ratnici velikog Carstva, age i spahije, koji su morali da napuste bogate posede u plodnim ravninama Ugarske i da se vrate u svoju tesnu i ubogu zemlju, bili su ozlovoljeni i kivni na sve što je hrišćansko, a u isto vreme oni su povećavali broj usta koja jedu, dok je broj ruku koje rade ostajao isti. S druge strane, ti isti ratovi XVIII veka, koji su Turke potiskivali iz susednih hrišćanskih zemalja i vraćali ih u Bosnu, izazivali su kod hrišćanske raje smeće nade i otvarali dotle neslućene vidike, a to je moralo uticati i na odnos raje prema »carstvujušćoj gospodi Turcima«. Obe strane, ako se u toj fazi borbe već može govoriti o dve strane, borile su se, svaka na svoj način i sredstvima koja su odgovarala prilikama i vremenima. Turci su se borili pritiskom i silom, a hrišćani strpljenjem, lukavstvom i zaverom ili spremnošću na zaveru; Turci za odbranu svoga prava na život i svoj način života, a hrišćani za sticanje toga istog prava. Raja je osećala da joj Turci postaju sve teži, a Turci su uviđali sa ogorčenjem da se raja pohasila i da nije ono što je nekad bila. Od tih sukoba tako suprotnih interesa, verovanja, težnji i nadanja, stvaralo se jedno grčevito klupko koje su duga turska ratovanja sa Venecijom, Austrijom i Rusijom sve više zaplitala i stezala. U Bosni je postajalo tešnje i mračnije, sukobi sve češći, život sve teži i sa sve manje reda i izvesnosti.

A početak XIX veka doneo je ustanak u Srbiji kao vidan znak novih vremena i novih načina borbe. Klupko u Bosni još se jače steglo i zamrsilo.

Ta buna u Srbiji zadavala je s vremenom sve više brige i nezgode, štete, troškova i gubitaka celoj turskoj Bosni pa i Travniku, ali više veziru, vlastima i ostalim bosanskim varošima nego travničkim Turcima samim, koji ni jedan rat nisu smatrali dovoljno velikim i važnim da bi u njemu uzeli učešća svojim imetkom ili čak svojom ličnošću. O »Karađorđevoj uzbuni« Travničani su govorili sa usiljenim nipodaštavanjem, kao što su uvek nalazili neku podrugljivu reč i za vojsku koju je vezir slao protiv Srbije i koju su neodlučni i zavađeni ajani sporo i neuredno dovodili u okolinu Travnika.

Napoleonova ratovanja po Evropi bila su već dostojniji predmet travničkih razgovora. Najpre se o tim ratovima govorilo kao o dalekim događajima koji se tumače i prepričavaju, ali koji sa njihovim stvarnim životom nemaju i ne mogu imati nikakve veze. Dolazak francuske vojske u Dalmaciju primaknuo je neočekivano toga Bunapartu iz pričanja Bosni i Travniku.

U isto vreme u Travnik je došao novi vezir Husref Mehmed-paša i doneo poštovanje za Napoleona i interes za sve što je francusko, i to, kako su Travničani nalazili, u mnogo većoj meri nego što jednom Osmanliji i carskom većilu priliči.

Sve je to uznemiravalo i dražilo travničke Turke i oni su i o Napoleonu i njegovim podvizima počeli da se izražavaju kratkim i beznačajnim rečenicama ili samo ponosnim i prezirnim uspijanjem usana. Ali sve to nije moglo da ih potpuno udalji i zaštititi od toga Bunaparte i od događaja koji su se čudesnom brzinom širili od njega po Evropi, kao krug talasa od svoga središta, i kao požar ili zaraza stizali i onoga koji beži kao i onoga koji sedi nepomičan. Taj nevidljivi i njima nepoznati osvajač bacio je i u Travnik, kao u tolike druge gradove sveta, nemir, pokret i uzbuđenje. Tvrdio i zvučno ime Bunaparta ispuniće i travničku kotlinu za niz godina i Travničani će, hteli ne hteli, često žvakati njegove čvornovite i čoškaste slogove; ono će im dugo zujati u ušima i titrati pred očima. Jer, nastupala su *konzulska vremena*.

Svi Travničani, bez razlike, vole da se prave ravnodušni i da izgledaju neosetljivi. Ali vesti o dolasku konzula, čas francuskog, čas austrijskog, čas ruskog, čas sve trojice zajedno, izazivale su kod njih nade ili zabrinutosti, budile želje i očekivanja, a sve se to nije dalo potpuno prikriti, nego je unosilo pokreta u duhove i živosti u razgovore.

Malo je ko znao šta u stvari znače te vesti, koje se pronose još od jesenas, a niko nije mogao da kaže ni koji konzuli treba da dođu ni šta će da rade u Travniku. Jedna novost i jedna neobična reč bile su u sadašnjim prilikama dovoljne da uzbude maštu sveta, da izazovu mnoge razgovore i nagađanja, i još više: mnoge sumnje i bojazni, mnoge skrovite želje i pomisli koje se nose u sebi, ali ne kazuju i ne objavljuju.

Domaći Turci su bili, kao što smo videli, zabrinuti i zlovoljno su pominjali mogućnost dolaska konzula. Nepoverljivi prema svemu što dolazi iz inostranstva i unapred nerasploženi prema svakoj novini, Turci su se, u sebi, još nadali da bi i to mogli biti samo rđavi glasovi i zle prilike, i da bi ti konzuli mogli i ne doći ili, najposle, ako dođu, da će otići sa zlim vremenima koja su ih donela.

Hrišćani, kako katolici tako pravoslavni, radovali su se naprotiv takvim vestima i prenosili ih i pretakali od usta do usta, kradom i šapatom, nalazeći u njima povoda za neodređene nade i za izgleda na promene. A promene mogu biti samo nabolje.

Naravno da je svaki od njih posmatrao stvari svojim očima i sa svoje, često protivne, tačke gledišta.

Katolici, koji su u većini, maštali su o uticajnom austrijskom konzulu koji će doneti pomoć i zaštitu moćnog katoličkog cara iz Beča. Pravoslavni, koji su malobrojni i u poslednjih nekoliko godina stalno gonjeni zbog ustanka u Srbiji, nisu očekivali mnogo ni od

austrijskog ni od francuskog konzula, ali su u tome gledali dobar znak i dokaz da turska vlast slabi i da dolaze dobra i spasonosna nemirna vremena. I odmah su dodavali da, naravno, »bez ruskog konzula ništa biti ne može«.

I sami malobrojni ali živahni Jevreji, sefardi, nisu mogli da kod ovakvih vesti zadrže potpuno svoju poslovnu ćutljivost kojoj su ih naučila stoleća; i njih je uzbuđivala pomisao da bi u Bosnu mogao doći konzul velikog francuskog cara Napoleona, »koji je za Jevreje dobar kao dobar otac«.

Vesti o dolasku stranih konzula, kao sve vesti u našim krajevima, javljale su se iznenada, rasle do fantastičnih srazmera, a zatim nestajale odjednom, da bi se posle nekoliko nedelja opet pojavile novom snagom i u novom obliku.

Usred zime, koja je te godine bila blaga i trajala kratko, ti su glasovi dobili prvi izgled stvarnosti. U Travnik je stigao iz Splita neki Jevrejin po imenu Pardo i sa Jusom Atijasom, travničkim trgovcem, počeo da traži podesnu kuću za Francuski konzulat. Obilazili su svuda, odlazili kod kajmakama, razgledali sa mutevelijom vakufske zgrade. Zaustavili su se na jednoj velikoj, pomalo zapuštenoj kući koja je pripadala Vakufu, u kojoj su oduvek odsedali i živeli dubrovački trgovci i koja se stoga zvala dubrovački han. Kuća je bila u strani, iznad medrese, usred velike strme bašte koju je presecio potok. Čim je pogodba svršena, nađeni su majstori, dunderi i zidari, da kuću urede i oprave. I ta kuća, koja je dotle stajala po strani i neprimećena zijala praznim prozorima u svet, odjednom je oživela, počela da privlači na sebe pažnju naroda i ljubopitstvo dece i dokonog sveta. Odnekud počeo da se govori o grbu i zastavi koji će biti vidno i stalno izloženi na zgradi stranog konzulata. To su bile stvari koje uistinu nikad niko još nije video, ali su te dve krupne i važne reči Turci izgovarali retko i sa mrštenjem a hrišćani često, zlorado i šapatom.

Travnički Turci su, naravno, bili isuviše mudri i ponosni da svoje uzbuđenje pokažu, ali ga u razgovorima u četiri oka nisu krili.

Odavno njih muči i zabrinjava saznanje da je carska taraba na granicama posrnula i da Bosna postaje razgrađena zemlja po kojoj gaze ne samo Osmanlije nego i kauri iz bela sveta, u kojoj čak i raja diže glavu drsko kao nikad dosad. A sada treba da navale i neki kaurski konzuli i uhode, koji će na svakom koraku slobodno isticati vlast i silu svojih careva. Tako će, malo-pomalo, doći kraj dobrom redu i »lijepoj tišini« turske Bosne, koju je i onako već odavno sve teže braniti i čuvati. Božja je volja da vlada ovakav red: Turčin do Save a Švabo od Save. Ali protiv toga jasnog božjeg naređenja radi sve što je kršteno i cima tom ogradom na granici i potkopava je danju i noću, javno i tajno. A u poslednje vreme i ta sama božja volja biva nekako sve manje vidna i izrazita. — Šta još neće doći i ko još neće naići? — pitali su se stari Turci sa iskrenim ogorčenjem.

I zaista, ono što je povodom vesti o otvaranju stranih konzulata govorio kršten svet, pokazivalo je da turska zabrinutost nije neopravdana.

— Razviće se barjak! — šaputali su ljudi a oči su im sevale prkosno kao da će to biti njihov barjak. U stvari, niko nije pravo znao kakav bi to barjak trebalo da bude ni šta bi moglo da se desi kad se on pojavi, ali sama pomisao da se osim zelenog turskog barjaka mogu razviti i druge boje i slobodno lepršati pored njega izazivala je kod sveta neki radostan blesak u očima i podizala nade koje samo raja može da ima i poznaje. Od te cigle tri reči — Razviće se barjak! — mnogome je siromahu bar za sekundu postalo svetlije u kući, prijatnije u praznom stomaku i toplije u tankom odelu; od te tri proste i neodređene reči mnogome je rajetinu poigralo srce, zbleštao vid od nekih jarkih boja i zlatnih krstova, i pobednički zašumele u ušima, kao vior, sve zastave svih hrišćanskih careva i kraljeva. Jer, čovek može i od jedne reči da živi, samo ako u njemu ima još rešenosti da se bori i borbom održava u životu.

Osim svega ovoga, bio je još jedan razlog zbog kojeg je mnogi trgovac u čaršiji pomišljao sa dobrom nadom na tu promenu. Javljao se izgled na zaradu od dolaska toga

novog, nepoznatog ali verovatno imućnog sveta koji će svakako morati da pazaruje i troši. Jer, poslednjih godina čaršija je bila oslabila i pazar utanjio. Naročito otkako se Srbija pobunila. Mnoge komore i kuluci i česte zaplene odbili su seljaka od varoši, pa ne prodaje gotovo ništa, a kupuje samo najnužnije. Ono što je država kupovala plaćalo se slabo i neuredno. Slavonija se zatvorila, a Dalmacija, s dolaskom francuske vojske, postala neredovno i nesigurno tržište.

U takvim prilikama računalo se u travničkoj čaršiji i sa malenkostima i u svemu tražio željeni znak za preokret nabolje.

Najposle je nastupilo i to o čemu se već mesecima govorilo. Stigao je, kao prvi, francuski generalni konzul.

Bio je kraj februara meseca, poslednji dan ramazanskog posta. Na jedan sat pred iftar, na hladnom februarском suncu, koje je zalazilo, svet iz donje čaršije mogao je da posmatra dolazak konzula. Dućandžije su bile već počele da unose robu i spuštaju ćepenke, kad je trka ljubopitljive Cigančadi objavila dolazak konzula.

Povorka je bila kratka. Na čelu su jahali vezirovi izaslanici, dvojica od najuglednijih ičoglana, sa šest konjanika. Oni su bili izišli do Lašve u sretanje. Bili su svi na dobrim konjima i lepo opremljeni. Sa strane i pozadi jahali su zaptije livanjskog kajmakama, koji su na celom putu pratili konzula. Izgledali su dosta neugledno, onako ozebli i umorni, na netimarenim, sitnim konjima. U sredini povorke jahao je na gojaznom i postarijem zekanu francuski generalni konzul, gospodin Žan Davil, visok čovek, plavih očiju i brkova, crvena lica. Pored njega jedan slučajni saputnik, gospodin Pukvil, koji putuje za Janjinu, gde mu je brat francuski konzul. Iza njih, na odstojanju od nekoliko koraka, jahao je onaj isti splitski Jevrejin Pardo i dva krupna Sinjanina, u francuskoj službi. Sva trojica su bila do očiju umotani u crne kabanice i crvene seljačke šalove, a iz čizama im je virilo seno.

Povorka, kao što se vidi, nije bila ni inače mnogo svečana ni mnogobrojna, a zimsko vreme joj je oduzimalo od sjaja i dostojanstvenosti, jer studen nameće grubo odelo, zgrčen stav i brz hod.

Tako je, izuzev ono nešto prozeble Cigančadi, povorka prošla kroz opštu ravnodušnost travničkog sveta. Turci su se pravili kao da je ne vide, a hrišćani nisu smeli da je upadljivo posmatraju. A i onaj ko je sve video, ispod oka ili negde sa skrovitog mesta, bio je pomalo razočaran ovako šturim i prozaičnim ulaskom Bunapartinog konzula, jer je većina zamišljala konzule kao visoke dostojanstvenike koji nose sjajne odore, pune gajtana i odličja, jašu na dobrim konjima ili se voze u hintovima.

II

Konzulova pratnja je odsela u hanu, a konzul i gospodin Pukvil u kući Josifa Baruha, najbogatijeg i najuglednijeg Jevrejina u Travniku, jer velika kuća koja se opravljala za Francuski konzulat nije mogla biti gotova još za petnaestak dana. Tako je u maloj ali lepoj kući Josifa Baruha osvanuo, na prvi dan ramazanskog Bajrama, neobični gost. Celo prizemlje kuće bilo je prepušteno njemu i gospodinu Pukvilu. Davilova soba je bila na uglu, velika; dva prozora su gledala na reku a dva, sa drvenim demirima, u baštu koja je bila pusta i zamrzla, pokrivena slanom koja se nije topila celog dana.

Na spratu iznad konzula čula se neprestana lupa, trka i dozivanje mnogobrojne Baruhove dece i oštri glas njihove majke, koja ih je pretnjama i kletvama uzaludno umirivala. Iz grada je dopirala pucnjava topova i prasak dečjih pušaka, uši je parala ciganska svirka. Jednolično su tukla dva bubnja, a na njihovoj mračnoj pozadini izvijala je zurla i pirlitala nepoznate melodije sa neočekivanim zavojima i prekidima. To su bih oni retki dani u godini kad je Travnik izlazio iz svoje tišine.

Kako nije bio red da konzul izlazi pre svečane posete veziru, Davil je proveo tri dana Bajrama u toj velikoj sobi, stalno sa istom rečicom i zamrzlom baštom pred očima, ali zato su mu uši bile pune tih neobičnih zvukova iz kuće i iz varoši. Mrsna i obilna jevrejska jela, mešavina španske i orijentalne kuhinje, donosila su težak zadah zejtina, pržena šećera, luka i jakih začina.

Davil je provodio vreme u razgovoru sa zemljakom Pukvilom, u izdavanju naredaba i primanju obaveštenja o ceremonijalu prilikom prve posete, koja je trebalo da bude u petak, odmah posle trećeg dana Bajrama. Iz Konaka je primio kao dar dve velike sveće i po oku badema i suvog grožđa.

Kao veza između Konaka i novog konzula služio je vezirov lekar i tumač Cesar d'Avenat, koga su i Osmanlije i naš svet zvali Davna. To mu je bilo ime, koje nosi već celu drugu polovinu života. U stvari, bio je starinom iz Pijemonta a rodom iz Savoje, i po prirođenju Francuz. Kao mlad čovek poslat je na medicinsku školu u Monpelje. Tada se još zvao Cesare Davenato. Tu se prozvaio svojim sadašnjim imenom i opredelio za francusku narodnost. Otud je na neobjašnjen i neobjašnjiv način dospeo u Carigrad, gde je kao hirurg i lekarski pomoćnik stupio u službu velikog kapudan-paše Kučuk Huseina. Od kapudan-paše ga je preuzeo Mehmed-paša, kad je pošao za vezira u Egipat, i odatle ga doveo u Travnik, kao lekara, tumača i čoveka doraslog svakom poslu i korisnog i upotrebljivog u svim prilikama.

Bio je visok, krakat i snažan čovek, zagasite boje kože i crne kose, napuderisane i vešto složene u perčin. Retki ali duboki tragovi boginja na širokom, obrijanom licu sa velikim, čulnim ustima i žarkim očima. Odeven pažljivo i po staroj francuskoj modi.

Davna je unosio iskrenu dobru volju u posao i trudio se da bude istinski koristan svome uglednom zemljaku.

Sve je to bilo novo i čudno i ispunjavalo Davilu vreme iako nije moglo da ispuni misli koje su, naročito u sporim noćnim satima, velikom brzinom prelazile, munjevito i proizvoljno, iz sadašnjosti u prošlost ili tražile da nazru oblike budućnosti.

Noći su bile teške i izgledale beskrajne.

Teško se privikavao na nenavikli niski ležaj na podu, od kojeg mu se zanosila glava, i na miris vune u punim i nedavno »ispucanim« dušecima. Budio se često, jer ga je obuzimala vatra od sparine pretrpanih vunених dušeka i jorgana i palila silina istočnjačkih jela koja se teško jedu i još teže vare. Ustajao je u tami i pio ostru studenu vodu, koja je rezala jednjak i bolno hladila stomak.

Danju, dok je razgovarao sa Pukvilom ili sa Davnom, on je bio odrešit i miran čovek, sa određenim imenom, zvanjem i rangom, jasnim ciljem i vidljivim zadacima zbog kojih je došao u ovu zabačenu tursku provinciju, kao što bi došao u ma koji drugi kraj sveta. Ali noću, on je bio i ono što jeste i sve što je nekad bivao ili što je trebalo da bude. I taj čovek koji je ležao u mraku dugih februarskih noći bio je za njega samoga stran, višestruk i na mahove potpuno nepoznat.

Pa i kad bi ga, već u ranu zoru, probudila bajramska svirka bubnjeva i zurla ili dečja trka na spratu iznad njega, Davilu je trebalo vremena da se rastrezni i snađe. Dugo se kolebao između jave i sna, jer su snovi imali više veze sa javom dosadašnjeg njegovog života, a sadašnja java ličila pre na neki san u kom čovek biva naglo bačen u čudnu, daleku zemlju i doveden u neobičan položaj.

Tako je i to buđenje ličilo na nastavak noćnih snova iz kojih se sporo i naporno prelazilo u neobičnu javu konzulovanja u dalekoj turskoj varoši Travniku.

I usred mešavine tih novih i neobičnih utisaka javljala su se neodoljivo sećanja i ukrštavala sa zadacima i brigama iz sadašnjosti. Događaji njegovog života nizali su se brzo i preko reda i pojavljivali u novoj svetlosti i neobičnim srazmerama.

Za njim je bio pun i nemiran život.

Žan Baptist Etjen Davil (Jean Baptiste-Etienne Daville) bio je bliže četrdesetim nego tridesetim godinama, visok, plav, prava hoda i pogleda. Bilo mu je sedamnaest godina kad je napustio svoju rodnu varoš na morskoj obali severne Francuske i došao u Pariz, kao toliki pre njega, tražeći od čega da živi i kako da se proslavi. Posle prvih traženja i iskustava, ubrzo ga je povukla revolucija, sa milionima ostalog naroda, i postala njegova lična sudbina. Sveska stihova i dva-tri smela početka istorijskih i društvenih drama, ostali su u sanduku; skromni položaj činovničkog pripravnika napušten je. Žan Davil je postao novina!. Objavljivao je i stihove i književne prikaze, ali glavni posao mu je bila Ustavotvorna skupština. Svu svoju mladost i celo oduševljenje za koje je bio sposoban, on je unosio u opširne skupštinske izveštaje. Ali pod žrvnjem revolucije sve se mrvilo, menjalo i nestajalo brzo i bez traga. Kao u snovima što biva, ljudi su prelazili kratko i neposredno od položaja na položaj, od časti do časti, od sramote do smrti, od bede do slave, samo jedni u Jednom pravcu a drugi u drugom, obrnutom.

U tim neobičnim vremenima i pod okolnostima o kojima ćemo još govoriti, Davil je bivao naizmence novinar, pa vojnik, dobrovoljac u ratu u Španiji, pa činovnik improvizovanog Ministarstva inostranih poslova, upućivan u misije u Nemačku, zatim u Italiju, kod Cisalpinske Republike i Malteškog reda. Pa opet novinar i književni referent Moniteur u Parizu. I najposle, sada, generalni konzul u Travniku, sa zadatkom da otvori Konzulat, da stvori i razvija trgovinske odnose sa tim krajevima Turske, da pomaže francuskim okupacionim vlastima u Dalmaciji i da prati pokrete raje u Srbiji i Bosni.

Tako bi izgledao život ovog gosta Baruhove kuće kad bi trebalo da bude prikazan u nekoliko rečenica za neki kratak curriculum vitae.

Ali sada, iz ove čudne perspektive i neočekivanog trodnevnog zatvora, Davil je često i sam morao da učini napor pa da se tačno seti ko je i otkuda je, šta je sve bivao u životu i zašto je došao ovamo, i otkuda to da povazdan premerava koracima ovaj crveni bosanski ćilim.

Jer dok je čovek u svom društvu i u redovnim prilikama, ti podaci iz njegovog curriculum vitae znače i za njega samog važne delove i značajne prekretnice njegovog života. Ali čim ga slučaj ili posao ili bolest izdvoje i usame, ti podaci počinju odjednom da blede i gasnu, da se neverovatno brzo suše i raspadaju, kao beživotna maska od hartije i laka, koju je čovek jednom upotrebio. A ispod njih počne da se pomalja naš drugi, samo nama znani život, to jest »zaistinska« istorija našeg duha i našeg tela, koja nije nigde zabeležena, koju niko i ne naslućuje, koja ima vrlo malo veze sa našim društvenim uspesima, ali koja je za nas i za naše krajnje zlo i dobro jedina važna i jedina stvarna.

Izgubljen u ovoj divljini, Davil je u dugoj noći, kad bi umukli svi šumovi, gledao unazad na svoj život kao na dugi niz samo njemu znanih pothvata i klonuća, borba, junaštava, sreća, uspeha, preloma, zala, protivrečnosti, nepotrebnih žrtava i uzaludnih kompromisa.

Iz tame i tišine ove varoši, koju još nije ni video kako treba, ali u kojoj ga nesumnjivo čekaju brige i teškoće, izgledalo je da se ništa u svetu ne da srediti ni izmiriti. Davilu se na mahove činilo da za život treba mnogo napora i za svaki napor nesrazmerno mnogo hrabrosti. Iz ove tame nijednom naporu se ne vidi kraja. Čovek, da ne bi stao i klonuo, vara sam sebe, zatrpava nedovršene zadatke novima, koje takođe neće dovršiti, i u novim pothvatima i novim naporima traži nove snage i više hrabrosti. Tako čovek potkrada sam sebe i s vremenom postaje sve veći i beznadniji dužnik prema sebi i svemu oko sebe.

Ali, kako se primicao dan prve posete, ta sećanja i razmatranja sve su više ustupala mesto novim utiscima i trenutnim a stvarnim brigama i poslovima. Davil se pribirao. Osetljivosti i sećanja stupala su u pozadinu svesti, odakle će se još često javljati, nadovezujući se čudno i neočekivano na svakodnevne događaje ili neobične doživljaje novog života u Travniku.

Najposle, prodoše i ta tri duga dana i njihove tri neobične noći. (Sa nekom slutnjom, koja obično ne vara namučene ljude, Davil je toga jutra pomislio: može biti da su ovo bili još najmirniji i najbolji dani koji su mi u ovoj tesnoj dolini suđeni.)

Toga jutra, dakle, već rano se začuo konjski kas i rzanje pod prozorima. Utegnut i svečan, konzul je dočekaio komandanta vezirovih mameluka, koga je pratio Davna. Sve je bilo kao što je ranije ugovoreno i predviđeno. Tu je bilo dvanaest vezirovih mameluka iz odreda koji je Mehmed-paša kao svoju ličnu pratnju doveo iz Egipta i na koji je bio naročito ponosan. Njihovi zaista vešto savijeni turbani od finog tkiva, — žica zlata, žica svile, — njihove krive sablje koje su slikovito visile niz konje i njihova široka odela višnjewe boje, privlačili su sve poglede. Konji za Davila i njegovu pratnju bili su prekriveni od glave do repa čohali ašama. Komanda je bila dobra i poredak savršen. Davil se trudio da što prirodnije uzjaše svoga konja, mirnog, postarijeg vranca širokih sapi. Konzul je bio u svečanoj uniformi. Tamnoplava kabanica je bila široko raskopčana na grudima, da se vide pozlaćena dugmeta, srebrn vez i odličja. Konzul je dobro izgledao sa svojim pravim stavom i lepom muškom glavom.

Sve dok nisu zaokrenuli u glavnu ulicu išlo je dobro i konzul je zaista morao biti zadovoljan. Ali čim su došli do prvih turskih kuća, nastade neko sumnjivo dozivanje, lupa avlijskih vrata i mušebaka na prozorima. Već kod prve kapije jedna devojčica otvori samo malo jedan kanat i izgovarajući nerazumljive reči stade sitno da zapljuckuje na ulicu, kao da vraća. Tako su se redom otvarale kapije i podizali mušepci i za trenutak pomaljala lica, puna mržnje i fanatičnog zanosa. Zabuljene žene su pljuvale i vraćale, a dečaci izgovarali psovke, praćene bestidnim pokretima i nedvosmislenim pretnjama, pljeskajući se po stražnjici ili pokazujući rukom kako se reže grkljan.

Kako je ulica bila uska a doksati na kućama istureni sa obe strane, povorka je jahala kroz dva reda pogrda i pretnja. Odmah na početku, konzul je, iznenađen, usporio kas, ali je Davna priterao svoga konja bliže i, bez pokreta i promene na licu. uzbuđenim šapatom stao da preklinje:

— Molim vašu Ekselenciju da jaše mirno dalje i da se ne obzire na sve ovo. Divlji narod, prosta svetina; mrze sve što je strano i tako svakog dočekaju. Najbolje je ne obraćati pažnju. Tako čini i vezir. To je njihov divljački način. Molim Ekselenciju da nastavi put.

Zbunjen i ogorčen, iako je nastojao da sakrije zbunjenost, konzul je jahao dalje, videći da niko vezirovih ljudi zaista ne obraća pažnju na svo to, ali je osećao kako mu krv udara u glavu. Misli su mu brzo navirale, ukrštale se i sudarale. Prva je pomisao bila da li kao predstavnik velikog Napoleona treba ovo da podnosi ili da se smesta vrati kući i izazove skandal. Nije mogao da reši to pitanje, jer se podjednako bojao da ne povredi ugled Francuske kao i da svojom prenatrpanošću ne izazove sukob koji će mu već prvog dana pokvariti odnos sa vezirima i Turcima. Ne nalazeći u sebi odlučnosti ni rešenja, osećao se ponižen i ogorčen sam na sebe. I gadan i strašan mu je bio ovaj Levantinac Davna koji mu je iza leđa neprestano ponavljao;

— Molim vašu Ekselenciju da jaše i da se ne obzire. To su bosanski divljački običaji i načini. Samo mirno dalje!

Kolebajući se u sebi i ne nalazeći rešenja, Davil je osećao kako mu lice plamti i kako ga i pored studeni obliva znoj ispod oba pazuha. Davnin uporni šapat bio mu je neprijatan, činio mu se rufijanski i odvratn. U njemu je naslućivao kakav mora biti život čoveka sa Zapada koji svoj život prenese na Istok i zauvek veže svoju sudbinu sa njim.

Međutim iz poslednjih kuća su nevidljive ženske glave pljuvale sa prozora preko na konje i konjanike. Konzul još jedanput zastade za trenutak, ali još jedanput krenu dalje, podležući Davninim molbama i povučen mirnim kasom pratnje. Uto prestadoše kuće a počeo čaršija sa niskim dućanima. Na ćepencima Turci dućandžije ili njihove mušterije, pušeci ili pazarujući. Bilo je kao kad čovek pređe iz pregrejanog sobe u potpuno hladnu. Najedanput je nestalo divljih pogleda, pokreta koji pokazuju kako se ćafiru glava seče, ili sujevernog ženskog pljućkanja. Umesto toga, sa obe strane ulice nepomična, kruta lica. Davil ih je nazirao kao kroz neprijatan veo koji mu je drhtao pred očima. Niko nije prekidao posao ili pušenje ni podigao oči da pogledom udostoji tako neobičnu pojavu i svečanu pratnju. Poneki dućandžija je zakretao glavu, kao da traži neku robu po rafovima. Samo orijentalci mogu ovoliko mrzeti i prezirati i ovako pokazati mržnju i prezir.

Davna je ućutao i opet odmaknuo svoga konja na propisano odstojanje, ali Davilu ovaj neverovatni nemi prezir čaršije nije bio ništa manje bolan ni uvredljiv od glasne mržnje malopredašnjih psovki. Najposle zakrenuše nadesno i pred njima se ukazao dugi i visoki zidovi i belo zdanje Konaka, skladna velika zgrada sa redom staklenih prozora. To je bilo kao neko olakšanje.

Ovaj mučni put, koji je sada ležao za njim, ostaće Davilu dugo u sećanju, neizbrisiv kao zli, značajni snovi. U toku godina on će stotinama puta preći taj isti put, pod sličnim okolnostima. Jer, prilikom svakog prijema, a oni su bili česti, naročito u nemirnim vremenima, trebalo je projahati kroz mahalu i čaršiju. Trebalo se držati pravo na konju, ne gledati ni levo ni desno, ni suviše visoko a ni konju među uši, ni rasejano ni zabrinuto, ni nasmevano ni mrko, nego ozbiljno i pažljivo a mirno, otprilike onim pomalo neprirodnim pogledom kojim vojskovođe na portretima gledaju iznad bitke, u daljinu, negde između druma i linije na obzorju, odakle ima da dođe neka sigurna i dobro sračunata pomoć. Iz kapija će još dugo turska deca pljuvati konjima u noge, sitno i ubrzano kao da vraćaju, kako su videli od starijih. Dućandžije Turci okretaće leđa, pravice se kao da nešto traže po rafovima. Pozdravljali su samo retki Jevreji, koji bi se tu zatekli i ne bi nikako mogli izbeći susret. Tako jo trebalo bezbroj puta projahati mirno i dostojanstveno, strepeći u sebi od mržnje i zle ravnodušnosti, koje ga zasipaju sa svih strana, od nepredviđene nezgode koja svakog časa može da se desi, gadeći se i svog rada i ovakvog života, i prikrivajući u sebi grčevitim naporom i svoju strepnju i svoje gađenje.

Pa i docnije, kad se sa godinama i promenama svet bude navikao na prisustvo stranaca i kad se Davil sa mnogima upozna i zbliži, ova prva svečana povorka ostaće u njegovoj svesti kao crna, a užarena linija koja boli, a koju zaborav sporo briše i blaži.

Svečana povorka pređe sa tutnjem drveni most i nađe se čelom pred velikom kapijom. Odjednom se, naglo, uz lupu mandala i trčanje momaka rasklopiše oba krila.

Tu se dakle otvarala pozornica na kojoj će Žan Davil nepunih osam godina igrati razne scene jedne iste teške i neblagodarne uloge.

I ta nesrazmerno široka kapija otvoriće se još mnogo puta pred njim. Ona mu je uvek dolazila, u trenutku kad se otvarala, kao ružna džinovska usta iz kojih bije i bazdi zadah svega onoga što u ogromnom Konaku živi, raste, troši se, isparava ili boluje. On je znao da varoš i okolina, koji moraju da hrane vezira i sve njegove, ubace svakog dana u Konak oko sedam stotina i pedeset oka raznih namirnica, i da se sve to podeli, pokrade i pojede. Znao je da pored vezira i njegovih najbližih tu ima jedanaest dostojanstvenika, trideset i dva čuvara i još toliko ili više besposličara i čankoliza Turaka ili hrišćanskih nadničara ili nameštenika. Pored toga neodređen broj konja, krava, pasa, mačaka, ptica ili majmuna. Ali iznad svega osećao se težak i mučan miris kravljeg masla i loja od koga nenavikla čoveka muka hvata. Taj podmukli miris pratio bi konzula, posle svakog prijema, po ceo dan, a pomisao na njega izazivala mu je tugu i želju za povraćanjem. Izgledalo mu je kao da je ceo Konak prožet tim zadahom, kao crkva tamjanom, i da je on prodro ne samo u ljude i odela nego i u sve predmete i zidove.

Sada kad se prvi put otvorila pred njim ta nepoznata kapija, odred mameluka se razdvoji i sjaha a Davil sa užom pratnjom ujaha u dvorište. To prvo, usko dvorište bilo je polumračno, jer je iznad njega ležao gornji sprat kuće celom širinom. Tek iza njega dolazila je prava, nepokrivena avlija, sa bunarom i travom i cvećem po krajevima. U dnu je visoka neprozirna ograda zatvarala vezirove bašte.

Još uzbuđen od onoga što je doživeo na prolazu kroz varoš, Davil je sad opet bio zbunjen usplahirenom ljubaznošću i svečanom pažnjom kojom ga je dočekivao čitav jedan narod ičoglana i dostojanstvenika u Konaku. Sve je to uzavrelo i ustrčalo se oko njega sa nekom užurbanošću i žustrinom koja je bila nepoznata kod zapadnih ceremonijala.

Prvi je pozdravio konzula teftedar. (Vezirov čehaja Sulejman-paša Skopljak nije bio u Travniku.) Za njim su išli silahdar, čohadar, haznadar, muhurdar, a za njim se gurala i laktala čitava gomila čeljadi nepoznatih ili neodređenih činova i zvanja. Jedni su priklonjene glave mumlali neke nerazumljive reči dobrodošlice, drugi su širili ruke, a sva se ta masa kretala ka velikoj sali u kojoj se drži Divan. Kroz nju je hitro i bezobzirno promicao u svima pravcima visoki i crni Davna, otresajući se drsko na one koji su zatvarali put, naređujući i raspoređujući upadljivije i glasnije nego što je potreba zahtevala. Davil je, zbunjen u sebi, ali dostojanstven i miran spol ja, dolazio sam sebi kao oni sveci na katoličkim slikama koje uzavrelo jato anđela nosi put neba. I ta gužva ga zaista prenese preko ono nekoliko širokih stepenica koje su vodile iz avlije u Divan.

Divan je polumračna, prostrana prizemna dvorana. Po podu nekoliko ćilima. Unaokolo minderluci zastrti čojom višnjeve boje. U uglu, pored prozora, šiljteta za vezire i gosta. Na zidu, kao jedina slika, carska tura: na zelenoj hartiji zlatnim slovima ispisan monogram carskog imena. Ispod toga sablja, dva pištolja i crveni binjiš, darovi Selima III svome miljeniku Husref Mehmed-paši.

Iznad ove dvorane, na prvom spratu, nalazila se druga ista ovolika, oskudnije nameštena, ali svetlija. Tu vezir drži Divan samo za vreme leta. Dva zida ove dvorane sastojala su se od samih prozora od kojih jedni gledaju na bašte i strme zabrane a drugi na Lašvu i čaršiju s druge strane mosta. To su ti »srčali pendžeri« o kojima se pričalo i pevalo, kakvih zaista nije bilo u celoj Bosni; njih je o svom trošku nabavio iz Austrije Mehmed-paša i doveo naročitog majstora, Nemca, da ih ureže. Sedeći na šiljtetu gost je morao videti kroz te

prozore otvorenu divananu i pod njenim krovom, na smrčevoj gredi, lastavičije gnezdo iz koga se čuje cvrkut i proviruju vlati slame, i posmatrati opreznu lastavicu kako hitro doleće i odleće.

Pored tih prozora bilo je uvek prijatno sedeti. Tu je uvek bilo svetlosti i zelenila ili behara, i povetarca, i šuma vode, i cvrkuta ptica, i mira za odmor, i tišine za razmišljanje ili dogovor. I tu je mnoga teška i strašna odluka donesena ili odobrena, ali su nekako sve stvari, kad su ovde pretresane, izgledale lakše, jasnije i čovečnije, nego na ovom Divanu u prizemlju.

To su bile jedine dve prostorije Konaka koje će Davil za svoga boravka u Travniku upoznati i dve pozornice mnogih njegovih muka i zadovoljstava, uspeha i neuspeha. Tu će on u toku godina upoznati ne samo Turke i njihove jedinstvene snage i beskrajne slabosti, nego i sebe sama i mere i granice svojih moći, i uopšte ljude, život i svet i ljudske odnose u njemu.

Ovaj prvi prijem bio je, kao uvek zimi, u prizemnom Divanu. Po zadahu se osećalo da je prostorija bila, za današnju priliku, prvi put te zime otvorena i zagrejana.

Čim je konzul stupio na prag, na protivnoj strani Divana, otvorila su se druga vrata na kojima se pojavio u bleštavom odelu vezir, praćen ičoglanima, koji su išli malo pognute glave i sa rukama pokorno skrštenim na prsima.

To je bio veliki protokolarni ustupak, koji je Davil postigao u pregovorima vođenim za ova tri dana preko Davne, i kojim je mislio da naročito začini svoj prvi izveštaj ministru. Jer, Turci su tražili da vezir dočeka konzula sedeći na šiljetu kao što dočekuje sve ostale posetioce. Konzul je pak tražio da vezir ustane pred njim na noge i da ga tako pozdravi. Konzul se pozivao na snagu Francuske i ratnu slavu svoga suverena, Turci na svoje tradicije i na veličinu Carstva. Najposle, sporazumeli su se da i konzul i vezir u isti mah stupe u dvoranu, da se susretnu na sredini i da odatle vezir povede konzula ka uzvišenom mestu pored prozora, na kome su bila spremna dva šiljeta na koja obojica treba da sednu u istom trenutku.

Tako se i desilo. Vezir, koji je bio hrom u desnu nogu (zato su ga u narodu zvali Topalpaša), išao je žustro i brzo kao što često idu baš hromi ljudi. Tako je i prišao konzulu i srdačno ga ponudio da sednu. Između njih, ali jednu stepenicu niže, seo je tumač Davna. Bio je presamićen, ruku skrštenih u krilu, oborena pogleda, u želji da se učini nižim i sitnijim nego što jeste i da ima samo toliko duha i toliko daha koliko je potrebno da ova dva dostojanstvenika mogu jedan drugom da saopšte svoje misli i poruke. Sva ostala gomila izgubila se nečujno. Ostale su samo sluge, raspoređene u kratkim odstojanjima, koje će dodavati posluženje. Za vreme celog razgovora, koji je trajao više od jednog sata, momci su kao bezglasne senke dodavali jedan drugom i podnosili konzulu i veziru sve što ceremonijal zahteva.

Prvo su došli zapaljeni čibuci, pa kafa, pa šerbe. Zatim je jedan od momaka pužući na kolenima podneo u plitkom sudu jak miris i proneo ga veziru ispod brade i konzulu ispod brkova kao da ih kadi. Pa opet kafa i opet novi čibuci. Sve je to služeno za vreme razgovora, sa najvećom pažnjom, neupadljivo, brzo i vešto.

Vezir je bio, za jednog orijentalca, neobično živ, ljubazan i otvoren. Iako su mu i ranije kazali za te vezirove osobine, iako je znao da sve to ne treba primati za stvarno i gotovo, Davilu su, posle neočekivanih poniženja koja je doživeo na prolasku kroz varoš, prijale ova pažnja i ljubaznost. Krv, koja mu je bila navalila u glavu, razilazila se. Vezirove reči, miris kafe i čibuka, sve je to godilo i umirivalo, iako nije moglo da izbriše mučne utiske. Vezir nije propustio da u razgovoru podvuče divljinu ove zemlje, grubost i zaostalost naroda. Priroda je sirova, ljudi nemogući. Šta da se očekuje od žena i dece, stvorenja koja Bog nije obdario razumom, u jednoj zemlji u kojoj su i muškarci plahoviti i neuglašeni. Sve što ovaj svet radi i govori nema značenja ni važnosti niti može imati uticaja na poslove ozbiljnih i prosvetljenih ljudi. Pas laje a karavan prolazi, završio je vezir koji je očigledno bio obavešten o svemu što se dešavalo za vreme konzulovog prolaska kroz varoš i sada nastojao da stvar umanj i ublaži.

I odmah je sa tih neprijatnih sitnica ponovo prešao na jedinstvenu veličinu Napoleonovih pobjeda i na značaj i važnost onoga što bi dva carstva, tursko i francusko, u prisnoj i smišljenoj saradnji mogla postići.

Davilu su godile ove reči izgovorene iskreno i mimo, jer su bile posredno izvinjenje za malopredašnje uvrede i jer su u njegovim očima umanjivale veličinu poniženja koje je doživeo. On je, već umiren i bolje raspoložen, gledao pažljivo vezira i prisećao se onoga što je od Davne o njemu saznao.

Husref Mehmed-paša, zvani Topal, bio je Đurđijanac. Doveden u detinjstvu kao rob u Carigrad, služio je kod velikog Kučuk Husein-paše. Tu ga je zapazio Selim III još pre nego je došao na presto. Hrabar, bistar, lukav, rečit, iskreno odan svojim starešinama, taj Đurđijanac je u trideset i prvoj godini postao vezir u Egiptu. Stvar se doduše svršila rđavo, jer je veliki ustanak mameluka izbacio Mehmed-pašu iz Egipta, ali on nije potpuno pao u nemilost. Posle kraćeg boravka u Solunu postavljen je za vezira na Bosni. Kazna je bila srazmerno laka, a Mehmed-paša je činio još lakšom praveći se mudro pred svetom kao da to uopšte ne oseća kao kaznu. Iz Egipta je doveo odred od tridesetak odanih mameluka sa kojima je voleo da izvodi vežbe na travničkom polju. Sjajno odeveni i dobro hranjeni, mameluci su izazivali ljubopitstvo i podizali pašin ugled kod sveta. Bosanski Turci su ih gledali sa mržnjom ali i sa strahom i potajnim divljenjem.

Više od samih mameluka divljenje je izazivala vezirova ergela, dotle neviđena u Bosni i po broju i po vrednosti konja.

Vezir je bio mlad i izgledao još mlađi nego što je. Rastom ispod osrednjeg čoveka, on je celim svojim držanjem, a naročito svojim osmejkom, dodavao u očima gledalaca bar pedalj svome malom rastu. U desnu nogu bio je hrom, ali je krojem odela i vešto složenim, brzim pokretima prikrivao tu manu koliko god je moguće. Kad je morao da stoji, umeo je uvek da zauzme takav stav da se njegov nedostatak ne primećuje, a kad je morao da se pokrene, činio je to brzo, živahno i na mahove. To mu je davalo naročit izgled svežine i mladosti. Ničeg od onog nepomičnog osmanlijskog dostojanstva, o kome je Davil toliko slušao i čitao, nije bilo na njemu. Boje i kroj odela bili su jednostavni, ali očigledno pažljivo birani. Ima takvih ljudi koji odelu i nakitu time što ga nose na sebi dodaju nešto od sjaja i otmenosti. Neobično crveno lice, kao u pomoraca, sa kratkom, crnom bradom i malo kosim, crnim i sjajnim očima, bilo je otvoreno i nasmevano. To je bio jedan od onih ljudi koji u stalnom osmejku kriju svoje pravo raspoloženje i u živoj rečitosti svoju misao ili odsustvo misli. Svaka stvar koju je umeo da kaže izgledala je tako kao da on zna o njoj mnogo više od toga što je rekao. Svaka njegova ljubaznost i svaka pažnja i usluga izgledale su samo kao uvod. kao prvi deo svega onoga što od njega treba još očekivati. Ma kako da je ranije obavešten i predupređen, niko se nije mogao oteti utisku da pred sobom ima čoveka blagorodna i razumna koji će ne samo obećati nego i učiniti dobro delo, gde god može i kad god može, ali u isto vreme nije bilo toga oštroumlja koje bi moglo prodreti i odrediti granice tih obećanja i stvarnu meru tih dobrih dela.

I vezir i konzul skretali su razgovor na one stvari za koje su znali da su potajna slabost ili omiljeni predmet sabesednikov. Vezir se stalno vraćao na izuzetnu veličinu Napoleonove ličnosti i na njegove pobjede a konzul, koji je od Davno znao vezirovu ljubav prema moru i pomorstvu, na pitanja koja su u vezi sa plovidbom i ratovanjem na moru. Stvarno, vezir je strasno voleo more i život na njemu. Pored prikrivenog bola zbog neuspeha u Egiptu, on je u stvari najviše patio od toga što je odvojen od mora i zatvoren u ove hladne i divlje planinske predele. U svojoj najskrovitijoj dubini, vezir je gajio želju da jednog dana bude naslednik svoga velikog gospodara Kučuk Husein-paše i da kao kapudan-paša nastavi njegove planove i zamisli na podizanju turske ratne mornarice.

Posle razgovora od sat i po, konzul i vezir su se rastali kao dobri znanci, svaki u sebi podjednako uveren da će kod drugoga moći postići mnogo i svaki zadovoljan svojim sabesednikom i samim sobom.

Pri odlasku nastade još veća graja i jurnjava. Doneseni su zaista skupoceni ogrtači od krzna, i to od kune za konzula a od čoje i lisičine za njegove pratioce. Jedan glas je glasno izgovarao molitve i zazivao blagoslove na ovog carskog gosta, a ostali su odgovarali u horu. Viši činovnici su doveli Davila na sredinu unutarnjeg dvorišta, do kamena binjektaša. Svi su išli raširenih ruku, kao da ga nose. Davil je uzjahao. Preko kabanice prebačen mu je vezirov ćurak od kune. Napolju su čekali mameluci već na konjima. Povorka je krenula istim putem kojim je i došla.

I pored teškog odela koje je ležalo na njemu. Davila prođe drhtavica pri pomisli da će ponovo morati projahati između izlizanih ćepenaka i naherenih mušebaka uz grdnju ili prezir svetine. Izgledalo je kao da njegovi prvi koraci u Travniku treba da budu stalno praćeni iznenađenjima, pa čak i prijatnim. Istina, Turci po dućanima bili su mrki i nepomični, namerno oborenih pogleda, ali iz kuća nije bilo ovoga puta ni psovki ni pretnja. Sav naježen, Davil je imao osećaj da ga iza drvenih mušebaka posmatraju neprijazne i ljubopitljive mnoge oči, ali bez glasa i pokreta. Odnekud mu se učini kao da ga vezirov ćurak štiti od svetine, zato ga i nehotice malo jače prignu, ispravi se na sedlu i tako uzdignute glave dojaha pred Baruhovu ozidanu avliju.

Kad je najposle ostao sam u toploj sobi, Davil je seo na tvrdu sećiju, raskopčao uniformu i duboko odahnuo. Bio je uzbuđen a izlomljen i umoran. Osećao se prazan, tup i zbunjen, kao da je, bačen odnekud sa znatne visine, pao na ovu tvrdu sećiju i još ne može da dođe sebi ni da jasno razabere gde je i kako je. Bio je najposle slobodan, ali nije znao šta će sa tim slobodnim vremenom. Pomisli na odmor i san, ali mu pogled pade na obešen ćurak koji je malopre dobio od vezira i odmah se javi, kao nešto bolno i neočekivano, misao da o svemu treba napisali izveštaj ministru u Pariz i ambasadoru u Carigrad. Znači da sve treba još jednom preživeti i sve prikazati tako da ne bude ni suviše na štetu njegovog ugleda a ni daleko od istine. Taj zadatak stoji sada pred njim kao neprelazna planina koju ipak mora da pređe. Konzul prekri oči dlanom desne ruke. Još nekoliko puta duboko udahnu vazduh i izdišući ga izgovori poluglasno:

— Ah, bože blagi, bože blagi!

I ostade tako zavaljen na sećiji. To mu je bio san i odmor.

III

Kao što se dešava junacima u istočnjačkim pričama, i Davilu su u njegovom konzulovanju najveće teškoće bile postavljene na početku. Sve kao da je naskočilo da ga uplaši i vrati s puta kojim je pošao.

Sve što ga je u Bosni dočekalo i sve što je od Ministarstva, Ambasade u Carigradu i komandanta u Splitu stizalo, bilo je obrnuto od onoga što mu je u Parizu, pri odlasku, rečeno.

Posle nekoliko nedelja Davil se iz Baruhove kuće preselio u zgradu koja je bila namenjena za Konzulat. Uredio je i namestio dve-tri sobe kako je mogao i umeo i živeo je sam, sa poslugom, u toj praznoj, ogromnoj kući.

Prilikom dolaska on je morao da ostavi ženu u Splitu kod jedne francuske porodice. Gospođa Davil je očekivala porođaj trećeg deteta i u takvom stanju nije smeo da je povede sa sobom u nepoznatu tursku varoš. Posle porođaja, žena se sporo i teško oporavljala i njen odlazak iz Splita morao se neprestano odlagati.

Davil je bio navikao na život u porodici i dosad se nikad nije odvajao od žene. U sadašnjim prilikama taj rastanak mu je naročito teško padao. Samoća, nered u kući, briga zbog žene i dece. mučili su ga svakog dana sve više. Gospodin Pukvil je napustio Travnik već posle nekoliko dana i produžio put za Istok.

I inače Davil se osećao zaboravljen i prepušten sam sebi. Sva sredstva za rad i borbu, koja su mu obećavana pre njegovog polaska u Bosnu ili koja je tražio docnije, bila su nedovoljna ili nisu uopšte stizala.

Bez činovnika i saradnika, morao je sam da piše i prepisuje i radi sve kancelarijske poslove. Bez znanja jezika i poznavanja zemlje i prilika, nije mu ostalo ništa drugo do da uzme u službu Davnu, kao tumača Konzulata. Vezir mu je velikodušno ustupio svoga lekara, a Davna je bio oduševljen što mu se pruža prilika da stupi u francusku službu. Davil ga je najmio sa velikim nepoverenjem i prikrivenom odvratnošću, rešen da mu poverava samo takve poslove za koje i vezir može da zna. Ali je uviđao i sam kako mu je taj čovek bio neophodan i od stvarne koristi. Davna je odmah uspeo da dobavi dva pouzdana kavaza, jednog Arbanasa i jednog Hercegovca, da uzme u svoje ruke poslugu i da odmeni konzula u mnogim sitnim neprijatnim poslovima. Radeći svaki dan sa njim, Davil ga je posmatrao i sve bolje upoznavao.

Od rane mladosti na Istoku, Davna je primio mnoge osobine i navike Levantinca. A Levantinac je čovek bez iluzija i skrupula, bez obraza, to jest sa više obrazina, prisiljen da glumi čas snishodljivost. čas hrabrost, čas potištenost, čas oduševljenje. Jer. sve su to za njega samo neophodna sredstva u životnoj borbi, koja je na Levantu teža i složenija nego u ma kome drugom kraju sveta. Stranac, koji je bačen u tu nejednaku i tešku borbu, potone sav u njoj i izgubi svoju pravu ličnost. On vek provede na Istoku, ali ga upozna samo nepotpuno i jednostrano, to jest samo sa gledišta koristi i štete u borbi na koju je osuđen. Ti stranci, koji ovako kao Davna ostanu da žive na Istoku, u većini slučajeva prime od Turaka samo rđave, niže strane njihovog karaktera, nesposobni da uoče i usvoje ijednu od njihovih dobrih, viših osobina i navika.

Davna, o kome ćemo još imati prilike da govorimo, umnogome je bio takav čovek. Bio je veliki sladostrasnik u mladosti, i dodir sa Osmanlijama nije ga u tome ničem dobrom naučio. A ljudi te vrste, kad život čula protutnji i sagori, ostaju mračni, gorki i teški sebi i drugima. Bezgranično pokoran i do podlosti malen pred silom, vlasti i bogatstvom, bio je drzak, svirep i nemilosrdan prema svemu što je slabo, siromašno i nesavršeno.

Pa ipak, bilo je nešto što je ovoga čoveka spasavalo i izdizalo nad sve to. Imao je sina, lepog i pametnog dečaka. Davna se predano brinuo za njegovo zdravlje i vaspitanje. Sve je činio za njega i sve je bio spreman da učini. To jako osećanje očinske ljubavi oslobađalo ga je postepeno njegovih poroka i činilo boljim i čovečnijim. I kako je dečak rastao, tako je i život Davnin bivao čistiji. I svaki put kad bi učinio ljudima neko dobro ili propustio da uradi neku od rđavih radnja, činio je to sa sujevernom mišlju »da će se to malome vratiti«. Kao što često u životu biva, ovaj zalutao i svakakav roditelj živio je sa željom da mu sin bude čovek koji će živeti pravo i časno. I ništa nije bilo što ne bi učinio ih žrtvovao za ostvarenje te želje.

To dete bez majke imalo je svaku negu i svaku pažnju koje se jednom dečaku mogu dati i raslo je pored oca kao mlado drvo, vezano uz suv ali čvrst kolac. A dečak je bio lep, imao je ublažene i plemenitije očeve crte i, zdrav telesno i duhovno, nije pokazivao ni rđavih sklonosti ni teških opterećenja.

U sebi, Davna je nosio skrovitu želju, svoj najviši cilj: da mu dete ne ostane kao on, svačiji sluga na Levantu, nego da bude primljeno prvo na školovanje negde u Francuskoj, a zatim u francusku službu.

To je bio glavni razlog njegove revnosti i predane službe Konzulatu i glavni osnov verovanju u njegovu stvarnu i trajnu odanost.

I sa novcem je novi konzul imao briga i teškoća. Dostava novca bila je spora i neuredna, gubici na ažiji nepredviđeni i osetljivi. Krediti koji su bili odobreni stizali su dockan; a oni koje je tražio za nove potrebe, odbijani su. Umesto toga stizale su nerazumljive i rogobatne naredbe Direkcije računovodstva, cirkularna pisma bez ikakvog smisla, koja su Davilu, ovako usamljenom i napuštenom, izgledala kao prava ironija. U jednom se na primer strogo nalagalo da se konzul ograniči na druženje sa stranim konzulima a da prijeme stranih ambasadora i poslanika može da posećuje samo ukoliko bi ga njegov ambasador ili poslanik pozvao da to učini. U drugom se propisivalo kako treba da se proslavi Napoleonov rođendan, 15. avgusta. »Troškove za orkestar i dekoracije bala koji tom prilikom priredi ima da snosi generalni konzul sam.« Čitajući tu naredbu, Davil se gorko osmehnuo. Odmah su mu izišli pred oči travnički muzikanti, tri odrpana Ciganina, dva bubnjara i treći sa zurlom, koji uz Ramazan i o Bajramu paraju uši Evropljaninu koji je osuđen da živi ovde. Setio se i prve proslave carskog rođendana, upravo svoga jasnog pokušaja da priredi proslavu.

Uzalud je već nekoliko dana ranije nastojao preko Davne da mu toga dana dođe ma ko od uglednijih Turaka. Čak i neki iz Konaka koji su obećali nisu došli. Fratri i njihovi vernici odbili su ljubazno ali odlučno. Jeromonah Pahomije nije ni prihvatio ni odbio poziv, ali nije došao. Odazvali su se jedino Jevreji. Bilo ih je četrnaest na broju; neki su, protivno travničkim običajima, čak i žene doveli.

Gospođa Davil nije tada još bila stigla u Travnik. Davil je, uparađen, sa Davnom i kavazima, igrao ulogu ljubaznog domaćina i služio zakusku i neko penušavo vino koje je dobio iz Splita. Održao je i mali govor u slavu svoga suverena. U govoru je polaskao Turcima i pohvalio Travnik kao važan grad, pretpostavljajući da su bar dvojica od ovih Jevreja u vezirovoj službi i da će mu sve dostaviti, a da će svi zajedno pričati po Travniku šta je konzul govorio. Jevrejke, koje su sedele na minderluku, sa rukama skrštenim na trbuhu, samo su treptale očima za vreme govora i pomerale glavu čas ka levom čas ka desnom ramenu. Jevreji su gledali preda se, što je trebalo da znači: tako je i drukčije ne može da bude, ali mi nismo ništa rekli.

Od penušavog vina svi su se malo zagrijali. Davna, koji nije mario travničke Jevreje i prevodio mrzovoljno njihove izjave, jedva je stizao da zadovolji sve, jer je sada svak hteo da nešto kaže konzulu. Govorilo se i španski, pri čemu su žene odjednom razvezale jezike, a Davil se mučio da oživi u sećanju ono stotinjak španskih reči što ih je naučio nekad, kao vojnik u Španiji. U neko doba mlađi počеше i da pevuše. Bilo je nezgodno što niko nije znao neku francusku pesmu, a turske nisu hteli da pevaju. Najposle, Mazalta, Bencionova snaha, otpeva jednu špansku romansu, teško dišući od uzbuđenja i od prerane ugojenosti. Njena svekrva, srdačna, živa žena, toliko se raspoložila da je udarala dlanom o dlan, njišući se gornjom polovinom tela i popravljajući tepeluk, koji je od penušavog vina stalno išao nakrivo.

Bezazleno veselje toga dobroćudnog i jednostavnog društva bilo je sve što se moglo u Travniku naći za proslavu najvećeg vladara sveta. Ono je i dirnulo i rastužilo konzula.

Davil je najviše voleo da se ne seća toga. I pišući, po dužnosti, Ministarstvu o tome kako je u Travniku prošao prvi carev rođendan, on je stidljivo i namerno nejasno rekao da je taj veliki dan proslavljen »kako odgovara naročitim prilikama i običajima ove zemlje«. Ali sada, čitajući taj zadocneli i neumesni cirkular o balovima, orkestru i dekoracijama, bilo mu je ponovo i stidno i teško i dolazilo mu je i da plače i da se smeje.

*

Jedna od stalnih teškoća bila je briga oko oficira i vojnika koji su iz Dalmacije, preko Bosne, putovali za Carigrad.

Između turske vlade i francuskog ambasadora u Carigradu postojao je sporazum po kome francuska vojska treba da ustupi Turcima izvestan broj oficira, instruktora i stručnjaka, artiljeraca i pionira. Kad je engleska flota prodrla kroz Dardanele i ugrozila Carigrad, sultan Selim je, uz pomoć francuskog ambasadora generala Sebastijanija i malog broja francuskih oficira, stao da priprema odbranu prestonice. Tada je od francuske vlade hitno tražen izvestan broj oficira i vojnika. Iz Pariza je naređeno generalu Marmonu da ih odmah uputi preko Bosne i u manjim grupama. Davilu je naređivano da im obezbedi prolaz, nabavlja konje i pratnju. Tu je mogao da vidi kako izgleda u stvarnoj primeni jedan sporazum, sklopljen sa vladom u Carigradu. Bujruđije, potrebne za prolaz stranih oficira, nisu stizale na vreme. Oficiri su morali da čekaju u Travniku. Konzul je požurivao stvar kod vezira, a vezir u Carigradu. A i kad bi dozvola za prolaz stigla na vreme, to još nije značilo da je stvar svršena, jer su odjednom iskrsavale neočekivane teškoće i oficiri su morali da prekidaju put i dangube po bosanskim kasabama.

Bosanski Turci su sa nepoverenjem i mržnjom gledali na prisustvo francuske vojske u Dalmaciji. Austrijski agenti su proširili među njih vest da general Marmon gradi duž cele Dalmacije širok drum, sa ciljem da osvoji i Bosnu. Pojava francuskih oficira u Bosni utvrđivala je varoš u tome pogrešnom verovanju. I ti francuski oficiri koji su dolazili kao saveznici, na molbu turske vlade, dočekivani su već u Livnu pogrdnim povcima rulje i sa svakim daljim korakom nailazili na sve gori prijem.

Bilo je vremena kad bi se kod Davila u Travniku sustiglo nekoliko desetina takvih oficira i vojnika koji nisu mogli napred ni smeli natrag.

Uzalud je vezir saživao ajane i prvake, pretio i tražio da se ne postupa tako sa prijateljima koji dolaze sa voljom i znanjem Visoke Porte. Sve je obično bivalo izgladeno i uređeno rečima. Ajani su obećavali veziru, vezir konzulu, konzul oficirima, da će neprijateljsko držanje stanovništva prestati. A kad bi sutra oficiri krenuli dalje, naišli bi u prvoj kasabi na takav doček da bi se ogorčeni vratili u Travnik.

Uzalud je Davil izveštavao o stvarnom raspoloženju domaćih Turaka i o nemoći vezirovoj da ih obuzda ili da im ma šta nametne i zapovedi. Carigrad je i dalje tražio, Pariz naređivao, a Split izvršavao naredbe. I u Travniku su odjednom iskrsavali pojedini oficiri i tu,

ogorčeni, čekali nova uputstva Sve je išlo bezglavo i naopako i sve se obijalo o konzulovu glavu.

Uzalud su francuske vlasti u Dalmaciji štampale prijateljske proglase na tursko stanovništvo. Te proglase, pisane nekim probranim književnim turskim jezikom, nije niko hteo da čita, a ko ih je čitao nije mogao da ih razume. Ništa nije pomagalo protiv urođenog nepoverenja celokupnog muslimanskog stanovništva koje nije htelo da čita ni da čuje ni gleda, nego je išlo samo za svojim dubokim nagonom samoodbrane i mržnje prema tuđincu i neverniku koji se približio granicama i počinje da ulazi u zemlju.

Tek kad je u Carigradu došlo do majskog prevrata i promene na prestolu, prestale su naredbe za upućivanje oficira u Tursku. Prestale su nove naredbe ali su stare i dalje izvršavane slepo i mehanički. Tako se još za dugo vremena dešavalo da, u izvršenju takve zastarele naredbe, odjednom osvanu u Travniku dvojica ili trojica francuskih oficira, iako je njihov put bio sada potpuno bez cilja i smisla.

Ali, ako su događaji u Carigradu tako oslobodili konzula jedne nedaće, oni su zapretili drugom, još većom.

Jedinu pomoć i istinski oslonac Davil je nalazio u ličnosti Husref Mehmed-paše. Doduše, konzul je već dosada u dosta slučajeva mogao da sagleda granice vezirove moći i njegovog stvarnog ugleda kod bosanskih begova. Mnogo obećanje nije nikad videlo svoga ostvarenja i mnoga vezirova naredba ostala je neizvršena, iako se vezir sam pretvarao kao da to ne primećuje. Ali vezirova dobra volja bila je nesumnjiva i očigledna. On je želeo, i po svojoj unutarnjoj sklonosti i iz računa, da važi kao francuski prijatelj i da to delima dokaže. Osim toga. Mehmed-pašina srećna narav, njegov neuništivi optimizam i nasmejana lakoća sa kojom je prilazio stvarima, prelazio preko svih nezgoda, uticali su već sami po sebi kao lek na Davila i davali mu snage da podnese mnoge sitne i krupne teškoće novog života.

Sada su događaji zapretili da konzulu otmu i tu veliku i jedinu pomoć i utehu.

U maju te iste godine došlo je do državnog udara u Carigradu. Selim III, prosvećeni sultan reformator, svrgnut je od svojih fanatičnih protivnika i zatvoren u Seraj, a na njegovo mesto postavljen je sultan Mustafa. Francuski uticaj u Carigradu je oslabljen a, što je za Davila lično još gore, položaj Husref Mehmed-paše doveden je u pitanje, jer je Mehmed-paša sa Selimovim padom izgubio oslonac u Carigradu a kao prijatelj Francuza i pristalica reformi bio omražen u Bosni.

Istina, vezir nije gubio pred svetom svoj široki mornarski osme jak ni svoj orijentaliski optimizam koji nije imao korena ni u čemu osim u sebi samom, ali to nije moglo nikoga da prevari. Travnički Turci, svi odreda protivnici Selimovih reformi i neprijatelji Mehmed-pašini, tvrdili su »da veziru vise noge«. U Konaku je nastala neka zbunjena tišina. Svak je gledao da se neprimetno spremi za seobu koja može doći svakog sata. I svak je, zauzet svojom ličnom brigom, ćutao i gledao preda se. I sam vezir je u razgovoru sa Davilom bio rasejan i odsutan, ali je nastojao da ljubaznošću i velikim rečima prikrije svoju nemoć da pomogne ma kome i ma u čemu.

Stizali su naročiti kuriri i vezir je slao svoje tatara u Carigrad, sa tajanstvenim porukama i poklonima prijateljima koji su mu još ostali. Davna je saznavao pojedinosti i tvrdio da se ve:ir. u stvari, bori isto toliko za svoju glavu koliko i za svoj položaj kod novog sultana.

Znajući šta bi za njega i njegov posao značio gubitak sadašnjeg vezira. Davil je od samog početka slao hitne poruke i generalu Marmonu i Ambasadi u Carigrad, da treba uložiti sav uticaj kod Porte da Mehmed-paša, bez obzira na političke promene u Carigradu, ostane u Bosni, jer tako rade i Rusi i Austrijanci za svoje prijatelje i jer se ovde po tome ceni uticaj i snaga jedne hrišćanske sile.

Bosanski Turci su likovali.

»Svrnut je đaur-sultan«, govorili su hodže po ćepencima, »a sada dolazi vrijeme da se očisti sve blato što se posljednjih godina nalijepilo na čistu vjeru i pravi turčijat: otići će Topal-vezir i povesti svoga prijatelja konzula, kao što ga je i doveo.« Rulja je prenosila te reči i postajala sve nasrtljivija. Konzulovu poslugu su zadirkivali i napadali. Davni su dobacivali šale i pogrde na ulici i pitali ga da li je konzul počeo da se sprema za odlazak i, ako nije, šta čeka. A dragoman je, onako crn i visok, na svojoj pirgavoj kobili, gledao prezrivo i odgovarao drsko ali promišljeno: da ne znaju šta govore, da im je to mogla kazati samo neka budala, kojoj je bosanska rakija pamet popila, da su novi sultan i francuski car veliki prijatelji i da je iz Carigrada već poručeno: da je francuski konzul u Travniku i dalje »devlet-musafir« i da će sva Bosna biti popaljena ako mu se ma šta desi, da dete u kolevci neće biti pošteđeno. — Davna je neprestano ponavljao konzulu da upravo sada treba nastupati smelo i bezobzirno, jer to jedino može pomoći kod ovih divljaka koji nasrću na onoga koji se povlači.

To isto je na svoj način radio i vezir. Odred mameluka išao je svakog dana na vežbanje u polje kod Turbeta i Travničani su posmatrali sa mržnjom ali i sa strahom te atletske konjanike, pod sjajnim, teškim oružjem, odevene i nakićene kao svatovi. Vezir je izjahivao sa njima u polje, posmatrao vežbe, utrkivao se i sam i gađao u nišan. kao čovek koji je bez brige i ne pomišlja na odlazak kao ni na smrt, nego se sprema za borbu.

Jedna i druga strana, i travnički Turci i vezir, očekivali su sud novoga sultana i vesti iz Carigrada o ishodu borbe koja se tamo vodila.

Sredinom leta stigao je naročiti izaslanik, sultanov kapidžibaša, sa pratnjom. Mehmed-paša mu je priredio neobično svečan doček. Ceo odred vezirovih mameluka, svi dostojanstvenici i ičoglani, izišli su u sretanje. Sa tvrđave su pucali topovi. Mehmed-paša je pred Konakom dočekao kapidžibašu. Po varoši se odmah proneo glas da to znači da je vezir uspeo da uđe u milost i kod novog sultana i da će ostati u Travniku. Turci nisu hteli da veruju i tvrdili su da će se kapidžibaša vratiti u Carigrad sa Mehmed-pašinom glavom u zobnici. Pa ipak, vesti su se pokazale kao tačne. Kapidžibaša je doneo ferman kojim se Mehmed-paša potvrđuje na svom položaju u Travniku i u isto vreme svečano predao veziru dragocenu sablju, poklon novoga sultana, i nalog da na proleće krene sa jakom vojskom protiv Srbije.

Taj radosni događaj bio je pomućen na čudan i neočekivan način.

Sutradan po dolasku kapidžibaše — bio je petak — Davil je imao već ranije utvrđen prijem kod vezira. Mehmed-paša ne samo da nije otkazao prijem nego je primio konzula u prisustvu kapidžibaše. koga mu je predstavio kao svoga davnašnjeg prijatelja i srećnog glasnika sultanove milosti. U isto vreme pokazao mu je sablju koju je dobio na poklon od sultana.

Kapidžibaša, koji je uveravao konzula da je kao i Mehmed-paša iskren obožavalac Napoleona, bio je visok čovek, očigledno melez, sa jako izraženim crnačkim tipom. Njegova žuta koža imala je neki siv ton, usne i nokti bili su tamnomodri a beonjače mutne, kao prljave.

Kapidžibaša je mnogo i uzbuđeno govorio o svojim simpatijama za Francuze i svojoj mržnji na Ruse. U dubokim uglovima sa obe strane njegovih crnačkih, izvijenih usana sakupljala se pri govoru bela pena. Gledajući ga, Davil je želeo u sebi da taj čovek predahne i da se ubriše, ali je kapidžibaša, kao u groznici, govorio dalje. Davna je, prevodeći, jedva stizao da ga prati. Kapidžibaša je sa svežom mržnjom pričao o svojim negdašnjim ratovanjima protiv Rusa, o svom podvigu negde kod Očakova, gde je i ranjen. I u jednom trenutku on neočekivano žustro zagrnu uski rukav svoje anterije i pokaza na podlaktici širok ožiljak od ruske sablje. Ta tanka a snažna crnačka ruka drhtala je vidno.

Mehmed-paša je uživao u srdačnom razgovoru svojih prijatelja i smeja se još više nego obično, kao čovek koji ne može da sakrije koliko je zadovoljan i srećan što ga je obasjala carska milost.

Divan se toga dana otegao preko mere. Na povratku Davil je putem zapitao Davnu:

— Kako vam izgleda ovaj kapidžibaša?

On je znao da na slično pitanje o nekom čoveku Davna uvek istrese sve podatke koje je o njemu uspeo do toga trenutka da sabere. Ali ovoga puta Davna je bio neobično kratak.

— To je težak bolesnik, gospodine generalni konzule.

— Jeste, čudan gost.

— Vrlo, vrlo bolestan čovek — šaputao je Davna, gledajući preda se i ne upuštajući se u dalji razgovor.

A prekosutra, pre uobičajenog vremena, Davna je zatražio hitno da ga primi konzul. Davil ga je primio u trpezariji, gde je završavao doručak.

Bila je nedelja, jedno od onih letnjih jutara koja su svojom svežinom i lepotom kao neka nagrada za hladne, ružne i sumračne jesenske i zimske dane. Od mnogobrojnih nevidljivih voda vazduh je bio pun hladovine, žubora i modrog sjaja. Davil je bio odmoran i ispavan, zadovoljan dobrim vestima po kojima Mehmed-paša ostaje i dalje u Travniku. Pred njim su stajali ostaci doručka i on je brisao usta pokretima zdravog čoveka koji je upravo utolio glad, kad je ušao Davna, crn i bleđ, kao uvek, stisnutih usana i stegnutih mišića na vilicama.

Snižnim glasom Davna je saopštio da je kapidžibaša noćas umro.

Davil je naglo ustao, odgurnuvši stolić sa doručkom, a Davna je, stojeći na istom mestu, ne menjajući ni glas ni položaj, na sva njegova uzbuđena pitanja odgovarao kratkim i neodređenim izrazima.

Juče posle podne kapidžibaša, koji inače u poslednje vreme nije bio zdrav, osetio je da mu nije dobro. Uzeo je toplo kupatilo i legao, a u toku noći izdahnuo je odjednom, kad se niko nije nadao i pre nego mu je iko mogao pomoći. Danas, pre podne, biće sahranjen. Sve što on, Davna, bude još saznao, bilo o smrti samoj, bilo o odjeku koji će ta vest imati u čaršiji, javiće naknadno.

Više se iz njega nije moglo izvući. Na Davilovo pitanje treba li da se štogod učini, da se izjavi saučešće ili slično. Davna je odgovorio da ne treba ništa preduzimati, jer bi to bilo protivno dobrim običajima. Ovde se smrt ignoriše i sve što je u vezi sa njom svršava se kratko, bez mnogo roči i ceremonija.

Ostavši sam, Davil je osetio da mu je dan, koji je veselo počeo, postao odjednom mračniji. Nije mogao da ne misli na onog neprijatnog, visokog čoveka sa kojim je još prekućke razgovarao a koji je sada mrtav. Pomišljao je i na vezira i na neprijatnost koju za njega mora da znači smrt ovoga dostojanstvenika upravo u njegovoj kući. I Davnin bleđi, pogrebni lik bio mu je stalno pred očima, njegova neosetljivost i ćutanje i način kako se poklonio i izišao, isto onako mračan i hladan kao što je ušao.

Po Davninom savetu, konzul nije ništa preduzimao, ali je stalno mislio na smrt u Konaku.

Tek sutradan pred podne Davna je došao ponovo i tom prilikom, u udubini jednog prozora, šapatom objasnio zaprepašćenom konzulu pravi smisao kapidžibašine misije i razlog njegove smrti.

Kapidžibaša je uistinu doneo smrtnu osudu vezirovu. Carski ferman o utvrđivanju na sadašnjem položaju i počasna sablja trebalo je samo da prikriju tu osudu, da umire vezira i da zavaraju svet. Neposredno pre svoga odlaska iz Travnika, pošto bi uspavao vezirovu pažnju, trebalo je da kapidžibaša izvadi drugi ferman, katil-ferman, kojim se vezir, kao i svi posredni i neposredni saradnici ranijeg sultana, osuđuje na smrt, i da naredi jednom od bostandžibaša iz svoje pratnje da poseće Mehmed-pašu, pre nego iko od njegovih ljudi mogne da mu priteče u pomoć. Ali, lukavi vezir, koji je takvu mogućnost predviđao, obasuo je pažnjom i počastima

kapidžibašu, praveći se da veru je njegovim rečima i da je oduševljen carskom milošću, i odmah je podmitio njegovu pratnju. Zatim mu je pokazao varoš, i upoznao ga, na Divanu, sa francuskim konzulom. Sutra dan je bio sjajan teferić na jednoj livadi, pored drumu koji vodi ka Turbetu. Posle dobre gozbo i jakih jela, kad su se vratili u Konak, kapidžibašu je »od oštre bosanske vode« uхватила ljuta groznica. Vezir je ponudio svome gostu da se posluži njegovim lepo uređenim amamom. Dok se kapidžibaša pario na vrelin kamenim pločama, obilno se znojeći i čekajući na masera koga mu je Mehmed-paša naročito hvalio, vezirovi vesti ljudi odšli su postavu na njegovom ćurku, gde se, po kazivanju podmićenog bostandžibaše, nalazio skriven katil-ferman. Ferman je nađen i predan veziru. A kad je kapidžibaša, umoran i rasparen, izišao iz kupatila, osetio je odjednom bolnu, vrelu žeđ koju nikakvo piće nije moglo da ugasi. Pijući sve više, on se trovao sve jače. Pre mraka pao je, hukćući kao čovek kome gore usta i ponutrica, a zatim se ukočio i začutao. Kad su videli da mu se oduzeo dar govora i da je sav uzet, da ne može ni glasom ni znakom dati java od sebe, rastrčali su se iz Konaka da traže lekare i sazivaju hodže. Za lekare je bilo dockan, a hodža je uvek na vreme.

Modar kao čivit i krut kao mrtva riba, kapidžibaša je ležao na tankom šiljtetu, nasred sobe. Jedino su mu očni kapci još podrhtavali i on bi ih s vremena na vreme teško dizao, kolutao očima i nekim strašnim pogledom kružio po sobi, tražeći valjda svoj ćurak ili nekog od svojih ljudi. Te velike, mutne oči prevarenog i ubijenog čoveka koji je došao da ubije na prevaru bile su jedino što je još živo na njemu i izražavale sve ono što on nije više mogao da kaže ni učini. Oko njega je na prstima promicala vezirova posluga, ukazujući mu svaku moguću pažnju, i u pobožnom strahu sporazumevala se među sobom samo znacima i kratkim šapatom. Niko nije ni primetio tačan trenutak kad je izdahnuo.

Vezir se pokazao kao neutešan domaćin. Nenadana smrt njegovog starog prijatelja pomutila mu je radost zbog dobrih vesti i velike počasti. Njegovi beli, sjajni zubi bili su sada stalno prekriveni crnim, gustim brkovima. Sav izmenjen, bez osmejka, vezir je razgovarao sa svima, ali samo kratko, potresnim glasom, punim uzdržanog bola. Pozvao je kajmakama, Resim-bega, slabog i pre vremena ostarelog travničkog koljenovića, i zamolio ga da mu se nađe ovih dana na pomoći, iako je dobro znao da taj ni svoje poslove ne ume i ne stiže da posvršava. I pred tim kajmakamom žalio se gorko.

— Pisano je zar da toliki put pređe i da umre pred mojim očima. To se izbeći ne može, ali voleo bih, čini mi se, da sam rođenog brata izgubio — govorio mu je vezir kao čovek koji i pored svega uzdržavanja ne može potpuno da prećuti ono što ga boli.

— Šta ćeš, pašo? Znaš kako se kaže: Svi smo mi mrtvi, samo se redom sahranjujemo — tešio ga je kajmakam.

Katil-ferman, koji je trebalo da obezglavi i sahrani Mehmed-pašu, ušiven je opet pažljivo, na isto mesto u postavi kapidžibašinog ćurka. Kapidžibašu će jutros sahraniti na jednom od prvih travničkih grobalja. A cela njegova pratnja, podmićena i bogato nagrađena, vraća se još danas u Carigrad.

Tako je završio Davna svoj referat o najnovijim događajima u Konaku.

Davil je bio zgranut i nem od čuđenja. Sve mu je to izgledalo kao neverovatna priča i hteo je nekoliko puta da prekine tumača. Postupak vezirov izgledao mu je ne samo strašan i zločinački nego i opasan i nelogičan. Sav naježen, konzul je hodao po sobi, zagledao Davni u lice, kao da želi da vidi, govori li on to ozbiljno i je li pri sebi.

— Kako? Kako? Je li moguće? Kako se to može? Pa kako sme? Pa saznaće se! I, na kraju, šta će mu sve to pomoći?

— Pomoći će mu. Izgleda da će pomoći — govorio je mirno Davna.

Vezirov račun nije tako pogrešan kao što bi na prvi pogled mogao da izgleda, iako je vrlo smeo, objašnjavao je Davna konzulu, koji je zastao u hodu.

Prvo, vezir je izbegao neposrednu opasnost, i to vrlo vešto, izigravši svoje protivnike i preduhitrivši kapidžibašu. Svet će sumnjati i govorkati, ali niko ne može ništa da kaže a još manje da dokaže. Drugo, kapidžibaša je javno nosio veziru radosne vesti i izvanredne počasti. Prema tome je vezir bio poslednji koji bi trebalo da mu želi smrt. I oni koji su kapidžibašu poslali sa njegovom dvoličnom misijom neće smeti, bar za prvo vreme, ništa da preduzmu protiv vezira, jer bi time priznali da su imali skrivene, zle namere i da su promašili. Treće, ovaj kapidžibaša bio je čovek omražen i na rđavu glasu, melez, bez pravih prijatelja, koji je izdavao i lagao svakoga, isto kao što diše i govori, i koga nikad nisu cenili ni oni koji su se njime služili. Stoga njegova smrt neće nikoga mnogo iznenaditi a još manje će izazvati ogorčenje ili osvetu. Za to će se postarati i njegova podmićena pratnja. I četvrto, i najvažnije, u Carigradu je sada puna anarhija a Mehmed-pašini prijatelji, kojima je on, upravo nekoliko dana pre iznenadnog dolaska kapidžibašinog, poslao »sve što treba«, dobiće u vremenu, da završe započetu »kontraminu« i da kod novog sultana spasu vezira i, ako je moguće, učvrste na sadašnjem položaju.

Davil je slušao, hladan od uzbuđenja. Davnino mirno izlaganje. U nemogućnosti da ga pobije, on je samo mucao;

— Ali ipak, ipak!

Davna nije smatrao za potrebno da dalje ubeđuje konzula, samo je dodao da je čaršija mirna i da vest o kapidžibašinoj naprasnoj smrti nije izazvala neko naročito uzbuđenje iako komentara ima mnogo.

Tek kad je ostao sam, Davilu izide pred oči sva strahota onoga što je maločas čuo. I kako je dan odmicao tako je rastao njegov nemir. Slabo je jeo, nije mogao da se skradi na jednom mestu. Nekoliko puta mu je dolazilo da zove Davnu i da ga ma šta pita, samo da bi se uverio da li je cela ona jutrošnja priča zaista stvarnost. Počeo je da razmišlja kakav izveštaj o svemu ovome da napiše i da li uopšte treba o tome da izveštava. Sedao je za sto i počinjao. »U ovdašnjem vezirovom Konaku odigrala se sinoć ...« Ne, to je bljutavo i neukusno. »Događaji poslednjih dana ukazuju sve više na to da će Mehmed-paša, načinima i sredstvima koji su ovde uobičajeni, uspeti da sačuva svoj položaj i u novim prilikama, i da, prema tome, možemo računati da će ovaj nama skloni vezir ...« Ne, ne. To je suvo i nejasno. Najposle, i sam je uvideo da je najbolje javiti i opisati stvari onako kako izgledaju i kako ih vidi ceo svet: da je naročiti kapidžibaša došao iz Carigrada i doneo ferman kojim se vezir utvrđuje na dosadašnjem položaju i predao mu sablju, kao znak carske milosti i predstojećeg pohoda na Srbiju; na kraju istaknuti da je to dobar znak za dalji razvoj francuskih nastojanja u ovim krajevima, a uzgred dodati da je slučajno taj kapidžibaša umro naprasno u Travniku pri vršenju svoje misije.

To krojenje i prekranje zvaničnog izveštaja u mislima umirilo je malo Davila. Zločin koji se desio koliko juče, tu pred njegovim očima, izgledao je odjednom manje strašan i odvratniji čim je postao predmet tih razmišljanja o izveštaju. Konzul je uzalud tražio u sebi ono zaprepasćenje i onu moralnu uzbunu od jutros.

Seo je i napisao izveštaj prikazujući stvar onako kako izgleda celom svetu. Posle toga, prepisujući na čisto, osetio je još veće smirenje, čak kao neku vrstu zadovoljstva sa samim sobom što njegov izveštaj počiva na krupnim i teškim tajnama, mudro prećutanim.

Tako je dočekao letnji suton, pun tišine i posredne svetlosti na teškim senkama strmih bregova. Umiren, konzul je stajao kod otvorenog prozora. Neko je ušao iza njegovih leđa u sobu sa zapaljenim fitiljem i počeo da pali svece na stolu. U tom trenutku u njemu se javi misao: a ko je mogao pripremiti veziru otrov, udesiti doziranje i znalčki sračunati dejstvo, da stvar ispadne i dovoljno brza (svaka faza u svoj određeni čas) i ne suviše i neprirodno nagla? Ko, ako ne Davna? To je njegova struka. On je bio doskora, a možda je još i sada, u vezirovoj službi.

Sav prividni mir napusti Davila odjednom. Opet iskrsnu u njemu ono jutrošnje osećanje zaprepašćenja da se tu u njegovoj blizini i u vezi sa njegovim radom, dakle i sa njim, desio zločin i da je njegov tumač, možda plaćeni, niski saučesnik. Kao oganj ga je ogrnulo to osećanje. Ko je ovde siguran za svoj život i zaštićen od zločina? I šta mu vredi taj život kad je ovakav? — Tako je stajao, prikovan, između svetlosti sveća koje su se u sobi palile jedna po jedna i poslednjeg, već potamnelog sjaja na strmim obroncima napolju.

Dolazilo je veče i spremala se jedna od onih zlih nesanica kakve je Davil poznao tek u Travniku, kad je čovek u nemogućnosti da zaspi a nesposoban da pravilno misli. A i kad bi uspeo da se za trenutak zanese u neki polusan, pred njim su se naizmenično i proizvoljno redali i smenjivali Mehmed-pašini široki i radosni osmejak od prekjuče, tanka i žilava kapidžibašina ruka sa širokom brazgotinom i mračni, nerazumljivi Davna kako tiho izgovara;

— Vrlo, vrlo bolestan čovek.

A u svemu tome nije bilo reda ni povezanosti. Te slike su živele svaka za sebe, bez uzročne veze, kao da ništa još nije izvesno ni odlučeno i kao da zločin može da se desi, ali isto tako može još i da bude sprečen.

I Davil se teško mučio u tom polusnu, želeći svom dušom da se zločin ne desi i sluteći, negde u dnu svesti, da se već desio.

Često takva teška, besana noć rešava čitav jedan doživljaj i zatvara ga zauvek kao gluva, železna kapija.

Idućih dana Davna je dolazio na referisanje kao obično. Nikakve promene nije bilo na njemu. Ni inače kapidžibašina nagla smrt nije izazvala neko ogorčenje među varoškim Turcima; nisu se održali čak ni glasovi sumnjičenja ni optužbe; njih sudbina toga Osmanlije nije mnogo zanimala. Oni su videli samo jedno: da njihov omraženi vezir ostaje i dalje u Travniku, da je čak i nagrađen. Iz toga su zaključivali da se u Carigradu majskim prevratom nije ništa izmenilo. Zato su se povukli u razočarano ćutanje, stegli zube i oborili oči. Za njih je bilo jasno da je i novi sultan pod uticajem čaura ili nevaljalih, podmićenih saradnika, i da je pobeda dobre stvari opet odložena. Ali oni su isto tako bili čvrsto uvereni da će prava i čista vera pobediti i da treba čekati. A niko ne ume tako da čeka kao pravi, bosanski »Turci«, to jest ljudi tvrde vere i kamenitog ponosa, koji mogu da budu plahi kao bujica i strpljivi kao zemlja.

Još jednom je Davil osetio ono isto zaprepašćenje od prvog dana i bolan, hladan strah u utrobi. To je bilo prilikom prvog Divana koji je imao posle kapidžibašine pogibije. Bilo je prošlo dvanaest dana. Vezir je bio nepromenjen i nasmejan. Govorio je o svojim pripremama za pohod na Srbiju i odobravao sve Davilove planove o tursko-francuskoj saradnji na bosansko-dalmatinskoj granici.

Čineći velik napor da bude miran i prirodan, Davil je, na kraju i uzgred, izrazio i svoje iskreno žaljenje zbog smrti carskog dostojanstvenika i vezirovog prijatelja. Još pre nego je Davna preveo te reči, vezir je ugasio svoj osmejak. Crni brkovi su prekrili bele, sjajne zube. Njegovo lice sa bademastim, kosim očima došlo je odjednom kraće i šire, i ostalo je tako dok god tumač nije dokraja preveo Davilove izraze saučešća. Dalji razgovor je vođen opet sa osmejkom.

Opšti zaborav i ravnodušnost umirivali su i Davila. Videći da se život nastavlja nepromenjen, on je govorio sebi: Znači da i tako može da bude. Ni sa Davnom nije više razgovarao o zločinu u Konaku. Vreme su ispunjavali poslovi. Svakim danom Davil se pomalo oslobađao onog nerazumljivog uzbuđenja savesti i svoga prvog osećanja ogorčenog zaprepašćenja i puštao da ga nosi tok svakodnevnog života, po zakonima koji važe za sve žive ljude. Istina, on neće nikad više, čini mu se, moći pogledati Mehmed-pašu a da ne pomisli u

sebi da je to taj čovek koji je, po Davninim rečima, »bio brži i veštiji i preduhitrio svoje protivnike«, ali on će sa njim raditi i razgovarati o svemu, osim o tome.

Tih dana se sa Drine vratio vezirov čehaja Sulejman-paša Skopljak, pošto je, kako se u Konaku govorilo, potpuno razbio srpske ustanike Sam Sulejman-paša izražavao se o tome uzdržljivije i manje određeno.

Taj vezirov zamenik, Bosanac, bio je iz jedne od prvih begovskih porodica. Imao je velika imanja u bosanskom Skoplju na Kupresu, i na desetine kuća i dućana u Bugojnu. Visok, žilav, tanak u pasu i pored odmaklih godina, plavih očiju oštra pogleda, to je bio čovek koji je video mnoge ratove, stekao velik imetak, postao paša bez laskanja i bez mnogo mita. Bio je strog u miru i svirep u ratovanju, gramžljiv na zemlju i bez mnogo obzira pri sticanju, ali nepodmitljiv, zdrav, i bez osmanlijskih poroka.

Ne bi se moglo kazati da je mnogo prijatan taj napola seljački paša kruta držanja, sa oštrim pogledom »najboljeg strelca u celoj Bosni«. Prema strancima i on je bio, kao i Osmanlije, i spor i nepoverljiv, i lukav i uporan, a pored toga još i odsečan i grub u govoru. Uostalom, Sulejman-paša je veći deo godine provodio ili u pohodima na Srbiju ili na svojim imanjima, a u Travniku je boravio samo za zimskih meseci. I sad je njegovo prisustvo u Travniku značilo da je, bar za ovu godinu, kraj ratovanja.

I inače događaji počеше da se smiruju i bivaju ređi. Nailazila je jesen. Prvo rana jesen, sa svadbama, berbama, sa življom trgovinom i boljim prihodima, a zatim kasna, sa kišama, kašljem i brigama. Planine su postajale neprohodne i ljudi teže pokretni i manje preduzimljivi. Svak se sprema da prezimi tu gde se zatekao i računa kako će preturiti zimu. Čak i velika mašinerija francuskog Carstva, činilo se Davilu, radi blaže i sporije. Kongres u Erfurtu bio je završen. Napoleon se okretao ka Španiji, što je značilo da se vrtlog bar trenutno prenosi na Zapad. Kuriri su bili malobrojni, naredbe iz Splita ređe. Vezir, do koga je Davilu bilo najviše stalo, ostaje, kako izgleda, na svom položaju; čak je istakao opet svoj najvedriji osmejak. (»Kontramina njegovih prijatelja u Carigradu imala je, izgleda, uspeha.) Austrijski konzul, o čijem dolasku se odavno govorilo, još ne dolazi. Iz Pariza je Davil imao obaveštenje da će mu pre kraja godine poslati činovnika od karijere sa znanjem turskog jezika. Davna se u teškim danima pokazao kao vešt, pouzdan i odan.

Najveća radost čekala je Davila još pre jeseni. Nečujno i gotovo neprimećena stigla je gospođa Davil, sa troje dece. To su bila tri sina, Pjer, Žil-Fransoa i Žan-Pol. Prvi je imao četiri godine, drugi dve, treći je bio rođen pre nekoliko meseci u Splitu.

Gospođa Davil je bila plava, sitna i mršava. Ispod slabe kose, koja je bila uzdignuta u frizuru izvan svih moda, maleno, živo lice, sa zdravom bojom, finim crtama i modrim očima metalnog sjaja. Iza njenog na prvi pogled neuglednog i beznačajnog lika krila se umna, trezvena i okretna žena snažne volje i neumornog tela. Jedna od onih žena za koje u nas kažu »da im se ništa nije otelo«. Njen život, to je bila fanatična ali razborita i strpljiva služba kući i svojimima. Toj službi su bile posvećene njene misli i njena osećanja, a njene tanke, uvek crvene i naizgled slabačke ruke, koje nisu nikad mirovale, savlađivale su posao kao da su od čelika. Iz dobre građanske porodice, koja je jednim slučajem propala za vreme revolucije, ona je odrasla kod ujaka, biskupa od Avranša, i bila je iskreno pobožna onom naročitom francuskom, čvrstom a čovečnom pobožnošću, bez kolebanja ali i bez bigotizma.

Čim je gospođa Davil stigla, nastala su u velikoj i zapuštenoj zgradi Francuskog konzulata nova vremena. Ne govoreći mnogo, ne žaleći se i ne tražeći ni od koga pomoći ni saveta, ona je radila od ranog jutra do neko doba noći. Kuća se čistila, doterivala u njoj je izvođen niz promena, kako bi se koliko god je moguće prilagodila potrebama novih stanovnika. Pregrađivane su sobe, zaziđivani prozori i vrata i probijani novi. U nedostatku nameštaja i tkanina, upotrebljeni su turski sanduci, ćilimi i bosansko platno.

Zastrta i čista kuća izgledala je potpuno izmenjena. Koraci nisu neprijatno po njoj odjekivali kao ranije. Kuhinja je izgrađena potpuno iznova. Sve je malo-pomalo dobijalo pečat francuskog života, umerenog i razumnog, ali bogatog istinskim zadovoljstvima.

Proleće iduće godine zateći će preobraženu zgradu i sve u njoj i oko nje.

Na zaravanku pred kućom zamišljena su dva vrta, koja će svojim lejama cveća i podelom prostora skromno podsećati na francuske bašte. Pozadi kuće podignut je živinarnik i uređene magaze i ostave.

Sve je to rađeno po zamislima gospođe Davil i pod njenim nadzorom. Konzulovica je pri tome imala da se bori sa teškoćama svake vrste a naročito sa pitanjem posluge. To nisu bile one muke sa poslugom na koje se žale oduvek sve domaćice ovoga sveta, nego stvarna nevolja. U prvo vreme niko nije hteo da služi u Konzulatu. Na tursku poslugu nije se moglo ni pomišljati. Iz ovo nekoliko pravoslavnih kuća niko nije hteo da ide u službu, a katoličke devojke, koje su služile čak i po turskim kućama, nisu za prvo vreme smele da nogom stupe u Francuski konzulat, jer su im fratri pretili prokletstvom i teškom pokorom. Žene jevrejskih trgovaca uspele su jedva nekako da nagovore neke Ciganke da za dobru nagradu rade u novom Konzulatu. Tek kad je gospođa Davil svojim posetama i poklonima dolačkoj crkvi pokazala da je, iako žena »jakobinskog konzula«, prava katolikinja, fratri su popustili nešto od svoje strogosti i prećutno odobravali da ženski svet može da radi kod francuske konzulovice.

Uopšte, gospođa Davil nastojala je da stvori i održi što bolje veze sa dolačkim župnikom, sa fratrima u Gučoj Gori i njihovim narodom. I pored svih teškoća, neznanja i nepoverenja na koje je nailazio, Davil se nadao da će, pre nego austrijski konzul stigne u Travnik, uspeti da bar preko svoje pobožne i pametne žene osigura neki uticaj na fratre i katolički svet.

Ukratko, u kući kao i u poslovima sve je sa prvim danima jeseni postalo mirnije i prijatnije. Davila nije napuštalo neodređeno ali stalno osećanje da se sve sređuje i okreće nabolje ili bar izgleda lakše i snošljivije.

Nad Travnikom je sjalo neko blede jesenje nebo. pod kojim su ulice sa ispranom kaldrmom izgledale svetle i čiste. Grmlje i šumarci su menjali boju i postajali tanji i prozirniji. Lašva se ukazivala na suncu brza a bistra i, tanka i stegnuta u pravilnom koritu, zujala kao žica. Putevi su bili suvi i tvrdi, sa tragovima zgnječenog voća koje ispada iz tovara i sa ostacima sena po grmlju i plotovima sa strana.

Davil je izlazio svakog dana na duge šetnje Jahao je preko Kupila, ravnim putem, ispod visokih brestova, gledao je u nizini pod sobom kuće sa crnim krovovima i modrim dimom, džamije i bela, razasuta groblja, i činilo mu se da se sve to, i zgrade i ulice i bašte, slaže u neku šaru koja mu malo-pomalo postaje sve bliža i razumljivija. Svuda se širio dah zatišja i olakšanja. Konzul ga je udisao sa jesenjim vazduhom i osećao potrebu da se okrene i da to bar osmejkom kaže i kavazu koji je jahao za njim.

U stvari, to je bio samo predah.

IV

Za vreme tih prvih nekoliko meseci Davil nije prestajao u svojim izveštajima da se žali na sve na što se jedan konzul u ovakvim prilikama može da požali. Žalio se na zloću i mržnju domaćih Turaka, na sporost i nesigurnost državnih vlasti, na male plate i nedovoljne kredite, na kuću koja prokišnjava, na klimu od koje mu deca pobolevaju, na intrige austrijskih agenata, na nerazumevanje na koje nailazi kod starešina u Carigradu i Splitu. Ukratko, sve je bilo teško, nesavršeno, naopako, i sve je davalo povoda za žalbe i vajkanja.

Između ostaloga Davil se naročito žalio što mu Ministarstvo ne šalje pouzdanog čoveka, činovnika od karijere, sa znanjem turskog jezika.

Ovaj Davna je služio za nevolju, ali konzul nije mogao imati puno poverenje u njega. Velika revnost koju je pokazivao još nije mogla da razbije konzulovu sumnju. Uostalom, Davna je znao samo da govori francuski, ali ne i da vodi službenu prepisku.

Za rad i opštenje sa narodom Davil je najmio Rafu Atijasa, mladog travničkog Jevrejina, koji je izbegavao rad u stričevoj magazi i više voleo da bude tumač za »ilirski« jezic, nego da pretura štavljene kože. Njemu se moglo još manje verovati nego Davni. Zato je Davil u svakom izveštaju preklinjao da mu se pošalje činovnik.

Najposle, kad je već počeo da gubi nadu i da se polagano privikava na Davnu i hvata poverenje u njega, stigao je mladi Defose, novi kancelar i tumač.

Amede Šomet Defose (Amedee Chaumette des Fosses) pripadao je najmlađem naraštaju pariške diplomatije, to jest prvima koji su, posle nemirnih revolucionarnih godina, pod povoljnim prilikama redovno školovani i dobili naročitu spremu za službu na Orijentu. Bio je iz bankarske porodice koja ni u revoluciji ni pod vladom Direktorija nije potpuno izgubila svoje staro i dobro zasnovano bogatstvo. Za vreme školovanja važio je kao čudo od dečaka i zadivljavao učitelje i drugove snagom svoga pamćenja, brzinom suda i lakoćom kojom je sticao najrazličnija znanja.

Mladić je bio visok, atletski razvijen, rumen u licu, sa smeđim velikim očima, sjajnim od ljubopitstva i nemira.

Davil je odmah pomislio da pred sobom ima pravo dete novih vremena, novog pariškog mladića, smelog i sigurnog u govoru i pokretima, bezbrižnog, bliskog stvarnosti, uverenog u svoju snagu i svoje znanje i sklonog da i jedno i drugo precenjuje.

Mladić je predao poštu i ispričao ukratko najnužnije, ne krijući da je umoran i ozebao. Jeo je slatko i obilno i bez mnogo izvinjavanja izjavio da želi da legne i da se odmori. Spavao je tu noć i sutra do pred podne. Ustao je svež i odmoran i svoje zadovoljstvo zbog toga pokazivao isto tako prirodno i neusiljeno kao i juče svoj zamor i sanjivost.

Svojom neposrednošću, svojim sigurnim držanjem i lakim tonom, mladić je uneo zabunu u malo kućanstvo. On je odmah i svuda znao šta hoće i šta mu treba, i to tražio bez ustručavanja i bio bez mnogo reči.

Već posle prvih dana i prvih razgovora bilo je jasno da između konzula i njegovog novog činovnika nema i ne može biti mnogo dodirnih tačaka ili čak neke prisnosti. Samo što je svaki od njih to na svoj način primao i shvatao.

Za Davila, koji je preživljavao onaj deo života u kome sve može da postane problem savesti i muka duhu, dolazak mladog Defosea doneo je, umesto olakšanja, samo nove teškoće, otvarao u njemu niz novih problema, nerešljivih i neotklonljivih i, na kraju, stvarao oko njega još veću pustoš i samoću. Za mladog kancelara pak kao da ništa nije bilo problem ni predstavljalo nesavladljivu teškoću. U svakom slučaju, njegov starešina Davil nije to bio.

Davil je bio čovek koje se približavao četrdesetim godinama a Defose je ušao u dvadeset i četvrtu. Ta razlika u godinama ne bi bila velika stvar u drugim vremenima i drukčijim prilikama. Ali burna vremena, sa velikim promenama i socijalnim poremećajima, iskopaju i prodube nepremostiv jaz između dva naraštaja i stvore od njih stvarno dva sveta.

Davil je pantio stari režim, pa ma to bilo i kao dečak, doživeo je revoluciju, u svima oblicima, kao ličnu sudbinu, susreo se sa Prvim konzulom i prišao njegovom režimu sa revnošću u kojoj je bilo i ućutkanih sumnja i bezgranične vere.

Bilo mu je dvanaestak godina kad je, postrojen sa ostalom decom iz građanskih kuća, video Luja XVI koji je posetio njihovu varoš. To je bio nezaboravan događaj za duh i maštu dečaka koji je u kući uvek slušao da cela porodica, u stvari, živi »od kraljevske dobrote«. Sada je ispred njega prolazio glavom taj kralj, oličenje svega velikog i lepog što se od života može očekivati. Uz to su svirale nevidljive fanfare, grmeli topovi i zvonila sva gradska zvana u isti mah. Svečano odeven narod hteo je da prolomi sve prepreke od oduševljenja. Kroz suze, dečak je video u svačijim očima suze, a u grlu se stezao onaj uzao koji se javlja u trenucima velikih uzbuđenja. Kralj je, i sam tronut, naredio da kočija ide korakom, skidao je širokim pokretom svoj veliki šešir i na složne uzvike »Živeo kralj!« odgovarao jasnim glasom »Živeo moj narod!« To je sve gledao i slušao dečak, kao deo nekog neverovatnog sna o raj, dok mu oduševljena svetina koja je stajala iza njega nije nabila na oči njegov nov novcat i malko previsok šešir, tako da nije video ništa do mraka svojih sopstvenih suza, u kome su vrcale žute iskre i plivale modre pruge. Kad je uspeo da podigne šešir, sve je bilo prošlo, kao snoviđenje, samo se oko njega gurala svetina rumenih lica i zažarenih očiju.

Desetak godina posle toga Davil je, kao mlad izvestilac pariških novina, sa istim suzama u očima i onim istim tvrdim i nerazumljivim uzlom u grlu, slušao Miraboa kako grmi protiv starog poretka i njegovih zloupotreba.

Mladićevo oduševljenje dolazilo je iz istog izvora, ali predmet toga oduševljenja bio je posve drugi. Izmenjen, Davil se našao u jednom potpuno izmenjenom svetu, gde ga je bacila revolucija koja ga je silovito i neodoljivo ponela sa stotinama hiljada mladih ljudi kao što je i on. Uporedo sa njegovom mladošću izgledalo je kao da se podmladio ceo svet i da se na ovom zemnom šaru otvaraju novi izgledi i neslućene mogućnosti. Sve je postalo odjednom lako, razumljivo i jednostavno, svi naponi su dobili uzvišen smisao, svaki korak i svaka misao bili su ispunjeni nadljudskom veličinom i dostojanstvom. To nije više bila ona kraljevska dobrota koja se izliva na ograničen broj ljudi i porodica, nego sveopšta eksplozija božanske pravde nad svekolikim čovečanstvom. Zajedno sa ostalima i Davil je bio pijan od nerazumljive sreće, kao što su uvek opijeni slabi ljudi kad im uspe da nađu zajedničku i opšte priznatu formulu koja im obećava ostvarenje njihovih potreba i nagona na račun tuđe štete i propasti, a koja ih u isto vreme oslobađa grize savesti i odgovornosti.

Iako je bio samo jedan od mnogobrojnih novinskih izvestilaca sa sednica Konstituante, mladom Davilu se činilo da njegovi napisi, u kojima je prepričavao govore velikih besednika ili opisivao uzbudljive prizore patriotskog i revolucionarnog oduševljenja slušalaca, imaju neprolazno i svetsko značenje, a inicijali njegovog imena, ispod tih izveštaja, izgledali su mu u prvo vreme kao dve planine koje ništa ne može nadvisiti ni pomeriti. Njemu se činilo ne da vodi skupštinsku hroniku, nego da svojim rođenim rukama i divovskom snagom mesi dušu čovečanstva kao poslušnu ilovaču.

Pa su i te godine prošle i on je, brže no što je mogao da pomisli, sagledao naličje te revolucije, koja je plenila i njegov duh. Seća se i kako je počelo.

Jednog jutra, probuđen klicanjem svetine, ustao je i širom otvorio prozor. Tu se odjednom našao lice u lice sa odsečenom glavom koja se, bleđa i krvava, njihtala na sankilotskom koplju. Od stomaka, boemskog stomaka koji je bio prazan još od juče, razlilo mu se u tom trenutku po grudima, pa zatim po celom telu nešto strašno i bolno, kao hladna i gorka tečnost. Otada pa za ceo niz godina život nije prestajao da ga zapaja tim istim pićem na koje se čovek ne može naviknuti. I on je i dalje išao, živio, pisao članke i urlao sa svetinom, ali sada već mučen unutarnjim rasepom koji dugo nije hteo ni sam sebi da prizna, i koji je dokraja krio od svakoga. A kada je došao čas da se rešava o životu kraljevom i sudbini Kraljevstva, kada je morao da bira između gorkog pića revolucije, koja ga je bila tako silovito ponela, i »kraljevske dobrote« koja ga je othranila, mladić se odjednom opet našao na drugoj strani.

U junu mesecu 1792. godine, posle prvog upada pobunjenika u dvor, nastala je među umerenijim svetom jaka reakcija i počelo je potpisivanje jedne adrese u kojoj se izražavaju simpatije kralju i kraljevskom domu. Ponesen tim talasom ogorčenja protiv nasilja i nereda, mladić je savladao u sebi strah, učutkao obzire i stavio svoj potpis uz dvadeset hiljada potpisa pariških građana. Tome potpisu prethodile su tolike unutarnje borbe da je Davilu izgledalo da njegovo ime nije izgubljeno među dvadeset hiljada drugih imena, većinom jačih i poznatijih od njegovog, nego ispisano ognjenim slovima na večernjem nebu nad Parizom. Tada je osetio kako čovek može da se lomi i podvaja u sebi, kako može da pada i da se diže u svojim očima, ukratko: kako prolazni mogu da budu zanosni, kako su neodređeni i izukršteni dok traju, kako se skupo plaćaju i gorko okajavaju kad prođu.

Mesec dana docnije počelo je veliko gonjenje i hapšenje sumnjivih lica i »rdavih građana«, u prvom redu potpisnika adrese od dvadeset hiljada. Da bi se spasao hapšenja i da bi potražio rešenje i izlaz iz svojih unutrašnjih sukoba, mladi novinar Davil javio se kao dobrovoljac i upućen je u pirinejsku vojsku, na špansku granicu.

Tu je video da je rat tvrda i strašna, ali i dobra i lekovita stvar. Tu je upoznao vrednost i meru telesnih napora, oprobao se u opasnostima, naučio da sluša i zapoveda, poznao patnju u svim oblicima, ali i lepotu drugarstva i smisao discipline.

Tri godine posle prvih velikih unutarnjih kriza, smiren i ojačan vojničkim životom, Davil je ponovo stao nogom na čvrsto tle. Slučaj ga je odveo u Ministarstvo inostranih poslova u kome je tada bilo sve poremećeno i ispreturano i u kome niko, od ministra pa do pripravnika, nije bio diplomata od zanata, nego su svi zajedno učili iz početka tu veštinu koja je dotle bila privilegija ljudi starog režima. Kad je za ministra došao Taleran, sve je oživelo i krenulo napred. Slučaj je opet hteo da je Taleran zapazio članke mladog Davila u Moniteur i uzeo ga pod svoju naročitu zaštitu.

Kao tolikim izmučenim i potresenim a slabim duhovima, i Davilu se tada, u njegovim unutarnjim nevoljama i kolebanjima, ukazivala svetla i stalna tačka: mladi general Bonaparta, pobednik u Italiji i nada svih onih koji su, kao i Davil, tražili srednji put između starog režima i emigracije s jedne strane i revolucije i terora s druge strane. I kad je postavljen od Talerana za sekretara nove Cisalpinske Republike, Davil je pre polaska na dužnost u Milano bio primljen od generala, koji je želeo da mu lično dade uputstva za njegovog poslanika, građanina Truvea.

Davil je bio dobar poznanik Napoleonovog brata Lisjena i od njega preporučen; zato je bio primljen sa pažnjom, u privatnom stanu, posle večere.

Kad se našao pred tim mršavim čovekom. mučenički bledog lica i ognjenih očiju a hladna pogleda, kad je čuo njegove reči, umne i tople u isti mah. velike, smeje, jasne, zavodničke reči koje otvaraju čoveku neslućene vidike za koje вреди i živeti i umreti, Davilu

je izgledalo da svih kolebanja i nedoumica nestaje, da sve u svetu postaje izmireno i jasno, svi ciljevi dostižni a svi naponi dostojni i unapred blagosloveni. Razgovor sa ovim neobičnim čovekom lečio je kao dodir čudotvorca. Sav talog minulih godina bio je odjednom otplavljen iz duše, svi pogašeni zanos, sve mučne sumnje, nalazili su svoj smisao i svoje opravdanje. Ovaj neobični čovek ukazivao je na onaj siguran put između krajnosti i protivrečnosti koji je Davil, kao i toliki drugi, već godinama strasno i uzaludno tražio. I kad je, oko ponoći, novi sekretar Cisalpinske Republike izišao iz generalovog stana u ulici Šantren, osetio je odjednom da mu na oči naviru suze i u grlu poigrava isti onaj tvrdi i nerazrešljivi uzao, isto kao nekad dečaku kod dočeka Luja XVI, isto kao nekad mladiću kod revolucionarnih pesama i Mirabovljevih govora. Činilo mu se da je krilat i opijen i da njegova krv, koju oseća pod grlom i u slepoočnicama, bije u istom ritmu u kom i veliki puls sveta, koji oseća kako kuca visoko negde pod zvezdama ove noći.

Opet su prošle godine. Mršavi general se izdigao na vidik sveta i putovao na horizontu kao jedinstveno sunce koje ne poznaje zalaska. Davil je menjao mesta i položaje, snovao književne i političke planove, okrećući se kao i ceo ostali svet prema tome suncu. Ali zanos, kao svi zanos slabih ljudi u velikim i nemirnim vremenima, izneverio je i nije održao ono što je obećavao, a Davil je osećao kako se i on, u sebi, potajno izneverava svome zanosu i polagano tuđi od njega. Otkada se to dešava u njemu? Kad je počelo i dokle je došlo to unutarnje hlađenje? On na to ne bi mogao sebi dati odgovora, ali je svakim danom sve jasnije uviđao da je tako. Samo što je ovoga puta sve bilo teže i bezizglednije. Stari režim je odnela revolucija, kao vihor, a Napoleon je došao kao spas od jednog i drugog, kao dar providenja i toliko željeni »srednji put«, put dostojanstva i razuma. Sada počinje da se javlja misao da bi i taj put mogao biti samo bespuće, jedna od mnogih varki, da taj takozvani pravi put i ne postoji, i da se život čovekov gubi u večitoj težnji za pravim putem i u večitom ispravljanju krivoga kojim ide. Dakle, pravi put treba i dalje tražiti. Posle tolikih dizanja i padanja, to nije više bilo lako ni jednostavno kao nekad. Davil nije bio više mlad, a godine i ranije unutarnje krize, teške i mnogobrojne, bile su ga zamorile; kao toliki njegovi vršnjaci, on je bio željan mirnog rada i stalnosti. Umesto toga, francuski život se kretao sve bržim ritmom i upućivao sve neobičnijim putevima. A Francuska je zaražavala tim svojim nemirom sve veći broj naroda i sve širi krug zemalja oko sebe; i sve je jedna po jedna upadala u to kolo razigranih i zanesenih derviša. Ovo je već šesta godina, otprilike od vremena mira u Amijenu, kako se u Davilu izmenjuju nada i sumnja, kao igra svetlosti i mraka. Posle svake pobede Prvog konzula ili, docnije, cara Napoleona, izgledalo je da se ukazuje čvrst i stalan, spasonosan srednji put, a već nekoliko meseci posle toga sve je ličilo na bespuće. Ljude je počeo da hvata strah. Svi su išli napred, ali su mnogi počeli da se obziru. Za ono nekoliko meseci koje je proveo u Parizu, pre svoga naimenovanja za konzula u Travniku, Davil je u bezbrojnim očima svojih prijatelja mogao, kao u ogledalu, da vidi taj isti strah koji se, nepriznat i suzbijan, neprestano javljao u njemu samom.

Pre dve godine, odmah posle velike Napoleonove pobede u Pruskoj, Davil je napisao poemu »Bitka kod Jene«, možda upravo zato da bi. slaveći neograničeno pobednika cara, ućutkao u sebi sumnju i razagnao strah. Upravo kad je hteo da svoju poemu da u štampu, jedan njegov zemljak i stari drug, viši oficir na službi kod ministra mornarice, rekao mu je pričašici kalvadosa:

— Znaš li ti šta slaviš i koga veličaš? Znaš li ti da je car lud — lud! — i da se održava samo krvlju svojih pobeda koje ne vode nikud i ničem? Znaš li ti da mi svi zajedno srljamo u neku veliku nesreću kojoj ne znamo imena ni obima, ali koja nas pouzdano čeka na kraju svih naših pobeda? Ne znaš! E, vidiš, zato i možeš da pišeš pesme u slavu tih pobeda.

Drugar je bio malo jače potegao tog večera, ali Davil ne može da zaboravi njegove raširene zenice, vidovito uperene u daljinu, i njegov šapat iz kojeg se osećao alkohol ali i dah

ubeđenja. A trezni ljudi su drugim rečima šaputali istu misao ili su je krili u zabrinutom pogledu.

Davil se ipak rešio da štampa svoju poemu, ali je to učinio sa oklevanjem i sa nevericom u vrednost poeme i trajnost pobeda. Ta neverica, koja je tek počela da se širi u svetu, rasla je u Davilovoj duši kao lična muka.

Krijući u sebi tako teško i složeno duševno stanje, došao je kao konzul u Travnik, a sve što je ovde doživeo nije ga moglo ohrabriti ni umiriti, nego naprotiv još više uzdrmati i zbuniti.

Sve su to u konzulu digli i jače uzvitali prvi dodiri sa ovim mladim čovekom sa kojim je sada trebalo da živi i radi. Gledajući ga i slušajući kako se prirodno drži i smelo i lako izražava o svemu, Davil je mislio u sebi: »Nije strašno što se stari, slabi i umire, nego što za nama dolaze i nadiru novi, mlađi i drukčiji. U stvari u tome i jeste smrt. Niko nas ne vuče ka grobu, nego nas s leđa guraju. Konzul se i sam čudio otkud mu takve misli koje nimalo ne odgovaraju njegovom urođenom načinu mišljenja i on ih je odmah i odbacivao, pripisujući ih »orijentalnom otrovu« koji pre ili posle mora da načne svakoga i koji se evo polagano uvlači i u njegov mozak.

Ovaj mladi čovek, jedini Francuz u ovoj pustinji i jedini njegov istinski saradnik, toliko je u svemu drukčiji od njega (ili bar tako izgleda), da se Davilu činilo na mahove da živi pored stranca i neprijatelja. Ali ono što ga je najviše zbunjivalo i dražilo kod mladića, to je bio njegov stav (ili bolje reći odsustvo stava) prema »bitnim stvarima« koje su bile sadržina Davilovog života, prema Kraljevstvu, Revoluciji i Napoleonu. Ta tri pojma predstavljala su za konzula i njegov naraštaj jedno strasno zamršeno klupko sukoba, poleta, zanosa, svetlih podviga, ali i kolebanja, unutaranih neverstava i nevidljivih posrtaja savesti, bez jasnog rešenja, sa sve manje nade na trajno smirenje; značila su jednu veliku muku sa kojom se oni nose od detinjstva i koja će ih, valjda, pratiti do groba. Ali u isto vreme, i upravo zbog toga, ta muka im je bila prisna i draga kao i njihov život sam. Međutim, za ovoga mladića i njegove vršnjake tu nije bilo, bar kako je Davilu izgledalo, ni muke ni zagonetke ni razloga za žalbe i razmišljanja. Sve su to za njih bile proste i prirodne stvari o kojima ne vredi trošiti reči ni mnogo lupati glavu. Kraljevstvo, to je bajka: Revolucija, mutno sećanje iz detinjstva; Carstvo, to je život sam, život i karijera, prirodno i razumljivo poprište neograničenih mogućnosti, akcije, podviga i slave. Uistinu, za Defosea je ovaj poredak u kom živi, to jest Carstvo, predstavljao jedinu i potpuno jedinstvenu stvarnost koja se u duhovnom i materijalnom pogledu proteže od jednog kraja vidika do drugog i obuhvata sve što život sam sadrži. A za Davila je to bio samo jedan slučaj i rovit red stvari čiji je mučni postanak nekad doživljavao i rođenim očima gledao, i čija privremenost mu nikad nije potpuno iščezla iz svesti. Protivno od ovog mladića, on se dobro sećao šta je bilo pre ovoga i često pomišljao šta bi moglo biti posle.

Svet »ideja«, koji je za Davilov naraštaj bio stvarni duhovni zavičaj i pravi život, izgledalo je da za ovaj naraštaj i ne postoji, ali zato za njih postoji »živi život«, svet stvarnosti, svet opipljivih činjenica i vidljivih, merljivih uspeha i neuspeha, neki strašni, novi svet koji se pred Davilom otkrivao kao studena pustoš, strašnija od krvi, muka i duhovnih lomova revolucije. To je pokolenje, niklo iz krvi, lišeno svega i usmereno na sve, prekaljeno kao da je kroz vatru protrčalo.

Kao sve ostalo, Davil je nesumnjivo i to, pod pritiskom neobične sredine i teških prilika, uopštavao i preuveličavao. On je to često i sam sebi govorio, jer po prirodi svojoj nije voleo protivnosti ni saznanje da su one večne i nepremostive. Ali pred njim je, kao stalna opomena, stajao taj mladić oštra pogleda, hladan i čulan, lak i pun samosvesti, neopterećen obzirima ni sumnjama, gledajući sve stvari oko sebe gole, onakve kakve su, i nazivajući ih bezobzirno pravim imenima. Pored sve darovitosti i lične dobrote, to je bio čovek novog pokolenja, iz

»animaliziranog naraštaja«, kako su govorili Davilovi vršnjaci. To je, dakle, plod revolucije, slobodni građanin, novi čovek. mislio je Davil kad bi ostao sam, posle svakog razgovora sa mladićem. »Možda revolucije rađaju čudovišta?« pitao se uplašeno tada. »Jeste, one se začinju u veličini i moralnoj čistoti, ali rađaju čudovišta«, odgovarao je sam sebi često.

I tada bi, u noći, osećao kako ga napadaju sve crnje misli i kako prete da ga savladaju, umesto da on njima vlada.

Dok se Davil tako borio sa mislima i raspoloženjima koja je u njemu izazvao dolazak mladog kancelara, mladić je u svoj kratki dnevnik, koji je bio namenio prijateljima u Parizu, zapisao o Davilu svega ovoliko: »Konzul je onakav kakvim sam ga zamišljao.« A zamišljao ga je prema njegovim prvim izveštajima iz Travnika i još više prema kazivanju jednog starijeg kolege iz Ministarstva, nekog Kerena, koji je bio čuven po tome što je poznavao sve činovnike Ministarstva inostranih poslova i mogao da u nekoliko reči da manje ili više tačan »moralni i fizički lik« svakoga od njih. Keren je bio oštrouman i duhovit, ali inače neplodan čovek, kome je davanje takvih usmenih portreta bilo prešlo u krv i postalo strast. On se sav unosio u taj jalovi posao, koji je ličio čas na strogu nauku, čas na obično ogovaranje, i mogao je uvek da ponovi sliku jedne ličnosti od reči do reči, kao da ima štampan tekst u glavi. Taj Keren mu je rekao za njegovog budućeg šefa Davila ovo:

Žan Davil je došao na svet kao čovek prav, zdrav i — prosečan. Po celoj svojoj prirodi, poreklu i vaspitanju, on je stvoren da živi mimo i jednostavno, bez velikih dizanja i teških padanja, bez naglih promena uopšte. Biljka za umerenu klimu. Sa urođenom sposobnošću da se lako oduševi i zanesu za ideje ili ličnosti, sa naročitom sklonošću za poeziju i poetična stanja duha. Ali sve to ne prelazi granice srećne prosečnosti. Mirna vremena i srede prilike čine prosečne ljude još prosečnijima, a burna vremena i velike promene stvaraju od njih komplikovane prirode. To je slučaj i sa našim Davilom, koji se stalno nalazio u središtu velikih događaja. Sve to nije moglo da izmeni njegovu stvarnu prirodu, ali je pored njegovih urođenih osobina stvorilo u njemu nova i protivna svojstva. Ne mogući i ne umejući da bude bezobziran, svirep, nesavestan ili podmukao, on je, da bi se odbranio i održao, poslao plašljiv, prikriiven i sujeverno oprezan. Zdrav, čestit, preduzimljiv i veseo, on je s vremenom postajao osetljiv, kolebljiv, spor, nepoverljiv i sklon melanholiji. A kako sve to nije odgovaralo njegovom pravom karakteru, stvaralo je u njemu čudnu podvojenost ličnosti. Ukratko, on je jedan od onih ljudi koji su naročite žrtve krupnih istorijskih događaja, jer nisu u stanju ni da se tim događajima odupru, kao što čine izuzetni i snažni pojedinci, ni da se sa njima potpuno u sebi izmire kao što rade gomile prosečnog sveta. On je »tip čoveka koji se vajka«, i vajkaće se dok je živ na sve u životu i na život sam.

— Slučaj u našim vremenima veoma čest — završio je taj kolega.

Eto, sa takvom osnovnom razlikom otpočeo je zajednički život. Iako je bila hladna i vlažna jesen, Defose je obišao varoš i okolinu i upoznao se sa dosta sveta. Davil ga je predstavio veziru i glavnim ljudima u Konaku, ali mladić je ostalo svršavao sam. Upoznao se sam sa dolačkim župnikom fra-Ivom Jankovićem, čovekom od sto i četiri oke težine, ali živa duha i oštre reči. Našao se sa jeromonahom Pahomijem, bledim i uzdržljivim kaluđerom koji je tada opsluživao pravoslavni hram Sv. Mihaila Arhangela. Ulazio je u kuće travničkih Jevreja. Posetio je manastir u Gučoj Gori i tu sklopio poznanstvo sa nekim fratrима koji su mu dali podatke o zemlji i narodu. Spremao se da ispituje stara naselja i groblja po okolini čim okopni sneg. Već posle tri nedelje saopštio je Davilu svoju nameru da napiše knjigu o Bosni.

Odrastao i školovan, pre revolucije, u klasičnom vaspitanju, konzul se i pored svoga učešća u revoluciji kretao uvek u granicama koje to vaspitanje nameće i mišljenju i govoru. Zato je sa podozrenjem i nelagodnošću gledao na ovoga nesumnjivo darovitog mladića, na njegovo ogromno duhovno ljubopitstvo i začudno pamćenje, kao i na smeli nered u govoru i zavidnu bujnost u mislima. On je bio uplašen ovom aktivnošću mladićevom, koja se nije ni

pred čim zaustavljala i ničim dala zbuniti. Bilo mu je teško da je podnosi i osećao je da nema načina da je obuzda i spreči. Mladić je učio u Parizu tri godine turski i obraćao se smelo i pravo svakome. (»On zna turski jezik kakav se uči u koležu Luja Velikog u Parizu, ali ne zna ovaj kojim govore Turci u Bosni«, pisao je Davil.) Ako nije uvek uspevao da se objasni, on je svakako privlačio ljude svojim širokim osmejkom i svetlim očima. S njim su razgovarali i fratri koji su izbegavali Davila, i mrki, nepoverljivi jeromonah; jedino su travnički begovi ostajali i dalje nepristupačni. Ali ni čaršija nije mogla da ostane ravnodušna prema »mladom konzulu«.

Defose nije nikad propuštao pazarni dan da ne obiđe celo tržište. Raspitivao je za cene, razgledao predmete i beležio imena i nazive. Svet se sakupljao oko ovoga alafranga odevenog stranca i posmatrao ga kako proba neko rešetko ili pažljivo zagleda izložene svrdlove i dleta. »Mladi konzul« je dugo gledao kako seljak kupuje kosu, kako joj pažljivo opipava rez otvrdlim palcem leve ruke, kako zatim dugo krca kosom o kameni prag i sa napregnutom pažnjom sluša njen zvuk, kako najposle zažmurivši na jedno oko gleda niz ispruženu kosu, kao da cilja, i procenjuje joj oštrinu i kov. Prilazio je seljankama, tvrdim ostarelim ženama, i pitao ih za cenu vune koja je ležala pred njima u araru i mirisala na tor. Gledajući pred sobom stranca, seljanka se najpre snebivala, misleći da se gospodin šali. Najposle bi na navaljivanje kavazovo kazala cenu i klela se da je vuna »kao duša meka«, samo kad se opere. Raspitivao je za imena žitarica i semenja, ocenjivao jedrinu i krupnoću zrna. Zanimalo ga je kakva su i kako se izrađuju i od kakvog drveta razna držala i ručice za sekire, motike, trnokope i druge alate.

»Mladi konzul« je upoznao sve glavne ličnosti na pazaru, Ibrahim-agu, kantardžiju, telala Hamzu i čaršijsku budalu »ludog Švabu«.

Ibrahim-aga je mršav, visok i pognut starac sede brade, strogog i dostojanstvenog držanja. Nekad je bio imućan i sam zakupljivao opštinsku kantariju; njegovi sinovi i pomoćnici su merili i premeravali sve što se na pazaru prodaje, a on je nadgledao. S vremenom je osiromašio i ostao bez sinova i pomoćnika. Sada travnički Jevreji zakupljuju opštinski kantar i naplaćuju kantariju, a Ibrahim-aga je samo u njihovoj službi, ali to se na pazaru ne primećuje. Za seljake i za ceo svet koji prodaje ili kupuje jedini i pravi kantardžija je Ibrahim-aga i ostaće to do smrti. Svakog pazarnog dana on stoji kod kantara, od jutra do mraka. Kad počne da meri, nastaje oko njega svečana tišina. Dok udešava kantar, on zaustavlja dah i, svečan i sabran, raste i pada sa laganim kolebanjem mere. Žmureći na jedno oko, udešava savesno i pomiče pažljivo kantarsko jaje u pravcu protivnom od teže tereta, još malo, još samo malo, dok se kantar ne ukoči, stane i pokaže pravu meru. Tada Ibrahim-aga odvoji ruku, podigne lice, ne skidajući oči sa cifre, i vikne jasno, strogo i neosporno broj oka.

— Šezdeset i jedna, manje dvadeset drama.

Toj meri nema pogovora. Upšte, u celoj onoj pazarskoj vrevi oko njega vlada krug reda, tišine i onog poštovanja koje svi ukazuju pravoj meri i savesnom radu. Cela Ibrahim-agina ličnost je takva da drugo i ne dozvoljava. I kad se neki nepoverljiv seljak, čija se roba meri, suviše približi kantar, da bi iza kantardžijinih leđa video i proverio broj oka, Ibrahim-aga polaže odmah ruku na jaje i zaustavlja merenje i odgoni nasrtljivca.

— Sklanjaj se odatle! Šta mi se unosiš i kašlješ u kantar? Mjera je vjera; i dah joj može nauditi. A moja će duša za ovo goriti, a ne tvoja. Odstupi!

Tako Ibrahim-aga provodi vek lebdeći nad kantarom i živeći sa njim, za njega i od njega, živ primer šta čovek može da učini od svoga poziva, pa ma kakav on bio.

I tog istog Ibrahim-agu, koji čuva dušu od najmanjeg greha pri merenju, Defose je video kako bezdušno bije seljaka hrišćanina nasred trga i naočigled sveta. Seljak je doneo na prodaju desetinu držalica za sekire i prislonio ih uz oronuo zid koji okružuje neko zapušteno groblje i ruševine starinske džamije. Ibrahim-aga, koji vrši nadzor nad pijacom, naleteo je

gnevno na seljaka i nogom oborio sve držalice, psujući i preteći nad uplašenim seljakom koji je sakupljao svoju rasturenu robu.

— Zar je za tebe džamijski zid, krmak krmski, da na njega prislanjaš svoje pogane držalice. Još ovdje zvono ne kuca i vlaška borija ne trubi, domuze od domuza!

Svet je pazarivao, cenjkao se, merio robu i računao, ne osvrćući se mnogo na tu svađu. Seljak je srećno pokupio sve što je njegovo i izgubio se među svetom. (Došavši kući, Defose je zabeležio: »Turska vlast ima dva lica. Njihovi postupci su za nas nelogični i neshvatljivi i stalno nas dovode u nedoumicu i čuđenje.«)

Sasvim je drugi čovek, i druga sudbina, Hamza, telal.

Nekad čuven zbog svoga glasa i svoje muške lepote, on je bio bekrija i neradnik od rane mladosti, jedan od najgorih travničkih pijanica. U mlađim godinama bio je poznat po svojoj smelosti i dovrtljivosti. Njegovi drski i duhoviti odgovori još se pamte i prepričavaju. Kad su ga pitali zašto je izabrao upravo telalski zanat, odgovorio je: »Jer nema drugog lakšega.« Jednom prilikom, pre nekoliko godina, kad je Sulejman-paša Skopljak išao sa vojskom na Crnu Goru i popalio Drobnjak, Hamzi je naređeno da objavi veliku tursku pobedu i da više da je sto osamdeset crnogorskih glava odsečeno. Neko od onih koji se uvek sakupljaju oko telala upita glasno: »A koliko je naših poginulo?« »E, to će vikati onaj telal na Cetinju«, odgovorio je mimo Hamza i produžio da više što mu je naređeno.

Od neuredna života, pevanja i telalske vike Hamza je odavno pokvario grlo. On više ne diže čaršiju svojim negdašnjim gromkim glasom, nego piskavo i promuklo, sa velikim naporom objavljuje službene i čaršijske novosti, koje čuju samo oni koji su blizu njega. Ali niko i ne pomišlja da bi Hamzu trebalo zameniti nekim mlađim i grlatijim. I on sam kao da ne primećuje da nema više glasa. U istom stavu i istim pokretima, kojima je nekad puštao svoj čuveni glas niz sokake, on i sada objavljuje svetu, kako može, ono što mora. Oko njega se kupe deca i smeju se tim pokretima koji već odavno ne odgovaraju ovom njegovom naporom grgutanju, i sa ljubopitstvom i sa strahom posmatraju njegov rašireni vrat, koji od naprezanja nabrekne kao diple. Pa ipak, ta deca su mu potrebna, jer ona jedina čuju njegovu nemoćnu viku i odmah rašire novost po gradu.

Defose i Hamza su se brzo sprijateljili, jer »mladi konzul« s vremena na vreme kupi poneki nakit ili ćilim koji Hamza telali i na kom dobro zaradi.

»Ludi Švabo« je bio poznat već godinama u travničkoj čaršiji. To je bio malouman čovek nepoznata porekla, odnekud ispreka. I kako Turci ne diraju budale, on je živeo tu, spavajući pod ćepencima i hraneći se milostinjom. Bio je divovske snage i, kad bi popio malo rakije, u čaršiji su terali sa njim uvek istu grubu šalu. Pazarnim danom dali bi mu da popije polić-dva i turili u ruke toljagu. Luđak je tada zaustavljao hrišćanske seljake i počinjao da ih talumi uvek istim rečima;

— Halbrechts! Links! Marsch!²

Seljaci su se sklanjali ili nespretno bežali, jer su znali da to ludi Švabo radi po nagovoru Turaka, a Švabo ih je razgonio uz smeh mlađih dućandžija i besposlenih aga.

Jednog pazarnog dana Defose se, pošto je obišao i razgledao pazar, vraćao u Konzulat. Za njim je išao kavaz. Kad su bili onde gde se trg stešnjava i prelazi u čaršiju, ispreči se pred Defoseom ludi Švabo. Mladić je video pred sobom ljudekaru debele glave i zlih zelenih očiju. Pijani luđak je žmirkao pred strancem a onda se zatrča, uze kantarsku sohu ispred jednog dućana i pođe pravo put njega.

— Halbrechts! Marsch!

² Poludesno! Levo! Stupaj!

Čaršilije sa ćepenaka stadoše da istežu vratove u zluradom iščekivanju da vide »mladog konzula« kako poigrava pred ludim Švabom. Ali se stvar odigrala drukčije. Pre nego je kavaz pritrčao, Defose se prignu ispod visoko zavitlane sohe i brzim, vešt看 pokretom uhvati ludaka za ručni zglob, pa se onda zakrenu celim telom, okrećući i krupnog čoveka oko sebe kao lutku. Dok je ludak tako obigravao oko visokog mladića, soha mu je izletela iz stegnute šake u velikom luku i pala na zemlju. Uto je pritrčao i kavaz sa malom puškom u ruci. Ali, ludak je bio ukroćen, sa nemoćno i bolno zakrenutom desnom rukom na leđima. Takvog ga Defose predade kavazu, zatim uze onu sohu sa zemlje i mimo je prisloni uz dućan, gde je ranije bila. Ludak je, iskrivljena lica, gledao čas svoju bolnu ruku čas mladog stranca koji mu je pretio prstom kao detetu i govorio svojim tvrdim, knjiškim izgovorom:

— Ti si nevaljao. Ne sme se biti nevaljao!

Zatim je pozvao kavaza i mirno produžio put pored začuđenih dućandžija na ćepencima.

Davil je zbog toga činio teške prekore mladiću, dokazujući da je bio u pravu kad mu je preporučivao da ne ide pešice kroz čaršiju, jer se nikad ne zna šta ovaj pakosni, sirovi i dokoni svet može da izmisli i uradi. Ali Davna, koji inače nije voleo Defosea ni imao razumevanja za njegovo slobodno ponašanje, morao je da prizna Davilu da u čaršiji govore sa divljenjem o »mladom konzulu«.

A »mladi konzul« je i dalje obilazio okolinu, po kiši i blatu, prilazio bez i najmanjeg snebivanja ljudima, razgovarao sa njima i uspevao da vidi i sazna stvari koje Davil, onako ozbiljan, prav i krut, ne bi nikad mogao videti ni saznati. Davil, koji je, u svome ogorčenju, sve što je tursko i bosansko primao sa odvratnošću i nepoverenjem, nije u ovim Defoseovim šetnjama i obaveštenjima video mnogo smisla ni koristi po službu. Njega je dražio mladićev optimizam, njegova želja da prodre dublje u prošlost, običaje i verovanja ovoga sveta: da njihove mane nađe objašnjenja; da, na kraju, otkopa njihove dobre strane, izopačene i zatrpane neobičnim okolnostima pod kojima su prisiljeni da žive. Taj posao činio se Davilu jalovom dangubom i štetnim skretanjem sa pravog puta. Zato su razgovori između njega i njegovog kancelara o tim pitanjima svršavali uvek prepirkom ili se gubili u razdraženom ćutanju.

U studeno jesenje predveće Defose bi se vraćao sa svojih šetnja, moka, rumen i prozebao, pun utisaka i potrebe da o njima govori. Davil, koji je već satima šetao po zagrejanom i osvetljenoj trpezariji, prevrćući teške misli, dočekivao bi ga unapred sa čuđenjem.

Zadihan mladić je slatko jeo i živo pričao kako je bio u Docu, sabijenom katoličkom naselju, i kako je teško prešao kratki put od Travnika do Doca.

— Ja mislim da ne postoji danas u Evropi tako besputna zemlja kao što je Bosna — govorio je Davil, koji je sporo i bez volje jeo, jer nije osećao gladi. — Ovaj narod, mimo sve ostale narode sveta, ima neku nerazumljivu, perverznu mržnju prema putevima, koji u stvari znače napredak i blagostanje, i u ovoj zlosrećnoj zemlji putevi se ne drže i ne traju, kao da se sami ruše. Vidite, to što general Marmon gradi kroz Dalmaciju veliki drum škodi nam ovde kod domaćih Turaka, pa i kod vezira, više nego što ona naša preduzimljiva i hvalisava gospoda u Splitu mogu i da zamisle. Ni u susedstvu ne voli ovaj svet puteve. Ali ko će to objasniti našima u Splitu. Oni se na sva usta hvale da podižu drumove koji će olakšati saobraćaj između Bosne i Dalmacije, a ne znaju sa kolikim podozrenjem to Turci primaju.

— Pa tome se ne treba čuditi. Stvar je jasna. Dok god se u Turskoj ovako vlada i dok su u Bosni ovakve prilike, ne može biti govora o putevima i saobraćaju. Naprotiv, iz različitih pobuda i Turci i hrišćani podjednako su protivni otvaranju i održavanju svih saobraćajnih veza. Danas sam upravo to jasno uvideo u razgovoru sa mojim prijateljem, debelim dolačkim parohom, fra-Ivom. Zalio sam mu se kako je strm i izlokan put od Travnika do Doca i čudio se kako Dolačani, koji su prisiljeni svakodnevno da prelaze taj put, ne preduzimaju ništa da ga bar donekle uredi. Fratar me je najpre gledao podsmešljivo kao čoveka koji ne zna šta govori,

a zatim je lukavo zažmurio na jedno oko i rekao mi šapćući: »Gospodine, što je gori put to su turski gosti ređi. Mi bismo najvoljeli kad bismo između njih i nas mogli metnuti neku neprelaznu planinu. A što se nas samih tiče, mi se malo pomučimo pa predemo svaki put, kad nam treba. Jer, mi smo navikli na rdave puteve i na svake teškoće. U stvari, mi i živimo od teškoća. Nemojte nikome kazati ovo što vam kažem, ali znajte da nama, dok god u Travniku Turci vladaju, boljeg puta ne treba. Između nas rečeno, kad ga Turci i oprave, naši ljudi ga kod prve kiše ili snega isprovaljuju i raskopaju. To bar donekle odvraća neželjene goste.« Tek kad je to izgovorio, fratar je otvorio i ono drugo oko, ponosan na svoje lukavstvo, i zamolio me još jednom da o tome nikome ne govorim. Eto vam jedan razlog zašto putevi ne valjaju. A drugi je razlog u Turcima samim. Svaka saobraćajna veza sa hrišćanskim inostranstvom znači isto što otvarati vrata neprijateljskom uticaju, omogućavati mu uticaj na raju i ugrožavati tursku prevlast. Uostalom, gospodine Davile, mi Francuzi smo progutali polovinu Evrope i ne treba se čuditi što one zemlje koje još nismo zaposeli sa nepoverenjem gledaju puteve koje naša vojska podiže na njihovim granicama.

— Znam, znam! — prekinuo ga je Davil — ali putevi se po Evropi moraju graditi i ne može se valjda voditi računa o zaostalim narodima kao što su Turci i Bosanci.

— Onaj ko smatra da se moraju graditi taj ih i gradi. Znači da su mu potrebni. Ali ja vam objašnjavam zašto opet ovdašnji svet ne želi puteve i zašto smatra da mu nisu potrebni i da su mu više od štete nego od koristi.

Kao uvek, Davila je srdila ova mladićeva potreba da sve što ovde vidi objasni i opravda.

— To se ne da braniti — govorio je konzul — niti se može objasniti nekim razumnim razlozima. Zaostalost ovoga sveta dolazi u prvom redu od njegove zloće, »urođene zloće«, kako kaže vezir. U toj zloći mogu se naći sva objašnjenja.

— Dobro, a kako onda objašnjavate tu zloću samu? Otkud im ona?

— Otkud, otkud? Urođena im je, kažem vam. Imaćete prilike da se o tome uverite.

— Dobro, ali dok se ne uverim, dozvolite mi da ostanem pri svom gledištu da su i zloća i dobrota jednoga naroda produkt prilika u kojima on živi i razvija se. Nije to dobrota što nas nagoni da gradimo puteve, nego potreba i želja za širenjem korisnih veza i uticaja, a to mnogi smatraju opet našom »zloćom«. Tako nas naša zloća nagoni da otvaramo puteve a njih njihova da ih mrze i ruše kad mogu.

— Vi odoste daleko, mladi prijatelju!

— Ne, život ide daleko, dalje nego što mi možemo da ga pratimo, a ja se samo trudim da objasnim pojedine pojave, kad već ne mogu sve da razumem.

— Ne može se sve objasniti ni razumeti — govorio je Davil umorno i malo sa visine.

— Ne može, ali valja nastojati sve objasniti.

Defose, koga je posle jahanja po hladnom danu sada grejalo jelo i vino a mladost nagonila da glasno razmišlja, nastavljao je sa pričanjem.

— Evo, kako da čovek objasni ovo. Isti ovaj oštroumni i diskretni dolački paroh, koji ima mnogo zdravog razuma i smisla za stvarnost, držao je prošle nedelje u dolačkoj crkvi propoved. Kako mi kaže naš katolički kavaz, paroh je u toj propovedi tvrdio za jednog bogougodnog fratra, koji je ovih dana umro u manastiru Fojnici, da je bio ako ne svet a ono u neposrednoj vezi sa syecima i da se zna pouzdano da mu je naročiti anđeo donosio svake noći pismo od ponekog sveca ili od Bogorodice same.

— Vi još ne znate bigotizam ovoga sveta.

— Dobro, nazovimo to bigotizmom, ali to je reč koja ništa ne objašnjava.

Davil, koji je bio »mudro i umereno liberalan«, nije voleo ni najnedužnije diskusije o verskim pitanjima.

— To sve objašnjava — tvrdio je Davil malo jetko. — Zašto u nas propovednici ne pričaju slične stvari?

— Jer ne živimo pod sličnim prilikama, gospodine Davile. Ja se pitam šta bismo mi propovedali da živimo ovako kako žive ovdašnji hrišćani već tri stoleća. Ni zemlja ni nebo ne bi imali dovoljno čudesa za naš verski arsenal u borbi sa osvajačem Turčinom. Verujte, kad gledam i slušam ovaj svet. ja se sve više uveravam koliko grešimo mi kad, osvajajući Evropu, zemlju za zemljom, želimo da svuda unesemo svoja shvatanja, svoje strogo i isključivo razumne načine života i vladanja. Sve mi više to izgleda jedan nesavladljiv i bezuman napor, jer je besmisleno hteti otklanjati zloupotrebe i predrasude, kad se nema snage ni mogućnosti otkloniti uzroke koji su ih izazvali i stvorili.

— To bi nas odvelo daleko — prekinu Davil svoga kancelara. — Ne bojte se, ima ko i o tome misli.

I konzul se diže od stola i zazvoni nestrpljivo i oštro da se trpeza rasprema.

Kad god bi mladić, sa iskrenošću i slobodom koje su mu bile urođene, kojih nije bio svestan, i na kojima mu je Davil potajno zavideo, došao do kritike carskog režima, Davil se trzao i gubio snagu i strpljenje. Upravo zato što je i sam bio kolebljiv i nosio skrivene i nepriznane sumnje u sebi, on nije mogao mirno da sluša tuđe kritike. Njemu je bilo kao da mu ovaj mladi, bezbrižni i neoprezni čovek otkriva i dodiruje prstom najbolnije mesto koje je želeo ne samo da sakrije pred svetom nego da, po mogućnosti, i sam zaboravi na njega.

Ni o književnosti nije Davil mogao da razgovara sa Defoseom; još manje o svom književnom radu.

To je bila tačka u kojoj je Davil bio naročito osetljiv. Otkako zna za sebe on je snovao književna dela raznih rodova, deljao stihove i zamišljao situacije. Pre desetak godina on je jedno vreme bio i urednik književne rubrike u Moniteur, posećivao je sednice književnih društava i salone. Sve je to napustio kad je ušao ponovo u Ministarstvo inostranih poslova i otišao za otpravnika poslova na Maltu, a zatim u Napulj, ali je produžio književni posao.

Stihovi koje je Davil povremeno objavljivao u listovima ili kaligrafski ispisane slao visokim ličnostima, starešinama i prijateljima, nisu bili ni mnogo bolji ni mnogo gori od tolikih hiljada savremenih poetskih proizvoda. Davil je sebe nazivao »ubedenim učenikom velikog Boaloa« i u člancima, koje niko nije pomišljao da pobija, odlučno zastupao strog klasični pravac, braneći poeziju od preteranog uticaja mašte, od pesničkih smelosti i duhovnog nereda. Inspiracija je neophodna, tvrdio je Davil u svojim člancima, ali ona mora da se rukovodi razumnim merom i zdravim smislom bez kojih nema i ne može da bude nikakvog umetničkog dela. Davil je toliko podvlačio ta svoja načela da je kod čitaoca ostavljao utisak da mu je više stalo do reda i stroge mere u poeziji nego do poezije same, kao da su red i mera odnekud stalno ugroženi od poeta i od poezije i da ih treba svima sredstvima braniti i pomagati. Njegov uzor među savremenim pesnicima bio je Delil (Jacques Delille), pesnik »Vrtova« i prevodilac Virgilija. U odbranu Delilove poezije Davil je štampao u Moniteur-u niz članaka na koje opet niko nije hteo da se osvrne, ni da ih pohvali ni da ih pobija.

Sam Davil nosi se već godinama sa planom jednog zamašnog eposa o Aleksandru Velikom. Zamišljen u dvadeset i četiri pevanja, taj epos je postao neka vrsta maskiranog duhovnog dnevnika Davilovog. Sva svoja iskustva u svetu, svoje misli o Napoleonu, o ratu, o politici, svoje želje i svoja negodovanja, Davil je prebacivao u daleka vremena i maglovite prilike u kojima je živio njegov glavni junak, i tu im je puštao slobodna maha i nastojao da ih sadelje u pravilne stihove i više-manje stroge rime. Davil je u tolikoj meri živio životom svoga dela da je svome srednjem detetu, pored imena Žil-Fransoa, nadenuo i ime makedonskog kralja Amintasa, deda Aleksandra Velikog. U toj njegovoj Aleksandreidi živela je i Bosna, oskudna zemlja sa teškom klimom i zlim ljudima, ali pod imenom Tauride. Tu su

negde bili i Mehmed-paša i travnički begovi i bosanski fratri, i svi ostali sa kojima je Davil imao da sarađuje ili da se bori. opisani i sakriveni pod likom nekog dostojanstvenika Aleksandra Velikog ili njegovih protivnika. Tu je bila i cela Davilova odvratnost prema azijskom duhu i Istoku uopšte, izražena u borbi njegovog junaka protiv daleke Azije.

Jašući iznad Travnika i gledajući varoške krovove i munare, Davil je često slagao u glavi opis fantastičnog grada koji Aleksandar u to vreme osvaja. Sedeći kod vezira na Divanu i gledajući tihe i užurbane momke i ičoglance, on je mnogo puta u mislima dopunjavao opis sednice Senata u opsednutom gradu Tiru, iz trećeg pevanja svoga eposa.

Kao kod svih pisaca bez dara i pravog poziva, i u Davilu je bila uvrežena neiskorenljiva zabluda da ima nekih svesnih duhovnih radnja koje vode čoveka ka poeziji i da se u poetskom stvaranju može naći uteha ili nagrada za zla kojima nas život tereti i okružuje.

Dok je bio mlad, Davil je sebi često postavljao pitanje: da li je pesnik ili nije? Da li ima smisla i izgleda njegov rad na toj veštini ili nema? Sada, posle toliko godina i toliko napora, koji nisu doneli uspeha, čak ni neuspeha, moglo je biti jasno da Davil nije pesnik. Međutim, kao što se često dešava, s godinama Davil je sve upornije, mehanički i jednostavno, »radio na poeziji« i ne postavljajući sebi više to pitanje koje mladost, u svom poštenom i hrabrom posmatranju i prosuđivanju samog sebe, tako često sebi postavlja. Dok je bio mlađi i dok se još nalazio poneko ko ga je hrabrio priznanjem, on je pisao manje, a upravo sada, kad su pristigle godine, kad više nije bilo nikog ko bi ga ozbiljno uzimao kao pesnika, on je radio redovno i marljivo. Nesvesnu potrebu za izražavanjem i varljivu snagu iz mladosti zamenile su troma navika i marljivost. Jer marljivost, ta vrlina koja se tako često javlja onde gde ne treba, ili kad više nije potrebna, oduvek je bila uteha nedarovitih pisaca i nesreća umetnosti. Izuzetne prilike, samoća i čamotinja na koje je godinama bio osuđen, nagonile su Davila sve više na tu jalovu stranputicu, u bezazleni greh koji je nazivao poezijom.

U stvari, Davil je bio na stranputici od dana kad je napisao prvi stih, jer sa poezijom nije nikad mogao imati prave veze. On je nije mogao ni osetiti u njenom najneposrednijem izrazu, a još manje izazvati i stvarati.

Pojava zla u svetu izazivala je u Davilu ogorčenje ili potištenost, a pojava dobra — oduševljenje i zadovoljstva, jednu vrstu moralnog zanosa. Ali, od tih moralnih reakcija, koje su u njemu bile zaista žive i budne, iako ne stalne i ne uvek sigurne, on je stvarao stihove kojima je nedostajalo sve pa da budu poezija. Istina, u tom pogrešnom shvatanju ga je učvršćivala i moda vremena.

Tako je Davil nastavljao, s godinama sve upornije, da od svojih ne malih vrlina pravi osrednje mane i da u poeziji traži ono čega u njoj nema: jeftine moralne euforije i bezazlene duhovne igre i dangube.

Razumljivo je da mladi Defose, ovakav kakav je stajao pred njim, nije bio željeni slušalac ili kritičar, čak ni podesan sabesednik za književne razgovore.

Tu se otvarala između konzula i mladića nova i ogromna razdaljina prema kojoj je konzul bio naročito osetljiv.

Poznavanje bezbrojnih činjenica, brzina rasuđivanja i smelost u zaključivanju, bile su glavne oznake mladićeve inteligencije. Znanje i intuicija su kod njega sarađivali i dopunjavali se na jedan volšeban način. Pored sve nepodudarnosti i ličnog odbijanja, konzul nije mogao da to ne vidi. Njemu je na mahove izgledalo da je taj čovek od dvadeset i četiri godine pročitao biblioteke i da, u isto vreme, ne pridaje tome naročite važnosti. I mladić je zaista uvek ponovo zbunjivao sabesednika svojim mnogovrsnim znanjima i smelim sudovima. Kao igrajući se, on je govorio o istoriji Egipta ili o odnosu španskih južno-američkih kolonija prema materijalnoj zemlji, o orijentalnim jezicima ili o sukobima vera i rasa ma gde u svetu, o ciljevima i izgledima Napoleonovog kontinentalnog sistema ili o saobraćajnim pravcima i

tarifnim stavovima. Neočekivano je navodio citate iz klasika, i to redovno manje poznata mesta, uvek u nekoj smeloj vezi i novom osvetljenju. Pa iako je u mnogoj od tih stvari konzul nalazio više mladičke poze i bujnosti nego reda i stvarne vrednosti, on je uvek slušao mladičeva izlaganja sa nekom vrstom sujevernog i neprijatnog divljenja, ali i sa nekim mučnim osećanjem sopstvene slabosti i nedoraslosti, koje je uzalud nastojao da savlada i suzbije.

I eto, taj mladi čovek bio je gluv i slep za ono što je Davilu bilo najdraže i izgledalo, pored građanskih dužnosti, jedino dostojno poštovanja. Defose je otvoreno priznavao da ne mari stihove, a da mu sa vremena francuska poezija izgleda nerazumljiva, potpuno neiskrena, bleđa i izlišna. Ali mladić se nije nijednog trenutka lišavao prava ni zadovoljstva da o onome što, po sopstvenom priznanju, nije mogao da oseti ni zavoli, raspravlja i govori slobodno i bezobzirno, bez pakosti ali i bez respekta i mnogog razmišljanja.

Tako je, na primer, za Delila, obožavanog Delila, mladić znao odmah da kaže da je umešan salonski čovek, da dobija honorar od šest franaka po stihu i da ga zato gospođa Delil svakog dana zaključava i ne pušta iz sobe dok ne izradi određen broj stihova.

Ta bezobzirnost »novog pokolenja« čas bi naljutila a čas rastužila konzula. U svakom slučaju, ona je bila povod da se osećao još više usamljenim.

Dešavalo se da je Davil, gonjen potrebom da se izrazi i saopšti, zaboravljao sve to i otpočinjao intiman i topal razgovor o svojim književnim pogledima i planovima. (Potpuno razumljiva slabost u ovim prilikama!) Tako je jedne večeri ispričao ceo nacrt svoga epa o Aleksandru Velikom i izložio sve moralne tendencije koje su položene u osnove epske radnje. Ne ulazeći ni za trenutak u ocenu tih misli i shvatanja koja sačinjavaju svetliju polovinu konzulovog života, mladić je neočekivano, oran i nasmejan, stao da recituje Boaloa;

*Que croistu, qu' Alexandre, en revageant la terre,
Cherche parmi l'horreur, le tumulte et la guerre?
Possede d'un ennui qu'il ne saurait dompter
Il craint d'être d lui meme et songe d s'éviter.³*

I odmah je dodao, izvinjavajući se, da je te stihove nekad pročitao u jednoj od satira i slučajno zapamtio.

A Davil je odjednom osetio da je uvređen i beskrajno više usamljen nego što je bio još pre nekoliko minuta. Činilo mu se da tu pred njim stoji slika i prilika novog naraštaja i da je prstom dodiruje. To je, mislio je on u sebi, taj dijabolično nemirni naraštaj razornih misli i brzih a nezdravih asocijacija, naraštaj koji »ne mari stihove«, ali i stihovima obraća pažnju, i te kako, kad može da se njima posluži za svoje naopake težnje koje sve na svetu svlače ka zemlji, umanjuju i unižavaju, jer hoće sve da svedu na ono što je gore i niže u čoveku.

Ne pokazujući ničim svoje negodovanje (toliko je ono, u stvari, bilo!), Davil je odmah prekinuo razgovor i povukao se u svoj stan. Dugo nije mogao da zaspi, a još u snu je osećao gorčinu koja može da ostane od jedne nevine primedbe. I nekoliko dana nije mogao da dotakne ni razveže rukopis koji je počivao u koricama od kartona, vezanim zelenom vrpcom, tako mu je njegovo drago delo izgledalo oskrnavljeno i grubo ismevano.

³ Šta misliš da Aleksandar, pustošeći svet,
Traži sred užasa, lomljave i rata
Moren dosadom koju ne može da ukroti!
Boji se da ostane sam sa sobom i teži da izbegne sebe.

A Defose nije ni za trenutak bio svestan da je ma u čemu mogao da uvredi konzula. Naprotiv, stihovi su bili najređe voće kojim raspolaže njegovo vanredno pamćenje. I on je bio zadovoljan što ih se tako srećno setio, i ne pomišljajući da bi oni mogli imati stvarne unutarnje veze sa Davilovim delom ili mu ma po čemu biti neprijatni i uticati na njihove međusobne odnose.

Oduvek je tako da se dva naraštaja koji se dodiruju i smenjuju najteže podnose i, u stvari, najmanje poznaju. Ali mnoga od tih razmimoilaženja i mnogi od tih sukoba između raznih naraštaja počivaju, kao većina sukoba uopšte, na nesporazumima.

To što konzulu naročito truje njegovu nesanicu i remeti san, to je misao: da taj mladić, koji ga je večeras uvredio i o kome on misli sa gorčinom i negodovanjem, spava sad tvrdim, zdravim snom, isto onako prirodnim i bezobzorno zadovoljnim kao što je sve ono što danju radi i govori. Međutim, konzul bi bar tu gorčinu mogao sebi da uštedi, jer u tome se vara. Ne spava i nije srećan ni miran svaki onaj ko se danju vedro smeje i slobodno kreće među ljudima. Nije mladi Defose samo i isključivo snažan i bezbrižan mladić »novoga tipa«, prerano zrelo i znanjem pretrpano srećno dete srećnoga Carstva, i ništa drugo, kako je to Davilu često izgledalo. U ovoj noći, svaki je od ove dvojice Francuza mučio svoju muku, i svaki na svoj način, i bez mogućnosti da potpuno razume drugoga. Na svoj način i Defose je plaćao harač novoj sredini i neobičnim prilikama. Ma koliko da su njegova sredstva za borbu bila jača i mnogobrojnija od Davilovih, i on je patio od čamotinje i »bosanske tišine« i osećao kako ga ova zemlja i život u njoj nagrizaju, zamaraju i nastoje da saviju ili slome, i tako izravnavaju sa svim ostalim oko njega. Jer nije lako ni jednostavno biti u dvadeset i četvrtoj godini bačen iz Pariza u turski Travnik, imati želje i planove koji idu daleko i visoko iznad ovoga što ga okružuje, i morati strpljivo čekati, dok se sve sputane snage i svi nezadovoljni zahtevi mladosti bune i bore protiv svakog čekanja.

Još u Splitu je to počelo. Kao stezanje nevidljivog obruča: za svaku stvar potreban je veći napor a u isto vreme čovek je manje sposoban da ga učini; svaki korak je teži, svaka odluka sporija, a izvršenje neizvesno, dok iza svega, kao stalna pretnja, vrebaju nepoverenje, oskudica i nezgoda. Tako se javljao Istok.

Komandant mesta koji mu je stavio na raspolaganje jedna neugledna kola (i to samo do Sinja), konje za stvari i četiri čoveka pratnje, bio je brižan, zadovoljan, zlurad gotovo. Iako mlad, Defose je poznavao taj način koji su dugi ratovi uneli među svet. Već godinama idu ljudi kao natovareni, svak vuče poneku muku, niko nije na svom mestu. i zato svak gleda kako da preturi nešto od svoga tereta na drugoga, kako da sebi bar malo olakša, ako ne može drukčije a ono krupnom psovkom i oštrom reči. I tako se opšta beda valja i prebacuje neprestano, od mesta do mesta i sa čoveka na čoveka, i, pomičući se, postaje ako ne lakša a ono bar snošljivija.

To je osetio Defose čim se prevario i upitao da li su na kolima opruge jake i sedište meko. Komandant ga je posmatrao ukočeno nekim svetlim očima kao u pijanog čoveka.

— To je najbolje što se u ovoj đavolskoj zemlji može da nađe. Uostalom, onaj koji ide u Tursku na službu treba da ima stražnjicu od čelika.

Ne trepcući, gledajući pravo i nasmejano, mladić mu je odgovorio:

— U instrukcijama koje sam dobio u Parizu nema toga.

Oficir se ujede malko za usne kad vide da je naišao na nekog koji ne beži od prepirke, ali odmah prihvati žučan razgovor kao olakšanje.

— E, vidite, gospodine, ni u našim instrukcijama mnogo toga nije bilo. To se, znate, naknadno unosi. Na licu mesta ...

I oficir pakosno pokaza rukom kao da piše.

Sa tim jetkim blagoslovom mladić je krenuo prašnim drumom a zatim strmim i golim kamenjarom koji se dizao u pozadini Splita, udaljujući se sve više od mora, od poslednjih skladnih građevina i poslednjeg plemenitog rastinja, da se s druge strane kamenite kose spusti, kao u novo more, u tu Bosnu, koja je za njega bila prva velika proba na ulasku u život. Ulazeći sve dublje u golet i divljinu, posmatrao je polegle kolibe i čobanice pored drumu, izgubljene među kamenjem i trnjakom, sa preslicom u rukama, a bez vidljivog stada pored njih. I gledajući sve to, pitao se da li je ovo ono najgore, kao čovek koji ima da izdrži neku operaciju što se pita u svakom trenutku da li je to taj najviši stepen bola o kome su mu govorili ili treba očekivati više i teže.

Sve su to bile strepnje i bojazni koje sebi dozvoljava mladost. U stvari, mladić je bio spreman na sve i znao je da će izdržati.

Kad se posle devet milja puta zaustavio na kamenom prevoju iznad Klisa i pogledao u golet i divljinu koja se otvarala pred njim i u sure vrleti, poprskane nekim retkim i sivim zelenilom, zapahnula ga je, otud sa bosanske strane, dotle nepoznata tišina jednog novog sveta. Mladić se stresao i zadrhtao više od te tišine i šturosti novog vidika, nego od svežeg vetrića koji je išao klancem. Podigao je kabanicu na ramena, pripio se čvršće uz konja i zagazio u taj novi svet tišine i neizvesnosti. Naslućivala se Bosna, mukla zemlja, i u vazduhu se već osećala studena patnja bez reci i vidljiva razloga.

Prošli su dobro Sinj i Livno. Na Kupreškom polju je naišla neočekivana snežna vejavica. Turski vodič, koji ih je dočekao na granici, uspeo je teškom mukom da ih odvede do prvog hana. Tu su, iscrpljeni i promrzli, pali oko vatre za kojom je već sedelo nekoliko ljudi.

Iako umoran, ozebao i gladan, mladić se držao pravo i vedro, vodeći računa o utisku koji će ostaviti kod ovih stranaca. Protro je lice mirisom i učinio nekoliko naviklih gimnastičkih pokreta, dok su ga ostali gledali ispod oka, kao čoveka koji vrši neki obred po svom zakonu. Tek kad je seo, jedan od onih oko vatre progovori nekoliko italijanskih reči i kaza da je fratar iz gučegorskog manastira, da se zove fra Julijan Pašalić i da putuje manastirskim poslom. Ostali su bili kiridžije.

Sastavljajući sporo italijanske rečenice. Defose kaza ko je i šta je. Fratar, koji je imao čekinjaste velike brkove i guste obrve, ispod kojih se, kao ispod maske, smejaloo mlado lice, kad ču reči »Pariz« i »carski Francuski generalni konzulat u Travniku« , namršti se odjednom i učuta bez prelaza. Jedan trenutak posmatrali su se mladić i fratar, ćutke i nepoverljivo.

Fratar je bio vrlo mlad, ali krupan, u crnoj debeloj kabanici ispod koje su provirivali zagasito-modra anterija, bensilah i pusat. Mladić ga je gledao sa nevericom i pitao se, kao u snu, je li moguće da je ovo sveštenik i redovnik. A fratar je posmatrao stranca, visokog rumenog mladića, lepog, mirnog i bezbrižnog izgleda, oštro i nemo, ne krijući svoje negodovanje kad je čuo iz koje je zemlje i koja ga vlada šalje.

Da bi prekinuo ćutanje, Defose zapita fratra da li mu je služba teška.

— Pa eto, mi u zaista teškim prilikama nastojimo da održimo ugled naše svete Crkve, dok je vi, tamo u Francuskoj, živeći u punoj slobodi, rušite i progonite. Šteta i grehota, gospodine!

Defose je znao iz razgovora koje je imao u Splitu da su fratri i sa njima i sav katolički živalj u ovim krajevima protivni francuskoj okupatorskoj vlasti kao bezverskoj i »jakobinskoj«, pa ipak je bio iznenađen ovakvim razgovorom i pitao se u sebi kako jedan carski konzularni činovnik treba da postupi u ovakvoj nepredviđenoj prilici. Gledajući u žive i čudne fratrove oči, on se lako nakloni.

— Vaša prečasnost možda nije dobro obaveštena o stvarima moje zemlje...

— Da bog da, ali po onome što se čuje i čita mnogo je zala počinjeno i još se čini protiv Crkve, njenih poglavara i vernika. A to nikad nije nikome dobra donelo.

I fratar je sa naporom tražio izraze na italijanskom, a njegove odmerene i birane reči nisu odgovarale njegovom srditom, gotovo divljem izrazu lica.

Rakija koju momci donesoše i cicvara koja zacvrča na vatri pored njih prekinuše ovaj dijalog. Nutkajući se jelom i pićem, fratar i stranac su s vremena na vreme pogledali jedan drugog i polako se zagrevali, kao dva premrzla i ogladnела čoveka uz vatru i jelo.

Mladića je počela da hvata neka vrelinа i težak dremež. Vetar je cvilio u visokoj, crnoj badži i smrznut sneg je lupao po krovu kao šljunak. U mladićevoj glavi se kovitlalo. »Ovo je već počela služba«, mislio je on, »i to su dakle te teškoće i te borbe o kojima se čita u memoarima starih konzula na Istoku.« Nastojao je da shvati svoj položaj; negde usred Bosne, zavejan snegom, prisiljen na nenaviklu prepirku na stranom jeziku, sa ovim čudnim fratrom. Oči su mu se same sklapale i mozak radio sa naporom kao u zamršenom snu u kom čoveka stavljaju na teške i nepravedne ispite. Znao je samo jedno, da ne sme spustiti glavu, koja je bivalа sve teža, ni oboriti pogled ni ostaviti poslednju reč sabesedniku. Bio je zbunjen, ali gord što ovako neočekivano, u ovom čudnom društvu, mora da uzme na sebe svoj deo dužnosti i da oproba i svoju veštinu ubeđivanja protivnika i svoje neveliko znanje italijanskog jezika, koje je poneo iz koleža. A u isto vreme činilo mu se da fizički oseća, već na prvom koraku, kako su ogromne i neumoljive svačije odgovornosti, razdeljene sve do pojedinca, i razasute po svetu kao zamke.

Prozeble ruke su mu gorele. Dim ga je naterivao na kašalj i štipao za očne kapke. Mučili su ga san i borba sa snom, kao da je na straži, ali nije napuštao fratrov pogled, kao metu. Kroz san, kao kroz toplu, mlečnu tečnost koja mu zastire pogled i šumom ispunjava sluh, mladić je gledao u neobičnog fratra i slušao, kao iz daljine, njegove isprekidane rečenice i latinske citate. Po svom urođenom daru opažanja mladić je mislio: ovaj kaluđer ima mnogo nagomilanih energija i citata koje inače nema kome da kaže. A fratar je i dalje govorio, kako protiv Crkve ne može niko imati trajna uspeha, pa ni Francuska, i kako je davno rečeno: »Quod custodiet Christus non tollit Gothus.«⁴ Mladić je opet, mešajući francuske i italijanske reči, objašnjavao kako je Napoleonova Francuska dokazala da želi verski mir i dala Crkvi mesto koje joj pripada, popravljajući greške i nasilja revolucije.

Ali pod uticajem jela, pića i topline, sve se kravilo i smirivalo. I fratrov pogled bio je manje tvrd, još strog, ali mladički nasmejan. Gledajući ga, Defoseu se činilo da bi to mogao biti znak za primirje i dokaz da krupna i večna pitanja mogu da čekaju, da se ni u kom slučaju ne rešavaju u nekom turskom hanu, pri slučajnom susretu jednog francuskog konzularnog činovnika i jednog »ilirskog« fratra, i da, prema tome, ima mesta za obzir i popuštanje, bez štete po čast i po ugled službe. Zadovoljan sobom i uljuljkivan tom svojom misli, popustio je umoru i utonuo u dubok san.

Kad su ga probudili, trebalo mu je nekoliko trenutaka da se osvesti i razabere gde je.

Vatra je bila dogorela. Većina putnika napolju. Otud su dopirali njihovi povici oko konja i tovara. Ukrućen i izlomljen, mladić se diže i počе da se sprema. Opipao je čemer na sebi i dozvao svoje ljude, suviše oštro i glasno. Mučila ga je neodređena misao da je nešto zaboravio ili propustio. Tek kad nađe sve na svom mestu i ljude spremne, pored opremljenih konja, umiri se. Iz štale je izlazio fratar, njegov sabesednik, vodeći dobra vranca. Odelom i držanjem bio je sličan morlačkim graničarima i hajducima sa slika. Kao da su stari znanci i kao da je između njih rešeno sve što je bilo za rešavanje, osmehnuše se obojica i mladić ga upita, lako i bez ustručavanja, hoće li zajedno putovati. Fratar mu je objašnjavao da on mora drugim putem. Hteo je da kaže; prećacem, ali nije nalazio prave reči, samo je pokazao rukom šumu i uzbrdicu. Ne razumevajući potpuno, mladić je ipak mahao šeširom na pozdrav.

⁴ Što Hrist čuva to Got ne može oteti!

— Vale, reverendissime domine!⁵

Mećava je prošla kao gruba šala. Samo na obroncima su se belele tanke krpe snega. Zemlja je bila meka, kao prolećna, vidik ispran i dubok, planine modre, a na nebu čistom i bledoplavom, protezale su se, u dnu, dve-tri vatrene pruge svetlih oblika iza kojih se krilo sunce i obasjavalo ceo kraj posrednom, neobičnom svetlošću. Sve je podsećalo na neke severne zemlje i predele. I mladić se seti da je travnički konzul u svojim izveštajima Turke i Bosance često nazivao divljim Skitima i Hiperborejcima, i da su se oni u Ministarstvu tome smejali.

Tako je mladi gospodin Defose ušao u Bosnu, koja je održala obećanje i ostvarila pretnje sa prvog susreta, i sve ga više obavijala oštrom i hladnom atmosferom ubogog života, a naročito svojom tišinom i čamotinjom, sa kojom se mladić rvao ovako mnogu noć, kad san neće na oči a pomoći nema niotkud.

Ali o tome ćemo još govoriti u jednoj od narednih glava. Sad je na pomolu drugi, važniji događaj koji znači veliku promenu za ceo Francuski konzulat: dolazak toliko iščekivanog protivnika, austrijskog generalnog konzula.

⁵ Zbogom mnogopoštovani gospodine!

V

Prolazili su meseci i godina se bližila kraju a austrijski konzul, za koga se ranije verovalo da će stići u stopu za francuskim konzulom, nije dolazio. Svet poče i da zaboravlja na tu mogućnost. Potkraj leta pronese se glas da austrijski konzul dolazi. Prođe govor kroz čaršiju. Oživeše ponovo osmejci, mrgođenja i sašaptavanja. Opet minuse nedelje a od konzula nije bilo traga. Ali sa poslednjim jesenjim danima stigao je i on.

Vest da se i austrijska vlada sprema da otvori u Travniku generalni konzulat Davil je čuo još u Splitu, pre nego što je i stupio na bosansko tle. Ta mogućnost je, docnije u Travniku, u toku cele godine, lebdela nad njim kao pretnja. Ali sada, kad se posle toliko meseci iščekivanja ta pretnja zaista ostvarila, to ga je zabrinulo manje nego što se moglo očekivati. Jer, s vremenom, on se bio izmirio sa tom mogućnošću. Osim toga, po čudnoj logici ljudskih slabosti, njemu je laskalo da još jedna velika sila pridaje važnost ovom zabačenom mestu. On je porastao u svojim očima i osetio neku novu snagu i veću borbenost.

Već od polovine leta Davna je počeo da pribavlja podatke, širi vesti o rđavim namerama Austrije i razapinje konce za doček novog konzula. On se pre svega, obaveštavao na sve strane o lome kako ko gleda na tu novinu. Katolici su likovali i fratri su bili spremni da se stave u službu novog konzula isto onako predano i srdačno kao što su hladno i sa nepoverenjem dočekali francuskog. Pravoslavni su, gonjeni zbog ustanka u Srbiji, ponajviše izbegavali razgovor o tome, ali u poverenju i dalje uporno tvrdili da »nema konzula bez ruskog konzula«. Osmanlije u Konaku su leno, prezrivo i dostojanstveno ćutali, zauzeti uglavnom svaki svojim brigama i međusobnim intrigama. Domaći Turci uznemirili su se još jače nego na vest o dolasku francuskog konzula. Ako je Bonaparta bio daleka, pokretna i pomalo fantastična sila sa kojom je trenutno trebalo računati, Austrija je, naprotiv, bila bliska, stvarna i dobro poznata opasnost. Nepogrešnim instinktom rase koja drži zemlju i gospodari već stolicima, isključivo na osnovu jednog ustaljenog poretka, oni su osećali svaku i najmanju opasnost koja je pretila tome poretku i njihovom gospodstvu. Oni su dobro znali da svaki stranac koji dođe u Bosnu utapka malko put između neprijateljske tuđine i njih, a da konzul, sa svojim naročitim ovlašćenjima i sredstvima, širom otvara taj put kojim za njih i njihove interese i svetinje ne može da dođe nikakvo dobro, a može svako zlo. Njihovo ogorčenje protiv Carigrada i Osmanlija, koji to dopuštaju, bilo je veliko. Njihova zabrinutost veća nego što su to hteli Davni da pokažu. Na njegova nasrtljiva pitanja oni nisu davali jasne odgovore, krijući svoju mržnju na ovu najezdu stranaca, ali ne krijući svoj prezir zbog njegove nasrtljivosti. A kad je od jednog čaršilije hteo silom da čuje koji će mu konzul biti miliji, francuski ili austrijski, ovaj mu je mirno odgovorio da su oba jednaka: »Jedno šarov, drugo garov. Ono pas a ovo mu brat.«

Davna je progutao odgovor i sada je bar bio načisto šta narod misli i oseća, samo nije znao kako da prevede i objasni stvar svome konzulu, a da ga ne uvredi.

I pored toga, Francuzi su činili sve da protivniku ometu rad i otežaju boravak. Davil je dugo, ali uzaludno, uveravao vezira kakva će opasnost po Tursku biti novi konzul i kako bi najbolje bilo da mu se ne da berat i ne dozvoli boravak. Vezir je gledao preda se ne kazujući šta misli. On je znao da je berat za austrijskog konzula već izdat, ali je puštao Francuza da

govori i samo je mislio kakve će štete i kakve koristi on moći imati od borbe koja očigledno počinje između dvojice konzula.

Ipak, Davna je novim mitom i starim vezama uspeo da se zategne odašiljanje berata. I austrijskog generalnog konzula, gospodina pukovnika fon Miterera, čekalo je u Brodu neprijatno iznenađenje, jer carski ferman i konzulski berat nisu bili stigli tamošnjem austrijskom komandantu, kako je bilo obećano. Mesec dana presedeo je fon Miterer u Brodu, šaljući uzalud kurire u Beč i u Travnik. Najposle mu je javljeno da je berat poslat kapetanu derventskom Nail-begu da ga on preda konzulu, kako bi sa beratом stigao u Travnik. Na to se fon Miterer krenuo iz Broda, sa svojim tumačem Nikolom Rotom i dvojicom momaka. U Derventi ga je čekalo novo iznenađenje. Kapetan je tvrdio da nema ništa za konzula; ni berata ni kakvih uputstava. Ponudio mu je da sa pratljom odsedne u derventskoj tvrđavi; u stvari, u jednom vlažnom kazamatu, jer je derventski han malo pre toga bio izgoreo. Iako iskusan i ostareo u radu i borbi sa turskim vlastima, pukovnik je bio prosto izvan sebe od ogorčenja. Kapetan, tvrdi i mrzovoljan Bosanac, razgovarao je sa njim nabusito, preko fildžana.

— Čekaj, gospodine. Ako je istina, što kažeš, da su ti poslali ferman i berat, oni će stići. Ne može faliti. Jer, što se sa Carske kapije pošalje to mora stići. A ti čekaj ovdje. Meni nisi težak.

I dok je to govorio, pod šiljtetom na kome sedi bili su, umotani u mušemi i lepo složeni, i ferman i berat za gospodina Jozefa fon Miterera kao carsko-kraljevskog generalnog konzula u Travniku.

Pukovnik je, zbunjen i očajan, pisao opet hitna pisma u Beč u kojima je preklinjao da se iz Carigrada traži berat, da ga ne ostavljaju u ovom položaju koji škodi ugledu zemlje koja ga šalje, i unapred potkopava njegov rad u Travniku. Svoja pisma je završavao: »Pisano u tvrđavi Dervent, u jednom mračnom sobičku, na zemlji.« U isto vreme plaćao je naročite ulake sa porukama veziru da mu se pošalje berat ili dozvoli da bez berata dođe u Travnik. Nail-beg je zadržavao pukovnikove kurire, oduzimao im pisma, kao sumnjiva, i metao ih mirno pod šiljte, pored fermana i berata.

Tako je pukovnik proveo još četrnaest dana u Derventi. Za to vreme posetio ga je jedan travnički Jevrejin i ponudio mu svoje usluge, tvrdeći da on ima mogućnosti da špijunira francuskog konzula. Nepoverljiv i navikao da radi sa špijunima, pukovnik nije hteo da prihvati sumnjive usluge ovoga čoveka, nego se samo poslužio njime kao kurirom i poslao po njemu jedno pismo za vezira. Jevrejin je primio nagradu a pismo odneo u Travnik i predao ga Davni, koji ga je i platio i uputio u Derventu da se tobože stavi na raspolaganje austrijskom konzulu. Iz toga pisma Davil je video u kakvom se teškom i smešnom položaju nalazi njegov protivnik i sa zadovoljstvom je čitao njegove molbo i nemoćne žalbe upućene veziru. Pismo je ponovo zapečaćeno i dostavljeno u Konak. Vezir, iznenađen, naredio je da se povede istraga i da se vidi šta je bilo sa fermanom i beratом, koje je on još pre petnaest dana poslao derventskom kapetanu Nail-begu, da sa njima dočeka konzula kad stigne u Derventu. Vezirov tefter-čehaja prevrnuo je i po dva i tri puta celu svoju prašnjavu arhivu i uzalud se mučio da se priseti gde je pošiljka mogla zapeti. Tatar, koji je nosio pismo u Derventu i vratio se, dokazao je da je uredno predao kapetanu vezirovu poštu. Sve je bilo u redu, tek austrijski konzul je sedeo u Derventi očekujući nestrpljivo i uzaludno svoj berat.

Stvar je bila međutim prosta i jasna. Davil je preko Davne i Jevrejina podmitio derventskog kapetana da zategne što može više sa predajom berata. Kapetan je lako pristao da dvanaest dana sedi na šiljtetu, sa fermanom i beratом pod sobom, da svakog dana odgovara drsko i hladnokrvno pukovniku da za njega nije ništa stiglo, a da za taj posao primi po madžariju za svaki dan. A kapetanu nije niko ništa mogao, jer ni inače već odavno nije odgovarao na tužbe i pisma koja mu nisu bila po čudi, a u Travnik nije hteo uopšte da dođe.

Najposle i to se uredilo. Pukovnik je primio vezirovo pismo u kom mu javlja da se za dokumentima traga a njega poziva da odmah krene i bez berata put Travnika. Pukovnik je još istog dana radosno napustio Derventu i krenuo put Travnika. A već sutradan derventski kapetan je poslao veziru konzulska dokumenta, izvinjavajući se da su bila zaturena.

Tako se austrijskom generalnom konzulu desilo ono što se gotovo redovno dešava strancima koji dolaze u Tursku zbog nekog posla sa Turcima. Takvog čoveka Turci, nešto voljno i svesno a nešto i nehotice, samim sticajem okolnosti, već na prvom koraku ozlovolje, zamore i unize, tako da stranac pri stupa poslu zbog koga je došao već sa smanjenom snagom i oslabljenim pouzdanjem u sebe.

Istina, i fon Miterer je, već u Brodu dok je čekao na svoj berat, počeo da potajno otvara poštu koja je za francuskog konzula dolazila iz Ljubljane.

Dolazak carsko-kraljevskog generalnog konzula u Travnik prošao je slično kao i dolazak Davilov. Razlika je bila samo u tome što fon Miterer nije morao da odsada u jevrejskoj kući, jer je katolički svet uzavreo kao košnica i najbolje trgovačke kuće se nudile da ga prime. Prijem kod vezira bio je, po Davninim saznanjima, nešto kraći i hladniji nego prijem francuskog konzula. Ali doček od strane domaćeg turskog sveta nije bio ni bolji ni gori. (»Ono pas a ovo mu brat!«) Novi konzul ispraćen je kroz ulice psovka i pretnjama žena i dece, na njega je pljuvano sa prozora, a odrasli ljudi po dućanima nisu ga udostojili jednog pogleda.

Novi austrijski konzul posetio je najpre dvojicu najuglednijih begova i apostolskog vizitatora koji se u to vreme slučajno nalazio u manastiru Gučoj Gori, pa tek onda svoga francuskog kolegu. Davnini agenti pratili su ga u stopu prilikom tih poseta i javljali o njima sve što su saznavali, a izmišljali i dodavali ono što nisu mogli da saznaju. Ali iz svega se ipak jasno naziralo da austrijski konzul želi da poveže sve one koji su protiv francuskog konzula, da to radi oprezno i neupadljivo, ne govoreći nijedne reči protiv svoga kolege i njegovog rada, ali primajući sve što drugi imaju da kažu. On je čak sažaljevaao svoga kolegu koji mora da predstavlja jednu vladu koja je nikla iz revolucije i u osnovi je bezverska. To je govorio katolicima. Kod Turaka je opet žalio Davila što mu je u deo pao neblagodarani zadatak da pripremi postepeno prodiranje francuskih trupa iz Dalmacije u Tursku i da tako u ovu mirnu i lepu Bosnu unese sve muke i nezgode koje vojska i rat donose.

Jednog utornika, tačno u podne, fon Miterer je najposle učinio svoju posetu Davilu.

Napolju je bleštalo sunce kasne jeseni a u velikoj sobi, u prizemlju Davilove kuće, bilo je sveže, gotovo hladno. Dva konzula su se gledala, oči u oči, nastojeći da ne budu usiljeni u razgovoru a da svaki od njih što je moguće prirodnije kaže sve što je odavno spremio za ovu priliku. Davil je pričao o svom boravku u Rimu i kao uzgred dodao da je njegov suveren srećno okončao revoluciju i vaspоставio ne samo društveni red nego i ugled religije u Francuskoj. Kao slučajno našao je na svom stolu dekret o otvaranju novog, carskog, plemstva u Francuskoj i objašnjavao ga opširno svome posetiocu. Fon Miterer je opet, po utvrđenom formularu, isticao mudru politiku bečkog dvora, koja želi samo mir i mirnu saradnju, ali mora da ima snažnu vojsku, jer to zahteva položaj velike sile na istoku Evrope.

Oba konzula su bili potpuno ispunjeni dostojanstvom svoga poziva i prvom revnošću početnika. To ih je sprečavalo da uvide koliko ima smešnoga u visokom tonu i svečanom držanju ovoga sastanka, ali ih nije sprečavalo da posmatraju i prosuđuju jedan drugoga.

Davilu je fon Miterer izgledao mnogo stariji nego što ga je po čuvenju zamišljao. I sve na njemu — tamnozeleni vojnički uniformi, staromodni način češljanja i ufitaljeni brkovi na žutom licu — izgledalo mu je starinsko i mrtvo.

Fon Mitereru se opet Davil činio suviše mladim i neozbiljnim. U celom njegovom načinu govora, u opuštenim ridim brkovima i slobodnom talasu plave kose iznad visokog

čela, bez pudera i perčina. u svemu tome je pukovnik nalazio revolucionarnu aljkavost i neprijatan suvišak fantazije i slobode.

Ko zna kad bi konzuli prestali da raspredaju visoke namere svojih dvorova, da ih nisu prekinuli vrisak, piska i divlja trka u dvorištu.

I pored najstrožih zabrana, mnogobrojna hrišćanska i jevrejska deca su se iskupila na ulici i povešala na ogradu da sačekaju i vide konzula u sjajnoj uniformi. Kako nisu mogla da miruju u tom čekanju, neko je gurnuo najmlađe od dece i ono se okliznulo i tresnulo sa ograde dole u avliju u kojoj su čekali Davilovi momci i fon Mitererova pratnja. Ostala deca su se razbežala kao vrapci. Jevrejsko dete koje je palo u avliju počelo je, posle prvog zaprepašćenja, da jauče kao da ga živa deru, a njegova dva brata poskakivala su napolju oko zatvorene kapije sa glasnim plačem i dozivanjem. Lelek i trka koji su oko toga nastali skrenuli su razgovor dvojice konzula na decu i na porodične stvari. Oba konzula su ličila tada na vojnike koji po naredbi pređu iz neke mučne vežbe u stav »voljno«.

Uzalud su i jedan i drugi s vremena na vreme, prisećajući se poziva i dužnosti, uzimali naduven i zvaničan stav. Zajednička nezgoda i sličnost sudbina bile su jače od svega. Preko svih stavova, uniformi, ordenja i naučenih izraza, prelivala se kao bujica zajednička gorčina zbog nedostojnog i teškog života na koji su obojica osuđeni. Uzalud je Davil isticao neobičnu predusretljivost kojom je od početka priman u Konaku, uzalud je fon Miterer podvlačio velike, tajne i moćne simpatije koje on uživa kod katolika. U boji glasa, u izrazu očiju izbijala je samo skrivena žalost i duboko čovečansko razumevanje dvojice sapatnika. I samo poslednji obziri dužnosti i takta sprečavali su ih da ne polože jedan drugom ruku na rame, kao što se pridržavaju dva prisebna i razumna čoveka u nevolji.

Tako se prva poseta završila razgovorima o dečjim bolestima i ishrani i uopšte o teškim prilikama pod kojima moraju da žive u Travniku.

A još istog dana, oba konzula su, u isto vreme, sedeli dugo nad tabacima grube hartije za koncepte i nizali duge redove službenog izveštaja o prvom viđenju sa svojim partnerom. Tu je prva poseta izgledala sasvim drukčije. Tu, na papiru, to je bio beskrvni dvoboj dvojice divova po oštroumnosti, finoći i revnosti. Svaki je svome suparniku pridavao snage i osobine koje odgovaraju potpuno visokom mišljenju koje on sam ima o sebi i svome zadatku. Samo što je u izveštaju Francuza Austrijanac na kraju ležao, moralno, na zemlji sa obe plečke, a u izveštaju Austrijanca Francuz ostao zbunjen i zanemio pred dostojanstvenim i prefinjenim izlaganjem carsko-kraljevskog generalnog konzula.

Naravno da su i jedan i drugi oštro istakli da je suparnik potišten zbog neobično teških okolnosti pod kojima prosvećen Evropljanin, sa porodicom, mora da živi u ovim divljim i brdovitim stranama. I naravno da nijedan nije pomenuo svoju sopstvenu potištenost.

Tako su konzuli toga dana imali dve utehe i dva zadovoljstva; i da se razgovore i požale kao ljudi, koliko god je to za prvi put bilo moguće, i da jedan drugoga naslikaju što nepovoljnijim bojama, što znači da daju što laskaviju sliku sebe samih. Time je svaki od njih zadovoljio u sebi dve potrebe, obe tašte i protivrečne, ali obe podjednako ljudske i podjednako razumljive. A to je bilo bar nešto u tom neobičnom životu u kome su za obojicu zadovoljstva, i prava i uobražena, bila retka i bivala ređa.

Tako su odsada na dve protivne strane Travnika — kuća prema kući — živela dva konzula sa svojim porodicama i svojim saradnicima. To su bila dva čoveka unapred određena i poslana da budu jedan drugom protivnici, da se pregone i nadbijaju i da kod vlasti i naroda unapređuju interese svoga dvora i svoje zemlje a štete i pobijaju koliko god mogu interese protivnika. Oni su to i radili, kao što smo videli i kao što ćemo još videti, svaki po svom najboljem znanju, prema svome temperamentu i vaspitanju i svojim mogućnostima. Oni su se borili često žučno i bezobzirno, zaboravljajući sve i prepuštajući se isključivo ličnim nagonima borbe i samoodržanja, kao dva zakrvljena petla, puštena od nevidljivih ruku u ovu

usku i senovitu arenu. Svaki uspeh jednoga bio je neuspeh drugoga a svaki neuspeh mali trijumf. Udarce koje su primali sakrivali su ili umanjivali i sami pred sobom, one koje su oni zadavali protivniku uveličavali su i podvlačili u svojim izveštajima Beču ili Parizu. Uopšte, u tim izveštajima su protivnički konzul i njegov rad bili prikazani samo crnim bojama. Tu su ova dva zabrinuta oca porodice i mirna građanina u godinama izgledali, na mahove, strašni i krvavi kao razbesnili arslam ili mračni makijavelisti. Tako su bar jedan drugog slikali, zavedeni svaki svojom sopstvenom teškom sudbinom i varani neobičnom sredinom u koju su bačeni i u kojoj su obojica brzo gubili osećanje mere i smisao za stvarnost.

Dugo bi i izlišno bilo pričati redom te konzulske bure u čaši vode i sve njihove borbe i smicalice od kojih su mnoge bile smešne, neke žalosne, a većina nepotrebna i beznačajna. Mnoge od njih i tako nećemo moći zaobići u toku našeg pričanja. Konzuli su se borili za uticaj kod vezira i njegovih prvih saradnika, potkupljivali ajane u pograničnim mestima i podsticali ih na pljačku i pohode u protivničkim krajevima. Francuz je svoje platežnike upućivao na sever preko austrijske granice, a Austrijanac svoje na jug, prema Dalmaciji u kojoj su vladali Francuzi. Svaki preko svojih poverenika bacali su lažne vesti u narod a pobijali protivničke. Na kraju, klevetali su jedan drugog i ogovarali se kao zavađene žene. Hvatali su jedan drugom kurire, otvarali pisma, preotimali ili podmićivali poslugu. Ako je verovati onom što su jedan o drugom govorili, izgleda da su se i stvarno trovali međusobno ili su bar to pokušavali.

A u isto vreme bilo je mnogo štošta što je dva protivnička konzula zbližavalo i vezivalo, pored svega. Jer, u stvari, ova dva čoveka, ljudi u godinama, »opterećeni porodicama«, svaki sa svojim složenim životom i svojim planovima, brigama i nedaćama, bili su prisiljeni da se na ovoj tuđoj i neprijatnoj zemlji rvu i nose, nevoljno a uporno, podražavajući svojim pokretima velike pokrete svojih dalekih, nevidljivih i često nerazumljivih naredbodavaca. Težak život i zla sudbina upućivali su ih jednog na drugog. I, ako su postojala na svetu dva čoveka koji bi mogli da jedan drugog razumeju, požale, pa čak i pomognu, to su bila ova dva konzula koji su trošili svoju snagu, svoje dane i često svoje noći da jedan drugom stavljaju na put prepreke i zagorčavaju život koliko god mogu.

U stvari, samo ciljevi njihovog zvaničnog rada bili su različiti, sve ostalo istovetno ili slično. Borili su se pod istim pogodbama, sličnim sredstvima sa naizmeničnim uspesima. Obojica su pored međusobne borbe, morali da izdržavaju svakodnevno borbu sa turskim vlastima, sporim i nepouzdanim, i sa domaćim Turcima, neverovatno upornim i zloćudnim. Obojica su imali svaki svoje brige u porodici, jednake nezgode svaki sa svojom vladom koja ne šalje na vreme instrukcije i Ministarstvom koje ne odobrava kredite i sa pograničnim vlastima koje čine stalno greške ili propuste. Što je glavno, obojica su morali da žive u ovoj istoj orijentalnoj varošici, bez društva i prijatnosti, bez ikakve udobnosti, često i bez najpotrebnijeg, među divljim planinama i surovim svetom, da se bore sa nepoverenjem, netačnošću, nečistoćom, bolestima i nedaćama svake vrste. Ukratko, da žive u sredini koja čoveka sa Zapada najpre rastroši, zatim ga učini bolesno razdražljivim i teškim sebi i drugima, da ga najposle, s godinama, potpuno izmeni, savije i mnogo pre smrti sahrani u gluvoj ravnodušnosti.

Stoga su konzuli radosno prilazili jedan drugom, čim bi im to izmenjene prilike i bolji politički odnosi između njihovih zemalja dopustili. U tim trenucima primirja i odmora oni su se gledali zbunjeni i postidi, kao iza sna, tražeći u sebi druga, lična osećanja za svoga protivnika i pitajući se u kojoj meri smeju da im puste maha. Oni su se tada družili, darivali, dopisivali, sa toplinom i prijateljstvom, kako mogu samo ljudi koji su jedan drugom činili nažao, a u isto vreme su čvrsto vezani zajedničkom zlom sudbinom i upućeni jedan na drugog.

Ali čim bi se kratko zatišje približilo kraju i između Napoleona i bečkog dvora počeli odnosi da se zatežu, i konzuli bi stali da svoje posete razređuju i svoju ljubaznost mere na doze, dok ih prekid odnosa ili rat ne bi potpuno razdvojili ili zavadili. Tada su oba umorna čoveka otpočinjali opet svoju borbu, podražavajući, kao dve poslušne lutke na dugim koncima, pokrete velike i udaljene borbe čiji su im krajnji ciljevi bili nepoznati i koja ih je, svojom ogromnošću i žestinom, ispunjavala u dnu duše sličnim osećanjima straha i neizvesnosti. Ali i tada se nije prekidaio nevidljivi i čvrsti konac između dvojice konzula, »dvojice prognanika«, kako su se u pismima nazivali. Nisu se sretali ni vidali ni om ni njihove porodice; naprotiv, radili su tada jedan protiv drugog svim sredstvima i na svim područjima. U noćima kad bi Travnik već duboko utonuo u tamu, moglo se videti samo na oba konzulata još po jedan ili dva osvetljena prozora. To su dvojica konzula bdila nad hartijama, čitajući dostave poverenika, pišući izveštaje. I tada se često dešavalo da gospodin Davil ili fon Miterer, ostavivši za trenutak posao, priđu prozoru i zagledaju se u usamljenu svetlost na protivnom bregu, pri kojoj njihov sused-protivnik kuje nepoznate zamke i smicalice, nastojeći da potkopa svoga kolegu sa druge strane Lašve i da mu pomrsi račune.

Između njih je nestalo zbijene varošice, deli ih samo praznina, muk i tama. Njihovi prozori se gledaju blešteći, kao zenice ljudi u dvoboju. Ali sakriven iza zavesa, jedan ili drugi konzul, ili obojica u isto vreme, zure u tamu i u slabi zračak protivnikove svetlosti i misle jedan na drugog sa ganućem, dubokim razumevanjem i iskrenim žaljenjem. Pa se onda opet trgnu i vraćaju na posao pri dogorelim svećama i nastavljaju da pišu svoje izveštaje u kojima nema traga malopredašnjih osećanja i u kojima jedan drugog opadaju ili nipodaštavaju, sa one lažne zvanične visine sa koje činovnici misle da gledaju ceo svet kad govore svome ministru u poverljivom izveštaju za koji znaju da ga oni na koje se odnosi neće nikad čitati.

VI

Kao da su samo teške i nevesele sudbine urekle sastanak u ovoj travničkoj dolini, za ovih mučnih godina sveopšteg rata, i život austrijskog generalnog konzula Jozefa fon Miterera bio je sastavljen od teškoća među kojima njegov dolazak u Travnik nije bila najmanja.

To je bio crnomanjast čovek, žuta lica, ufitiljenih crnih brkova, ukočena pogleda, spore reči, odmerenog držanja; sve je na njemu bilo kruto, čoškasto, čisto i uredno, ali skromno i »komisno«, kao da je sve, i čovek i mundir, bilo maločas nabavljeno iz nekog cesarsko-kraljevskog vojnog magacina za hitno formiranje jednog osrednjeg pukovnika. Samo su njegove smeđe, okrugle oči, sa uvek crvenim . zapaljenim očnim kapecima, odavale neku nemu dobrotu i zauvek skrivenu duševnost. To su bile nečiste oči čoveka koji boluje od jetre, umorne oči dugogodišnjeg graničnog oficira i kancelarijskog roba, oči koje su se istrošile pazeći budno uvek ugroženu granicu Carstva, tužne a neme oči koje su na tom poslu videle mnogo zla i sagledale granice ljudske moći, slobode i čovečnosti.

Rođen pre pedeset godina u Osijeku, gde mu je otac bio oficir u slavonskoj husarskoj regimenti, on je poslat u kadetsku školu i izišao kao pešadijski Fahnrich. Postavši poručnik, premešten je za obaveštajnog oficira u Zemun. Tu je, sa malim izuzecima, proveo oko dvadeset godina, teških godina, ispunjenih ratovima sa Turskom i srpskim ustancima. Za to vreme on nije samo primao poverenike, sakupljao podatke, održavao veze i podnosio izveštaje, nego je više puta i sam prelazio u Srbiju, često prerušen kao seljak ili kaluđer, i pod najtežim okolnostima ispitivao turske snage, snimao utvrđena mesta i važnije položaje ili proveravao raspoloženje u narodu. U tom poslu, koji satire čoveka pre vremena, fon Miterer je imao uspeha. I kao često u životu, i u ovom slučaju je uspeh bio ono što čoveku vrat lomi. Posle nekoliko godina rada, u Ministarstvu su bili tako zadovoljni njegovim obaveštenjima da je pozvan lično u Beč, gde je dobio čin kapetana i sto dukata nagrade. Taj uspeh je izazvao u duši mladog oficira smelu nadu da bi on mogao izići iz jednoličnog i napornog koloseka kojim su vukli svoj teret svi njegovi pre njega.

Granični oficir, sa nagradom od sto dukata i visokim priznanjem u džepu, koji je prešao tridesetu godinu, bio je u sebi željan svega a naročito mirnijeg, lepšeg i društveno višeg života. Oličenje takvog života on je ugledao u jednoj bečkoj gospođici. Ona je bila kći vojno-sudskog oficira, ponemčenog Poljaka, i jedne mađarske baronice bez imetka. Lepu, nešto suviše živahnu i romantičnu gospođicu Anu Mariju dali su bez oklevanja, nekako i suviše lako i brzo, neuglednom ali vrednom graničarskom oficiru sa periferije Carevine. Kao da je sudbini trebalo samo da mu obesi ovu ženu o vrat pa da ga trajno i potpuno priveže upravo za taj mrtvi kolosek subalternih života sa kojeg je hteo po svaku cenu da pobegne. Ta ženidba, koja je trebalo da mu otvori vrata u viši i prijatniji život, zatvorila ga je i vezala zauvek, oduzevši mu mir i spokojstvo, ta jedina dobra i najveće dostojanstvo skromnih sudbina i bezimenih ljudi.

Obaveštajni oficir »koji je imao uspeha« otkrio je ubrzo da ima nešto što niko ne može da proveri i predvidi, a to su čudi i nastupi nemirne i puste žene. Ova »nesrećna poljsko-mađarsko-bečka mikstura«, kako je komandant zemunskog garnizona nazvao gospođu fon Miterer, patila je od suviška fantazije i od bolesne, neodoljive i nezajažljive potrebe za oduševljenjem. Gospođa fon Miterer se oduševljavala muzikom, prirodom, nezdravom

filantropijom, starim slikama, novim idejama, Napoleonom ili ma čim drugim što je izvan nje i njenog kruga, u protivnosti sa njenim porodičnim životom, dobrim glasom i ugledom njenog muža. Ta neophodnost oduševljenja u životu gospođe fon Miterer vezivala se vrlo često za prolazne i ćudljive ljubavi. Po nekoj fatalnoj i neodoljivoj potrebi, ta žena hladnog tela i usijane glave oduševljavala se s vremena na vreme za mlade ljude, obično mlade od sebe. verujući uvek da je u tom čoveku, kod koga je ona naslućivala snažan duh i hrabro srce, puno čistih osećanja, našla sanjanog ritera i srodnu dušu. I po istoj toj fatalnosti, to su redovno bili mladi, bezobzirni i daroviti muškarci, koji su u stvari nju želeli, i to kratko, prolazno i jednosmisleno kao što bi poželeli ma koju drugu ženu koja bi im se našla na putu i ne bi pružila otpora. Posle početnog oduševljenja, kod prvog dodira, kad bi se neminovno pokazala sva razlika između njenog uzvišenog i neplotskog zanosa i pravih namera muškarčevih. Ana Marija je padala u očaj i razočaranje. »Ljubav« se pretvarala u mržnju i odvratnost prema dotadašnjem idolu, prema samoj sebi. prema ljubavi i životu uopšte. Žena bi odbolovala, tražila i nalazila hrane u oduševljenjima i ogorčenjima druge vrste, i time zadovoljavala svoju urođenu potrebu za krizama i lomovima. Tako, do prve nove prilike, kad je sve počinjalo iznova.

Fon Miterer je toliko puta pokušao da objasni ženi njenu zabludu, da je urazumi i odbrani, ali ništa nije pomagalo. Njegovo »bolesno dete«, koje je već ulazilo i u godine, padalo je povremeno, automatizmom epileptičara, u nove krize na putu traženja čiste ljubavi. Pukovnik je znao napamet i prve simptome i tok svakog ženinog »lutanja«, i unapred predviđao trenutak kad će se uplakana i razočarana baciti njemu oko vrata, jecajući: da je svi žele a niko ne voli.

Kako je mogao postojati i držati se takav brak? Kako je taj savesni i trezveni čovek to snosio i zašto je sve unapred praštao, to neće nikad niko moći saznati; to će ostati jedna od onih nerazumljivih tajna koje tako često neumoljivo dele i nerazrešljivo vezuju dvoje ljudi.

Već prve godine braka Ana Marija se vratila roditeljima u Beč, tvrdeći da ima smrtonosno gađenje prema telesnoj ljubavi i da svome mužu ne može u tom pogledu da prizna nikakva prava. Pristajući na sve, kapetan je uspeo da je nagovori i dovede natrag. Posle toga, rodila im se devojčica. To je bilo kratko zatišje. Dve godine docnije, sve je počelo iznova. Kapetan je pognuo glavu i zaronio u teške poslove zemunskog karantina i svoj obaveštajni rad, pomiren s tim da mora da živa sa ognjenim zmajem kome valja sve žrtvovati, a koji za sve što prima uzvraća samo novim nezadovoljstvom i novim nemirom.

Kao sve lude i besne žene, lepa, nastrana, rasipna gospođa fon Miterer radila je što je htela, ne znajući nikad pravo šta hoće. Zaletala se bezglavo u svoja povremena »odusevljenja« i brzo vraćala iz njih razočarana. Ne zna se šta je fon Mitereru bilo teže trpeti i mučnije gledati, njene zanose ili njena razočaranja. Kapetan je i jedno i drugo snosio sa mučeničkim mirom. U stvari, on je tu ženu, koju mu je sudbina dala kao nezasluženu kaznu, voleo bezgranično i stalno, kao što se voli bolesno dete. Sve što je njeno bilo je za njega drago, otmeno i uzvišeno. Sve što je na njoj, u njoj i oko nje, sve do mrtvih predmeta koji su joj pripadali, sve mu se to nametalo kao nešto više i lepše, dostojno obožavanja i vredno svake žrtve. Patio je od njenih skokova i ispada, stideo se pred svetom i mučio u sebi, ali u isto vreme on je strepio od same pomisli da bi ta čarobna žena mogla da ga napusti ili da štogod učini sebi i nestane iz njegove kuće ili sa ovoga sveta. On je napredovao u službi, devojčica je rasla, sitna, ozbiljna i ćutljiva, a gospođa fon Miterer je nesmanjenom snagom tumarala, tražeći od života sve što on ne može da da i pretvarajući svaku stvar u oduševljenje ili gorčinu, i mučeći i jednim i drugim sebe, i sve oko sebe. Neukrotljiv i nerazumljiv bes koji je živio u ovoj ženi menjao je s godinama pravac i oblik, ali nije pokazivao znake slabljenja ni stišavanja.

Kad je fon Miterer, prilično neočekivano, postavljen za generalnog konzula u Travniku, Ana Marija, koja je upravo u to vreme preživljavala jedno od svojih velikih razočaranja, počela je najpre da besni i plače, izjavljujući da ona neće iz jedne napola turske palanke, gde je dosada čamila, da ide »na pravo tursko groblje«, i da ne da ni svoje dete »u Aziju«. Pukovnik je umirivao ženu, dokazivao da novi položaj znači važnu promenu i skok u karijeri, da će se malo pomučiti, ali da će novim prihodima moći osigurati budućnost deteta. Na kraju, predlagao je da ona, ako baš neće da ide, ostane sa detetom u Beču. Ana Marija je najpre pristala na takvo rešenje, ali je ubrzo promenila mišljenje i resila se na žrtvu. Očigledno, pukovniku nije bilo suđeno da na ovoj zemlji proživi još nekoliko mirnih meseci u raju koji se zove odsustvo njegove žene.

Čim je fon Miterer našao kuću i preuredio je koliko se moglo, stigla je konzulovica sa ćerkom.

Već na prvi pogled videlo se da je to žena kojoj treba mnogo mesta u svetu. Bila je još lepa i mladolika, iako već malo suviše ugojena. Ceo njen lik; sjaj njene besprekorno bele kože, neobičan blesak očiju, čas zelenkastih čas tamnozlatnih, sjerih kao voda u Lašvi, boja i način češljanja njene kose, njen hod i pokret i zapovednički način govora, sve je to unelo u Travnik prvi put nešto od one sile i gospodstva koje su Travničani u svojoj mašti pripisivali stranim konzulima.

Uz gospođu fon Miterer išla je ćerka Agata, devojčica od trinaestak godina, koja ni po čemu nije ličila na majku. Povučena i ćutljiva, prerano zrela i suviše osetljiva, tankih stegnutih usnica i očeva ukočena pogleda, ona je išla uz majku kao stalni i nemi prekora, ne pokazujući nikad ničim svoja osećanja i naoko neosetljiva za sve oko sebe. U stvari, to dete je bilo od početka ustrašeno i zbunjeno majčinim temperamentom i svim onim što je naslućivalo da se odigrava između oca i majke, i volelo je samo oca, i to jednom nemoćnom, pasivnom ljubavi. Bila je od one vrste devojaka što su sitne kosti i omalene, ali se vrlo rano razviju i postanu zrele žene u minijaturi, tako da uvek iznenađuju i varaju, pokazujući čas posve detinjsko držanje čas neočekivano zrele oblike. Sušta protivnost majčina u svemu, devojčica je bila nemuzikalna i volela samoću i knjige.

Odmah po dolasku, gospođa fon Miterer se bacila svom snagom na uređenje kuće i bašte. Dobavljan je nameštaj iz Beča, dovođeni radnici iz Slavenskog Broda. Sve je menjano, okretano i prevrtano. (U Francuskom konzulatu su, prilikom neminovnih ogovaranja »onih s druge strane Lašve«, govorili »da gospođa fon Miterer gradi novi Schonbrunn«. Istina, i gospođa fon Miterer, koja je volela francuski jezik i nego vala ono što je ona smatrala francuskom duhovitošću, nije ostajala dužna. Govoreći podrugljivo o nameštaj u gospođe Davil, u kome je, kao što smo videli, bilo mnogo vešto prikrivenih i zastrtih sanduka, ona je tvrdila da je gospođa Davil namestila kuću u stilu »Louis Caisse«.) Bašta je odvojena visokom ogradom od nemirne i blatne avlije čaršijskog hana i njegovih štala. Cela starinska Hafizadića kuća ispregrađivana je po nekim planovima gospođe konzulovice, kojima niko nije video kraja ni smisla, ali koji su odgovarali ili trebalo da odgovaraju visokim i njoj samoj nejasnim shvatanjima savršenstva, sjaja i gospodstva.

Kao što često biva kod te vrste žena, s godinama su se javljale nove nastranosti. Ana Marija je sada patila od manije preterane čistoće. Ali više nego što je sama patila od nje, ona je njome mučila sve oko sebe. Ništa joj nije bilo dovoljno sveže ni oprano i niko dovoljno čist. Celom žestinom za koju je bila sposobna, ušla je u boj protiv nereda i prljavštine. Menjala je poslugu, terorizirala ukućane, trčala, praskala, kidala se u rvanju sa blatom, prašinom, gamadi i neobičnim navikama nove zemlje. Pa bi onda nailazili dani kad je Ana Marija, odjednom obeshrabrena, gubila veru u ishod svoje borbe, povlačila se i skrštenih ruku, očajna, osećala kako nered i nečistoća ove orijentalne zemlje nasrću odasvud, izbijaju iz zemlje i padaju iz vazduha, naviru na vrata i prozore, na svaku pukotinu, i kako polagano ali

neodoljivo osvajaju kuću i sve u njoj, predmete, čeljad i životinje. Činilo joj se da i njene lične stvari otkako je došla u ovu dumaču, izlučuju iz sebe neku plesan i rđu i lagano se prevlače tankim slojem nečistoće protiv koje nikakvo puhanje ni trljanje ne pomaže.

Sa kratkih šetnja vraćala se ponajčešće potresena i još više obeshrabrena, jer bi već na prvim koracima srela neko šugavo ili hromo pseto bojažljiva i tužna pogleda ili naišla na gomilu uličnih rundova koji se otimaju oko bravljenog droba i razvlače creva preko ulice. Izlazila je na jahanje izvan varoši i trudila se da sa visokog vranca ne gleda ono što je neposredno oko nje. Pa i to nije pomagalo.

Jednog dana, posle prolećne kratke kiše, jahala je tako s pratnjom glavnim drumom. Na izlasku iz varoši sreli su nekog prosjaka. Malouman, bolestan čovek, bosonog i u dronjcima, sklonio se pred gospodskim konjanicima i popeo se na stazicu koja ide strminom iznad drumu i uporedo sa njom. Tako su njegove noge došle pored samog lica žene na konju. Samo za jedan trenutak njeno vidno polje ispunio je, na razgaženoj ilovači, par bosih, kaljavih, ogromnih nogu prerano ostarelog radnika, koji više ne može da radi. Samo za trenutak ih je ugledala, ali posle nisu htele dugo da joj iščeznu iz vida te neljudske noge, četvrtaste, bezoblične, kvrgave, neizrecivo iznakažene dugim hodom i teškim životom: ispucale kao borova kora, žute i crne, glomazne i krive, težačke noge koje jedva i same sebe nose i nevešto i sakato nabadaju, mereći možda poslednje korake.

Eto, sto sunaca i hiljadu proleća ne mogu pomoći ovim nogama, pomislila je Ana Marija, odjednom, u tom trenutku: nikakva nega, hrana ni lekovi ne mogu ih popraviti ni izmeniti; ma šta se rađalo i cvalo na zemlji, ove noge mogu još samo da bivaju žuće, nakaznije i strasnije.

Ta pomisao je sada pratila stalno i ta bolna i nakazna vizija nije htela da je ostavi danima. U svemu što je počinjala da radi ili misli kočila je i ledila već na samom početku pomisao »da to postoji«.

Tako se mučila gospođa fon Miterer, a njenu muku je još uvećavalo bolno i uvredljivo saznanje da niko ne razume to njeno osećanje odvratnosti i ne deli njenu želju za savršenstvom i čistoćom. Pa i pored toga ili upravo zbog toga imala je stalnu potrebu da govori o tome i svakome se žalila na zagađenu varoš i aljkavost posluge, iako je videla da ni kod koga ne nailazi na razumevanje, a još manje na pomoć.

Dolački župnik, grubi i debeli fra Ivo Janković, slušao je učtivo i rasejano te njene žalbe i prenemaganja i težio je površno i nemarno, kao što se teše deca, govoreći ma šta i tvrdeći da čovek treba sve da snosi mirno i pokorno i da su, na kraju krajeva, i blato i peksinluk božje davanje.

— Uostalom, davno je rečeno: »Castis omnia casta.« Ko je čista srca njemu je sve čisto, prevodio je paroh sa bezobzirnošću koja je urođena debelim ljudima i starim fratrima.

Zatim bi gospođa fon Miterer, uplašena i ogorčena svim oko sebe, ostajala danima u kući, izbegavajući blizinu ljudi i pogled varoši. Po ceo dan je nosila rukavice, sedela u fotelji sa belom navlakom koja se često menjala, ne dozvoljavajući da joj se u razgovoru iko približava ili unosi u lice. Pa i pored svega toga nju je pratio osećaj da grezne u blatu, prašini i rđavom zadahu. I kad bi joj ta muka postala neizdržljiva, a to je bivalo često, dizala bi se, upadala kod muža, prekidala ga u poslu i ogorčeno mu prebacivala što ih je doveo ovamo i kroz suze tražila da odmah napuste ovu prljavu i nesrećnu zemlju.

I sve se to ponavljalo, dok moć navike nije počela da čini svoje ili dok jednu maniju nije smenila druga.

U Konzulatu samom, glavna ličnost posle generalnog konzula bio je tumač i kancelarijski činovnik Nikola Rota (Rotta). On je ranije bio na službi u zemunskom karantinu i fon Miterer ga je poveo sa sobom u Travnik.

To je malen čovek, grbav, ali bez vidljive isturene grbe, sa jakim grudnim košem, sa moćnom glavom koja je zavaljena unazad i utonula među uzdignuta ramena, a na kojoj se ističu velika usta, žive oči i prirodno grgurava, proseda kosa. Noge su kratke i tanke, u niskim čizmama sa posuvraćenim sarama ili u svilenim čarapama i plitkim cipelama sa velikom, pozlaćenom kopčom.

Protivno od svoga starešine fon Miterera, koji je bio pitom i pristupačan čovek, sa nekom tužnom blagošću u ophođenju, njegov prvi saradnik bio je gord i nabusit prema Turcima kao i prema hrišćanima. Njegovo mrzovoljno ćutanje nije bilo ništa manje teško, neprijatno i uvredljivo od njegovog govora. Ovako malen i grbav, on je nekako uspevao da i najvišeg čoveka, za polovinu stasa višeg od sebe, gleda sa visoka. Iz one jake i zaturene glave sa uzdignutih ramena, gledale su njegove mrke oči na kojima su nisko padali teški očni kapci, sa uvredljivom dosadom, prezrivo umorno, kao da sabesednika vide negde u daljini i duboko pod sobom. Samo kad je izlazio pred visoke i uticajne ličnosti (a on je dobro znao koje to jesu, koje nisu, a koje samo tako izgledaju) i prevodio njihove razgovore, to oči su obarale pogled ka zemlji i postajale i drske i snishodljive i nedostižne.

Rota je govorio mnoge jezike. (Travničani su odnekud izračunali da zna deset jezika.) Ali njegova najveća veština nije bila toliko u onome što on kaže koliko u njegovoj sposobnosti da učutka protivnika. Imao je običaj da zabaci glavu, da kroz stisnute očne kapke odmeri, nekako izdaleka, sabesednika i da suvo i drsko kaže:

— Pa onda? Pa šta? Pa šta?

Pred tim beznačajnim rečima, izgovorenim na njegov način, zbunjivali su se često najsmeliji ljudi, venuli i padali najbolji razlozi i dokazi, najopravdaniji zahtevi.

Samo u Cezaru Davni Rota je našao sebi dostojnog premca i sabesednika. Otkako im je Davna, još pre nego što su stigli u Travnik, onako vešto spremio smicalicu kod derventskog kapetana sa fermanom i beratom, i naterao ih da sede dve nedelje u Derventi kao neki probisveti, on je u Rotinim očima bio protivnik od klase koga ne treba uzimati olako. Ni Davna nije potcenjivao Rotu, o kome je pribavio podatke od trgovaca iz Beograda. Njih dvojica su susretali jedan drugog drukčije nego ostali svet. U međusobnom ophođenju oni su gotovo uvek uzimali neki lak i šaljiv ton koji je trebalo da odaje bezbrižnost i nipodaštavanje a iza koga su se krile napregnuta pažnja i nepriznata bojazan. Njušili su se kao dve zverke i osmatrali kao što se osmatraju dva lupeža: obojica dobro znaju da su lupeži, ali ne poznaju tačno načine i postupke jedan drugom.

Ti razgovori koji su obično počinjali na francuskom jeziku, svetskim tonom i konzulskim rečnikom, pretvarali su se ponekad u sočne prepirke na grubom i iskvaenom venecijanskom dijalektu koji se govori po svima obalama Sredozemnog mora. Tada su oba tumača odbacivala gospodске maske i rvala se i nadbijala rečima, na levantinski način, zaboravljajući potpuno svoje gospodstvo i služeći se najbestidnijim izrazima, uz neopisive pokrete i grimase.

— Blagoslovi, mnogopoštovani oče, blagoslovi poniznog slugu svete matere Crkve — klanjao se tada ironično Davna pred Rotom, rugajući se time njihovim dobrim odnosima sa fratrima.

— Neka te svi jakobinski đavoli iz pakla blagoslove — odgovarao je Rota, mirno kao da govori naučenu ulogu.

— A ližete li oltare onim fratrima, ližete! — kaže Davna.

— Lizali biste vi njima i ono što se ne liže, samo kad bi popovi hteli. Ali neće! Neće od vas Francuza ništa. Nego, ja čujem da otvarate sinagogu u jednom krilu carskog Francuskog konzulata.

— Ne, ne otvaramo. Šta će nam sinagoga? Lepše nam je da idemo u Dolac u crkvu i da gledamo Njegovu Ekselenciju carsko-kraljevskog generalnog konzula i njegovog uvaženog tumača kako fra-Ivi ministriraju uz misu.

— Zašto ne? Mogu ja i to.

— Znam, znam. Možeš ti sve. Samo jedno ne možeš. Ne možeš da porasteš!

— E, to imaš pravo. To, vidiš, ne mogu — kaže grbavi čovek ne trepćući — ali veruj da mi nije ni žao, otkako sam video tebe tolikog. Još kad pomislim koliko ćeš se otegnuti kad budeš mrtav. Biće muka naći sanduk za toliku lešinu.

— E, da je meni da ti vidim kraj, ne bih ja žalio truda ni troška, našao bih ja tebi sandučić — i Davna pokazuje rukama dužinu od aršina.

A ne, ne! Ne umire se meni. I što da umrem kad me ti ne lečiš?

— Ko bi tebe lečio, kolera te lečila!

— Znam da ti je ona kolega. Samo ona bar ubija besplatno. Istinabog, u tebe je ruka sigurnija. Koleri još poneko promakne i ostane živ, a kod tebe jok.

I tako nastavlja, dok obojica ne prsnu u smeh, gledajući jedan drugog drsko i pronicljivo.

Takvi razgovori su uvek bez svedoka, neka vrsta odisaja i gimnastike za dvojicu tumača. A kraj razgovora je opet na francuskom, učtiv i ceremoniozan. I gledajući kako se pozdravljaju, na rastanku, skidajući duboko šešire, Travničani izvode svakojače zaključke iz toga prijateljskog i dugog razgovora činovnika dveju hrišćanskih sila.

Prema ostalom svetu u Travniku Rota je isti: drzak, mrgodan, nepoverljiv, stvaran i kratak.

Rodom iz Trsta, Rota je dvanaesto dete jednog ubogog obučara koji je umro od alkohola i koji se zvao Đovani Skarparota (Giovanni Scarparotta). To dvanaesto dete bilo je sitno, nakazno, grbavo i prvih meseci tako slabo da su mu stalno palili svecu i jednom ga već bili okupali i opremili za sahranu. Ali kad je taj mali bleđi i grbavi dečak pošao u školu, pokazalo se da je on najoštroumniji od sve braće i da bi od njega moglo da bude nešto više i bolje nego što su mu deda i otac bili. I dok su sva ostala braća, krupni i zdravi dečaci, otišli u mornare, na zanate ili na ona neodređena zanimanja od kojih ljudi u Trstu žive isto kao i od pravih zanata, grbavi dečak je primljen na rad u kancelariji jednog brodarskog društva.

Tu je to slabačko i ćutljivo dete, sa velikim očima i strasnim ustima na bleđom licu, raznoseći poštu i zarezujući pera, prvi put videlo kako izgleda gospodski život po velikim, čistim sobama, život uljuđenog sveta u sređenim i dobrim prilikama, gde se tiho razgovara i lepo ophodi među sobom, gde jelo, odelo i sve ostale svagdašnje potrebe nisu nikad u pitanju, kao stvari razumljive same po sebi, a sve misli i naponi idu iznad toga, za drugim, daljim i višim ciljevima. Dečak je upoređivao u sebi taj život u koji je on mogao samo da priviri, danju dok je obilazio kancelarije, sa teskobom, prljavštinom i sirotinjom očinske kuće, sa svađama, pakostima i grubostima u porodici i kod suseda. I neizmerno je patio od toga poređenja. Sad, kad je znao da postoji i takav život, on nije mogao više da ostane u onoj niskoj bedi u kojoj se rodio i u kojoj bi trebalo vek da provede. I jedne noći, pred svitanje, pošto je dugo bdeo mučen tim mislima, dečak se digao iz dronjaka u kojima je spavao i koji su ga ispunjavali nepodnošljivom odvratnošću, i klečeći, sa licem oblivenim suzama, zakleo se, ni sam ne znam čim ni kome, da će ili izići iz ovoga života kojim žive njegovi ili neće uopšte živeti.

Tu pored njega su tvrdo spavala njegova mnogobrojna braća, mlađa i starija, izubijani šegrti ili crni i prljavi besposličari, pokriveni istim takvim dronjcima kao i on. Osećao ih je ne kao braću i svoje nego kao odvratne robove među kojima se ne može opstati i od kojih treba bežati što pre, zauvek, i po svaku cenu.

Od toga dana grbavi dečak se okrenuo potpuno ka onom lakšem i lepšem životu na drugoj strani. Radio je predano i poslušno, pogađao želje svojih gospodara, učio, gledao, osluškivao, i sa naporima očajnika nastojao da otkrije gde su vrata u taj prijatniji i finiji život i kako se ona otvaraju. Nesvesna ali duboka želja da uđe u taj život i da se u njemu održi vukla ga je napred a s leđa ga je gurala, istom tolikom snagom, silna mržnja na onaj drugi strašni život u roditeljskoj kući i nesavladljiva odvratnost prema svemu što je u vezi sa njim.

Tolika energija i takva revnost nisu mogle ostati neprimećene i bez ploda. Dečak je postepeno ulazio u pisarske poslove. Poveravane su mu sitnije misije na brodovima i kod vlasti. On se pokazivao diskretan, neumoran, sa mnogo dara za učenje jezika i sa savršenim rukopisom. Starešine su ga zapazile. Omogućeno mu je da nauči nemački. Povišena mu je plata. Kod jednog rojalističkog emigranta počeo je da uzima časove iz francuskog jezika. Taj starac, uzet i prisiljen da se izdržava dajući časove, pripadao je nekad dobrom i prosvećenom pariškom društvu. Od njega je mladi Nikola Skarparota primio mnogo znanja ne samo iz jezika nego i iz geografije, istorije i uopšte onoga što je stari gospodin nazivao »poznavanje sveta«.

Kad je sve to postigao, mladić je posve prirodno i hladnokrvno napustio roditeljsku kuću u sirotinjskom kvartu i najmio za sebe skromnu ali čistu nameštenu sobu kod neke udovice. To je značilo pritisnuti prvu stopu zemlje u onom prijatnijem svetu koji treba osvojiti.

S vremenom on je postao neophodan u kancelarijama društva, kod dolaska brodova, u opštenju sa strancima. Izražavao se lako i brzo na pet jezika, znao je do u sitnice naslove svih nadležstava u Carevini i titule svih činovnika. Pamtio je sve što je druge mrzelo da pamte i što im je svakog časa trebalo. I pri tome je ostao isto onako tih i diskretan, bez ličnih potreba i zahteva, uvek na usluzi i nikome na dosadi.

Takvog ga je zapazio i komandant mesta, major Kalher, kome je grbavi mladić učinio nekoliko usluga i dao dosta korisnih obaveštenja o strancima koji su dolazili ili odlazili brodovima društva. A kad je major premešten u Zemun, on je posle nekoliko meseci pozvao mladića da stupi u službu zemunske komande kao tumač i obaveštajni organ.

Obućarski sin, koji je bežao iz jednog sveta i hvatao mesto u drugom, video je u tome pozivu znak sudbine i dobrodošlu mogućnost da se i materijalno udalji od roditeljske bede koja je živela tu, svega nekoliko ulica dalje od njega.

Tako je mladi čovek došao u Zemun. I tu se odmah istakao svojom revnošću i veštinom. Prelazio je u Beograd zbog poverljivih poslova, saslušavao strance u karantinu. (U poslednje vreme je naučio i grčki i španski jezik.) Tu je sin tršćanskog krpedžije, u želji da izbriše svaki trag svoga porekla, odbacio ono Scarpa i prozvao se Rotta; čak je jedno vreme pisao i de Rotta. Tu se i oženio jednom Levantinkom, ćerkom nekog carigradskog izvoznika, koja je bila došla da poseti rođake u Zemunu. Otac joj je bio rođen u Carigradu, ali poreklom Dalmatinac, a majka Grkinja.

Devojka je bila lepa, tiha i puna, a nosila je miraz. I Koti je izgledalo da je prisustvo takve žene još poslednje što mu treba pa da se zauvek učvrsti u lepšem i lakšem svetu i da je time završen njegov mnogogodišnji uspon, pun muka i odricanja.

Međutim, upravo u tom razdoblju njegovog života, Rota je počeo da uviđa da tu nije sanjani kraj puta ni toliko očekivana nagrada. Pred već posustalim čovekom život se ukazivao kao beskrajna linija, bez ičega trajnog i pouzdanog, kao podmukla igra bezbrojnih ogledala u kojoj se otvaraju sve nove i sve dalje, verovatno isto tako varljive perspektive.

Žena se pokazala kao nepouzdana, lena, bolešljiva, rasipna i teška u svakom pogledu. (Da Rota nije tako oštro i potpuno prekinuo svaku vezu sa životom iz svoga detinjstva, on bi se možda setio jedne mediteranske poslovice koju je, kao dete, često čuo u porodičnim

razgovorima: Chi vuol fare la sua rovina prende la moglie levantina.⁶⁾ Posao u Zemunu nije bio ni sređen ni nedužan kao onaj u Trstu. Poverene su mu opasne i tugaljive stvari koje su trošile živce i oduzimale ne samo dan nego i noć, remeteći mu san. Taj šaroliki i lukavi i grubi svet koji se na toj velikoj raskrsnici premetao iz Beograda u Zemun, iz Zemuna u Beograd, niz Dunav i uz Dunav, bio je složen, nepouzdan, mučan u ophođenju. Iskrsavala su neprijateljstva, neočekivani sukobi i podmukle osvete. Da bi se održao, Rota je morao da se služi istim sredstvima. Malo-pomalo on je dobijao onaj suvi i drski ton koji imaju kavazi i tumači na Bliskom istoku i koji je samo spoljni izraz unutarnje pustoši, sumnje u ljude i odsustva svih iluzija.

Pošto im je već u prvim mesecima života umrla i druga devojčica, u braku je zavladala zlovolja i mrzost. Otpočele su prepirke kojima nije trebalo mnogo vremena pa da se pretvore u bučne svađe i da dostignu punu meru ružnoće i brutalnosti, koja nije zaostajala za svađama što ih je Rota pamtio iz svoga detinjstva. Najposle, žena ga je napustila, bez žaljenja i skandala, i otišla u Carigrad odakle joj po obostranom mišljenju nije trebalo nikad ni odlaziti.

Tada je Roti puklo pred očima da nije dovoljna zakletva osetljivog, grbavog dečaka, rasplakanog u noći, zbog sirotinje, da nije dovoljno ni dvadeset godina upornog, teškog rada i služenja, pa da čovek pređe iz jednog sveta u kome se rodio u drugi koji je slučajno sagledao i za kojim ga je srce povuklo. I što je još gore, taj »novi« svet upravo i ne postoji kao nešto izdvojeno, određeno i nepomično, što se može postići i osvojiti jednom zauvek, kako se to njemu za prvih godina činilo; a isto tako, onaj »stari« svet bede i niskosti, od kojeg je bežao po cenu najvećih napora, ne da se tako lako i prosto otresti, kao što se on otresao svoje braće i sestara i onih dronjaka iz roditeljske kuće, nego nevidljivo i sudbinski prati čoveka kroz sve prividne promene i uspehe.

Tek u četrdesetim godinama, Rota se već osećao prevaren i premoren, kao čovek koji je potegao preko snage i kome nije plaćeno po zaslugi. Njemu je bilo strano svako apstraktno razmatranje, ali nije mogao da ne razmišlja o svojoj sudbini i da se ne oseti usamljen i razočaran. Bežeći od tih misli, od sebe, on se bacio sav u taj tmuli i sirovi život granice i karantina, gde se grubi preko mere i stari pre vremena. Postao je lakom na novac i zaradu, surevnjiv na svoj položaj u službi, razdražljiv i nakraj srca, brz na svađu, uočljiv, grub, sujeveran i plašljiv u sebi. Njegova sujeta je ljudima izgledala bezmerno preterana, jer on je bio gord ne na ono što je postigao, nego na sve nevidljive napore i na cenu po koju je to postigao.

Pa i ta sujeta mu nije ostala verna, jer s godinama nas napuštaju čak i ona zadovoljstva koja nam daju naši poroci. Izgubivši veru u smisao daljeg uspona na putu na kome se toliko zamorio a koji mu nije doneo ono što je očekivao od njega, Rota se pustio niz struju, ne želeći ništa drugo do život bez bolesti i sirotinje, sa što manje posla i glavobolje a što više sitnih priyatnosti, stalnosti i zarade.

Kao i tumač Francuskog konzulata Davna i on se bio saživeo sa turskim svetom, navikao na njegove običaje i načine i na onaj neljudski život koji je prolazio u stalnom druženju ali i stalnoj mržnji, nadvikivanju i nadmetanju sa Turcima, sa rajom svih vera i putnicima svake vrste.

Istrošen pre vremena, sad je to bio sed, namrgođen i samoživ hipohondar, pun nekih sitnih manija i kancelarijske pedanterije. Patio je od uobraženih bolesti, bojava se uroka i rđavih znakova, mrzeo crkvu i sve što je u vezi sa njom. Osećao se usamljen, sa gnušanjem se sećao svoje žene i života sa njom, a strepio je i od pomisli na onu prljavu i grlatu sirotinju koju je nekad ostavio za sobom u Trstu i nije želeo ni ime svoje porodice da čuje. Slasti je nalazio u štednji i štedeo je strasno, sa osećanjem da time bar malo popravljaju sve što je u

⁶ Ko hoće sam sebe da upropasti, taj uzima ženu sa Levanta.

životu krivo i naopako i da je novac još jedina stvar koja čoveka može bar donekle da uzdigne, spase i zaštiti.

Voleo je i sočno jelo i dobro piće, ali je zazirao od otrovanih jela, bežao od troška i bojao se da se u piću ne izreče i ne oda. (Taj bezrazložni strah od otrova napadao ga je sve češće, iako se on otimao i branio od te manije koja ga je plašila isto toliko, i više nego mogućnost stvarnog trovanja.)

Dok je bio mlađi, mnogo je polagao na odelo i nalazio zadovoljstva u tome da svet zbunjuje krutom belinom svojih košulja i čipaka na grudima i manšetama, šarenilom i množinom svilenih marama, besprekornim sjajem obuće. Sada je i u tome bio popustio. Strast za štednjom potiskivala je kod njega sve drugo.

I samo njegovo teško zgrnuto i ljubomorno čuvano bogatstvo okretalo se u njegovim očima u strah od siromaštva. Istina je što se govorilo da je nekad, kao mladi kicoš, imao sto i jednu košulju i trideset pari obuće. I sada su njegovi sanduci puni. Istina je da ima uštede u zlatu. Ali šta to sve vredi. kad njega ni za trenutak ne ostavlja svest da se košulje lagano ali stalno krzaju na porubima, da se obuća liže i tanji na vrhovima i potpeticama, da se novac ne može sakriti na potpuno sigurno mesto. Šta vredi sve to? Šta koristi dvadeset godina skotskog rada i odricanja? Kad ni novac, ni položaj, ni odelo ne mogu da okrenu sudbinu (»kurvu sudbinu kako je Rota govorio sam sebi u grčevitim monolozima, noću), kad se, evo, sve cepa, krnji, troši, a kroz rupe i pukotine na odelu i obući javlja se, pored svega obilja, ista ona samo njemu vidljiva sramna sirotinja za koju je mislio da je ostala tamo u Trstu, daleko za njim i zauvek. Ova briga oko čuvanja i održavanja novca liči, kao sestra sestra, na onu brigu u detinjstvu za grošem koji je stalno nedostajao, a ove muke štednje i tvrdičenja na muke nemaštine i oskudice. Šta vredi sve to? Šta vredi, kad se, evo, posle tolikih napora i uzaludnih bežanja i uspona, čovek vraća na polaznu tačku, kad u njegove misli, samo drugim putem, ulazi ista pakost i grubost, i u njegove reči i postupke surovost i prostota; kad je, da bi se očuvalo ono što je stekao, potrebna ista ružna muka koja prati sirotinju. Ukratko: šta vredi imati mnogo i biti nešto, kad čovek ne može da se oslobodi straha od sirotinje, ni niskosti u mislima, ni grubosti u rečima, ni nesigurnosti u postupcima, kad gorka i neumitna a nevidljiva beda prati čoveka u stopu, a taj lepši, bolji i mirniji život izmiče se kao varljivo priviđenje.

I videći da je sve bilo uzaludno i da se od svoga porekla i detinjstva ne može lako pobeći. Rota je još jače zabacivao glavu, još drskije koraćao, prezrivije gledao ljude oko sebe, još više štedeo i još pedantnije držao red u kancelariji, i još stroži i neumoljiviji bio prema mlađima i prema svakome ko zavisi od njega.

Pored Nikole Rote, u Austrijskom generalnom konzulatu bila su još dva niža činovnika.

Kancelarijski činovnik Franc Vagner, sin jednog doseljenog Nemca iz Slavenskog Broda, sitan, plav, uslužan, obdaren savršenim rukopisom i neumoran u poslu. Siv, mali čovek, koji se topi od ponizne uslužnosti pod pogledom starešina, ali koji krije u sebi, prigušenu i zgužvanu, veliku količinu one meke i gluve a surove i smrtonosne kancelarijske pakosti koju će, docnije, kad poraste u karijeri, sručiti na glavu nekog sebi potčinjenog nesrećnika, koji sada možda još školu uči. Taj Vagner je bio glavni protivnik Rotin. Njih dvojica su se borili i nosili kao dva prirodna neprijatelja.

Dnevničar Petar Markovac, Slavonac, stasit podoficir, lepotan, rumen u licu; crnih ufitljenih brčića, utegnut i doteran, sav zauzet svojom ličnošću, zadovoljan samim sobom i bez ikakve potrebe da misli ma o čemu drugom.

VII

Niti je više jesen niti počinje zima; to vreme-nevreme koje nije ni jesen ni zima, a gore je i od jednog i od drugog, to čudovište od godišnjeg doba traje danima, nedeljama; danima koji su dugi kao nedelje, nedeljama koje izgledaju duže od meseci. Kiša i blato i sneg koji se još u vazduhu pretvara u kišu a čim padne na zemlju u blato. Neko bledo i nemoćno sunce oboji u zoru istok slabim rumenilom, iza oblaka, da se tek pretkraj sivog dana javi na zapadu, kao malo žućkaste svetlosti, pre nego sivi dan pređe u crnu noć. A danju, jednako kao i noću. nije vlaga, sa zemlje kao i sa neba, sipi, mili, obuhvata varoš i prodire u predmete; nevidljiva a svemoćna, ona menja boju i oblik predmeta, ćud životinja, držanje, misli i raspoloženje ljudi. Vetar, koji nailazi po dvaput dnevno kroz kotlinu, pokrene samo tu vlagu s mesta, ali sa susnežicom i sa zadahom mokrih šuma on donosi sve nove mase vlage; tako opet samo vlaga potiskuje i smenjuje vlagu; i to hladna i ljuta planinska onu zasićenu i ustajalu varošku. Na obe strane doline otvaraju se pištaline. prelivaju se vrela i bujaju potoci. Dotle nevidljivo tanki potočići pretvaraju se u slapove, riču i jure niza strane, upadaju u čaršiju kao pijan, obnevideo seljak. A po sredini varoši vozi i gudi Lašva, izmenjena, zamućena i porasla. Nigde se čovek ne može sakriti od buke i šuma tih voda ni zaštititi od studeni i vlage koje iz njih biju, jer prodiru u sobe i dopiru u postelje. I svako živo telo brani se još samo svojom sopstvenom toplinom, i kamen u zidu znoji se hladnim znojem, i drvo postaje klizavo i krto. Pred tom smrtonosnom najezdom vlage sve se uvlači u sebe, uzima oblik najboljeg otpora; životinja se prislanja uz životinju, seme ćuti u zemlji, a drveta kišnu i zebu, krijući pritajen dah u srčiki i u toplom korenju.

Domaći ljudi, navikli i otvrdli podnose sve to, održavajući se, hrane i greju po nagonu i iskustvu, svaki prema svojim moćima i navikama i sredstvima svoga stanja i društvenog položaja. Bogat svet ne izlazi iz kuće bez velike potrebe, nego provodi dane i spava u zaparenim sobama, greje ruke na zelenim lončićima zemljanih furuna i čeka, sa strpljenjem koje je uvek za jedan dan duže od najduže zime i nepogode. Niko se ne boji da će štogod propustiti, da će ga ma ko preteći ili iznenaditi, jer svi žive pod istim pogodbama, istim ritmom i načinom života. A sve što im treba imaju pri ruci pod ključem, u podrumu, na tavanu, u hambaru ili kiljeru, jer oni poznaju svoju zimu i ne dočekuju je nespremni.

Sa sirotinjom je obrnuto; nju ovakvi dani teraju iz kuće, jer ona ne sprema zimnice, pa i onaj koji letos nije ni na koga glave okretao sada mora da iziđe i da zaradi, uzajmi ili isprosi, da »stvari« i donese kući. Sirotinja, pognute glave, naježene kože i stegnutih mišića, sabira hranu i ogrev, pokriva leđa i glavu starom vrećom, uvrnutom kao kapuljačom, zabrađuje se i potpasuje, umotava u krpe do bezobličja, obuva se kožom, krpom i drvetom, provlači se ispod streha i nadnesenih doksata, zaobilazi oprezno lokve, preskače sitne potočiće, s kamena na kamen, i otresa nogama kao mačka, huče u ruke ili ih greje uz svoja rođena stegna, cvokoće ili pevuši, radi i služi ili bogoradi, i, u pomisli na hranu i ogrev koje će tim izlaskom nabaviti, nalazi snage da sve podnese.

Tako Travničani preturaju ovo teško vreme na koje su navikli od rođenja.

Druga je stvar sa strancima koje je sudbina bacila u ovu usku dolinu koja je u to doba godine tamna i »puna vlage i promaje, kao apsanski hodnik«.

U Konak, u kom je inače šumno i bezbrižno kao u konjičkoj kasarni, ušla vlaga sa čamotinjom, kao bolest. Vezirovi mameluci, kojima je to prva zima u životu, podrhtavaju, ubledeli i unezvereni, gledaju oko sebe tužnim i nezdravim očima, kao tropske životinje prenesene u severnu zemlju. Mnogi od njih leži povazan, pokriven po glavi čebetom, kašlje i prosto boluje od čežnje za dalekom i toplom rodnom zemljom.

I same životinje koje je vezir doneo u Travnik, angorske mačke, papagaji i majmuni, ne kreću se, ne viču i ne zabavljaju gospodara, nego snuždile se i ućutale i, povučene u nekom ćošku, čekaju da ih sunce zagreje i obrađuje.

Teftedar i ostali dostojanstvenici ne izlaze iz soba, kao da je napolju poplava. Sve njihove sobe imaju velike zemljane peći koje se lože sa hodnika i momci slažu u njih čitave gomile teških grbavih cepanica, koje daju veliku toplinu i drže vatru po svu noć, tako da se ujutru nova vatra potpaljuje na ostacima sinoćne žeravice koja još tinja. U tim sobama, koje se ne hlade nikako, prijatno je slušati, u svitanje, kako se spolja otvara peć, struže pepeo, i slažu nova drva, sve bilja po bilja. Ali čamotinja prodire i tu, još mnogo pre ranoga mraka. Ljudi se brane, izmišljaju igre i razonode, posećuju se, razgovaraju. I sam vezir gubi svoju urođenu veselost i preduzimljivost. Po nekoliko puta u danu dođe u onaj prizemni sumračni Divan, debelih zidova i retkih malih prozora, jer je gornji Divan, onaj zračniji i svetliji, napušten u borbi sa studeni i ne greje se i ne otvara preko zime. Tu pozove starije i bliže činovnike da sa njima prekrati vreme i ćaska. Razgovara dugo o beznačajnim stvarima da bi ućutkao svoje sećanje na Egipat, i rasterao misli o budućnosti i želju za morem, koja ga muči još i u snu. Po deset puta u danu kaže svakom od svojih ljudi sa ironijom:

— Lepa zemlja, prijatelju. Blagorodna zemlja! Šta smo ja i ti bogu zgrešili i sudbini dužni?

A svaki mu opet odgovara sa nekoliko krupnih i neljubaznih reči o zemlji i podneblju: »Pasji zavičaj!«, kaže teftedar. »Ovo je da medvedi proplaču!«, žali se vezirov zemljak i silahdar Junuz-beg. »Sad vidim da su nas poslali da ovde izginemo«, tvrdi Ibrahim-hodža, lični prijatelj vezirov, i sklapa žuto lice u duge bore kao da se zaista sprema na umiranje.

Tako se takmiče u žalbama i olakšavaju bar malo zajedničku dosadu. A kroz sve te razgovore čuje se huk vode i romor kiše i naslućuje se more vlage, koje već danima opkoljava Konak i prodire na svaki otvor i pukotinu, čim se ukažu.

Kad dođe Sulejman-paša Skopljak, ćehaja, koji bez obzira na kišu i studen projaše svakog dana po nekoliko puta varoš, oni prekinu razgovor i svi ga gledaju kao čudo.

U razgovoru sa ćehajom, tvrdim i jednostavnim Bosancem, vezir se trudi da bude umeren i pažljiv, ali ga pita u šali;

— Pobogu, čoveče, nailaze li često ovakve nesreće na ovaj grad?

Sulejman-paša odgovori ozbiljno, na svom rđavom treskom jeziku.

— Nema tu nesreće, pašo, hvala bogu, nego počela zima lepo i kako treba; kad god je mokra na početku a suva na kraju, zna se da će biti dobra godina. A videćeš kad zapadne sneg i stegne ciča a obasja sunce, pa škripi pod nogama i svetlaci iskaču pred oči. Milina i lepota, kako je bog ostavio i kako treba da bude.

A veziru se ježi koža od tih novih čuda koja mu njegov ćehaja tako oduševljeno obećava, trljajući pocrveneले, suve ruke i grejući vlažne tozluke na furuni.

— Uh, nemoj tako, doste i prijatelju, nego popusti malo, ako ikako može biti — šali se vezir.

— Aaa, ne, ne! Neka ovog božjeg davanja, neka. Ne valja kad zima nije zimom — ostaje ćehaja ozbiljno pri svome, nepristupačan finim dosetkama ovih Osmanlija i neosetljiv za njihovu osetljivost. I sedi, prav, hladan i tvrd, među ovim zebljikavim i podrugljivim

strancima, koji ga gledaju sa strahom i ljubopitstvom kao da je on taj koji neumitno raspoređuje vremena i godišnja doba.

A kada se ćehaja digna da, umotan u svoju široku crvenu kabanicu, odjaše po ledenoj kiši, raskaljanim putem do svoga konaka, oni se zgledaju naježeni i očajni, i čim se za njim zatvore vrata, nastavljaju da se podsmevaju i da grde Bosance i Bosnu i nebo nad njom, sve dok im od oštih reči i ogovaranja ne bude bar prividno lakše.

*

U Francuskom konzulatu život takođe postao skriveniji i tiši. Gospođa Davil stiće prva iskustva sa travničkom zimom i sve odmah iskorišćuje, sve pamti za budućnost i svemu nalazi leka i pomoći. Umotana u šal od sivog kašmira, žustra i žilava, obilazi povazan ogromnu tursku kućerinu, naređuje šta treba da se radi, teško se sporazumeva sa poslugom, zbog neznanja jezika i neveštine našeg sveta u poslovima, ali na kraju proturi uvek svoju volju i postigne manje-više ono što je htela. A ta kuća tek na ovakvom vremenu pokazuje sve svoje mane i nedostatke. Krov prokišnjava, podnice popuštaju, prozori se ne zatvaraju dobro, kreč opada, peći se dime. Ali gospođa Davil uspeva na kraju sve da zakrpi, namesti i uredi; njene suve, uvek crvene ruke sada su modre od zime, ali ne miruju ni jednog trenutka u borbi sa štetom, kvarom i neredom.

U prizemlju, malo vlažnom, ali dobro zagrejanom i svetlom, sede Davil i njegov mladi kancelar. Govore o ratu u Španiji i o francuskim vlastima u Dalmaciji, o kuririma koji ne stižu ili stižu u nevreme, o Ministarstvu koje ne odgovara na molbe i traženja, a ponajčešće o rđavom vremenu, o Bosni i Bosancima. Razgovaraju mimo i opširno kao ljudi koji čekaju da momak unese sveće ili da ih pozovu na večeru, dok razgovor ne pređe neprimetno na opšta pitanja i pretvori se u raspru i prepirku.

To je onaj sat između dana i noći, kada se još ne pali svetlost a više ne vidi dovoljno za čitanje. Defose se maločas vratio sa šetnje, jer on i po ovakvom vremenu ne propušta da bar po jednom u danu ne izjaše u okolinu. Lice mu je još rumeno i vlažno od vetra i kiše a kratka kosa zamršena i slepljena. Davil teško prikriva nezadovoljstvo zbog ovih izlazaka za koje smatra da su i opasni po zdravlje i štetni po ugled Konzulata. Njega uopšte draži ovaj pokretni i preduzimljivi mladić kao i njegova duhovna živahnost i ljubopitstvo. A mladić, neosetljiv za prekore i potpuno nepristupačan konzulovim shvatanjima, priča sa oduševljenjem o otkrićima i saznanjima koja donosi sa svojih šetnja po Travniku i okolini.

— Ah — odmahuje Davil — i ovaj Travnik i na sto milja oko njega, sve vam je to blatna pustinja nastanjena bednicima od dve vrste; mučiteljima i mučenima, a mi smo nesrećnici koji moraju da žive među njima.

Nepokolebljiv Defose dokazuje da ovaj kraj, iako umrtvljen i odvojen od sveta, nije pustinja nego naprotiv raznolik, u svakom pogledu zanimljiv i na svoj način rečit; narod je, istina, podeljen na vere, pun sujeverja, podvrgnut najgoroj upravi na svetu i stoga umnogome zaostao i nesrećan, ali u isto vreme pun duhovnih bogatstava, zanimljivih karakternih osobina i čudnih običaja; u svakom slučaju, vredi potruditi se i ispitivati uzroke nesreće i zaostalosti. A to što je g. Davilu, g. fon Mitereru i g. Defoseu, kao strancima, život u Bosni težak i neprijatan, to ne dokazuje ništa. Ne može se vrednost ni važnost jedne zemlje meriti po tome kako se u njoj oseća konzul neke strane države.

— Naprotiv — kaže mladić — ja mislim da je malo krajeva u svetu koji su manje pusti i jednolični. Treba samo zakopati pedalj u dubinu pa da se naiđe na grobove i ostatke prošlih vremena. Svaka njiva je ovde groblje i to višestruko; sve nekropola nad nekropolom, onako kako su se rađali i umirali razni stanovnici u toku stoleća, epoha za epohom, naraštaj za naraštajem. A groblja su dokaz života a ne pustoši...

— Eh — brani se konzul kao od nevidljive muhe od mladićevog načina izražavanja na koji ne može da se navikne.

— Ne samo groblja, ne samo groblja! Danas sam, jašući put Kalibunara, video na jednom mestu kako se od kiše odronila zemlja ispod puta. U dubini od šest lakata otprilike mogli su se videti, kao geološke naslage, sve jedan iznad drugog tragovi ranijih puteva koji su tom istom dolinom prolazili. Na dnu su bile teške ploče, ostaci rimske ceste, tri lakta iznad njih ostaci kaldrme srednjovekovnog drumu i, najposle, šljunak i nasip sadašnjeg turskog puta kojim mi gazimo. Tako su mi se u slučajnom preseku ukazale dve hiljade godina ljudske istorije i u njima tri epohe koje su pokopale jedna drugu. Vidite!

— Vidim. Ako stanemo da posmatramo stvari sa te tačke... — kaže Davil, tek da nešto odgovori, jer on i ne sluša toliko koliko gleda u mladićeve smeđe oči hladna sjaja, kao da bi želeo da bolje razabere kakve su to oči koje tako gledaju svet oko sebe.

Mladić priča dalje o tragovima neolitskih naselja na putu za selo Zabilje, gde je, pre nego što su počele kiše, našao sečiva i testerice od kremena, koje su možda desetinama hiljada godina ležale u ilovači. To je našao na njivi nekog Karahodžića, kočopernog i mrgodnog starca, koji nije dao ni progovoriti o tom da se na njegovoj zemlji ma šta kopa ili istražuje. I dugo je ljutito gledao za strancem i njegovim kavazom koji su odmicali prema Travniku.

A kavaz je, na povratku, pričao o poreklu i sudbini tih Karahodžića.

Pre više od dva veka, za vreme velikih ratova, oni su napustili ove krajeve i nastanili se u Slavoniji, u okolini Požege, gde su im pala u deo velika imanja. Sto i dvadeset godina docnije, kad se turska sila morala povući iz Slavonije, i oni su napustili svoje lepe posede kraj Požege i vratili se na svoju manju i oskudniju zemlju u Zabilju. Još i sada se čuva u njihovoj porodici jedna aranija, bakreni kazan koji su, kao znak izgubljenog imanja i gospodstva, doneli kad su se, pod starim Karahodžom, poniženi i ogorčeni, vratili u Bosnu. Sa tim kazanom Karahodža im je ostavio u amanet; da nikad ne izostanu iz rata koji se bude vodio protiv Švabe i da svaki čini sve što je do njega da im se jednog dana vrati gospodstvo koje su izgubili u Slavoniji; a ako bi, po nesreći i božjem pripuštanju, Švabe prešle i Savu, zakleo ih je da brane ove oskudne njive u Zabilju dok mogu, a kad više ne mogu, da beže dalje, pa makar bežali tako od mesta do mesta, kroz celu tursku zemlju, sve do krajnjih granica Carstva, do nepoznatih krajeva Čina i Mačina.

I dok je to pričao kavaz je pokazao mladiću, iznad puta, pored šljivika, maleno tursko groblje, u kom su se isticala dva visoka nišana od belog kamena. To su bili grobovi starog Karahodže i njegovog sina, deda i oca ovoga starca koji je još stajao, nakostrešen, pored ograde i, gnevno šapućući nešto, micao usnama i sevao očima.

— Vidite — govorio je mladić gledajući u suton i zamagljen prozor — ne znam šta mi je bilo zanimljivije, oni tragovi kamenog doba od desetine hiljada godina pre Hrista ili onaj starac koji čuva zaveštanje predaka i ne da, da mu se prstom dirne u njivu.

— Vidim, vidim — kaže Davil mehanički i odsutno, i samo se čudi šta sve vidi ovaj mladi čovek.

Šetajući tako u razgovoru po sobi, oba čoveka su zastala kod prozora.

Napolju se hvata prvi mrak. Još se nigde ne pale svetlosti. Jedino nisko u dolini, pored same vode, trepti slab sjaj iz Abdulah-pašinog turbeta. To je sveća koja stalno gori nad grobom ovoga paše; njen slabi plamen nazire se sa prozora Konzulata uvek, i onda kad ostale svetlosti u varoši još ne gore ili su već pogažene.

Stojeći kraj prozora, u očekivanju potpunog mraka, mladić i konzul su često razgovarali o toj »većitoj svetlosti« i tome paši na čiju su sveću bili navikli kao na nešto stalno i dobro poznato.

Defose je znao i njegovu istoriju.

Taj Abdulah-paša je bio poreklom iz ovih krajeva. Još mlad se proslavio i obogatio. Prošao je mnogo sveta, kao vojnik i kao valija, a kad je postavljen za vezira u Travniku, umro je naglo u najlepšim godinama i sahranjen ovde. (A umro je, kako kažu, od otrova.) Ostao je u uspomeni sveta kao blag i pravedan upravljač. Jedan travnički hroničar zabeležio je da »za Abdulah-pašina vladanja siromasi nisu znali šta je zlo«, Pre smrti je zaveštao svoje imanje travničkoj tekiji i drugim ustanovama. Ostavio je znatnu sumu novca da mu se sagradi ovo lepo turbe od dobrog kamena, a iz prihoda od kuća i kmetova da mu pored groba gori danju i noću voštanica neobične debljine. Grob mu je bio uvek pokriven zelenom čojom na kojoj je bio izvezen natpis: »Neka Svevišnji rasvetli njegov grob.« To su sastavili učenici ljudi iz tekije kao izraz zahvalnosti prema svome dobrotvoru.

Defose je uspeo da sazna gde se nalazi testamenat ovoga vezira i smatrao ga zanimljivim dokumentom, karakterističnim za ljude i prilike. I večeras se žalio što mu nikako neće da dopuste da ga vidi i prepíše.

Razgovor je zapeo. U tišini koja je zavládala jedan trenutak začu se iz mraka, koji je sve više osvajao napolju, otegnut glas nerazumljive pesme, kao lelek sa dna nekih voda. Muški glas je pevao u hodu, prekidaó pesmu i opet prihvataó posle nekoliko koračaja. Tako je bivao sve dalji i sve slabiji.

Davil je zazvonio nestrpljivo i naredio da se donesu sveće.

— Ah, ta muzika! Bože moj, ta muzika! — vajkao se konzul, koga je bosansko pevanje dovodilo do oćajanja.

To je, kao svako veće, prolazio strmom ulicom Musa, zvani Pjevać. On je živeo u jednoj od onih nekoliko kuća, izgubljenih u strmim baštama iznad Konzulata.

Defose, koji je sve raspitivao i saznavao, doznao je i za istoriju ovoga pijanice i bekrije koji svako veće ide tim istim putem kući, teturajući i pevajući isprekidano i promuklo svoju otegnutu melodiju.

U Travniku je nekad živeo stari Krdžalija, ćovek niskog porekla i bez naroćitog ugleda, ali vrlo bogat. Trgovao je oružjem, a to je roba koja se najbolje plaća, jer onaj kome oružje treba ne pita pošto je, nego plaća svaku cenu, samo da ga dobije u pravi ćas i na mestu na kom mu je potrebno. Njih su bila svega dva brata. Stariji brat radio je sa ocem, dok je Musa poslat u Sarajevo na školu. Tada je naglo i neoćekivano umro stari Krdžalija. Zanoćio je zdrav a ujutru ga našli mrtva. Musa je prekinuo školu i vratio se u Travnik. Kod podele izaðe da je iza starca ostalo neverovatno malo gotovine. Poćeli su se pronositi svakoćjaki glasovi o smrti staroga Krdžalije. Svet nije hteo da veruje, a i bilo je teško verovati, da u starca nije bilo gotova novca, i mnogi su sumnjićili starijeg brata i podgovarali Musu da tuži i traži svoje pravo. Osim toga, stariji brat je i kod deljenja ostalog imetka nastojao da ošteti i prikrati mlađega. Taj stariji brat bio je visok i lep ćovek, ali od onih hladnih ljudi kojima i kad se osmehuju ne prestaje da bije neki mrak iz oćiju. Dok je deoba trajala i dok se Musa kolebao između svoje uroćene nebrige za novac i sve što je u vezi sa novcem i između saveta ćaršije, desi se nešto gore i teže. Oba brata su zagledala istu devojku, iz Vilića. Prosili su je oboćjica. Dali su je starijem. Tada je Musa nestao iz Travnika. O sumnjivoj deobi između braće, kao i o Krdžalijinoj smrti, nije se više govorilo. Stariji brat je gledao svoj posao i uvećavao imetak. — Posle dve godine vrati se Musa, izmenjen, obrkatio, ubledeo, tanak, sa teškim, nesigurnim pogledom ćoveka koji malo spava i voli piće. Otada je živeo na svom delu imanja, koji nije bio malen, ali rđavo upravlján i zapušten. Tako je s godinama od lepog mlađića i bogataškog sina, koji je imao divan glas i savršen sluh, postao ovaj mršavi bednik koji živi od pesme i samo za piće, ćutljiv i bezazlen veselnik za kojim se okreću deca. Samo je njegov ćuveni glas ostao dugo isti. Ali sada je i taj glas bio naćet, kao što mu je dogorevalo zdravlje i topilo se imanje.

Momak je uneo svećnjake. Po sobi su zaigrale senke pa se smirile. Prozori su se odjednom zastrli mrakom. Pjesma pijanog Pjevača zamrla je potpuno; umukao je i lavež pasa koji su mu odgovarali. Tišina se opet sklopila nad svim. Konzul i mladić su ćutali. Svaki je mislio svoju misao, ali svaki je želeo u sebi da bude daleko odavde i da ima drugog sabesednika.

Ćutanje je prekinuo i opet Defose. Govorio je o Musi Pjevaču i ljudima kao što je on. Davil ga je prekidao tvrdeći da taj grlati i pijani sused nije neki izuzetak, nego pravi izraz jedne sredine kojoj su rakija, nerad i grubost svake vrste glavne oznake. Defose je to pobijao. Takvih ljudi ima uvek u ovakvim sredinama, dokazivao je mladić, i mora da ih bude. Svet ih gleda sa strahom i žaljenjem, ali i sa nekom vrstom religioznog poštovanja, otprilike kao što su stari Grci poštovali enlision, to jest mesto u koje udari grom. Ali oni nisu nipošto tipični za društvo. Naprotiv, oni se smatraju kao izgubljeni i izuzetni. Postojanje ovakvih izbačenih i usamljenih ljudi, prepuštenih svojim strastima i svojoj sramoti i brznoj propasti, pokazuje samo koliko su čvrste veze i neumoljivo strogi zakoni društva, religije i porodice u patrijarhalnom životu. I to važi za Turke kao i za raju svih vera. U ovim sredinama sve je povezano, čvrsto uklopljeno jedno u drugo, sve se podržava i međusobno nadzire. Svaki pojedinac pazi na celinu i celina na svakog pojedinca. Kuća posmatra kuću, ulica nadzire ulicu, jer svaki odgovara za svakoga, i svi za sve, i svaki je potpuno vezan sa sudbinom ne samo svojih srodnika i ukućana, nego svojih komšija, istovernika i sugrađana. U tom je snaga i robovanje toga sveta. Život jedinke moguć je samo u tom sklopu i život celine pod takvim pogodbama. Ko iskoči iz toga reda i pođe za svojom glavom i svojim nagonima, taj je isto što i samoubica i propada pre ili posle nezadržljivo i neminovno. To je zakon tih sredina, koji se pominje još u Starom zavetu. To je bio i zakon antičkog sveta. Marko Aurelije kaže na jednom mestu: »Isto je što i prognanik onaj koji izbegava obaveze društvenog poretka.« O taj zakon se ogrešio i ovaj Musa, a povređen zakon i oštećeno društvo svete se i kažnjavaju.

Davil je i opet više posmatrao mladića nego što ga je pažljivo slušao. I mislio je; Ovaj je rešen večeras da sve strahote i rugobe ove zemlje objasni i opravda. Verovatno je u svojoj knjizi o Bosni došao do ovoga mesta i sad ima potrebu da drži meni ili ma kome o tom predavanje. Možda mu je sve to tek sada i palo na um. Ali, to je mladost, to što sad pred sobom gledam. Lakoća, samopouzdanje, snaga izlaganja i čvrstina ubeđenja. Eto. to je mladost.

— Ja se nadam, dragi prijatelju, da ćemo sve to čitati u vašoj knjizi, a sada da vidimo šta je sa večerom — prekinuo je Davil mladićevo predavanje i svoja razmišljanja o njemu.

Za večerom, razgovor teče o svagdašnjim stvarima i događajima, u njemu učestvuje i gospođa Davil svojim kratkim i stvarnim primedbama. Ponajviše se govori o kuhinji, izazivaju se sećanja na jela i vina raznih krajeva Francuske, čine se poređenja sa turskim načinom ishrane, žali se što nema francuskog povrća, francuskih vina i začina. Nekoliko minuta posle osam sati gospođa Davil zevne kratko i prigušeno. To je znak da se trpeza diže i ubrzo zatim gospođa se povlači i odlazi u sobu kod dece. Pola sata docnije rastaju se konzul i Defose. Dan je time završen. Počinje noćno naličje travničkog života.

Gospođa Davil sedi pored postelje najmlađeg deteta i plete isto onako kao što je radila sve ostale poslove preko dana, kao što je večerala, brzo i savesno, ćutke, neumorno kao mrav.

Konzul je opet u svojoj sobi za rad i sedi za malim pisaćim stolom. Pred njim je rukopis njegovog eposa o Aleksandru Velikom. Već godinama Davil radi na ovom davno započetom delu: sporo i neredovno radi, ali misli o njemu svakog dana, po nekoliko puta, u vezi sa svim onim što vidi, čuje ili doživi. Kao što smo ranije rekli, taj ep je za njega postao neka vrsta druge, lakše i bolje stvarnosti kojom on vlada po svojoj volji, u kojoj nema teškoća ni otpora i u kojoj on nalazi laka rešenja za sve što je u njemu i oko njega nerešeno i nerešljivo. i traži utehu za sve što mu je teško i naknadu za sve ono što mu stvarni život ne daje i ne dozvoljava.

Po nekoliko puta u danu Davil pobegne u svoju »stvarnost na hartiji«, naslonio se, u sebi, na neku misao iz epa, kao hrom na štaku. I obrnuto, slušajući vesti o ratnim događajima, posmatrajući neki prizor ili radeći neki posao, on ih često, u mislima, prenosi u svoj ep. I time što ih baca za nekoliko hiljada godina unazad, sve te stvari gube od tegobe i oštine i bar izgledaju lakše i podnošljivije. Od toga, naravno, niti stvari bivaju uistinu lakše niti poema bliža i sličnija pravom umetničkom delu. Ali, toliki se ljudi poštavaju, u sebi, na neku iluziju, još čudniju i maglovitiju nego što je jedno poetsko delo sa svojom proizvoljnom sadržinom a krutom metrikom i strogim rimama.

I večeras je Davil metnuo preda se debeli rukopis u zelenim koricama, kao što čovek čini pokret koji mu je već prešao u naviku. Ali otkako je došao u Bosnu i upleo se u ove konzulske poslove sa Turcima, ovi večernji časovi daju sve manje ploda i sve manje zadovoljstva. Slike se ne javljaju, stihovi teško ulaze u kalup i izlaze iz njega nepotpuni, rime neće da kresnu jedna o drugu, kao nekad, da iz njih vrcne iskra, nego ostaju nedovršene, kao čudovište na jednoj nozi. Vrlo često i ne dreše se uopšte zelene vrpce na kartonu, nego rukopis leži tu kao podloga za sitne papiriće na kojima konzul beleži šta sve treba sutra da uradi ili šta je u minulom danu propušteno. U tim trenucima, posle večere, javlja se ponovo sve što je urađeno i rečeno u toku minolog dana i umesto odmora i razonode donosi nove napore i otvara ponovo već prebrinute brige. Pisma koja su toga dana otišla za Split, Carigrad ili Pariz iskrсну u celosti pred očima i odjednom se jasno i neumoljivo ukazuje sve što je propušteno da se kaže ili što je suvišno i nezgodno rečeno. Krv udara čoveku u glavu od uzbuđenja i nezadovoljstva samim sobom. Razgovori koje je tog dana vodio sa ljudima pomaljaju se iz sećanja, sve do najmanjih pojedinosti, i to ne samo ozbiljni i važni razgovori o službi i poslovima, nego i sitni, beznačajni. Gleda svoga sabesednika, čuje svaki prizvuk njegovih reči, vidi i sama sebe i jasno uviđa sve nedostatke onoga sto je rekao i svu važnost onoga što iz nerazumljivih razloga nije rekao. I odjednom se ukažu savršene i snažne rečenice koje je trebalo kazati ili odgovoriti umesto bledih i nemoćnih reči i odgovora koje je stvarno rekao. Konzul ih šapuće sada sam sebi i u isto vreme oseća da je sve uzalud i dockan.

U takvim raspoloženjima ne rastu poeme i od takvih misli se rđavo spava a teško sniva, ako čoveku pođe za rukom da zaspi.

I večeras je u konzulovim ušima još jednom oživeo ceo malopredašnji razgovor sa Defoseom. Odjednom mu je jasno koliko je nezrelog razbacivanja u pričama o trostrukim naslagama drumova iz raznih stoleća, o neolitskom oruđu, o Karahodži i Musi Pjevaču, o porodici i društvenom uređenju u Bosni. I na sva ta mladićeva maštanja koja, kako mu se sada čini, ne mogu da izdrže ni najmanji dodir kritike, on je kao uzet i opčinjen odgovarao samo nejakim; »Vidim, vidim, ali ...« Šta sam video, koga đavola? pitao se sada sam. Osećao se smešan i ponižen, a u isto vreme bio je gnevan na sebe što uopšte tim beznačajnim razgovorima poklanja pažnju koju ne zaslužuju. Najposle, kakav je to važan razgovor? I s kim je razgovarao? Ni sa vezirom, ni sa fon Mitererom, nego je preklapao sa ovim žutokljuncem o stvarima bez vrednosti. Ali se misli nisu dale zaustaviti ni suzbiti. I kad se već ponadao da je uspeo da zaboravi na te sitnice, skočio bi odjednom od stola i obreo se nasred sobe. sa ispruženom rukom, govoreći sam sebi; Trebalo mu je odmah odgovoriti na njegova nezrela izlaganja: ovako i ovako stoje stvari, i postaviti mladića na pravo mesto. I u najmanjim stvarima treba izbaciti svoju misao slobodno i potpuno, skresati je ljudima u lice, pa neka se oni posle grizu zbog nje, a ne zadržavati je u sebi i rvati se posle sa njom kao sa vampirom. Da, to treba, i to je ono što nije uradio, što neće uraditi ni sutra ni prekosutra, nikad, ni pri ćaskanju sa ovim žutokljuncem kao ni pri razgovorima sa ozbiljnim ličnostima, i što će uvek uviđati tek uveće, posle jela i pre spavanja, kad je dockan, kad svagdašnje i obične reči postaju ogromne i neuništive kao priviđenja.

Tako je govorio Davil sam sebi, vraćajući se opet za mali pisači sto pored zastrtog prozora. Ali su misli išle za njim; uzalud ih je razgonio, jer je bio nesposoban da se preda ma čemu drugom.

— Čak i za ovo njihovo strašno pevanje on nalazi da je zanimljivo. I to je u stanju da brani — vajkao se konzul u sebi.

Gonjen tom nezdravom potrebom da se naknadno prepire i razračunava sa mladim čovekom, konzul je na beloј hartiji, na kojoj je trebalo da se nižu stihovi o podvizima Aleksandra Velikog, pisao brzo i bez zastajanja:

»Slušao sam kad ovaj narod peva i video sam da i u pesmu unosi istu onu divljinu i nezdravi bes kao i u svaku drugu funkciju svoga duha ili svoga fizikuma. Čitao sam u putopisu jednog Francuza, koji je pre više od sto godina proputovao ove krajeve i čuo ove ljude, da njihovo pevanje liči više na pasje zavijanje nego na pesmu. Međutim, bilo da se ovaj svet izmenio nagore, bilo da onaj dobri stari Francuz nije dovoljno upoznao sve zemlje, ja nalazim da je u pasjem zavijanju daleko manje zloće i okorelosti srca nego u pevanju ovih ljudi kad su pijani ili prosto poneseni svojim besom. Gledao sam ih kako pevajući prevrću očima, škripe zubima i biju pesnicom o zid, bilo da su opijeni rakijom ili prosto gonjeni unutarnjom potrebom za urlanjem, prenemaganjem i razbijanjem. I došao sam do zaključka da sve to nema nikakve veze sa muzikom ni sa pevanjem kakvo se čuje kod drugih naroda, nego da je to samo jedan način da izraze svoje skrovite strasti i zle prohteve kojima inače i pored sve svoje raspuštenosti ne mogu da daju izraza, jer sama priroda to ne dopušta. Govorio sam o tom i sa austrijskim generalnim konzulom. Pored sve svoje vojničke krutosti i on je osetio svu strahotu toga lelekanja i podvriskivanja koje se čuje noću po sokacima i baštama, i danju iz poneke krčme. »Das ist ein Urjammer«, ⁷ rekao je on. A ja sve mislim da se fon Miterer, kao i obično, vara precenjujući ovaj svet. To je, jednostavno, besnilo divljaka koji su izgubili naivnost.«

Uski tabak bio je potpuno ispisan. Poslednja reč je jedva stala u samom uglu, pri dnu lista. Žustrina sa kojom je pisao i lakoća sa kojom je nalazio reči i poređenja zagrejali su ga, i konzul oseti nešto kao olakšanje. Premoren, otrovan brigom, pretovaren dužnostima koje su mu večeras izgledale iznad njegove snage, sa rđavim varenjem i nesanicom kao jedinim društvom, on je sedeo zanesen i nepomičan nad svojim rukopisom, kad je na vratima zakucala gospođa Davil.

Ona je već spremna za spavanje. Pod belim povezom njeno lice izgleda još sitnije i oštrije. Maločas je prekrstila pospalu decu i zadenula čvrsto pokrivač oko njih, zatim je na kolenima izgovorila starodrevnu večernju molitvu, moleći Boga da joj da miran počinak ove noći i da ujutru ustane živa i zdrava iz svoje postelje, »kao što čvrsto veruje da će ustati iz groba na dan Strašnoga suda«. Sad je, sa svećom u ruci, pomolila glavu kroz poluotvorena vrata.

— Dosta je danas, Žane. Vreme je spavanju.

Davil je umiruje pokretom ruke i osmejkom i šalje da legne, a on ostaje sam nad svojom ispisanom hartijom, dok mu ne zablešti pred očima i ne ispreturaju se redovi i sve ne postane zamršeno i mutno kao noćna slika sveta koji danju izgleda jasan i razumljiv.

Tada bi se dizao od stola, prilazio prozoru i otklonivši malko tešku zavesu gledao u neprozirnu tamu, da li se vide još svetlosti na Konaku i Austrijskom konzulatu, poslednji tragovi toga dnevnog sveta. Umesto njih ukazivala mu se na zamagljenom staklu njegova osvetljena soba i nejasne konture njegovog rođenog lica.

⁷ To je drevni iskonski jad.

Ko bi kroz tamu, punu magle i sitne hladne kiše, pogledao u tom trenutku put Francuskog konzulata i video tu prugu svetlosti, ne bi nikad pomislio čime se muči i nad čim bdi trezveni i ozbiljni konzul koji danju ne gubi ni jedan minut ni na što što nije stvarno, korisno i u neposrednoj vezi sa njegovim poslom.

Ali iznad njegove sobe, na prvom spratu, bila su osvetljena tri prozora, sa zavesama od bosanskog platna. Tu je nad svojim hartijama sedeo Defose. Iz drugih razloga i na drugi način i on je bio budan i provodio svoju noć onako kako ne želi i kako mu nije mило ni prijatno. Mladić nije preturao u sećanju svoje dnevne razgovore; naprotiv, on je već posle pet minuta zaboravio i svoj razgovor i konzula. Njega nije pritiskivao umor ni potreba za mirom ni briga za sutrašnjicom, ali njega je razapinjao nemir, gušile su ga želje nezadovoljene mladosti.

Ovako u noći iskrsavaju sećanja na žene, ne sećanja nego prave žene, koje belinom svoje kože i sjajem svoga osmejka prolamaju, kao vriskom, mrak i tišinu i padaju u njegovu prostranu sobu. Javlja se veliki i mladički smeli planovi sa kojima je krenuo iz Pariza i koji treba da ga odvedu daleko od ove palanke u koju se zaglibio, i on vidi sebe negde u nekoj ambasadi ili u pariškom društvu, tamo gde treba da bude i onakvog kakav želi da postane.

Tako se njegova mašta svake noći igra njegovim čulima i njegovom ambicijom pa ga onda napušta i predaje smrtonosnoj bosanskoj tišini; i sad ga dah te tišine muči i nagriza. Danju može da je zavara i zagluši u poslu, u šetnjama i razgovorima, ali noću to ne uspeva bez borbe i napora, i to postaje sve teže, jer tišina savlađuje i briše, gasi i ućutkava i onaj tihi i prividni život varoši, pokriva, obuhvata i prožima sve živo i mrtvo.

Od onoga dana kad je, kao što smo videli, napustio Split i kad se iznad Klisa okrenuo još jednom i pogledao poslednji put onu pitominu pod sobom i more u daljini, mladić je u stvari neprestano u dodiru sa tom tišinom i u stalnoj borbi za njom.

Nju je nalazio u svemu oko sebe. U arhitekturi kuća čije je pravo lice uvek okrenuto u dvorište, a nemo, prkosno naličje na ulicu; u nošnji ljudi i žena; u njihovim pogledima koji mnogo govore, jer su im usta nema. I u samom govoru, kad se već osmele da govore, on je bolje razlikovao značajna zastajkivanja nego reči same. Osećao je uhom i po smislu kako tišina prodire u svaku njihovu rečenicu između reči i u svaku reč između slova, kao razorna voda u slabu lađicu. Razabirao je njihove samoglasnike, bez boje i bez jasne granice, od kojih govor dečaka i devojčica izgleda kao nehatno gukanje koje se gubi u tišini. I samo pevanje, koje ponekad dopre sa puta ili iz neke avlije, nije bilo drugo do jedan dug lelek, zatrpan tišinom na izvoru i na utoku, kao sustavnim i najrečitijim delom posme. Pa i ono života što se videlo na suncu i na danu i što se nikako nije dalo ućutkati ni moglo sakriti — malo raskoši ili kratak blesak čulne lepote — i to je preklinjalo za skrovištem i ćutanjem i sa prstom na ustima bežalo u bezimenost i tišinu kao u prvu kapiju. Svaki živ stvor, i same stvari, sve je strepilo od zvuka, sklanjalo se od pogleda i premiralo od straha da ne bi moralo da izgovori neku reč ili da ne bude nazvano pravim imenom.

Gledajući te ljude i žene, presamićene, zakukuljene i uvek neme, bez osmejka i pokreta, više ga je gonilo da sazna njihove strahove i nadanja nego njihov stvarni život koji je bio ućutkan i umrtvljen do te mere da je od života imao samo ime. Najposle, kako je stalno na to mislio, počeo je da u svemu nalazi primere i potvrde za svoju misao. I u samoj ne maloj surovosti ovoga sveta i njegovim silovitim ispadima on je video strah od pravog izraza, jedan grub i naročit oblik ćutanja. I sve njegove sopstvene misli o tim ljudima (Otkud potiču? Kako se rađaju? Čemu teže? U šta veruju? Kako vole i mrže? Kako stare i umiru?), i one su se, nedomišljene i neizražene, gubile u onoj nedorečenoj i mučnoj atmosferi ćutanja koja ga okružuje potpuno, ispunjava sve oko njega i teži da osvoji sve u njemu.

Uistinu, mladić je sa strahom osećao sve jasnije kako i njega samoga nagriza i zaražava ta tišina, prodire mu u pore i neosetno koči duh i ledi krv.

Naročito su teške noći.

Javi se doduše ponekad zvuk, oštar i neočekivan: pucanj negde na kraju grada, pseto koje zalaje na neobičnog prolaznika ili na svoj sopstveni san. Javi se samo za trenutak da bi učinio tišinu još većom, jer se odmah nad njim sklopi muk, kao duboka voda bez kraja. Od te tišine ne može da se spava, isto kao od orgije zvukova, nego čovek mora da sedi i da oseća kako ona preti da ga rastoči, smrvi i izbriše iz reda svesnih i živi bića. Svake noći, dok ovako sedi pored sveća koje brzo nestaju, činilo mu se da čuje kako mu tišina svojim nemuštim jezikom govori:

— Nećeš zadugo tako ići vitak, gledati pravo, treperiti osmejkom, vladati slobodnom misli i glasnom, otvorenom reći. Takav kakav si ne možeš ovde ostati. Saviću ti kičmu, saterati krv oko srca, oboriti pogled; načiniću od tebe gorku biljku, na vetrovitu mestu, u kamenitu tlu. I nikad te više neće poznati ne tvoje francusko ogledalo, nego ni oči tvoje rođene majke.

I to mu ne govori naglo, izazivački, nego tiho a neumoljivo; i dok to govori već ga savija i podešava, kao što maćeha oblači pastorče. Njemu je bilo jasno da je ova tišina u stvari smrt u drugom obliku, smrt koja ostavlja čoveku život, kao ljušturu, a oduzima mu mogućnost da živi.

Pa ipak, niko se ne predaje bez otpora niti gine bez odbrane; ponajmanje čovek njegovih godina, njegovog vaspitanja i njegove rase. Mladost i zdrava priroda borile su se u njemu sa tim zlom kao sa nezdravim predelom. Pa ako se i dešavalo ponekad da ga je noću napuštala snaga i izdavao razum, jutro ga je uvek izbavljalo, sunce dizalo, voda krepila i rad i duhovno ljubopitstvo održavali.

I večeras je nastojao i uspeo da svoje misli otme od čamotinje i tišine, da ih ustali i veže za žive. glasne, vidne i opipljive predmete dnevne stvarnosti i da se tako odbrani od tišine koja sve potire i sahranjuje i koja hoće da proдре u njegovu svest kao i u njegovu sobu. Preturao je svoje dnevne beleške, slagao ih i razrađivao. Mučno i polako rasla je njegova knjiga o Bosni, sva od »stvarne stvarnosti«. Sve je u njoj bilo potkrepljeno dokazima, utvrđeno brojevima i osvetljeno primerima. Bez rečitosti i lepote stila, bez opštih razmatranja, polako su se slagale stranice, tvrde, glatke, hladne i jednostavne kao odbrana od te podmukle i zavodljive istočnjačke tišine koja sve stvari zamagljuje, razmekšava, mrsi i koči, čini ih dvosmislenim, višesmislenim, pa besmislenim, dok ih ne odvuče nekud izvan domašaja naših očiju i našeg razuma u neko gluvo ništavilo, a nas ne ostavi slepe, neme i bespomoćne, žive zakopane i na svetu odeljene od sveta.

A kad je sredio i prepisao ono što je toga dana zabeležio, našao se opet lice u lice sa tišinom noći koja je sporo odmicala. Tako je i on sedeo skrštenih ruku nad svojim rukopisom, zanesen sada u »nestvarna« razmišljanja, dok i njemu ne zablešte oči od umora i ne zaigraju pred pogledom krupna slova trezvene proze kao sitni fantomi i priviđenja.

— Travnik! Travnik! — Ponavljao je tu reč poluglasno, sam sebi, kao ime neke tajanstvene bolesti, kao magičnu formulu koja se teško pamti i lako zaboravlja. I što je više ponavljao, sve mu je čudno vati je izgledala: dva tamna samoglasnika između muklih suglasnika. A ta formula obuhvata za njega sada više nego što je ikada mogao slutiti da svet može da obuhvati. To nije reč, muklo i hladno ime zabačene varošice, to nije Travnik, to je sada za njega Pariz i Jerusalim, prestonica sveta i središte života. Tako čovek mašta od detinjstva o velikim gradovima i slavnim poprištima, ali stvarne i odlučne bitke za održanje svoje ličnosti i ostvarenje svega što ona u sebi nagoni krije, mora da bude tamo gde ga sudbina baci. bogzna na kakvom uskom, bezimenom prostoru, bez sjaja i lepote, bez svedoka i sudi je.

Mladić se nesvesno dizao i prilazio prozoru i zadigavši kraj od zavese gledao u tamu, ne znajući ni sam šta traži u toj noći bez glasa i svetlila.

Kroz tamu, punu vlage za koju se ne zna da li je kiša ili sneg, nije se te noći videla slaba svetlost na zastrtim prozorima Austrijskog konzulata. Ali su u toj velikoj kući gorele takođe sveće i isto tako sedeli pored njih ljudi, pognuti nad hartijama i svojim mislima.

Konzulova soba za rad je dugačka, neprijatna prostorija bez sunca i vazduha, jer joj prozori gledaju u strmi voćnjak. Tu sedi već satima generalni konzul fon Miterer, pored stola koji je pretrpan šematizmima i priručnim knjigama vojne struke.

Vatra u peći je zaboravljena, njegova duga lula leži na stolu ugašena; soba se naglo hladi. Konzul je prigrnuo svoju službenu kabanicu i piše, ispunjava neumorno tabak za tabakom žućkaste erarijalne hartije. Kad završi jedan tabak on ogreje utrnulu i ozeblu desnu ruku na plamenu razgorelih sveća i prihvata za nov, čist tabak, gladi ga dlanom, povlači prvu crt u i brzo ga ispunjava krupnim pravilnim rukopisom kojim pišu svi oficiri i podoficiri carske i kraljevske vojske.

Večeras, za večerom, kao toliko puta danju i noću, gospođa fon Miterer je uz plač i pretnje i preklinjanja tražila od pukovnika da piše u Beč i da traži premeštaj iz ove strašne divljine. Kao svako veče, pukovnik je tešio ženu, dokazivao joj da to nije tako lako ni jednostavno, kao što ona zamišlja, tražiti premeštaj i bežati od teškoća, da bi to značilo kraj njegove karijere, i to ne mnogo častan kraj. Ana Marija ga je zasula prebacivanjima, ne slušajući ni jedan njegov razlog, i kroz suze pretela da će »uzeti svoje dete« i napustiti Travnik i Bosnu i njega. Najposle, da bi umirio ženu, konzul je obećao, kao toliko puta već, da će još večeras napisati molbu, i kao već toliko puta nije održao obećanje, jer mu nije lako resiti se na takav korak. Ostavio je ženu i kćer u trpezariji, zapalio lulu i povukao se u svoju sobu za rad, ali ne da piše molbu na koju se tako teško rešava, nego da nastavi posao koji mu pričinjava zadovoljstvo i ispunjava redovno večeri.

Već desetu noć fon Miterer radi na jednom velikom referatu za vojne vlasti u Beču: opisuje okolinu Travnika sa vojničkog stanovišta. Sa mnogo crteža i skica, brojeva i korisnih podataka, on opisuje već četrnaesti položaj koji dolazi u obzir za neku hipotetičnu vojsku koja bi nadirala dolinom Lašve prema Travniku koji se brani. Još u uvodu u ovaj veliki rad, on je rekao da se prihvatio toga posla zbog koristi koju bi od njega mogla imati Vrhovna komanda, ali i zato »da prekрати duge večeri jednoličnog života na koji je stranac osuđen u Travniku«.

I noć zaista prolazi, ako i sporo, a fon Miterer piše bez odmora i predaha. Opisuje do najmanjih pojedinosti travničku tvrđavu, njeno poreklo, ono što se o njoj misli i govori, i njen stvarni kapacitet, vrednost položaja, debljinu zidova, broj topova, količinu municije, mogućnost snabdevanja vodom i hranom. Pero škripi, sveće pucketaju, redovi se nižu, pravilna slova, tačne cifre, jasni podaci, tabaci slažu jedan na drugi i njihova gomila raste.

To su fon Mitererovi najbolji sati i ovo mu je najmilije mesto. Pored sveća, nad ispisanim hartijama, okružen tišinom, on se oseća i sam kao da je u dobroj tvrđavi, zaklonjen i zaštićen, daleko od svih nedoumica i dvosmislenosti, sa jasnim zadacima pred sobom. Od rukopisa i načina izražavanja pa do misli koju kazuje i osećanja koje ga vodi, sve ga to vezuje za veliku carsku i kraljevsku vojsku, za nešto čvrsto, trajno i sigurno na što se čovek može osloniti i u čemu se može izgubiti zajedno sa svojim ličnim brigama i kolebanjima. Zna i oseća da nije sam ni ostavljen slučaju. Nad njim je dugi niz starešina i pod njim niz potčinjenih. To ga nosi i podržava. Sve je prožeto i povezano bezbrojnim pravilima, tradicijama i navikama, sve je zajedničko i sve je predviđeno, stalno, nepromenljivo, i traje duže od čoveka.

U ovakvoj noći i na ovakvom mestu, gde se svak spasava u svojoj iluziji, nema veće sreće ni lepšeg zaborava. I fon Miterer piše red za redom, tabak za tabakom, svoj veliki referat o strategijskim položajima Travnika i okoline, koji nikad niko neće pročitati i koji će, pod arhivskom prašinom i nečijim nemarnim paraom, ostati stegnut u devičanskoj »fascikli«, neviđen i nečitao, dok traje sveta i u njemu rukopisa i hartija.

Fon Miterer piše. Noć huji, čini se, kako brzo prolazi. Teška službena kabanica greje kičmu, misao je budna ali obuzeta nečim što ne boli i što umiruje, što ubrzava noćne sate i ostavlja u čoveku umor, ali i prijatno osećanje svršene dužnosti i dragocenu želju za snom.

Tako piše pukovnik fon Miterer i ne zamara se i ne blešti mu pred očima i ne igraju slova, nego mu se čini da između pravilnih pisanih redova nazire druge: do u beskraj postrojene mase ljudstva u dobroj opremi i svetlim carskim uniformama. Piše a oseća se svečano i mimo kao da radi u prisustvu celokupne oružane sile, od vrhovnog komandanta pa do poslednjeg slavonskog regruta. A i kad zastane, on dugo posmatra svoj rukopis, ne čita ga, ali posmatra i gubi se u tome i zaboravlja travničku noć i sebe i svoje u njoj.

Iz toga prijatnog polusna trgoše pukovnika sitni i oštri koraci sa dugačkog hodnika, koji su se primicali kao grmljavina iz daljine. Odjednom se naglo otvoriše vrata. Uzbuđeno i hučno upade gospođa fon Miterer. Odmah se soba ispuni dahom oluje i vazduh mnoštvom nepovezanih i razdraženih reči, koje je žena prosula još sa vrata i koje su se mešale sa udarcima njenih potpetica po golom podu. Kako se ona primicala tako se fon Miterer polako dizao i dok je prišla stolu on je već stajao u stavu mirno. Iščezoše bez traga njegovi dobri i svečani trenuci. Sve izblede i potamne i sve izgubi smisao, vrednost i značenje. Rukopis pred njim splasnu u beznačajnu hrpicu hartije. Sva oružana sila ustuknu u neredu i rasplinu se u rumen i srebrn oblačak. Javi se bol u jetri na koji je bio zaboravio.

Pred njim je stajala Ana Marija i gledala ga onim gnevnim pogledom koji ne vidi i drhti lagano, kao što sada sve podrhtava na tom licu, očni kapci, usne, i brada. Na obrazima i ispod grla crvene pege. Na njoj je sobna haljina od bele, fine vune, na grudima rastvorena a oko pasa stegnuta pojasom od svile višnje boje. Na ramenima malen i lak šal od belog kašmira, sastavljen na grudima i pričvršćen velikim brošem od ametista u zlatnom okviru. Frizura izdignuta i povezana širokom trakom muslina, iznad nje proviruju smeđe kovrdže i bičeva kose u bogatom neredu.

— Jozef, za boga miloga!...

Takav je bio uvek početak. To je uvod u besnu jurnjavu i gnevno caktanje potpetica po kući, u teške i ružne reči bez veze i logike, utvrđena bez osnova, u plač bez razloga, u mučnu svađu bez kraja.

Pukovnik je stajao mimo kao uhvaćen kadet, jer je znao da svaki pokret i svaka reč izazivaju eksplozije i daju im nove hrane.

— Jozef, za boga miloga! — ponovila je žena već pridavljena plačem.

Samo jedan slab i dobronameran pokret pukovnikove ruke i oluja se sasula na njega, na predmete, na rukopise na stolu, kroz ohladneli vazduh u kom je bilo zadaha ugašene lule. Žena je buknila. Široki rukavi belog penjoara sevali su kroz sobu da se plamen na svećama povijao čas na jednu čas na drugu stranu; na mahove bi blesnula njena čvrsta i lepa ruka, gola do ramena. Laki šal je poigravao na njoj a broš od ametista pomicao se sa jedne strane grudi na drugu. Pramenovi kose iskakali su iza poveza i savijali se na čelu kao naelektrisani.

Žena je sipala reči, čas prigušene i nerazumljive, čas glasne, iznakažene od suza i pljuvačke. Pukovnik ih nije slušao, jer ih je znao napamet, samo je čekao kad će početi da se stišavaju i zamaraju i pokazuju da se primiče kraj sceni, jer tih nekoliko hiljada reči ne bi mogao niko da ponovi, pa ni gospođa fon Miterer do novog nastupa.

Zasada, grmljavina je trajala u punom jeku.

Zнала je, kaže, da on ni večeras ne piše molbu za premeštaj, iako joj je to još za večerom, po petnaesti put, obećao. Ali došla je, eto, da vidi to čudovište od čoveka, hladnokrvni je od svakog krvnika, bezdušniji od Turčina, kako sedi nad smrdljivom lulom i piše svoje gluposti koje niko ne čita (i bolje je da ih ne čita!), samo da zadovolji svoju ludu

ambiciju, ambiciju nesposobnog čoveka, koji ne ume da podrži i zaštiti ni svoju porodicu, ženu i dete. koji umiru, koji propadaju, koji, koji ...

Sve to što treba da dođe dalje izgubi se u glasnom plaču i pakosnom, brzom udaranju dveju sitnih a jakih pesnica po stolu i rasturenim hartijama.

Pukovnik je učinio pokret da joj blago metne ruku na rame, ali je odmah uvideo da je prerano i da oblak još nije ispražnjen.

— Ostavi me, tamničaru, hladni mučitelju, bezdušna, nesavesna zveri. Zveri, zveri!

Dolazila je nova bujica reči, pa suze, obilne i teške, pa podrhtavanje u glasu, i postepeno stišavanje. Žena je još jecala, ali je već dopustila da je pukovnik uzme za ramena i odvede do kožne fotelje. Spustila se sa uzdahom.

— Jozef ... za boga miloga!

To je bio znak da je nastup završen i da je žena spremna da primi svako objašnjenje bez pogovora. Pukovnik je milovao po kosi i uveravao da će sad odmah sesti da napiše molbu i to odlučno i bez kolebanja, da će pismo već sutra biti prepisano i otposlato. Tepao je, obećavao, umirivao, bojeći se novih reči i novog plača. Ali Ana Marija je bila umorna i sanjiva, tužna ali nema i nemoćna. Pustila je da je pukovnik odvede u spavaću sobu, da joj otare oči od poslednjih suza i da je položi u krevet, pokrije i ušuška uz tepanja i dobre reči bez značenja.

Kad se vratio u svoju sobu i ostavio svećnjak na sto, osetio je drhtavicu i nelagodnost i još jači bol na desnoj strani ispod rebara. U tim nastupima za pukovnika je najteži bio ovaj trenutak kad sve prođe, kad mu pođe za rukom da ženu umiri i kad, posle svega, ostane sam, svaki put sa jasnim saznanjem da se ovako ne može živeti.

Pukovnik je ponovo prigrnuo kabanicu, koja je bila teška ali hladna, kao tuđa i nepoznata, seo za sto, odvojio čist tabak i počeo sada zaista da piše molbu za premeštaj.

I opet pukovnik piše pod rasplamsalim i neuseknutim svećama. Navodi svoje ranije zasluge u službi, ističe svoju spremnost da i sada da sve od sebe, ali preklinje da bude premešten sa ovoga položaja. Pronalazi razloge, dokazuje i objašnjava da u Travniku, u sadašnjim prilikama, može da živi i radi »samo osoba bez porodice«. Redaju se pravilna slova, ali hladna i mračna, kao karike u lancima. Nigde onoga malopredašnjeg bleska ni osećanja snage ni vezanosti sa celinom. Piše, kao pokošen, sam svoju slabost i sramotu, ali pod neodoljivim pritiskom koji niko ne zna i ne vidi.

Molba je gotova. Pukovnik je rešen da je sutra zaista pošalje i sad je čita po drugi put, kao svoju osudu. Cita, ali mu se misao neprestano odvaja od ovog plačljivog teksta i vraća u prošlost.

Vidi sebe, crnomanjastog bledolikog poručnika, kako sedi nasapunjen pred oficirskim berberinom. kako mu ovaj odseca gustu kosu i lepi reglementarni perčin na koji je bio ponosan, kako mu brije glavu do kože i sprema ga da, preobučen u »srpsko momče«, prokrstari turske palanke i srpska sela i manastire. Vidi nezgode i muke, seća se strahovanja i lutanja. Vidi svoj povratak u zemunski garnizon, posle uspelog izviđanja, i čuje pozdrave drugova i tople reči starešina.

Vidi muklu, kišovitu noć kad je na čamcu, sa dva vojnika, prelazio Savu i dolazio pod Kalemegdan, na kapiju, da primi od svog poverenika voštano otiske ključeva od svih vrata na beogradskoj tvrđavi. Vidi sebe kako te ključeve predaje svome majoru, sav srećan, iako drhti od groznice i umora.

Vidi sebe u poštanskim kolima kako putuje za Beč kao čovek »koji je imao uspeha« i koji treba da primi nagradu. Sam nosi komandantovo pismo u kome se o njemu govori sa najvećom pohvalom kao o mladom oficiru koji je isto toliko trezven koliko i neustrašljiv.

Vidi sebe ...

Nešto lupnu lako napolju u hodniku. Pukovnik se trže uplašeno i pretrnu od pomisli da će se ponovo začuti olujni ženini koraci. Osluhnu. Sve je bilo tiho. Prevario ga je beznačajan šum. Ali su malopredašnje slike iz sećanja bile rasturene i nisu htele da se vrate. Pred njim su stajali redovi njegovog rukopisa ali sada mrtvi i zamršeni pred umornim pogledom. Gde se izgubio onaj mladi oficir što putuje u Beč? Gde su sloboda i smelost mladosti?

Pukovnik se diže od stola naglim pokretom, kao čovek koji hvata dah i traži spasa, priđe prozoru, razmaknu malko krila zelenih zavesa, ali se tu, na dva prsta pred njegovim očima, dizala noć, kao zid od leda i mraka. Fon Miterer je stajao pred njim. kao osuđen, ne usuđujući se da se okrene i vrati crnim redovima svoje molbe na stolu.

Stojeći tako i misleći o premeštaju, on nije srećom ni slutio koliko će još noći, koliko jeseni i zima. provesti ovako pritešnjen između toga mračnog zida i svoga stola za rad, čekajući uzalud na rešenje svoje molbe. A molba će ležati u Geheime Hofund Staatskanzlei, u arhivi, kao i njegov veliki referat o strategijskim položajima oko Travnika, samo u drugom odeljenju. Jer, molba će brzo i tačno stići u Beč i doći do nadležnog referenta, jednog prosedog i umornog Sektionschef. Ovaj će pročitati stvar, jednog zimskog jutra, u visokoj, svetloj i toploj kancelariji sa izgledom na minoritsku crkvu, i samo će crvenom pisaljkom ironično podvući rečenicu u kojoj fon Miterer predlaže da se na njegovo mesto pošalje »ein familienloses Individuum«, ⁸ a na poledini napisati da konzul treba da se strpi.

Jer Sektionschef je miran, negovan neženja, razmažen meloman i esteta, koji sa svog sigurnog, visokog i bezbrižnog položaja ne zna i ne pomišlja kakve su muke ovoga konzula, ni šta je Travnik, ni šta Ana Marija fon Miterer, ni kakva sve može biti ljudska nevolja i potreba. Taj se ni na poslednjem času, u trenutku samrtnih muka, neće naći pred ovakvim zidom pred kakvim je noćas stajao pukovnik fon Miterer.

⁸ Čovek bez porodice.

VIII

Godina 1808. nije održala ni jedno od onih nejasnih obećanja lepe prošle jeseni koja je Davil čuo dok je jahao iznad Kupila. Zaista, ništa ne može tako da nas prevari kao naše rođeno osećanje smirenosti i prijatnog zadovoljstva sa tokom stvari. Ono je i Davila prevarilo.

Odmah početkom te godine Davil je doživeo najteži udarac koji ga je mogao zadesiti u njegovom neblagodarnom poslu u Travniku. Desilo se ono što je Davil, posle svega što je znao, mogao najmanje da očekuje. Davna je saznao kao pouzdano da je Mehmed-paša smenjen. Ferman o smenjivanju još nije stigao, ali se vezir potajno već sprema na odlazak, i to sa stvarima i celom pratnjom.

Mehmed-paša ne želi da u Travniku sačeka ferman, objašnjavao je Davna, nego će pod zgodnim izgovorom napustiti varoš ranije i neće se više ni vraćati u nju. Jer vezir dobro zna kako izgleda po turskim varošima taj dan kad stigne ulak sa carskim fermanom o smenjivanju dotadašnjeg i postavljanju novog vezira. On kao da gleda drskog i plaćenog tatarina, koji živi od takvih vesti i od nezdravog ljubopitstva čaršije i nižeg sveta: živi od njih i uživa u njima. Kao da ga gleda i sluša kako upada u varoš, jureći na konju, pucajući bičem, i više iz sveg grla imena smenjenog i novoimenovanog vezira.

— Mahzul Mehmed-paša, mahzul! Hazul Sulejman-paša, hazul!

Svetina ga gleda sa ljubopitstvom i udivljenjem, raspravlja o carskoj odluci, raduje se, oduševljava, buni. Ponajčešće grde onoga koji odlazi i hvale onoga koji treba da dođe.

To je trenutak kad se dokonom i prostom svetu baca, kao gladnim psima mrcina, ime smenjenog paše da ga nekažnjeno prljaju, da se neukusno šale i da se jeftino i olako isprsavaju i junače. Mali ljudi, koji glave nisu smeli da podignu kad paša projaše, iskrсну odjednom kao grlati osvetnici, iako im taj paša lično nije ništa našao učinio ni znao za njihovo postojanje. I često se u takvim prilikama čuje i vidi poneki nedoučen softa ili propao trgovac kako pri rakiji gromko drži sud nad oborenim vezirom, kao da je taj pao u borbi s njim, i kako se bije u prsa;

— E, volim što sam ovo doživeo nego da mi ko da pola Bosne!

Mehmed-paša zna da je to oduvek i svuda tako, da se sitni i bezimni ljudi penju na leševe onih koji su oboreni u međusobnoj borbi velikih. I razumljivo je da u ovom slučaju želi da bar to izbegne.

Davil je tražio odmah prijem. Na tom Divanu, vezir mu je priznao, u najvećem poverenju, da će zaista napustiti Travnik, pod izgovorom da već sada nadgleda pripreme za prolećni pohod na Srbiju, i da se neće više ni vraćati. Iz vezirovog kazivanja izlazilo je da je od prijatelja iz Carigrada dobio obaveštenja da je tamo potpun nered i da se vodi podmukla unutarnja borba između grupa i ličnosti koje su u maju mesecu prošle godine oborile sultana Selima. Jedino u čemu se svi slažu, to je proganjanje svih onih koji su ma čime pokazali da odobravaju reforme i planove svrgnutog sultana. U takvim prilikama žalbe bosanskih begova protiv njega, kao francuskog prijatelja i čoveka Selimovog režima, naišle su na dobar prijem. On zna da je već smenjen. Nada se da su njegovi prijatelji uspeli toliko da neće biti poslan u progonstvo, nego da će dobiti neki drugi pašaluk, daleko od Carigrada. U svakom slučaju, on hoće da napusti Travnik već sada, pre nego stigne ferman, i u najvećoj tišini, kako ne bi dao

prilike svojim bosanskim protivnicima da uživaju u njegovom porazu i da mu se svete. A uz put, negde u Sjenici ili Prijepolju, sačekaće ferman o svom novom opredeljenju.

Sve je to Mehmed-paša rekao Da vilu onim neodređenim orijentalским tonom koji i kod najsigurnije stvari ne isključuje potpuno sumnju ni mogućnost promene i iznenađenja. Sa vezirovog lica nije bio nestao osmejak ili bolje reći: onaj niz belih, pravih zuba, koji se svaki čas belasao između brade i brkova, gustih, crnih i negovanih, jer do pravog smeha nije bilo ni veziru kao ni konzulu.

Davil je gledao u vezira, slušao tumača i besmisleno učtivo klimao glavom. U stvari, on je bio poražen vezirovim saopštenjem. Ono hladno i mučno stezanje u utrobi, koje je, čas jače, čas slabije, uvek pratilo njegove posete Konaku i svaki razgovor sa Turcima, preseklo ga je sada snažno, po polovini, kao tupa uzetost, i sputavalo mu misao i govor.

U povlačenju ovog vezira iz Bosne, Davil je gledao i svoju nedaću i osetan neuspeh francuske vlade. Slušajući Mehmed-pašu kako sa usiljenim mirom govori o svome odlasku, on se osećao prevaren, neshvaćen i napušten u ovoj studenoj zemlji, među podmuklim, zlim i nerazumljivim svetom kod koga se nikad pravo ne zna misli ni kako oseća, kod koga ostanak može da znači i odlazak, kod koga osmejak nije osmejak ni »da« nije »da«, kao što ni »ne« nije potpuno »ne«. Uspeo je da sastavi nekoliko rečenica i da kaže veziru koliko će žaliti njegov odlazak, da izrazi nadu da će se stvar možda ipak dobro resiti i da ga uveri u nepomirljivo prijateljstvo svoje i blagonaklonost svoje vlade. Izišao je iz Konaka sa osećanjem da je sva budućnost crna.

U takvom raspoloženju Davil se odjednom seti kapidžibaše koga je sa uspehom bio zaboravio. Smrt toga nesrećnog čoveka, koja nije uzбудila ničiju savest, počela je sada, kad se pokazala kao malo korisna, da uznemiruje ponovo njega.

*

Početkom nove godine, vezir je neprimetno otpremio vrednije stvari a zatim je, sa svojim mamelucima, i sam napustio Travnik. Radostan i osvetoljubiv šapat, koji je počeo da se širi među travničkim Turcima, nije više mogao da ga stigne. Jedini koji je znao za dan odlaska i koji je ispratio vezira, bio je Davil.

Rastanak između vezira i konzula bio je srdačan. Po sunčanom januarskom danu, Davil je izjahao sa Davnom na četiri milje izvan Travnika. Pred jednom usamljenom drumskom kafanom, pod hladnjakom koji se bio nagnuo pod težinom snega, vezir i konzul su izmenjali poslednje srdačne reči i pozdrave.

Vezir je trljao ruke od studeni i trudio se da mu ne ugasne osmejak.

— Pozdravite generala Marmona — govorio je on onim svojstvenim toplim glasom koji liči na iskrenost kao jedna kaplja vode na drugu i koji ostavlja ubedljiv i umirujući utisak i kod najnepoverljivijeg sabesednika — molim vas da kažete i njemu, kao i svima onima kojima treba, da ja ostajem prijatelj vaše plemenite zemlje i iskren obožavalac velikog Napoleona, pa ma gde me sudbina bacila i prilike odvele.

— Neću propustiti da to učinim, neću propustiti — govorio je Davil istinski tronut.

— A vama, dragi prijatelju, želim zdravlje i sreću i uspeh, žaleći što neću moći biti uz vas u teškoćama koje ćete uvek imati sa neprosvećenim i varvarskim bosanskim svetom. Vaše stvari sam preporučio Sulejman-paši, koji će me privremeno zamenjivati. Na njega se možete osloniti. On je grub i jednostavan, kao svi Bosanci, ali je častan čovek kome se može verovati. Još jednom vam kažem da mi je samo zbog vas žao što odlazim. Ali, tako mora da bude. Da sam hteo da budem glavosek i tiranin, ja sam mogao ostati na ovom mestu i zauvek pokoriti ove praznoglave i nadmene begove, ali ja to nisam i ne želim da budem. Zato odlazim.

Drhteći od studeni, bled i zelen, u svojoj crnoj kabanici, dugačkoj do zemlje. Davna je prevodio, mehanički i brzo, kao čovek koji sve to već zna napamet.

Davil je dobro znao da to što mu vezir govori nije i ne može biti sve i u celosti tačno, pa ipak ga je dirala svaka reč. Svaki rastanak izaziva u nama dvostruku iluziju. Čovek sa kojim se praštamo, i to ovako, manje-više zauvek, čini nam se mnogo vredniji i dostojniji naše pažnje, a mi sami osećamo se mnogo sposobniji za izdašno i nesebično prijateljstvo nego što u stvari jesmo.

Zatim je vezir pojahao svoga visokog konja alata, prikrivajući brzim i ostrim pokretima svoju hromost. Velika pratnja otišla se za njim. A kad su dve grupe, velika vezirova i mala Davilova, bile odmakle nešto više od pola milje jedna od druge, jedan od vezirovih konjanika odvojio se, kao strela pojurio i brzo stigao Davila i njegovu pratnju, koji su u tom trenutku zastali. Tu je naglo zaustavio zahuktalog konja i glasno izgovorio ove reči: »Srećni gospodar Husref Mehmed-paša šalje još jednom svoj lepi pozdrav uvaženom predstavniku velikog francuskog cara, i svoje dobre želje da prate svaki njegov korak.«

Iznenaden i pomalo zbunjen, Davil je ceremoniozno skinuo šešir, a konjanik je istom brzinom odjurio za vezirovom pratnjom koja je jahala snežnom ravnicom. U odnosu sa orijentalcima ima uvek tako pojedinosti koje nas prijatno iznenade i uzbude, iako znamo da nisu toliko znak pažnje ni ličnog poštovanja koliko sastavni deo njihovog drevnog i neiscrpnog ceremonijala.

Umotani mameluci izgledali su s leđa kao žene. Ispod konjskih kopita dizala se snežna prašina i sve više pretvarala u beo i rumen oblak na zimskom suncu. Što je dalje odmicala, gomila konjanika izgledala je sve sitnija a oblak prhkog snega sve viši. U tom oblaku je i nestala.

Davil se vraćao po smrznutom putu koji se jedva razlikovao od ostale snežne beline. Krovovi retkih seoskih kuća, plotovi i šumarci sa strane bili su pod snegom i samo nagovešteni tankim, mrkim crtežom na toj belini. Žute i rumene senke postajale su modre i sive. I nebo je tamnelo. Sunčano poslepodne prelazilo je brzo u zimsko predvečerje.

Konji su bacali noge oštro i sigurno; za kopitima su im poigravali čuperci zamrzlih dlaka na kojima se uhvatio led.

Davil je jahao sa osećanjem da se vraća sa neke sahrane.

Mislio je na vezira sa kojim se maločas rastao, ali kao na nešto što je davno i nepovratno izgubljeno. Sećao se pojedinosti iz mnogih razgovora sa njim. Činilo mu se da vidi njegov osmejak, masku od svetlosti koja poigrava ceo dan između usta i očiju i koju gasi valjda samo kad spava.

Sećao se vezirovih uveravanja, sve do poslednjeg časa, kako voli Francusku i ceni Francuze. I sada, u svetlosti ovoga rastanka, proveravao je njihovu iskrenost. Činilo mu se da jasno vidi vezirove pobude, čiste i odvojene od uobičajenih profesionalnih laskanja. Činilo mu se da shvata uopšte kako i zašto stranci vole Francusku, francuski način života i francuska shvatanja. Vole je po zakonu protivnosti; vole u njoj sve ono što ne mogu da nađu u sopstvenoj zemlji a za čim njihov duh ima neodoljivu potrebu; vole je, s pravom, kao sliku svestrane lepote i skladnog, razumnog života, koju nikakva trenutna zamračenja ne mogu da izmene i unakaze, i koja se posle svake poplave i svakog zamračenja ukazuje svetlu ponovo kao neuništiva snaga i večita radost; vole je i kad je poznaju samo površno, malo ili čak nikako. I voleće je mnogi i uvek, često iz najoprečnijih razloga i pobuda, jer ljudi nikad neće prestati da traže i žele više i bolje od onoga što im sudbina daje. Pa, evo, i on sam sada misli o Francuskoj, ne kao o svojoj rodnoj zemlji koju dobro i oduvek poznaje i u kojoj je i zla i dobra video, nego o Francuskoj kao divnoj i dalekoj zemlji sklada i savršenstva o kojoj se mašta uvek usred grubosti i divljine. Dok je Evrope biće i Francuske i nikad je ne može nestati, osim da u izvesnom smislu (to jest u smislu svetlog sklada i savršenstva) cela Evropa postane jedna Francuska. Ali to nije moguće. Isuviše su ljudi različiti, tuđi i daleki jedan drugom.

Tu se Davil odnekud seti jednog letošnjeg doživljaja sa vezirom. Živahni i ljubopitljivi vezir raspitivao se uvek o francuskom životu i jednog dana mu je tako rekao da je mnogo slušao o francuskom pozorištu i da bi voleo da čuje bar nešto od onoga što se u Francuskoj prikazuje, kad već ne može da vidi pravo pozorište.

Oduševljen ovom željom, Davil je već sutradan došao sa drugom sveskom Rasinovih dela pod pazuhom, rešen da veziru pročita nekoliko scena iz »Bajazeta«. Pošto je poslužena kafa sa čibucima, sva posluga se povukla, osim Davne koji je imao da prevodi. Konzul je objasnio veziru, kako je najbolje mogao, šta je pozorište, kako ono izgleda i u čemu je zadatak i smisao glume. Zatim je počeo da čita scenu u kojoj je govor o tome kako Bajazet poverava Amurata na čuvanje sultaniji Roksani. Vezir se namrštio, ali je slušao dalje suvoparni Davnin prevod i patetično konzulovo čitanje. Ali kad je došlo do objašnjenja između sultani je i velikog vezira, Mehmed-paša je prekinuo dalje čitanje, smejući se slatko i odmahujući rukom.

— Pa taj ne zna šta govori — rekao je vezir i strogo i podrugljivo — otkako je sveta i veka nit je bilo ni ti može biti da veliki vezir upada u harem i razgovara sa sultanijama.

Vezir se zatim još dugo smejao iskreno i glasno, ne krijući da je razočaran i da ne razume smisao ni vrednost takve duhovne zabave. I kazivao je to otvoreno, gotovo grubo, sa bezobzornošću čoveka druge civilizacije.

Uzalud je Davil, neprijatno dirnut, nastojao da mu protumači značenje tragedije i smisao poezije. Vezir je neumoljivo odmahivao rukom.

— Imamo, imamo i mi tako raznih derviša i bogomoljaca što recituju zvučne stihove: mi im dajemo milostinju, ali nikad ne pomišljamo da ih izjednačimo sa ljudima od posla i ugleda. Ne, ne, ne razumem.

Davil je tada nosio sećanje na taj doživljaj kao nešto i uvredljivo i neprijatno, kao jedan od svojih skrivenih neuspeha. Sada je međutim gledao na sve to blaže i mirnije, kao što čovek gleda na smešne situacije zbog kojih se preterano i nepotrebno ogorčavao u detinjstvu. I samo se čudio otkud da se u ovim trenucima seti te malenkosti od tolikih krupnih stvari i važnih poslova koje je sa Mehmed-pašom doživeo.

Sada, vraćajući se snežnim drumom u zavejani grad, posle oproštaja sa vezirom, sve mu je uopšte izgledalo nerazumljivo, opravdano i na svom mestu. Nesporazumi su prirodni a neuspesi neminovni. Pa i ovaj bolni odlazak Mehmed-pašin sada ga je drukčije bolelo. Gubitak je stajao i sada u svoj svojoj težini pred njim. Javljao se i strah od novih nedaća i neuspeha. Ali sve je to danas dolazilo kao prigušeno i daleko, kao neminovan deo života u kome se. po nerazumljivoj računici, uz put, i gubi i dobija.

Sa tim mislima koje su mu i samom izgledale nove i neobične, ali bar za trenutak utešne, stigao je brzo, pre mraka u Travnik.

*

Odlazak Husref Mehmed-paše bio je znak za uzbunu travničkih Turaka. Niko više nije sumnjao da je vezir lukavo i mučki izmakao gnevu čaršije. Znalo se i da ga je ispratio francuski konzul. To je još povećalo ogorčenje.

Tada se moglo videti šta znači i kakva može da bude uzbuna turske čaršije u bosanskim varošima.

Po nekoliko godina čaršija radi i ćuti, dosađuje se i životari, pazaruje i računa, upoređuje jednu godinu sa drugom, a pri svemu tome prati sve što se dešava, obaveštava se, »kupuje« vesti i glasove, prenosi ih šapatom od dućana do dućana, izbegavajući svaki zaključak i izraz sopstvenog mišljenja. Tako se polako i neprimetno stvara i uobličava jedinstven duh čaršije. To je najpre samo jedno opšte i neodređeno raspoloženje, koje se ispoljava samo kratkim pokretima i psovkama za koje se zna na koga se odnose; zatim se

postepeno pretvara u mišljenje koje se ne krije; i najposle postaje tvrdo i određeno uverenje o kome više nije potrebno ni govoriti i koje se još samo u delima ispoljava.

Povezana i prožeta tim uverenjem, čaršija šapuće, sprema se, čeka, kao što pčele čekaju čas rojenja. Nemoguće je prozreti logiku tih čaršijskih uzbuna, slepih, besnih i redovno neplodnih, ali one imaju svoju logiku isto kao što imaju svoju nevidljivu tehniku, zasnovanu na tradiciji i nagonu. Vidi se samo kako buknu, besne i jenjavaju.

Tek jednog dana, koji osvane i otpočne kao i toliki raniji, prolomi se dugogodišnja sanjiva tišina kasabe, stane klepet čepenaka i mukla jeka vrata i mandala na magazama. Odjednom čaršilije poskaču sa svojih mesta na kojima su godinama nepomično sedeli, mirni, uredni, čisti, sa podvijenim nogama, gordo uslužni, u svojim čohali čakširama, gajtani fermenima i svetlim prugastim anterijama. Taj njihov ritualni pokret i zaglušna lupa vrata i čepenaka dovoljni su da se po celoj varoši i okolini strelovito pronese glas;

— Zatvorila se čaršija.

To su sudbonosne i teške reči; njihovo značenje je svakome jasno.

Tada žene i nejač slaze u podrume. Ugledni čaršilije se povlače u svoje kuće, spremni da ih brane i poginu na pragu. A iz kafanica i udaljenih mahala povrvi sitan turski svet, onaj koji nema šta da izgubi i koji samo kod uzbuna i promena može nešto da dobije. (Jer i ovde, kao i kod svih pokreta i prevrata na svetu, jedni su koji stvar kreću i vode, a drugi koji je ostvaruju i izvode.) Pred tu masu iskoče odnekud jedan ili dvojica predvodnika. To su obično grlati, nasilni, nezadovoljeni, potuljeni i nastrani ljudi koje dotada niko nije znao ni primećivao i koji će se, kad uzbuna legne, opet izgubiti u svoju bezimenu sirotinju u strmoj mahali iz koje su i došli, ili ostati da čame u nekoj apsani.

I to traje dan, dva, tri ili pet, kako kada i kako gde, sve dok se ma šta ne razbije, ne zapali, dok ne padne ljudska krv, ili dok se uzbuna prosto ne istutnji i ne splasne sama od sebe.

Jedan po jedan otvore se tada dućani, povuče se svetina, a čaršilije, kao postidi i mamurni, ozbiljni i bleđi, nastave svoj posao i svoj život oduvek.

Tako izgleda, tipično uzevši, postanak, razvoj i svršetak uzbuna po našim varošima.

Tako je bilo i ovoga puta. Travnička čaršija, kao i sav bosanski begovat, pratila je godinama pokušaje Selima III da Tursku Carevinu preuredi na novim osnovama, prema zahtevima i potrebama savremenog evropskog života. Ona nije krila svoje nepoverenje i svoju mržnju prema sultanovim nastojanjima i ona je to izražavala često u neposrednim predstavkama koje je upućivala u Carigrad kao i u svojim odnosima prema sultanovom namesniku, travničkom veziru. Za nju je bilo jasno da reforme treba samo da posluže strancima, kako bi potkopali i iznutra razorili Carevinu, i da one u krajnjim svojim posledicama znače za islamski svet, pa dakle i za svakoga od njih lično, gubitak vere, imanja, porodice i života na ovome svetu, a prokletstvo za večnost.

Čim se saznalo da je vezir otputovao tobože na Drinu, da razgleda prilike i položaje, nastala je ona sumnjiva tišina koja prethodi eksplozijama narodnog gneva, i otpočelo je za druge nerazumljivo sporazumevanje šapatom i pogledima. Uzbuna je bila spremna i čekala je svoj trenutak.

Kao obično, povod za eksploziju bio je sporedan i neznatan.

U službi Cezara, Davne bio je, kao momak i poverljiv čovek, neki Mehmed, zvani Brko, plećat i stasit Hercegovac. Svi koji su služili stranim konzulatima bili su omraženi kod domaćih Turaka, ali ovaj Mehmed naročito. Mehmed se oženio te iste zime nekom mladom i lepom Turkinjom koja je došla iz Beograda rodu u Travnik. Žena je bila udata u Beogradu za nekog Bekri-Mustafu koji je držao kafanu u jednom čardaku na Dorćolu. Četiri svedoka, sve

travnički Grci, potvrdili su zakletvom da je Bekri-Mustafa umro od preteranog pića i da je žena slobodna. Na to je kadija privenčao ženu za Mehmeda.

Upravo nekako u vreme vezirovog odlaska, pojavio se odjednom u Travniku taj Bekri-Mustafa, istinabog mrtav pijan, ali živ, i potražio svoju ženu. Kadija ga je, onako pijanog i bez ikakvih dokumenata, najpre odbio. Kafedžija je objašnjavao da je on jedanaest dana proveo na putu od Beograda do Travnika, kroz smetove i po strašnoj studeni, i da je zbog toga morao da popije toliko rakije da sada ne može nikako da se istrezni. On traži samo svoje pravo; da mu se vrati žena koju je drugi na prevaru privenčao.

Umešala se čaršija. Svi su osetili da je ovo najbolja prilika da se napakosti omražonom kavazu Mehmedu i njegovom gospodaru Davni i uopšte konzulima i konzulatima. Svi su smatrali za dužnost da pomognu jednom čestitom muslimanu u odbrani njegovih prava a protiv ovih stranaca i njihovih slugu. I Bekri-Mustafa, koji je po velikoj zimi došao bez kabanice i dobre obuće, go kao šiš, i grejao se samo rakijom a hranio lukom, sada je odjednom bio zatrpan toplim odelom, hranjen, pojen i negovan od cele čaršije. Neko mu je poklonio i neku ćurdiju sa olinjalom lisičinom oko vrata, koju je nosio sa mnogo dostojanstva. Štucajući i žmirkajući, takav je išao od dućana do dućana, nošen opštenarodnom pažnjom i milošću, kao neka zastava, i glasnije i više nego ikad tražio svoje pravo. Istina, nije se treznio, ali to mu nije bilo ni potrebno za odbranu svoga prava, jer je čaršija bila uzela njegovu stvar u svoje ruke.

Kad je kadija odlučno odbio da pijanom čoveku. na голу reč, vrati ženu, skočila je čaršija. Odavno očekivana uzbuna našla je najposle svoj povod i mogla je da otvoreno izbije i nesmetano teče. I ona je izbila, iako zimski dani nisu podesni za te stvari koje se obično dešavaju za leta ili s jeseni.

Niko od stranaca nije mogao zamisliti kako izgleda i dokle može da ide ovaj napad skupnog ludila koji s vremena na vreme obuzima stanovništvo ovih kasaba, izgubljenih i stešnjenih među visokim planinama. I za samog Davnu, koji je poznavao Istok, ali još ne i Bosnu, ovo je bilo novo i nagonilo ga, bar na mahove, u brigu. A Davil se sa porodicom zatvorio u Konzulat, očekujući najgore.

Toga zimskog dana, na jedan sat pred podne, zatvorila se čaršija, kao na nevidljiv, tajni znak. Nastao je klepet ćepenaka, vrata i mandala i razlegao se kao tutanj i prasak za letnjih oluja sa gradom i grmljavinom, kao da se lavine kamenja osipaju sa svih strana niz travničke strmine, sa gromkom orljavom, i prete da zaspu varoš i sve živo u njoj.

U tišini, koja je nastala odmah iza toga, odjeknuli su retki pucnji i divlja dozivanja, a zatim je, najpre sa žamorom pa sa zaglušnom drekom, počela da se sastavlja gomila od sitnog sveta, dečurlije i nezrelih mladića. Kad je rulja narasla na dve do tri stotine grla, krenula se, najpre kolebljivo a zatim brzo i rešeno, ka Francuskom konzulatu. Vitlali su toljagama i mahali rukama. Najviše se vikalo protiv kadije, koji je venčao Bekri-Mustafinu ženu, a inače je bio poznat kao pristalica Selimovih reformi i vezirov čovek.

Jedan potpuno nepoznat čovek dugih brkova vikao je glasno da je zbog takvih došlo vreme da pravoverni ne smeju glave da dignu i da im deca gladuju; grdio je krupnim recima omraženog Mehmeda, koji služi ćafira i jede krmetinu, i dokazivao da ga treba odmah uhapsiti i metnuti u iste bukagije sa kadijom, koji pravim Turcima otima žene i venčava ih s drugima, za pare, i koji u stvari i nije kadija, nego murtatin, gori od svakog popa. Jedan malen i žut čovek, inače skroman i bojažljiv abadžija iz donje čaršije, od koga nikad niko ni u njegovoj rođenoj kući nije čuo glasnu reč, slušajući pažljivo toga brkatog besednika, odjednom zažmuri, podiže glavu uvis i riknu neočekivanom snagom, divlje i promuklo, kao da se sveti za svoje dugo ćutanje:

— U Vranduk papaz-kadiju!

To ohrabri i ostale i počеше da padaju pogrde i povici protiv kadije, vezira, Konzulata i, naročito, Mehmed-Brke. Bojažljivi mladići spremali bi se dugo u sebi i šaputali kao da se preslišavaju. pa bi se onda zatrčali, uzbuđeno digli glavu, kao da hoće da zapevaju, i viknuli povik koji su dugo smišljali. A zatim bi, crveneći od snebivanja i uzbuđenja, osluškivali jači ili slabiji odjek svoga povika u mrmljanju i povlađivanju mase. Tako su se uzajamno hrabрили i razdraživali i sve ih je više obuzimalo zanosno osećanje da je svak slobodan da, u granicama uzbune, više i radi što hoće i da oduške svemu što ga tišti i muči.

Sulejman-paša Skopljak, ćehaja, koji je dobro znao šta znači i kako teče travnička uzbuna, a nije gubio iz vida ni svoju odgovornost prema Konzulatu, učinio je ono što je najpametnije u takvoj prilici. Naredio je da se uhapsi konzulov momak Mehmed i zatvori u tvrđavu.

Gomila koja se slegla pred Konzulat bila je razdražena, jer je oko zgrade bila široka avlija i velika bašta, tako da se do kuće nije moglo ni kamenom dobaciti. Upravo kad se svetina kolebala šta da radi, neko viknu da sporednim ulicama vode Mehmeda. Svetina nagrnu uzbrdo i trkom stiže do mosta pred tvrđavom. Momak je bio već uveden i za njim zaključana velika gvozdena vrata. Tu nastade pometnja. Većina je počela da se pevajući vraća u varoš, a neki su i dalje stajali pred opkopom, gledali u prozore na ulaznoj kuli, očekujući nešto, i vikali glasno, predlažući najsvirepije kazne i mučenja za uhapšenog momka.

Prazna, kao vihorom pometena čaršija ispuni se žamorom i povicima dokonog sveta, koji je Mehmedovim hapšenjem bio samo napola zadovoljen. Odjednom i to umuknu, nastade neko sagledanje i dozivanje. Glave počеше da se ljubopitljivo okreću na sve strane. Masa je bila u onom trenutku dosade i zamora kad je spremna da primi svaku promenu i razonodu, svirepu i krvavu kao i dobroćudnu i šaljivu. Najposle, pogledi se ustališe na strmoj ulici koja slazi do Francuskog konzulata u čaršiju.

Iz te ulice pojavi se, kroz proređenu svetinu, svečan i naoružan, Davna na svojoj visokoj i prgavoj bedeviji. Od čuđenja svak je stao na mestu gde se zadesio i gledao u konjanika koji je jahao mimo i bezbrižno kao da za njim ide buljuk konjice. Da je samo jedan iz naroda ma šta viknuo, povikali bi svi i nastala bi graja i gužva u kojoj bi poletelo i kamenje. Narod bi kao voda progutao konja i konjanika. Ovako, svako je hteo prvo da vidi šta će i kuda će taj smeli konzulov tumač, pa da se posle pridruži povicima ili pokretima koji se jave. Tako se desilo da niko nije ništa vikao i da je svetina stajala u iščekivanju, bez zajedničke volje i određenog cilja. Ali zato je Davna vikao gromko i drsko, kako samo Levantinac može, naginjući se čas levo čas desno kao da alaće krdo goveda. Bio je samrtnički bleđ. Oči mu gore, a usta rastegnuto od uha do uha.

— Da vas nije guja u jela da dirnete u carski Francuski konzulat — vikao je on, gledajući pravo u oči onima koji su mu bili najbliži, i nastavljao:

— Zar ste se protiv nas, protiv svojih najboljih prijatelja, digli? To vas je mogla nagovoriti samo neka budala kojoj je bosanska rakija pamet popila. A vi ne znate da su novi sultan i francuski car najveći prijatelji i da je iz Stambola već poručeno da francuskog konzula svak pazi i poštuje kao devlet-musafira.

Neko iz svetine reče nešto poluglasno i nerazumljivo, ali masa ne prihvati, a Davna to iskoristi i, osvrćući se na taj usamljen glas, okrenu se na tu stranu, govoreći samo njemu, kao da su svi ostali na Davninoj strani i da on govori u njihovo ime.

— Šta? Kako? Hoćeš li da mutiš i kvariš što su carevi između sebe uredili i dokonali? Dobro, neka se zna ko gura u nesreću miran svet. Jer znajte da to sultan ne može da trpi. i da će sva Bosna biti popaljena ako se našem Konzulatu ma šta desi, da dete u kolevcu neće ostati pošteđeno.

Opet se javiše neki glasovi, ali potmul i usamljeni. Svetina se razmicala pred konjanikom koji je izgledao kao da i ne pomišlja da bi se njemu moglo išta desiti, a on je tako projahao kroz celu čaršiju, vičući ljutito da sada ide do Sulejman-paše da ga pita ko je ovde gospodar, i da će posle toga, u to mogu da budu uvereni, mnogi zažaliti što je pošao za ludim glavama a protiv najviših naredaba.

I Davna zamače preko mosta. Brazda koja je ostajala u masi iza njega izgubi se, ili se svetina osećala pobeđenom, ukroćenom, bar za trenutak. Sad su se svi pitali, zašto su pustili ovoga ćafira da slobodno i drsko projaše između njih, što ga nisu zgnječili kao stenicu. Ali sada je bilo sve dockan. Trenutak je propušten. Prvi zamah je izgubljen. Treba početi iznova.

Koristeći se tom zabunom i trenutnom malodušnošću svetine, Davna se isto onako smelo i polagano vratio na konju u Konzulat. Sada nije vikao, nego je samo izazivački gledao oko sebe i značajno i preteći klimao glavom kao čovek koji je udesio stvar u Konaku i koji tačno zna šta ih čeka.

U stvari, Davnin pokušaj da i sa Sulejman-pašom razgovara malo oštrije i sa visoka nije imao uspeha. Čehaja se nije dao zbuniti ili zaplašiti ni Davninim pretnjama kao ni travničkom uzbunom. Isto kao što je u svoje vreme branio kod vezira travničku zimu i dokazivao da ona nije nikakva nesreća, nego božje davanje i jedna potreba, tako je i sada govorio o ovoj uzbuni. Nije to ništa, poručivao je on Davilu, digao se narod, ezela i pučina. To tako naiđe s vremena na vreme. Vikaće i alakati, pa će se i smiriti, a od vike nije nikad nikom ništa bilo. Konzulat neće smeti niko da dira. A stvar onoga momka Mehmeda spada pod šerijat; ispitaće se, pa ako bude kriv, biće kažnjen i moraće vratiti ženu; ako bude prav, neće mu biti ništa. Sve ostalo ostaje po starom, u redu, i na svom mestu.

To je poručivao Sulejman-paša Davilu, govoreći polagano na svom sakatom turskom jeziku, sa grubim izgovorom i množinom nerazumljivih provincijalizama. Sa Davnom samim nije hteo da raspravlja, ma koliko da se tumač trudio da mu se nametne. Otpustio ga je kao turskog slugu sa rečima:

— Tako. To što sam ti rekao da zapamtiš dobro i prevedeš tačno čestitom konzulu.

Ali, uzbuna je rasla dalje. Ništa nisu pomagali ni Davnina drskost ni Sulejman-pašino tursko namerno umanjivanje i ulepšavanje.

Pred veče istoga dana, još veća i razuzdanija rulja sišla je iz mahala i razlila se po čaršiji, uz podvriskivanje nezrelih mladića. U toku noći prilazili su sumnjivi ljudi zgradi Konzulata. Psi su lajali i konzulovi mameci čuvali stražu. Sutradan je nađena kudelja i katran kojim su hteli da potpale zgradu Konzulata.

Idućeg dana Davna je sa istom smelošću tražio i izradio da ga puste u tvrđavu da obiđe zatvorenog momka. Našao ga je vezana u mračnoj ćeliji, zvanoj bunar, u koju se spuštaju oni koji su osuđeni na smrt. Momak je zaista bio više mrtav nego živ, jer je muteselim, ne znajući pravi razlog hapšenja, naredio da mu se udari sto štapova po tabanima, za svaki slučaj. Davna nije uspeo da izbavi nesrećnog momka, ali je našao načina da podmiti čuvara i da mu olakša tamnovanje.

Da bi Davilova nezgoda bila još veća, upravo tih dana zadesila su se u Travniku dvojica francuskih oficira, upućenih iz Splita za Carigrad. Jer iako je odašiljanje tih oficira postalo odavno ne samo nepotrebno nego i štetno, iako je Davil već mesecima preklinjao da se ljudi ne šalju ili da se bar ne šalju preko Bosne, gde to izaziva mržnju i nepoverenje naroda, još se dešavalo da po dvojica-trojica oficira krenu na put na osnovu nekog starog naređenja.

Uzbuna je i ove oficire, kao i sve ostale, zatočila u zgradi Konzulata. Ali oficiri, ljudi neuviđavni, gordi i nestrppljivi, pokušali su prvog dana da izjašu u okolinu varoši i pored uzbune.

Čim su odmakli od Konzulata i zašli u mahale, počele su za njima da lete grudve snega. Za konjanicima je trčala varoška dečurlija i zasipala ih sve više. Iz svih kapija istrčavali su muškarčići, rumenih obraza i divljeg pogleda, alakali i dozivali se:

— Eno krsta! Udri!

— Udri ćafire!

— Otkupluj se, krste lipov!

Oficiri su ih gledali kako trče na česmu i natapaju zgrudvani sneg vodom, da bi bio teži. Bili su u neprilici, jer niti su pristali da obodu konje i beže, niti da se biju sa decom, ni da mirno podnose njihove divlje nestašluke. I vratili su se u Konzulat, besni i postićeni.

I dok su iz čaršije dopirali uzvici svetine, pionirski major je, zatvoren u Konzulatu, pisao svoj izveštaj Komandi u Splitu.

»Još je dobro«, pisao je major, »da je bilo snega, inače bi nas ovi divljaci isto taiko gađali kamenjem i blatom. U meni je sve vrilo od stida i gneva i kad mi je smešna situacija postala nepodnošljiva, bacio sam se štapom među tu dečurliju, koja se za trenutak razbežala, ali se odmah zatim opet prikupila i počela sa još većom vikom da nas goni. Jedva smo stigli u varoš. Još me dragoman Konzulata uveravao da je sreća što moj štap nije nijedno dete pogodio, jer smo mogli životom platiti od starijih, koji nisu ništa bolji i koji su onu nevaljalu decu i podgovorili.«

Davil je nastojao da objasni stvar oficirima, ali se u sebi grizao od stida što je dobio Francuze kao svedoke svoje nemoći i poniženja u kom živi.

Trećeg dana otvorila se čaršija. Jedan po jedan, stizali su dućandžije, dizali ćepenke, sedali na svoja mesta i otpočinjali posao. Svi su izgledali krući i još ozbiljniji, postićeni malo i bleđi, kao posle terevenke.

To je bio znak da se stvari stišavaju. Još su silazili besposlenjaci i dečurlija, lunjali po varoši, hućući u ozeble ruke. Ponekad bi neki viknuo nešto, protiv ma koga, ali su povici ostajali bez odziva. Iz Konzulata nije još niko izlazio, osim Davne i najnužnije posluge, a njih su pratile pretnje, grudve snega i poneki pucanj. Ah, uzbuna se približavala svome prirodnom završetku. Francuskom konzulu je pokazano šta svet misli o njemu i njegovom boravku u Travniku. Davnin omraženi momak je kažnjen. Žena, koja mu je oduzeta, nije vraćena Bekri-Mustafi, nego je poslata njenoj porodici. A sam Bekri-Mustafa je odjednom izgubio svaku važnost za čaršiju. Niko ga nije gledao. Svet se, kao otrežnjen, pitao ko je ova pijana skitnica i šta radi ovde. Niko mu nije dao da priđe ćepenk i da se ogreje na mangali. Teturao je još nekoliko dana, prodajući za rakiju komad po komad od onoga odela koje mu je svet, u prvom zanosu, poklonio, a zatim se izgubio iz Travnika zauvek.

Tako je završena uzbuna sama. Ali teškoće sa kojima je Konzulat morao da se bori nisu postajale manje, nego naprotiv sve veće i mnogobrojnije. Davil je nailazio na njih na svakom koraku.

Mehmed-Brko je pušten, najposle, iz zatvora, ali slomljen od batina i ogorčen zbog gubitka žene. Istina, Sulejman-paša je, na Davilove oštre proteste, naredio muteselimu da ode i da se izvini konzulu zbog hapšenja momka i zbog uvredljivih povika protiv Francuza i napada na zgradu Konzulata, ali muteselim, tvrdoglav i gord starac, izjavio je odlučno da će pre napustiti službu i, ako treba, dati glavu sa ramena, nego što će ići kod kaurskog konzula da moli za oprostaj. I na tom je ostalo.

I sva ostala francuska posluga bila je uplašena primerom Mehmeda-Brke. Na ulicama su ih sretali pogledi puni mržnje. Dućandžije su odbijali da im prodaju ma šta. Kavaz Husein, Arnaut, ponosan na svoj položaj, išao je kroz čaršiju bleđ od srdžbe, zaustavljao se pred dućanima i što god bi zatražio, Turčin sa ćepenk odgovarao je, namršten, da toga nema.

Tražena roba je često visila tu, nadohvat ruke, i kad bi mu kavaz to primetio, dućandžija bi ili odgovarao mimo da je to prodano ili bi planuo:

— Kad ja kažem da nema, onda nema. Za tebe: nema.

Stvari su nabavljane krišom od katolika i Jevreja.

Davil je osećao kako mržnja protiv njega i Konzulata raste svakim danom. Činilo mu se da vidi kako će ga ta mržnja prosto otplaviti iz Travnika. Ona mu je oduzimala san, kočila volju i ništila svaku odluku u zametku. I sva posluga se osećala nemoćna, gonjena i nedovoljno zaštićena od opšte mržnje. Samo urođeno osećanje stida i privrženosti dobrim gospodarima sprečavalo ih je da napuste toliko omraženu službu u Konzulatu. Jedini je Davna ostao nepokolebljiv i neustrašljivo drzak. Ova mržnja što se zgušnjavala sve više oko usamljenog Konzulata u Travniku njega nije zbunjivala ni plašila. On je ostao nepokolebljivo veran svome načelu: da nekolicini moćnih, koji su na vrhu, treba dosledno i bezobzirno laskati, a svemu ostalom svetu pokazati samo silu i prezir, jer se Turci boje samo onoga ko se ne boji i zaziru jedino od jačega od sebe. Takav neljudski život odgovarao je potpuno njegovim shvatanjima i navikama.

IX

Izmučen naporima koje su od njega tražili događaji poslednjih meseci, nezadovoljan slabim razumevanjem i nedovoljnom potporom na koje je nailazio u Parizu, kod generala Marmona u Splitu i kod ambasadora u Carigradu, zbunjen zlobom i nepoverenjem sa kojim su travnički Turci pratili svaki njegov korak i uopšte sve što je dolazilo od Francuza, Davil je sve teže osećao odlazak Mehmed-pašin. Usamljen i razdražen, on je sve stvari počeo da gleda u naročitoj svetlosti i pod neobičnim uglom. Sve je odnekud postajalo veliko, važno, teško i nepopravljivo, gotovo tragično. U opozivanju dosadašnjeg vezira, »prijatelja Francuza«, on je gledao ne samo svoju ličnu nedaću nego i dokaz slabosti francuskog uticaja u Carigradu i krupan neuspeh državne politike.

U sebi, Davil se sve više kajao što se primio ovoga položaja, koji je očigledno tako težak da ga niko nije hteo. Kajao se naročito što je doveo porodicu. Uviđao je da se prevario i da je prevaren, da će ovde, po svoj prilici, ostaviti i svoj ugled i zdravlje svoje žene i dece. Osećao se na svakom koraku gonjen i nemoćan i naravno da ni od budućnosti nije očekivao ničega dobrog ni utešnog.

Sve što je dosad mogao da čuje i sazna o novom veziru uznemirivalo ga je i plašilo. Ibrahim Halimi-paša bio je, istina, čovek Selima III, jedno vreme i njegov veliki vezir, ali lično nije bio naročito zagrejan za reforme a još manje neki naročiti prijatelj Francuza. Poznata je bila njegova bezuslovna i potpuna odanost Selimu, i to je bilo jedino po čemu je i on bio poznat. Posle zbacivanja Selima sa prestola i on je bio, kaže se, više mrtav nego živ, i nova vlada sultana Mustafe poslala ga je kao valiju prvo u Solun, a zatim odmah u Bosnu, kao što se leš sklanja s očiju. To je bio, kako se govorilo, čovek gospodskog porekla i osrednjih sposobnosti, sada još potpuno zbunjen skorašnjim padom i ogorčen zbog nezavidnog položaja na koji ga šalju. Šta je mogao Davil da očekuje za francusku stvar i čemu da se nada za sebe od takvog vezira, kad ni okretni i ambiciozni Mehmed-paša nije mogao ništa da učini? Tako je Davil očekivao novog vezira sa strepnjom, kao još jednu nezgodu u dugom nizu nezgoda koje mu je konzulovanje u Bosni donosilo.

Ibrahim-paša je stigao početkom marta meseca. sa čitavom gomilom personala i karavanom stvari. Harem mu je bio ostao u Carigradu. Čim se smestio i odmorio, novi vezir je primio konzule u svečanu audijenciju.

Davil je bio primljen prvi.

I ovoga puta nije prošlo bez pretnji i pogrda prilikom svečanog prolaska kroz varoš. (Davil je bio pripremio svoga mladog kancelara na to.) Ali sve je bilo mnogo manje i blaže nego prvog puta. Nekoliko glasnih psovki i nekoliko pretećih ili podrugljivih pokreta bili su jedini izrazi opšte mržnje na strane konzulate. Sa zluhradim zadovoljstvom Davil je video da ni njegov austrijski protivnik, koji je primljen sutradan, nije prošao bolje od njega kod prostog turskog sveta.

Ceremonijal kojim je Davil dočekan u Konaku bio je isti kao i kod ranijeg vezira. Darovi su bili bogatiji i posluženje obilnije. Novi pisar Konzulata dobio je ćurak od hermelina, dok je Davil bio ogrnut i ovoga puta krznom od kune. Ali što je za Davila bilo od

naročite važnosti, vezir ga je zadržao u razgovoru dobro pola sata duže nego sutradan austrijskog konzula.

Inače, novi vezir bio je za Davila zaista iznenađenje i svojim načinom i celom svojom pojavom. Kao da se sudbina htela da našali sa konzulom i da mu pošalje suštu protivnost Mehmed-paše, sa kojim se radilo bar lako i prijatno ako i ne uvek uspešno. (Usamljeni konzuli počnu lako da se smatraju ne samo napušteni od svoje vlade i gonjeni od protivnika, nego i kao ljudi na koje se sudbina sa naročitom pakošću tako reći lično okomila.) Umesto pred mladim, živim i prijaznim Đurđijancem, Davil se na Divanu našao pred teškim, nepomičnim i hladnim Osmanlijom čija je pojava plašila i odbijala. Razgovori sa Mehmed-pašom, ako i nisu uvek davali ono što su obećavali, ostavljali su bar u konzulu neku veselost, volju za rad i dalje pregovore. Sa ovim Ibrahim-pašom izgledalo mu je da svaki razgovor mora da zaražava čoveka zlovoljom, tugom i tihim beznađem.

To je bila jedna ruševina koja se kretala. Ruševina bez lepote i veličine, upravo sa jedinom veličinom užasa. Kad bi mrtvaci mogli da se kreću, oni bi živima ulivali možda više straha i iznenađenja, ali manje onog hladnog užasa od koga se koči pogled, zamire reč i sama ruka se povlači natrag. U vezira je bilo široko, beskrvno lice, presavijeno u nekoliko malobrojnih, ali dubokih bora, sa retkom bradom koja je opet na svoj način bila bez boje, kao davno mrtva trava, plegla i izbledela u škripovima na litici. To lice je odudaralo čudno od ogromnog kauka koji mu je bio nabijen do obrva i preko ušiju. Taj kauk je bio umetnički savijen od najfinijeg tkanja, belog sa ružičastim refleksima, na njemu je bila samo naznačena čelenka, izvezena zlatnim koncem i zelenom svilom. I taj kauk je na njegovoj glavi strčao čudno kao da ga je tuđa ruka postavila, u mraku i otprilike, na mrtvacu koji ga neće nikad više pomerati ni skidati, jer je određen da sa njim bude sahranjen i istrune. Sve ostalo na tome čoveku, od vrata pa do zemlje, bilo je jedan jedini blok u kom je teško razlikovati ruke, noge i struk. Nije se moglo proceniti kakvo je telo koje živi pod hrpom odela od čoje, kože, svile, srebra i gajtana. Ono je moglo biti sitno i slabo ali isto tako i snažno i veliko. I što je najčudnije, ta teška masa odeće i nakita imala je, u retkim trenucima kad se kretala, neke neočekivano brze i snažne pokrete mlađeg nervoznog čoveka. A za to vreme je veliko, prestarelo i obamrlo lice ostajalo nepokretno i bezizrazno. Izgledalo je kao da taj mrtvački lik i krutu gomilu odela pokreću iznutra nevidljiva pera i opruge.

Sve to zajedno davalo je veziru avetinjski izgled a sabesedniku ulivalo pomešana osećanja i straha i odvratnosti i sažaljenja i nelagodnosti.

To je bio utisak koji je ličnost novog vezira ostavila na konzula pri prvom susretu.

S vremenom, živeći i radeći sa Ibrahim-pašom, Davil će se naviknuti na njega, stvarno sprijateljiti sa njim i uvideti da se ispod neobičnog izgleda krije čovek koji nije ni bez srca ni bez pameti, koji je trajno i potpuno unesrećen, ali koji nije nepristupačan svima boljim osećanjima koje njegova rasa i njegova kasta poznaju i dopuštaju. Ali sada, sudeći po ovom prvom utisku, Davil je crno gledao na svoju buduću saradnju sa novim vezirom, koji je ličio na ptičje strašilo, ali neko raskošno, koje nije za sirotinjske njive ove zemlje, nego namenjeno da u fantastičnim predelima plaši rajske ptice neobičnih boja i oblika.

U onoj gužvi u Konaku Davil je primetio još mnogo novih i neobičnih lica. Davna, koji sada nije više imao slobodan pristup u Konak kao u vreme Mehmed-pašino, jer je potpuno prešao u službu francuskog konzula, pronašao je ipak s vremenom veze i puteve da o svemu bude obavešten, o veziru, o glavnim ličnostima, o odnosima između njih i o načinu na koji se svršavaju važniji poslovi.

Od urođene revnosti, od ljubopitstva i duga vremena, a nešto i od nesvesne težnje da u tom podražava stare kraljevske ambasadore čije je izveštaje voleo da čita, Davil je nastojao da proдре u lični život vezirov, u intimnosti njegovog kućanstva i da po receptu stare diplomatije

sazna »ćud, navike, strasti i sklonosti vladara kod koga je akreditovan«, kako bi tako mogao lakše imati uticaja i sprovoditi svoje želje i namere.

Davna, koji je žalio što mora da živi u ovoj bosanskoj pustinji umesto pri Ambasadi ili u službi nekog vezira u Carigradu, kako odgovara njegovim sposobnostima i mišljenju koje on sam o njima ima, bio je kao stvoren da sve to sazna i dostavi. Sa drskošću Levantinca, savesnošću lekara i bistrinom Pijemonteza on je umeo da sazna i ispriča sve, suvo, stvarno i detaljno, sa pojedinostima koje su konzulu bile ponekad zanimljive, redovno korisne, ali često mučne i odvratne.

Kao što između dva vezira nije bilo nikakve sličnosti, tako su i njihovi saradnici bili potpuno različni. Ljudi koje je Mehmed-paša doveo i odveo sa sobom bili su uglavnom u mlađim godinama, svi manje ili više iz vojničkog poziva, u svakom slučaju svi dobri jahači i lovci. Među njima nije bilo neobičnih ličnosti koje bi se telesnim ili duševnim osobinama, dobrim ili rđavim, izdvajale od ostalih i padale naročito u oči. Svi su bili otresiti i osrednji ljudi, bezuslovno odani i poslušni Mehmed-paši, a ličili su jedan na drugog, gotovo kao ona vezirova trideset i dva mameluka koji su bili, kao lutke, bezizraznih lica, svi istog lika i uzrasta.

Ibrahim-pašina »kuća« bila je sasvim druge vrste. Tu je bilo i više sveta po broju i raznoličnijeg po karakteru i izgledu. I sam Davna, za koga turski svet nije imao mnogo tajni, pitao se ponekad u čudu gde je vezir pronašao ovu neobičnu tevabiju, zašto ih vuče po svetu i kako uspeva da ih održi na okupu. Ibrahim-paša nije bio, kao što je to slučaj kod većine vezira, čovek skorojević i nepoznata porekla. I otac i ded mu bili su visoki dostojanstvenici i bogati ljudi. Tako se uz njihovu porodicu nakupila mnogobrojna gomila robova, poverenika, štićenika i posluge, usvojenika, domazeta i rođaka neizvesnog i neodređenog stepena srodstva, čankoliza i nehljebovića svake vrste. U toku svog dugog i promenljivog života i službovanja vezir se služio svakojakim ljudima za razne potrebe, a naročito za vreme dok je bio veliki vezir Selima III. Većina tih ljudi nije se više odvajala od njega ni onda kad je potreba zbog koje su uzeti davno bila prestala, nego su, prilepljeni uz vezira, »kao školjke uz stari brod« ostajali dalje vezani za vezirovu sudbinu, upravo za njegovu kuhinju i blagajnu. Bilo ih je prestarelih i onemoćalih, koji nikad nisu izlazili na beo dan i koje je valjalo dvoriti u njihovoj sobici, negde u dnu Konaka. Oni su nekad bili u Ibrahim-pašinoj službi i učinili mu neku krupnu uslugu, koju je vezir davno zaboravio i koje se i oni sami slabo sećaju. Bilo ih je mladih i zadriglih, bez posla i određena zvanja. Poneki od njih i rodio se u Ibrahim-pašinoj »kući«, jer mu je otac tu bio u službi, pa je tu odrastao i tu će tako i vek provesti bez vidljiva razloga i opravdanja. Bilo je tu i drskih uljeza i običnih derviša-prosjaka.

Ukratko, Davna nije mnogo preterivao kad je kod svojih referisanja Davilu, sa svojim drskim osmejkom, Konak novog vezira nazivao »muzej čudovišta«.

Sve te ljude vezir je bez otpora primao, trpeo, vukao za sobom, i sa sujevernom strpljivošću snosio njihove mane i njihove međusobne borbe i sukobe, omraze i svađe.

I oni koji su zauzimali neke položaje i vršili stvarno poslove bili su većinom na svoju ruku, a rede obični i svagdašnji ljudi.

Među njima je svakako i po svojoj važnosti i po uticaju koji je imao na poslove bio na prvom mestu vezirov teftedar Tahir-beg, čovek Ibrahim-pašinog poverenja, njegov prvi savetnik u svima stvarima. Bolestan i nastran ali blagorodan i neobično uman čovek. O njemu su vladala vrlo podeljena mišljenja i u varoši i u Konaku, ali je bilo nesumnjivo, i u tom su se slagali Travničani i konzuli, da je Tahir-beg bio mozak Konaka i vezirova »desna ruka i pero u ruci«.

Kao pred svakim višim dostojanstvenikom Osmanlijom, i pred njim je došao glas o njemu, izopačen i uveličan uz put. Travnička ulema, isto toliko mnogobrojna koliko i zavidljiva, grizla je pakosno usne i tešila se da je i to čovek, a da se samo nebu koje je nad

nama ne može ništa prišiti ni otparati. I zaista, pre nego je Tahir-beg bio na pola puta, oni su uspeli da mu i dodaju i oduzmu. Od onih koji su dolazili iz Stambola i pričali o Tahir-begovoj učenosti i pameti neko je rekao da su ga još u školi zvali Bunar znanja. Odmah je u Travniku prozvan Bunar-efendija.

Takvi su travnički prvaci i koljenovići, naročito ovi pismeni i učeni. Za sve što nemaju, ne znaju, ne mogu, oni umeju da nađu zlu reč ili pogrdno ime. Na taj način i oni učestvuju u svima, i najvišim, stvarima u kojima inače nikad ni po čemu ne bi mogli imati udela.

Ali, kad je Tahir-beg stigao u Travnik, podrugljivi nadimak nije se mogao održati među narodom, nego se vratio ulemi koja je bila suviše pohitala da ga izmisli. Pred ličnošću novog teftedara gasila se sama od sebe svaka uvreda i svaka pomisao na podsmeh. Već posle nekoliko nedelja svet ga je zvao samo efendija, izgovarajući tu običnu reč sa poštovanjem i naročitim naglaskom. Tako da je u to vreme u Travniku bilo mnogo efendija, pismenih i polupismenih kjatiba, hafiza, mualima i hodžica, ali samo jedan efendija.

Učenost, znanje stranih jezika i veština pisanja bili su u tradiciji Tahir-begove porodice. Ded mu je bio pisac rečnika i komentara, otac prvi sekretar na Porti, a završio je život kao reis-efendija. Tahir-beg bi nasledio oca da nije došlo do bune koja je zbacila sultana Selima i oterala velikog vezira Ibrahim-pašu, prvo u Solun pa zatim u Travnik.

Tahir-beg je bio tek prešao trideset i petu godinu, ali je izgledao mnogo stariji. On je od prerano zrelog dečaka postao, gotovo bez prelaza, bolešljiv, težak i ostareo čovek. I takav je živio i radio. Danas, posle svega što je preživio uz Ibrahim-pašu dok je ovaj bio veliki vezir u najtežem vremenu, i usled bolesti koja je sve više osvajala njegovo inače snažno i skladno telo, to je bio već težak bolesnik koji se sporo i nerado kretao, ali iz koga je vidno izbijala želja za životom i neobična snaga duha.

Da je umeo malo umerenije da živi ili da je hteo da napušta poslove, može biti da bi ga njegov carigradski lekar, u početku, izlečio. Sad se neobična bolest bila ustalila i zastarela i Tahir-beg se mirio s tim da živi i boluje uporedo. Na levoj slabini nosio je živu ranu, koja se po nekoliko puta u godini zatvarala i otvarala. Od toga je bio pognut u pasu i spor u hodu. Zimi i za vreme jugovine javljali su se bolovi i nesanice i tada je morao da pojača meru alkohola i sredstva za spavanje.

Otkako je ostao bez svoga carigradskog lekara, Tahir-beg je sam viđao i previjao svoje rane, kao što je uopšte bolovao skrovito i mimo, ne žaleći se nikad i ne uznemirujući nikog.

Istina, među mnogobrojnim zvanjima kod Ibrahim-paše bilo je dopunjeno i mesto vezirovog lekara, ali to je bio prestareli i duhoviti Ešref-efendija, koji je bio zaboravio i ono što je nekad znao, a kamoli lekarsku veštinu sa kojom nije nikad imao mnogo veze. U mladosti je bio nešto kao apotekar, ali je polovinu veka proveo u vojsci, po ratištima i logorima, gde je »lečio« više sugestijom svoje srdačnosti i neuništive dobre volje nego znanjem i lekovima. Iz vojske ga je davno uzeo Ibrahim-paša i vodio ga je svuda sa sobom, mnogo više kao prijatna druga nego kao lekara. Nekad strastan lovac, naročito na divlje patke, sad je bio gotovo potpuno uzet od reumatizma u nogama i ponajviše je sedeo negde na suncu ili u toploj sobi, uvek u čizmama čije su visoke sare bile od sukna. Bio je živ čovek, duhovit i uočljiv, ali voljen i poštovan od svih.

Razume se da Tahir-beg nije ni pomišljao da se leči kod ovoga Ešref-efendije sa kojim je inače voleo da se našali i porazgovara.

U zasebnom sanduku bili su uvek spremni i pažljivo složeni uski i široki zavoji, pamuk, vodice i melemi. To je bio fino rađen i veštački sklopljen sandučić od dobrog i plemenitog drveta koje biva sve lepše što više stari i što se duže upotrebljava. U tom sanduku je Tahir-begov ded zatvarao svoje rukopise; otac mu je tu čuvao novac; a on, evo, drži lekove i zavojce.

U dane bolesti za teftedara se svako jutro u isti sat spremala naročito grejana topla voda i tada je počinjalo bolno, dugo, gotovo pobožno kupanje i čišćenje i previjanje. Zaključan i sam, on je, grčevito stegnutih vilica i skupljenih obrva, pažljivo ispirao svoju ranu i menjao meleme i zavoje. I to je često trajalo satima.

To su bili skroviti i mučni časovi teftedarovog života. Ali u njima su ujedno ostajale neizrečene i pokopane sve teškoće i gorčine. Jer, kada bi se tako, najposle, previo, potpasao, utegnuo i obukao, teftedar je izlazio miran i snažan, potpuno izmenjen, među ljude. Iz hladnog i nepomičnog lica žarile su njegove neodoljive oči i jedva primetno podrhtavale tanke usnice. Tada za njega nije bilo ničeg ni teškog ni strašnog u svetu, ni nerešljivih pitanja ni opasnih ljudi ni nesavladljivih teškoća. Taj teški i večiti bolesnik bio je jači od zdravih i veštiji od jakih.

Ono što je odavalo pravi život i istinsku snagu toga čoveka, to su bile oči. Čas krupne, sjajne oči velikih ljudi koje snaga njihove misli izdiže iznad svega; čas sužene, oštre, zlatnosvetle oči kakvo se vide kod retkih životinja, kuna i lasica, sjajne i hladne, bez raspoznavanja i milosrđa; čas zanesene, nasmejane oči svojeglavog ali plemenitog dečaka, sa bezbrižnošću i lepotom koju mladost daje sama po sebi. Ceo taj čovek živeo je očima. Glas mu je bio promukao, pokreti retki i spori.

Tahir-beg je na vezira imao mnogo veći uticaj od svih ostalih saradnika; njegov se savet najčešće tražio i uvek slušao; njemu su poveravana teška i tugaljiva pitanja za koja čehaja često nije ni znao da postoje. On ih je redovno rešavao brzo, prirodno i lako, bez mnogo reči, sa onim zlatnim bleskom u očima, i nikad se više nije vraćao na tu stvar. Delio je od svog znanja i oštroumlja darežljivo i nesebično, kao čovek koji ima napretek i koji je navikao da daje, a kome ne treba ništa. Podjednako je poznavao šerijat, vojsku i finansije. Znao je persijski i grčki. Pisao je savršeno i imao svoj Divan stihova koje je sultan Selim poznavao i voleo.

Tahir-beg je bio jedan od retkih Osmanlija iz Konaka koji se nikad nije žalio na ovo progonstvo u Bosni, na divljinu zemlje i prostotu sveta. U sebi, on je žalio za Carigradom i bio, više no iko, navikao na raskoš i uživanja prestoničkog života. Ali je i to žaljenje, kao svoje rane, krio i »previjao« neviđen i sam.

Sušta protivnost Tahir-begova i njegov nepomirljiv i nemoćni protivnik bio je haznadar Baki, koga su u Konaku zvali Kaki. To je bila telesna i duševna nakaza, čudovišna mašina za računanje, čovek koga su svi mrzeli i koji ništa drugo nije ni tražio. Po navici više nego po potrebi on je bio odavno postao veziru neophodan. Ne priznajući to ni sam sebi, vezir, koji je inače voleo samo mirne i blagorodne ljude, držao je i trpeo ovog pakosnog osobenjaka pored sebe po nekom svom sujevernom nagonu, kao neku amajliju koja privlači na sebe svu mržnju i sve zlo, izbliza i izdaleka. To je bila »vezirova kućna zmija«, kako je govorio Tahir-beg.

Bez žene i bez prijatelja. Baki je već godinama vodio vezirovo računovodstvo, na svoj način savesno i tačno, štedeći svaki groš uporstvom bolesnog tvrđice i braneći ga od svakoga pa i od vezira samog. Njegov život, u stvari bez lične sreće i uživanja, bio je sav posvećen samoživom obožavanju samog sebe i borbi protiv izdataka, ma kakvih, ma gde i ma kome. Bezgranično i svirepo zao, on u stvari nije imao ništa do toga zla, jer mu ništa nije ni trebalo od života, osim toga zla.

To je bio kratak i pun čovek, bez brade i brkova, žute, tanke i providne kože koja je izgledala kao da je ispunjena ne kostima i mišićima, nego tečnošću bez boje ili vazduhom. Žuti obrazi bili su podaduli i opušteni, kao dve kese. Iznad njih su plivala dva nestalna oka, plava i bistra, kao oči u male dece, ali uvek zabrinuta i nepoverljiva. Te se oči nikad nisu smejale. Mintan i košulja bili su mu duboko isečeni oko vrata koji je bio naduven i uobručen trostrukom, dubokom brazdom, kao kod malokrvnih debelih žena. Ceo je čovek izgledao kao velika zborana mešina koja bi splasnula šišteći kad bi je neko samo iglom ubo. Celo to telo je

podrhtavalo od sopstvenog daha i strepilo od straha pred svakim dodirrom ma sa čim što nije ono samo.

Nije znao za šalu ili razonodu. Govorio je malo, samo ono što bi unapred spremio i koliko mu je trebalo. Sa zanosom je osluškivao i posmatrao sebe i sve što je smatrao svojim. Da je imao dva života ne bi mu bili dovoljni za taj posao. Malo je jeo i pio je samo vodu, jer nije imao ni zuba za žvakanje ni stomaka za varenje i jer mu je zalogaj koji bi uštedeo bio slađi od onoga koji bi pojeo. Ali kad se već mora jesti, on je svaku mrvicu udešavao, zaobljavao i posmatrao sa nežnošću, jer treba da postane deo njegovog tela.

Tome čoveku je bilo uvek zima, svuda i u svako doba godine. Osetljiva koža i mlitavo telo nisu mu dopuštali da na sebe meće odela koliko mu je trebalo. Boleo ga je dodir poruba i šavova i mogao je da ga ogorči i razneži prema samom sebi do ganuća. Celog života je tražio tople a lake i meke tkanine i odevao se i obuvao na svoj način, široko, udobno, jednostavno i bez obzira na običaje i na svet oko sebe. Jedan od njegovih snova bio je san o toploti. Maštao je o jednoj sobici, koja bi bila malena i bez nameštaja, ali bi se grejala sa svih strana nevidljivim ognjem, uvek jednakim i postojanim, a koja bi pri tome ostajala svetla, čista i puna svežeg vazduha. Neka vrsta hrama samom sebi, zagrejanog groba, ali iz koga bi čovek mogao da moćno i stalno utiče na svet i da čini i sebi zadovoljstvo i drugima zlo. Jer, Baki nije bio samo smešna tvrdica i samoživ osobenjak, nego i opadač, dostavljač i klevetnik koji je mnogome zagorčao život i ne jednoga rastavio sa glavom. To je bilo naročito u haznadarovo slavno vreme, kad je Ibrahim-paša bio veliki vezir, a on sam. Baki, u blizini krupnih ličnosti i u središtu događaja. »Kome Baki prevrne sahan, taj više ne ruča«, govorilo se tada za njega. Ali i danas, kad je ovako bačen daleko i bez veza i uticaja, ostareo i više smešan nego opasan, on nije prestajao da piše raznim ličnostima u Carigrad i da, više po navici, dostavlja što god misli da zna i sumnjiči i ogovara koga god može. I danas je on mogao u tome slatko provesti noć, pogrbljen i zgrčen nad kratkom hartijom, kao što drugi provedu u veselom društvu ili ljubavnom zanosu. A činio je sve to prirodno, gotovo uvek bez lične koristi, po unutrašnjoj potrebi, bez stida, bez griže savesti, čak i bez straha.

Sve što je živelo u Konaku mrzelo je ovoga haznadara, a on ih je mrzeo sve, zajedno sa ostalim stvorenim svetom. Manijak u štednji i računanju, nije hteo da drži pomoćnika ni pisare. Povazan je provodio nad novcem, šapćući kao u molitvi, prebrajajući i beležeći tupim, kratkim kalemom, na malim, nejednakim komadićima hartije. (Tu hartiju je krao od ostalih činovnika.) Uhodio je sve po Konaku, tukao i otpuštao mlade, dosađivao veziru dostavama i panjkanjima protiv starijih, preklinjanjem da zabrani i spreči rastur i štetu. Borio se protiv troška i rasipanja, protiv svakog zadovoljstva i svake radosti, gotovo protiv svake aktivnosti uopšte, smatrajući ne samo vesele i bezbrižne nego i razgovorne i preduzimljive ljude besposlenjacima i opasnim raspikućama. Bilo je i smešnih i žalosnih događaja u toj njegovoj borbi protiv života samog. Plaćao je špijune da mu javljaju u kojoj sobi gori svetlost duže nego što treba, merio je koliko ko jede i pije, brojao je u bašti strukove luka, čim se iz zemlje pomole. U stvari, sve su te mere stajale više troška i napora nego što je vredela sprečena šteta. (Tahir-efendija je govorio u šali da Bakijeva revnost nanosi veziru više štete nego sve mane i poroci svih ostalih činovnika zajedno.) Onako debeo i sipljiv, silazio je svaki čas u podrume i peo se na tavan. Sve je popisivao, označavao i nadzirao i opet mu je sve iz očiju ginulo. Borio se očajnički protiv prirodnog toka stvari u životu, i najviše bi voleo kad bi mogao i život celog sveta ugasiti kao što gasi nepotrebne sveće po sobama, ovlaženim palcem i kažiprstom, i ostati sam u mraku, pored te ugašene životne sveće, i uživati u tome što se svima smrklo, što se, najposle, ne živi. to jest ne troši, a što on još diše i postoji, kao pobednik i svedok svoga trijumfa.

Bio je kivan na bogate što mnogo imaju i što troše i rasipaju, a strasno je mrzeo one koji ništa nemaju, tu crnu i večitu sirotinju, aždaju sa milionima nezasitljivih usta. Kad su u

Konaku hteli da ga naljute, prišao bi mu jedan od njih i u razgovoru, sa preterano žalosnim licem i sažaljenjem u glasu, rekao za nekoga da zasluži pažnju, »jer je siromah«. Sa sigurnošću jednog mehanizma, Baki je tada skakao sa svoga mesta, zaboravljao se i vikao svojim tankim glasom;

— Šta će ti siromah? Sto se lepiš za sirotinju? Pusti je neka ide niz vodu, kud je pošla. Zar sam ja Bog da pretvaram siromahe u bogate? Pa ni on to više ne radi! I njemu je dodijalo.

Priklonio bi glavu i spustio žalosno glas, karikirajući svoga sabesednika.

— »Jer je siromah!« Pa šta ako je siromah? I otkud je to sad neka čast biti siromah ili neka titula koja daje neko pravo. »Siromah je!«, kao da kaže; »adžija je« ili »paša je«.

Zatim bi podizao glas i peneći od besa unosio se u lice čoveku.

— Što ždere kad je siromah? Niko ne jede koliko sirotinja! Sto ne štedi?

Hvalio je Bosance što su jednostavni i uzdržljivi i što im sirotinja nije nestrpljiva i ne traži i ne napada kao carigradska ili solunska, nego ćutke i strpljivo sirotuje. Nije mario Travničane, jer je primetio da vole nakit i da se gotovo svi odreda lepo nose. Gledao je na ljudima široke trabolose i čakšire, pune svilenih gajtana, i kod žena feredže od teške čoje a na licu peče, vezene pravim zlatom, i to ga je srdilo, jer se uzalud mučio da objasni sebi kako sav taj svet dolazi do novca, kako kupuje tako skupe i nepotrebne stvari i kako ih nadoknađuje kad se tako brzo troše i upropašćuju. Vrtoglavica ga je hvatala od tih nerazmršljivih računa. I kad bi, u razgovoru, neko počeo da brani Travničane i dokazuje kako ih je lepo videti u čaršiji čiste i uvek dobro odevene, Baki mu je skakao u oči.

— Neka budu čisti! Ali otkud im pare za ovakvo odelo? De?! Pitam te, otkud u ovoj seljačkoj kasabi pare?

I kako bi taj njegov sabesednik namerno i dalje hvalio Travničane i pravdao njihov raskoš u odelu, haznadar bi padao u sve veću vatru. Njegove plave oči, zabrinute i u isti mah neodoljivo smešne, postajale su odjednom olujno ljubičaste, zle i sjajne. Kao zanesen derviš kretao se brzo na malim i nevidljivim nogama, uraslim u salo, mahao je kratkim rukama. Najposle bi se našao nasred sobe, raskoračen, ispruženih ruku i raširenih zatubastih prsta, ponavljajući jetko i siktavo, sve brže, više i oštrije;

— Otkud pare? Otkud pare!? Otkud pare?!!

Tu bi onaj obešenjak, koji je došao samo da ga naljuti i razbesni, odlazio, ostavljajući očajnog haznadara bez odgovora, nasred sobe, kao davljenika bez nade i pomoći na razbesnelom okeanu nedoglednih troškova i nerazmršljivih računa ovog bezumnog i jadnog sveta.

Haznadara je najbolje poznavao i umeo o njemu najviše da priča Ešref-efendija, bolesni vezirov lekar. Od njega je Davna najviše i saznao o haznadaru.

Sedeći na suncu, sa ispruženim nogama u suknenim čizmama, držeći na kolenima dugačke mršave ruke, pune žila i ožiljaka, Ešref-efendija je govorio svojim dubokim i promuklim lovačkim glasom:

— Jeste, sad je smešan i prilično dotrajao. Krmak neće o njega da se otare, ali je trebalo to poznavati nekad. Pa i danas, ne treba ga potcenjivati. Velite: žut je i drhte mu ruke. To je tačno. Samo, prevarili biste se ako biste iz toga zaključili da on neće još dugo živeti ili da neće biti štetan i opasan po sve živo oko sebe, onoliko koliko bude mogao. Da, žut je kao uvela dunja, ali on nije nikad drukčiji ni bio; on se rodio žut. Preko pedeset godina to gamiže ovim božjim svetom, kašlje, kiše, stenje, puše i oduhuje na sve strane kao izbodena mešina. Od prvog dana, kad je prvi put ponečistio podnicu na kojoj ga je majka rodila, on kalja sve oko sebe, i boluje. Pola veka mu je prošlo u dugim upornim konstipacijama a druga polovina u strahovitim prolivima i u trčkanju preko avlije sa bardakom u ruci. Ali sve to njemu nije smetalo, kao ni večita zubobolja, nesanica, osipi i krvarenja, da se kreće kao burence i da

brzinom zmiје i snagom bika čini zlo, svakojako zlo, svemu i svakom. Ja se isto tako bunim kad za njega kažu da je tvrdica. Ne, to je uvreda za tvrdice. Jer tvrdica voli novac ili bar svoj tvrdičluk, i spreman je da za njega žrtvuje mnogo, a ovaj ne voli ništa i nikog osim sebe, a mrzi sve na svetu, žive ljude i mrtve stvari. Ne, nije on tvrdica, nego rđa, i to ona velika što gvožđe izjeda.

Ešref-efendija je svoje pričanje završio krtim smehom.

— Ah, znam ga ja kao malo ko, iako meni nikad ništa nije mogao. Zna, ja sam oduvek bio samo lovac, slobodan čovek, i ovakve sam kao što je on mogao uvek za pojas zadenuti.

Osim ovih istaknutih ličnosti, Davna je stigao da upozna do u pojedinosti i ostale važnije činovnike i da o njima izvesti konzula.

Tu je bio crni, mršavi tefter-ćehaja Ibrahim efendija za koga se govorilo da je nepodmitljiv; ćutljiv i povučen čovek koji se brinuo samo o svojoj mnogobrojnoj deci i o vezirovoj prepisci i arhivi. Život mu je prošao u borbi sa neveštima i nesavesnim pisarima, tatarima i mezildžijama, i sa vezirovim hartijama koje se, kao uklete, nikad nisu mogle dovesti u red. Dan je provodio u jednoj polumračnoj sobi, punoj čekmedžeta i rafova. Tu je vladao neki samo njemu poznat red. I kad mu zatraže prepis nekog dokumenta ili neko staro pismo, on se svaki put uzruja kao da se dešava nešto potpuno neočekivano i nečuveno, skoči, stane nasred sobe, uhvati se rukama za obe slepoočnice i počne da se priseća. Pogled njegovih crnih očiju postane tada odjednom razrok i »gleda dva rafa, na dve protivne strane, u isti mah«, kako je govorio Ešref-efendija. Pri tome izgovara tiho i neprestano ime dokumenta koji mu traže, i to sve brže, sve kraće i sve nejasnije, dok se to ne pretvori u otegnuto zujanje kroz nos. U jednom trenutku nerazumljivo gundanje se naglo prekine, tefter-ćehaja skoči kao da hvata pticu i sa obe ruke posegne u neki raf. Traženo pismeno je obično tu. Ako se slučajno desi da nije, tefter-ćehaja se ponovo vraća na sredinu sobe i ponovo počinje njegovo unutarnje sabiranje, gundanje kroz nos, i novi skok na drugo mesto. Tako, dok se stvar ne nađe.

Komandant vezirove »garde« bio je veseli i lakomisleni Behdžet, čovek neuništivog zdravlja, ugojen i crven, hrabar, ali nepopravljiv kockar i lenština. Ona dva tuceta pešaka i konjanika koji su sačinjavali vezirovu šarenu gardu nisu zadavali Behdžetu mnogo brige ni posla. Oni su uglavnom rešili stvar tako da se Behdžet nije mnogo brinuo za njih ni oni za Behdžeta. Kockali su se, jeli, pili i spavali. Glavni i najteži posao ovog komandanta bila je borba sa haznadarom Bakijcem, kad je trebao izvući od njega mesečni ajluk ili neki izvanredni izdatak za sebe i vojnike, bez otezanja i odbijanja. Tu su se dešavali neverovatni prizori. Svojim cepidlačenjem i svojom pakošću haznadar je uspevao da izvede iz njegovog mira i dobroćudnog Behdžeta, da je potezao nož i pretio da će titiz-haznadara iseći na komadiće »kao za ćevap«. A inače strašljivi i slabi Baki naletao je na go nož Behdžetov u odbrani svoga čekmedžeta, zaslepljen mržnjom i odvratnošću koju je osećao prema ovom rasipniku, i zaklinjao se da će pre nego umre još videti Behdžetovu glavu nabijenu na kolac, u onoj strmeni, ispod groblja, gde se izlažu odsećene glave zlikovaca. Najposle, sve se svršavalo tako da je komandant dobijao novac i izlazio smejući se glasno iz haznadarove sobe, a Baki je ostajao nad čekmedžetom, gladeći nastalu prazninu kao ranu, spremajući se da ide po stoti put veziru i da se žali na ovoga haina i rsuza od komandanta koji mu već godinama udara na blagajnu i zagorčava život. A celom svojom haznadarskom dušom želeo je duboko i iskreno da doživi pobeđu pravde i reda i da zaista vidi onu šuplju i bezobraznu Behdžetovu glavu kako se ceri sa koca.

Dužnost ćehaje, vezirova zamenika, vršio je Sulejman-paša Skopljak, koji je i kod ranijeg vezira, kao što smo videli, zauzimao isti položaj. On je retko u Travniku. A kad je tu, on mnogo više razumevanja i naklonosti pokazuje prema austrijskom nego francuskom konzulu. Pa ipak, taj Bosanac je u onom belosvetskom nanosu u Konaku jedini čovek za koga

se sa izvesnom sigurnošću može računati da ono što obeća ima nameru da održi i može i ume da izvrši.

X

Konzulska vremena su unela pokret i nemir u ovaj vezirski grad; u posrednoj ili neposrednoj vezi sa njima mnogi se je podigao a mnogi posrnuo i pao, mnogi ih je zapamtio po dobru a mnogi po zlu.

Ali zašto je berberski šegrt Salko Maluhija, sin jedne sirote udovice izvukao batine od begovskih momaka? Zašto je on po tome stradanju zapamtio konzulska vremena, kad nije spadao ni među carske službenike, ni među begove i ajane, ni među ulemu i čaršijske ljude?

Ovde je bila u pitanju jedna od onih životnih sila koje kruže u nama i oko nas, koje nas dižu. gone napred, zaustavljaju ili obaraju. Ta sila, koju mi skraćenim izrazom nazivamo: ljubav, naterala je i Salka berberina da se vere i cepa po šipražju u Hafizadića ogradi i da se penje na drveta kako bi bar očima video konzulovu kćer Agatu.

Kao svi pravi ljubavnici, Salko nije svoju ljubav ni kazivao ni pokazivao, ali je pronašao način da je bar donekle zadovolji.

U onaj sat slobodna vremena, što mu je ostajao oko ručka, on se neopažen uvlačio u hanske štale a otud, kroz otvor kroz koji se đubre izbacuje, prelazio u jedan šiprag odakle je mogao da posmatra konzulovu baštu i u njoj, gotovo redovno, konzulovu kćer za kojom ga je vuklo nešto što je veće i jače od vascle snage kojom raspolaže njegovo slabačko šegrtsko telo.

Između te ograde i bašte Konzulata bio je jedan uzak i zapušten šljivik begova Hafizadića, ali se preko njega lepo i jasno videla konzulova bašta, uređena na evropski način. Tu su prosečeni putevi i poravnati krtičnjaci. Po sredini su iskopane zvezdolike i okrugle leje, posađeno cveće, i pobijeni štapovi sa loptama od crvena ili modra stakla na vrhu.

Ceo taj kraj je bio i podvodan i sunčan, tako da je sve što se posejalo raslo brzo i visoko i bilo obilno cvatom i plodom.

Tu je Salko berberin ugledao kćer gospodina fon Miterera. Upravo, on je nju viđao i u varoši, kad bi se provezla sa ocem. Ali to je bivalo tako retko i tako kratko da nije znao šta pre da gleda: konzulovu uniformu, žuta, lakirana kola ili gospođicu koja je uvek grčevito uvijala oko nogu sivo fijakersko ćebe na kome su vezeni crvena kruna i monogram. Tu istu daleku devojkicu, kojoj nije uspevao ni boju očiju da vidi, on je sada mogao da gleda izbliza, kako se sama, ne sluteći da je iko posmatra, kreće po bašti, ispred prizemnog doksata koji je bio ovoga proleća uređen i zatvoren staklom.

Sakriven od ljudskih pogleda, Salko je, čučajući, poluotvorenih usta, pritajen i uzdržavajući dah. vario kroz tarabe. A devojkica je, uverena da je potpuno sama, obilazila cveće. zagledala koru po drveću, preskakala s jednog kraja puteljka na drugi. Pa bi onda zastajkiivala i pogledala čas u nebo čas u svoje ruke. (Tako i mlade životinje zastaju u igri, ne znajući više kud bi sa svojim telom.) Pa bi i opet počela da šeta s jednog kraja na drugi, mašući rukama i pljeskajući dlanovima; jednom pred sobom, jednom za sobom. A u onim sjajnim baštenskim kuglama raznih boja smešno se lomio, zajedno s nebom i zelenilom, njen lik u svetloj haljini.

Salko je zaboravljao potpuno svet i gubio osećanje o vremenu, mestu, i srazmerama svoga rođenog tela. I tek posle, kad bi se digao da ide, on bi osetio koliko su mu utrnule

podvijene noge i kako ga bole prsti na rukama i nokti, puni zemlje i kore. I još mnogo docnije, u dućanu, gde je često bivao bijen zbog zadocnjavanja, srce mu je lupalo uzbuđeno i neprijatno. Ali bi sutra jedva sačekao da prođe oskudni ručak i odlazio i prokradao se kroz hanske štale do Hafizadića ograde, strepeći unapred i od straha da ga ne uhvate i od radosti koja ga čeka.

Jednoga dana — bilo je svetio i tiho popodne posle kišna jutra — devojka nije bila u bašti. Leje su bile mokre a staze utabane pljuskom. Isprane kišom, staklene kugle su sjale na suncu i veselo odražavale retke, bele oblake. Videći da devojke nema, gonjen željom i nestrpljenjem, Salko se ispe najpre na ogradu a zatim uz staru šljivu koja je rasla pored same ograde, sva opkoljena bujnim grmom zovike. Proviri kroz gusto zovino lišće.

Na doksatu su bili svi prozori širom otvoreni i u staklima im je bleštalo sunce i svetio nebo. Utoliko je hladovitiji izgledao doksat unutra. Salko je sve lepo razabirao. Crven ćilim na podu i nerazumljive slike po duvaru. U jednoj malenoj i sasvim niskoj stolici sedela je konzulova ćerka. Na krilu je držala neku veliku knjigu, ali je svaki čas dizala s nje oči i lutala pogledom po doksatu i kroz prozore. Taj novi položaj, u kom je nikad dosad nije video, uzbuđivao ga je još više. Što je više senke na njoj i što je udaljenija, to je duže treba glodati. Strepio je da mu se ne oklizne noga ili da ne slami grančicu. Premirao je od slasti da je gleda tako nepomičnu, sa licem koje je u senci još duže i bleđe, a u sebi je neprestano pomišljao da će se još nešto desiti, nešto još uzbudljivije i neobičnije, kao što je neobičan sav ovaj kišoviti dan. Sam je sebe uveravao da se neće ništa desiti. I šta bi moglo da se desi? — Pa ipak, hoće.

Evo, ona polaže oba dlana na rasklopljenu knjigu. Njemu staju dah i misao. — Hoće, desiće se. — I zaista, devojka se polako i neodlučno diže, sklapa dlanove pa ih onda rastavlja i drži spojene samo vrške prstiju. Zagleda se u nokte. — Desiće se! — Ona rastavi naglo prste, kao da prekide nešto tanko i nevidljivo, pogleda niza se, odvoji ruke malko od tela, i poče polako da igra nasred crvenog ćilima.

Glavu je malko ukosila, kao da osluškuje, a oborenim očima gleda vrhove svojih cipela. Lice joj nepomično, zaneseno; na njemu se smenjuju senka i svetlost kišna dana, kako se ona pomiče.

A Salko, videći da se dešava ono što on nasluti, zaboravio posve ko je i gde je, i prešao sa glavnog debela na mlade grane, izdigao se visoko nad ogradu, i pruža se sve više, kad god ona u igri isturi jače nogu. Lice je priljubio čvrsto uz lišće i mladu koru. Sva mu iznutrica poigrava i premire. Teško je izdržati toliku slast u takvom položaju. A devojka ne prestaje da igra. Kad ponovi istu figuru po drugi i treći put, njega celoga prođe neka milina, kao da je ugledao nešto drago i odavno poznato.

Odjednom, zaprašta drvo. Pukla je i popustila grana pod njim. Oseti kako pada kroz zovino lišće, kako ga dere i šiba granje, kako se dvaput udari, jednom u leđa drugi put u glavu.

Preturio se preko ograde u Hafizadića baštu. Pao je pravo na tarabe pa s taraba na zemlju, među neke pozelenele, crvotočne daske koje su pokrivale džeriz. Trule daske popustiše pod težinom i on se do kolena zaglibi u mulj i blato.

Kad je digao kaljavo i izgrebano lice i otvorio oči, ugledao je nad sobom sluškinju iz Hafizadića mutvaka, staricu žuta i zborana lica kao u njegove majke.

— Ubi li se, kukavče? Ama, kud te belaj nosi po džerizima?

Ali on je samo zverao oko sebe, tražeći bar zračak one lepote koja ga je još maločas obasjavala na visini sa koje je pao. Slušao je staricu, ali nije razumevao šta mu to govori, isto kao što je raširenih očiju gledao kako s drugog kraja bašte trče Hafizadića momci s toljagama u rukama, ali nije mogao da dođe sebi ni da shvati šta je to bilo s njim ni šta hoće ovi ljudi od njega.

Sitna, nevesela i usamljena devojčica nastavila je svoje šetnje i nedužne igre po vrtu i doksatu. ne znajući ništa o svemu što se zbog nje desilo u susednoj bašti, kao što nije ni ranije slutila da je netko posmatra.

Salko je posle batina u Hafizadića bašti i šamara koje je dobio zatim u berbernici, jer se dockan vratio, ostao toga dana bez večere. Tako ga je uvek kažnjavala njegova majka, žuta i rano ostarela žena, koju je sirotinja istrošila i učinila strogom i jetkom. Posle toga, dečak se nije više prokradao u tuđe bašte ni verao po ogradama i drvetima da gleda ono što nije za njega. Ostajao je u radnji i. još bleđi i tužniji, zamišljao divnu, stranu devojčicu. Ona je sada igrala pred njim onako kako je njegova želja htela i mogla da zamisli, a za njega nije bilo opasnosti da propadne u tuđi džeriz. da ga u tome uhvate i izbiju.

Pa ipak. i sanjana lepota se plaća. Dok bi on. držeći tankim, modrim rukama tas sa sapunicom, stajao pored debelog majstora koji je brijao teme nekom efendiji, majstor bi primetio njegov odsutan pogled i pokazao mu očima i naviklim pokretom ruke da treba da gleda u majstorovu britvu, i uči, a ne da blene izgubljenim pogledom negde u daljinu kroz dućanska vrata. Dečak bi se trgnuo, pogledao uplašeno u gazdu i onda poslušno ustalio pogled na njegovoj britvi. Ali već minut docnije, dečakov je pogled, opet odsutan, na onoj plavičastoj čistini koja je ostajala na efendijinom temenu iza majstorovog brijaća, gledao rajsku baštu i u njoj devojku lakog koraka i neobičnog izgleda. A kad bi majstor opet primetio njegovu rasejanost, padao je prvi šamar onom slobodnom levom rukom na čijem se kažiprstu slaže zbrijana sapunica. Sva je veština tada bila ne ispustiti tas iz ruku i mimo otrpeti šamar, jer tada je sve ostajalo na tome. U protivnom slučaju, padali su šamari kao kiša i čibuk je imao posla.

Tako je majstor Hamid lečio svoga šegrtu od kenjčiluka, uterivao mu pamet u glavu a isterivao ešekluka i besposlice i nastojao da mu prikuje pogled za posao.

Ali ona sila o kojoj smo na početku govorili javljala se, kao podzemna voda, neslućeno i neočekivano i na drugim mestima i pod drukčijim prilikama. nastojeći da uhvati što više maha i zavlada što većim brojem ljudskih bića oba pola. Tako je iskrsavala i tamo gde joj nije bilo mesta i gde se. zbog otpora na koji je morala naići, nije nikako mogla održati.

Gospođa fon Miterer je već od samog početka obilazila i darivala katoličke crkve i kapele po okolini Travnika. Nije to činila toliko po svojoj želji, koliko po nagovoru pukovnika, kome je to bilo potrebno da bi pojačao svoj uticaj na katolički kler i narod.

Poručivane su iz Beča vase od lažnog porcelana, tanki čiraci i pozlaćene grane, sve jevtina i neukusna roba, ali retka i neviđena u ovim krajevima. Iz Zagreba su nabavljani vezovi na brokatu, stole i kazule, koje su radile tamošnje kaluđerice a koje je konzulovica davala manastiru u Gučoj Gori ili parosima po sirotnim seoskim crkvama oko Travnika.

Pa i u tom poslu, koji je trebalo da bude koristan i bogougodan, Ana Marija nije umela da drži meru. Kao uvek, nju je zanosila njena nastrana priroda zbog koje je sve što je ona preduzimala moralo da se izvitoperi i krene naopakim putem. U svojoj revnosti ona je brzo izazvala sumnje kod Turaka, uplašila i zbunila i inače plašljive i nepoverljive Dolačane i fratre. Sa darovima i pri raspodeli ona je postupala ćudljivo i samovoljno, upadala u crkve, razmeštala po svom ukusu predmete na oltaru, naređivala da se provetrava, pere i kreči. Fratri, koji zaziru od svake novine i ne vole da im se iko meša u njihove poslove, pa ni onda kad je to u najboljoj nameri, najpre su posmatrali sve to sa snebivanjem, pa su odmah počeli da se zgedaju. dogovaraju i spremaju na otpor.

Za kapelana u najbližem selu Orašju ta neobična revnost gospođe fon Miterer postala je prava napast i opasnost. Kapelan, koji se zvao fra Mijat Baković, bio je u to vreme sam. jer je njegov paroh, koji se takođe zvao fra Mijat a koga su zvali Kolar, bio odsutan po poslovima Reda. kapelan bio slabunjav i kratkovid mladić, sklon maštanju. Teško je podnosio čamotinju i tvrd seoski život, i kao redovnik nije još čvrsto stajao na svojim nogama.

Na toga mladog kapelana navrzla se Ana Marija sa celim zaštitničkim žarom za koji je bila sposobna i sa onom pola materinskom, pola ljubavničkom pažnjom koja tako lako dovodi do zabune i nezgode i prisebnije i iskusnije muškarce. Jedno vreme, početkom leta, jahala je po dva-tri puta u nedelji do Orašja, odjahivala sa prатnjom kod crkve, dozivala kapelana i davala mu uputstva kako da uredi crkvu i kuću. Mešala mu se u domazluk, u njegovu raspodelu vremena i red u crkvi. A mladi fratar je gledao u nju kao u priviđenje, neočekivano i divno, suviše lepo i veliko da bi mogao bez bola da mu se raduje. Uska, bela čipka oko vrata, na crnoj tkanini njenog kostima za jahanje, sjala je kao da je od svetlosne materije i zasenjivala ženice koje se nisu usuđivale da pravo gledaju u ženino lice. U njenom prisustvu kapelan je ceptio kao u groznici. A gospođa fon Miterer je sa nasladom gledala te mršave ruke koje su drhtale i fratrovo lice, dok je on umirao od stida što drhti.

Kad bi ona od jahala niz breg put Travnika, kapelan je ostajao na klupi pred starom parohijskom kućom, kao pokošen. Sve mu je tada izgledalo suvo, teško i nemilo, selo, crkva i posao. A sve bi opet blesnulo i procvalo, kad bi ugledao konjanike iz Travnika. Ali tada je opet počinjalo zbunjeno drhtanje i bolna želja da se što pre i zauvek oslobodi te lepote koja zaslepljuje i poražava.

Na kapelanovu sreću, ubrzo se vratio fra Mijat Kolar na svoju župu i mladić mu se duševno i pošteno ispovedio. Kolaru, koji je bio snažan i živ pedesetogodišnjak, širokog lica, prćasta nosa i kosih očiju, iskusan i obazriv, zdrav, pun šale i duha, književan i rečit fratar, nije bilo teško da razume stvar i shvati položaj sirotog kapelana.

Odmah je otpremio kapelana natrag u manastir. A kad je idućeg puta dojahala gospođa fon Miterer sa prатnjom, umesto zbunjenog kapelana izišao je Kolar, nasmejan i miran, seo na jedan panj i iznenađenoj konzulovici na njene predloge o uređenju crkve odgovorio preko teškog cigarluka:

— Ja ti se čudim, gospoja, što ti lomiš noge po ovim seljačkim putevima, kad ti je bog dao da možeš kod svoje kuće u svakom dobru i na mekoti sjediti. Ne možeš ti, živa bila, doćerati u red ove naše crkve i kapele pa da svu carsku haznu na njih potrošiš. Kakvi mi, takve nam i crkve; da je bolje, ne bi valjalo. Nego, ti što imaš darova za ove naše seljačke crkve pošalji po kome. Nama će dobro doći, a tebi će bog platiti.

Uvređena, gospođa fon Miterer je opet počinjala razgovor o crkvi i narodu, ali je fra Mijat sve njene primedbe okretao na šalu. I kad je ljutito uzjahala svoga vranca, paroh je skinuo svoju malu fratarsku kapicu sa zamršene kose, poklonio se nekako đavolski i ponizno i podrugljivo, i rekao joj:

— Dobar ti konj, gospoja, za biskupa je da ga jaše.

I Ana Marija nikad više nije došla do crkve u Orašju.

Nekako u isto vreme govorio je i dolački paroh fon Mitereru o istoj stvari. Kako su fratri cenili konzula kao prijatelja i zaštitnika i nisu nikako želeli da ga uvrede, izabrali su gojaznog i teškog a lukavog i veštog fra-Ivu da mu on na neki način saopšti da im je revnost gospođe fon Miterer nezgodna, ali tako da ne uvredi ni njega ni gospođu fon Miterer. I fra Ivo, koga Turci ne zovu uzalud muzevir, izveo je to odlično. Najpre je ispričao konzulu kako oni od turskog straha moraju da paze i kako nogom na zemlju staju a pogotovo s kim se viđaju i sastaju, kako su im darovi koje im donosi gospođa fon Miterer dobrodošli i kako oni ne prestaju da mole Boga za nju i onoga ko ih šalje. Na kraju, iz cele priče izlazio je neizrečen zaključak da će oni poklone i dalje primati, ali da bi bolje bilo da ih ne deli gospođa fon Miterer lično i da se ne meša u njihovu upotrebu i raspodelu.

Ali gospođa fon Miterer je već bila sita crkava, i razočarana narodom i fratrима. Ispraskala se jednog jutra pred pukovnikom i sasula mu na glavu kišu teških reči i uvreda. Vikala je da francuski konzul ima pravo što se druži sa čifutima koji su bolje vaspitani od

ovih turskih katolika. Unosila mu se u lice, pitala ga da li je on generalni konzul ili sakristan. Zaklinjala se da njena noga neće više stupiti ni u crkvu ni u dolačku kuću.

Tako se spasao mladi kapelan iz Orašja od toga što je za Anu Mariju bila laka igra a za njega ozbiljna nevolja. Time je ujedno i završena pobožna faza u travničkom životu gospođe fon Miterer.

Sila o kojoj ovde celo vreme govorimo nije poštedita ni Francuski konzulat na drugoj obali Lašve, jer ona ne gleda na grb ni zastavu.

Dok je u prizemlju »dubrovačkog hana« gospođa Davil negovala svoju decu, dok je Davil kapao nad svojim opširnim konzulskim izveštajima i svojim zamršenim književnim planovima, na spratu iznad njih »mladi konzul« borio se sa čamotinjom i sa željama koje ona rađa ali ne ume da zadovolji. On je i pomagao Davilu u poslu i jahao po okolini i proučavao jezik i običaje naroda i radio na svojoj knjizi o Bosni. Činio je sve da time ispuni dane i noći. Pa ipak, onome ko je mlad i vedar ostaje još mnogo snage i vremena i za želje i za čamotinju i za lutanja kakva samo mladost poznaje.

Tako je »mladi konzul« zapazio Jelku, devojkicu iz Doca.

Videli smo da je gospođi Davil, kad je stigla u Travnik, trebalo vremena i strpljenja da stekne poverenje frataru i naklonost dolačkog sveta. U prvo vreme nisu ni najsiromašniji hteli da daju svoje dete da služi u Francuskom konzulatu. Ali kad su bolje upoznali gospođu Davil i kad se videlo šta su sve naučile prve devojke koje su kod nje radile, svet je počeo da se otima za posao kod francuske konzulovice. Po nekoliko dolačkih devojaka radilo je odjednom kućni posao ili ručne radove kojima ih je učila gospođa Davil.

Za letnjih meseci sakupile bi se po tri-četiri devojke, koje su vezle ili plele. Na širokoj divanani, ispod prozora, sedele su, pognute nad radom, i tiho pevale. Odlazeći kod Davila, Defose je prolazio često pored tih devojaka. One bi tada još dublje pognule glave, pesma bi im se zamrsila i iskidala. Premerajući svojim dugim koracima široki hodnik, mladić bi se često bolje zagledao u devojke i dobacio im neku reč, kao pozdrav na koji one nisu od snebivanja mogle da odgovore. A teško je bilo i odgovoriti, jer je to svaki put bila neka druga reč, ona koju je upravo toga dana naučio, i zbunjivala ih isto kao i njegova sloboda, brzina u pokretima i smelost u glasu. Prolazeći tako češće, Defose je, po nekoj logici koja važi za odnose te prirode, najbolje zapazio lice one devojke koja je najdublje obarala glavu pred njim.

Zvala se Jelka i bila je kći jednog malog trgovca koji je imao u Docu skromnu kuću. punu dece. Teška i gusta »krkma« njene smeđe kose padala joj do iznad očiju. Po nečem neodređenom, što je bilo u vezi i sa njenim odevanjem i sa njenom lepotom, odvajala je od ostalih devojaka. Mladić je počeo da raspoznaje njen smeđi potiljak i beli, jaki vrat među pognutim glavama ostalih vezilja. I kad se jednog dana malo duže zagledao u taj pognuti vrat, devojka neočekivano podiže glavu, kao da je peče taj pogled i želi da ga izbegne, i pri tome mu pokaza za trenutak mlado, široko lice, sa sjajnim ali krotkim smeđim očima, jakim i ne posve pravilnim nosom i sa velikim ali savršenim ustima kod kojih su obe usnice bile potpuno jednake i jedva dodirivale jedna drugu. Iznenađen, mladić se zagleda u to lice i vide kako ta snažna usta lako zadrhtaše na krajevima, kao od uzdržanog plača, dok su smeđe oči sjale osmejkom koji nisu mogle da sakriju. I mladić se nasmeja i doviknu joj neku reč iz svoga »ilirskog« rečnika, ma koju, jer su u tim godinama i u takvim prilikama sve reči dobre i značajne. Da bi sakrila oči koje su se smešile i usta oko kojih je igrala jedva primetna plačevna crta, devojka opet obori glavu i pokaza ponovo svoj beli vrat u smeđoj kosi.

To se, kao neka igra, ponovilo nekoliko puta između njih, tih dana. A svaka igra ima težnju da se nastavi i produži. Ta težnja je neodoljiva kad se radi o ovakvoj devojci i o mladom, usamljenom i željnom čoveku. Tako se beznačajne reči, dugi pogledi i nesvesni osmeji povežu u siguran most koji se sam gradi.

On poče da misli na nju noću i kod jutarnjeg buđenja, da je traži, najpre u mislima, pa zatim u stvarnosti i, kao čudom, da je sve češće nalazi i sve duže gleda. Kako je u to doba sve klijalo i listalo, njemu je i ona izgledala kao deo — oduhovljeni i izdvojeni deo — toga bogatog vegetalnog sveta. »Ona je vegetalna«..., govorio je sam sebi, kao što čovek peva neke reči, ne misleći zašto to govori ni na značenje toga što izgovara. Onako rumena, na smejana a stidljiva, obarajući svaki čas glavu kao cvet krunicu, ona je zaista u njegovim mislima bila vezana za cveće i voće, i to u nekom dubljem i naročitom smislu o kome on sam sebi nije davao računa; nešto kao svest i duša voća i cveća.

Kad je proleće poodmaklo i bašta olistala, devojke su prešle u baštu. Tu su vezle preko celog leta.

Kad bi neko razgovarao sa dvojicom putnika od kojih je jedan proveo u Travniku zimu a drugi leto, dobio bi dva potpuno protivna mišljenja o ovoj varoši. Onaj prvi bi rekao da je boravio u paklu, a ovaj drugi da je bio bar blizu raja.

Ovakva mesta sa teškim položajem i neblagodarnom klimom imaju redovno po nekoliko nedelja u godini koje su svojom lepotom i prijatnošću kao nagrada za sve čudi i nevolje ostalog dela godine. U Travniku to vreme pada između početka juna i kraja avgusta i obuhvata obično ceo mesec juli.

Kad i u najdubljim rupama okopni sneg, kad prestanu prolećne kiše i vejavice, kad se izbesne vetrovi, čas hladni čas mlaki, čas siloviti i hučni, čas tihi i laki, kad se oblaci trajno povuku na visoke ivice strmog amfiteatra od planina koje okružuju varoš, kad dan potisne noć dužinom i sjajem i toplotom, kad na strminama iznad varoši užute njive i pognute kruške počnu da rasipaju po strništima obilan plod koji opada od zrelosti, — tada nastupi ovo kratko i lepo travničko leto.

Defose je skraćivao svoje šetnje po okolini i gubio sate u velikoj strmoj bašti Konzulata, obilazeći dobro poznate puteljke i grmove kao da su čudne i nikad neviđene stvari. Jelka je dolazila pre ostalih devojaka ili nastojala da zaostane iza njih. Sa zaravanka na kom su radile, ona je sve češće silazila u Konzulat po konac, po vodu ili užinu. Sad su se mladić i ona sretali na uskim puteljcima zaraslim u zelenilo. Tu je ona obarala svoje široko, belo lice i on izgovarao sa osmejkom svoje »ilirske« reči u kojima je slovo »r« bilo muklo i razvučeno a naglasak uvek na kraju reči.

Jedino poslepodne ostadoše duže sami na jednom od pokrajnjih puteva među gustim lišćem, gde je senka disala toplotom. Na devojci su bile široke dimije golubije boje i uska ječerma, na jednu kopču, od svetloplavog atlasa. Naborana košulja koju pod vratom sastavlja srebrna igla. Njene ruke, sa košuljom do lakata, bile su mlade, pune, sa mrežom rumene krvi na koži. Mladić je uza za podlakticu. Krv odmah uzmaknu i ostadoše blede tragovi njegovih prstiju.

Njene usne — bledorumene, neobične, snažne i obe potpuno jednake — razvukoše se lagano na krajevima u onaj molećiv i kao plačevan osmejak, ali odmah zatim devojka spusti glavu i privi se uz njega, nema i poslušna kao trava i granje. »Vegetalna...«, pomisli on još jednom, ali to što se plelo oko njega bilo je ljudsko stvorenje, žena raznežena do bola, sa dušom koja se još lomi, ali koja se već miri sa slomom i padom. Ruke nemoćno opuštene, usta poluotvorena i oči napola sklopljene kao u nesvestici. Takva je bila tu, na njemu, oko njega, obamrla od ljubavi, od slasti koju ljubav obećava i od užasa koji ovde ide kao senka za njom. Previjena, posečena, pokošena, slika potpune predanosti, nemoći, poraza i očaja, ali i neslućene veličine.

Mladića je ponela krv i osećanje pune sreće i nezadržanog trijumfa. Palili su se i gasili u njemu, kao svetlaci, beskrajni vidici. Da, to je to! On je oduvek osećao i toliko puta tvrdio da je ova uboga, štura i zapuštena zemlja u stvari bogata i raskošna. Ovo se sada objavljuje jedna od njenih skrovitih lepota.

Zelene i rascvetale strme strane još jednom procvetaše i vazduh se ispuni nepoznatim, opojnim dahom koji je — sad mu se tako čini — oduvek živeo prikriven u ovoj dolini. Objavi se i pokaza tajno bogatstvo naoko mračnog i sirotnog kraja i otkri se odjednom da njegova uporna tišina krije u sebi ovaj brz, isprekidani ljubavni dah u kome se lome ropac otpora i slast pristanka, da je njegov večito nemi i suri izgled samo maska pod kojom struji i treperi svetlost, rumena od slatke krvi.

Tu je bilo jedno račvasto, debelo i staro kruškovo drvo; obaljeno i pleglo do same strme obale, kao neka sofa. Pri dnu sasušeno, ono je još listalo u klici. Nasloniše se na njega, a zatim klonuše, zagrljeni, prvo devojka a on po njoj, u račvasto kruškovo deblo, kao u spremnu postelju. Bez glasa i pokreta, ona još nije pružala otpor, ali kad mladićeve ruke kliznuše niz nju i obuhvatiše njen struk, na slabinama, između dimi ja i ječermice, gde je samo košulja, devojka se izvi, kao grana koju u berbi savijaju i koja se otima. Nije ni osetio kako ga je digla sa sebe ni kako se našao opet na stazi. Do njegovih nogu klečala je devojka, sklopljenih ruku i lica uzdignuta ka njemu, potpuno kao u molitvi. Lice joj je odjednom postalo blede, oči pune suza koje nisu tekle. Klečeći, sklopljenih ruku, ona je izgovarala reči koji on nije poznavao, ali koje su mu u tom trenutku jasnije od njegovih maternjih: preklinjala ga je da bude čovek i da je pošteti, da je ne upropašćuje, jer ona sama ne može da se brani od onoga što je naišlo na nju neodoljivo kao smrt, ali teže i strasnije od smrti. Zaklinjala ga je majčinim životom i onim što mu je najmilije, i samo je ponavljala glasom odjednom promuklim od strasti i ganuća:

— Nemoj, nemoj ...!

Mladić je osećao kako mu krv bije u vratnim žilama, nastojao je da se pribere i da shvati ovu neočekivanu i strahovito brzu izmenu celog položaja. Pitao se u čudu šta je to bilo što je odjednom izmaklo ispod njega tu obamrlu ženu i šta je ovo što ih drži sada u ovom smešnom položaju; on uzbuđen i prav, kao neki paganski imperator, a ona do njegovih nogu, kleči, sklopljenih ruku i suznog pogleda uperenog uvis put njegovog lica, kao svetica sa pobožnih slika. Hteo je da je podigne sa zemlje, ponovo privuče k sebi i položi na račvasto deblo oborene kruške, ali nije nalazio snage ni zamaha. Sve je bilo odjednom i na nerazumljiv način izmenjeno.

Ne zna kako se to ni kada desilo, ali vidi jasno da je ta slaba i kao trska povodljiva devojka na čudesan način prešla iz »vegetalnog sveta«, u kome je bila sve dotle, u neki posve drugi svet, podmuklo pobegla pod sigurnu zaštitu neke jače volje, gde i oj on više ništa ne može. Oseti se prevaren, nadigran, bolno razočaran. Obuze ga neki stid, pa gnev. na nju, na sebe, na ceo svet. Prignu se i podiže je pažljivo sa zemlje, mucajući neke reči. Ona je bila isto onako neotporna i poslušna i povijala se za svakim pokretom njegove ruke kao i maločas, ali je i dalje rečima i pogledom molila da joj se smiluje i da je pošteti. Nije više pomišljao da obnovi zagrljaj. Natmuren i usiljeno učtiv, pomagao joj je da popravi bore na dimijama i srebrnu iglu pod grlom, koja je bila popustila. A zatim se devojka. isto tako naglo i nerazumljivo za njega, izgubila niz strminu, put zgrade Konzulata.

Mladić je proveo nekoliko nemirnih dana. Stalno su ga pratili zbunjenost, nemoćna srdžba i stid onih prvih trenutaka u bašti. Neprestano mu se vraćalo, u mislima, pitanje: šta je to bilo sa njim i sa devojkom i kako se to desilo? A on ga je stalno prkosno otklanjao i nastojao da ne misli na onaj kratki susret na zabačenoj baštenskoj stazi. Pa ipak, često je sa podsmehom i ironijom govorio sam sebi;

— Da, da, ti si zaista nepogrešan psiholog i savršen ljubavnik. Pronašao si odnekud na njoj da je iz vegetalnog sveta, da je paganski duh ove zemlje, da je neotkriveno blago koje treba samo podići. I udostojio si se da se prigneš. A kad tamo, odjednom, sve se menja. Ona kleči poput Isaka, koga njegov otac Avram hoće da zakolje kao žrtvu, ali ga u poslednjem trenutku anđeo izbavlja od smrti. Da, tako je klečala. A ti si izigravao pored nje Avrama.

Čestitam ti! Počeo si da igraš uloge u živim slikama sa biblijskom sadržinom i duboko moralnom i pobožnom tendencijom. Čestitam!

Samo duge šetnje po strmim gajevima u okolini mogle su da ga umire i da mu odvedu misli na drugu stranu.

Tako su ga neutoljena želja i mladička sujeta mučile nekoliko dana, pa je i to prestalo. Počeo je da se miri i zaboravlja. U prolazu je i dalje viđao vezilje u bašti, među njima i Jelkinu oborenu glavu, ali se nije zbunjivao ni zaustavljao, nego im je dobacivao slobodno i veselo poneku reč, koju je toga dana naučio, i prolazio, uvek nasmejan. svež i užurban.

Samo je, jedne od tih noći, u rukopisu svoje knjige o Bosni, tamo gde govori o tipovima i rasnim osobinama bosanskog čoveka, dodao sledeći stav:

»Žene su redovno stasite: mnoge od njih padaju u oči finim i pravilnim i crtama lica, lepotom tela i belinom kože koja zasenjuje oči.«

XI

Sve se u ovoj zemlji s vremenom okretalo u iznenađenje i sve je, u svakom trenutku, moglo postati protivno od onoga što izgleda. Davil je već počeo da se miri sa neprijatnom činjenicom da je izgubio Husref Mehmed-pašu, živog i otvorenog čoveka od koga je mogao uvek očekivati srdacan prijem, dobro razumevanje i bar neku pomoć, a da je na njegovo mesto dobio tvrdog, hladnog, nesrećnog Ibrahim-pašu, koji je težak i sebi i drugima i iz koga je teško izbiti dobru reč ili ljudsko osećanje, kao iz kamena. U tom mišljenju utvrđivao ga je njegov prvi dodir sa vezirom i, naročito, sve ono što je saznavao od Davne o njemu. Ali, ubrzo konzul je morao da uvidi i na ovom primeru kako je Davna u svojoj stvarnoj i znalačkoj proceni uistinu jednostran poznavalac ljudi. Zapravo, kad god se radilo o običnim stvarima i redovnim odnosima svakodnevnog života, njegov sud je bio pronicljiv, nemilosrdno tačan i pouzdan. Ali čim bi se našao pred složenijim i finijim pitanjima, njegova duhovna lenost i moralna ravnodušnost nagonile su ga da uopštava i donosi suviše brze i uprošćene sudove. Tako je bilo i u ovom slučaju. Već posle drugog i trećeg razgovora, konzul je primetio da vezir nije nepristupačan kao što izgleda na prvi pogled. Pre svega, i novi vezir imao je svoj »omiljeni predmet razgovora«. Samo što u njegovom slučaju to nije bilo more, kao kod Husref Mehmed-paše, ili neka druga živa i potvrdna stvar. Za Ibrahim-pašu je polazna i završna tačka svakog razgovora bio pad njegovog gospodara Selima III i njegova, Ibrahim-pašina, lična tragedija, usko povezana za taj pad; od te tačke širili su se njegovi pogledi na sve strane. Kroz taj događaj on je gledao sve što se u svetu oko njega dešava i naravno da je sve, tako gledano, izgledalo mračno, teško i beznadno. Ali za konzula je bilo glavno da vezir nije prosto »telesno čudovište i duhovna mumija«, i da ima predmeta i reči koje mogu da ga pokrenu i uzbude. Štaviše, s vremenom je konzul mogao da uvidi da je ovaj tvrdi i mračni vezir, sa kojim je svaki razgovor jedna lekcija o bezvrednosti svega što postoji, u mnogim stvarima pouzdaniji i bolji od lakog, bleštavog i večito nasmejanog Mehmed-paše. Način na koji je Davil umeo da sluša vezirove pesimističke sudove i opšta razmatranja, sviđao se veziru, godio mu i ulivao poverenje. Nikad vezir nije tako dugo i poverljivo razgovarao ni sa fon Mitererom, ni sa kojom drugom ličnošću kao što je sve češće činio sa Davilom. A konzul se sve više privikavao na te razgovore u kojima bi njih dvojica tonuli u svakovrsne nevolje ovoga nesavršenog sveta i iz kojih bi on na kraju izvukao neku sitnu korist zbog koje je u stvari bio i došao veziru na razgovor.

Ti razgovori su redovno počinjali sa slavljenjem nekog od poslednjih Napoleonovih uspeha na ratištu ili u međunarodnoj politici, ali po svojoj sklonosti vezir je odmah prelazio sa potvrdnih i radosnih stvari na teške i nepovoljne. Na primer na Englesku, na njenu žilavost, bezobzirnost i proždrljivost, protiv kojih se čak i Napoleonov genije uzaludno bori. Odatle je bilo samo jedan korak do opštih razmatranja kako je uopšte teško vladati narodima i zapovedati ljudima, kako je neblagodaran zadatak vladaoca i zapovednika, kako stvari ovoga sveta idu uglavnom oduvek krivo i naopako, protivno zakonima nemoćnog morala i željama plemenitih ljudi. Tu se već prelazilo na sudbinu Selima III i njegovih saradnika. Davil je slušao sa nemom pažnjom i dubokim saučešćem a vezir je govorio sa nekim gorkim zanosom.

— Svet neće da bude srećan. Narodi neće razumnu upravu ni plemenite vladaoce. Dobrota je u ovom svetu golo siroče. Neka Svevišnji pomogne vašem caru, ali ja sam video

svojim očima šta je bilo sa mojim gospodarom, sultanom Selimom. To je čovek koga je bog bio obdario svima telesnim i duševnim dobrim svojstvima. Kao sveća je sagarao i trošio se za sreću i napredak Carstva. Uman, nežan, pravdoljubiv, on nije nikad pomišljao na zlo i izdaju, nije slutio kakvi se ambisi od zloće, pritvornosti i neverstva kriju u ljudima; stoga nije umeo da se čuva i niko ga nije mogao sačuvati. Trošeći sve snage u vršenju svojih vladalačkih dužnosti i živeći čistim životom kakav se ne pamti od prvih halifa. Selim nije ništa preduzimao da bi se odbranio od prepada i izdaje rđavih ljudi. Zato se moglo desiti da jedan odred jamaka, vojničkog ološa, predvođen jednim pobesnelim prostakom, zbaciti takvog sultana sa prestola i da ga zatvori u Seraj. da tako potpuno osujeti sve njegove spasonosne i dalekovidne planove, i dovede na presto jednog plitkoumnog i čulnog nesrećnika, okruženog pijanicama, prostacima i izdajnicima od zanata. Eto kako idu stvari ovoga sveta! A kako je malo ljudi koji to uviđaju i još manje koji bi hteli i mogli da spreče!

Od te teme nije bilo daleko do Bosne i prilika pod kojima u toj zemlji moraju da žive i vezir i konzul. Ibrahim-paša nije nalazio dovoljno oštarih reči i crnih slika čim bi počeo razgovor o Bosni i Bosancima, a Davil ga je slušao sada sa iskrenim saučešćem i stvarnim razumevanjem.

Vezir nije mogao da prežali što ga je pad Selimov zatekao na čelu vojske koja se upravo spremala da izbaciti Ruse iz Vlaške i Moldavije, u trenutku kad je uspeh već bio siguran, i što je u isti mah lišio Carstvo najboljeg sultana a njega, Ibrahim-pašu, jedne velike pobede koju je već držao u ruci, da bi ga odjednom, unižena i slomljena, bacio u ovu daleku i bednu zemlju.

— Sami vidite, plemeniti prijatelju, gde živimo i sa kim ja imam da se rvem i nosim. Krdom divljih bivola čovek bi lakše upravljao nego ovim bosanskim begovima i ajanima. To je divlje, divlje, divlje i nerazumno, grubo i prosto a osetljivo i nadmeno, svojevoljno i prazne glave. Verujte mi kad vam kažem: ovi Bosanci nit imaju osećanja časti u srcu ni pameti u glavi. Oni se takmiče u međusobnim svađama i podvalama, i to je jedino što znaju i umeju. I sa tim svetom ja treba sada da smirujem ustanak u Srbiji! Tako idu stvari u našoj Carevini otkako je svrgnut i zatočen sultan Selim, i sam Bog zna dokle ćemo doterati.

Vezir zastaje i ćuti, a u nepomičnom licu zasjaju slabim sjajem mrkih kristala duboko utonule oči koje još jedino očaj može da oživi.

Davil prekida ćutanje i primećuje vešto i oprezno:

— A ako bi se nekim srećnim sticajem okolnosti stvari u Carigradu izmenile i vi opet došli na položaj velikog vezira ...

— Pa i onda! — odmahuje rukom vezir koji uživa jutros da nagoni i sebe i konzula u najcrnju bezizglednost.

— Pa i onda! — nastavlja tupim glasom. — Slao bih fermane koji se ne bi izvršavali, branio bih zemlju od Rusa, Engleza, Srbijanaca i svega ostalog što je na nju naskočilo. Spašavao ono što se teško spasava.

Na kraju svih tih razgovora konzul obično iznese pitanje zbog kojeg je došao, neku dozvolu za izvoz žita u Dalmaciju, pogranični spor, ili nešto slično, a vezir, zanesen u svoja mračna razmatranja, da odobrenje bez mnogo razmišljanja.

Drugi put vezir za vreme prijema govori o drugim stvarima, ali uvek sa istim teškim i beznadnim mirom i istom gorčinom. Priča o novom velikom veziru koji ga mrzi, zavidi mu što je bio srećniji od njega u ranijim ratovima i zbog toga mu ne šalje ni uputstva ni izveštaje ni sredstva za borbu protiv Srbije. Ili saopšti vesti koje je dobio o svom prethodniku u Travniku Husref Mehmed-paši, koga je isti veliki vezir prognao čak u Keser.

Sve se to sklopča i nagomila u konzulu, pa i pored toga što obično svrši povoljno posao, vraća se kući kao otrovan, ne može da ruča, i u noći još sanja nesreće, progonstva i svakojake jade.

Pa ipak, Davil je bio zadovoljan što je u vezirovom neizlečivom pesimizmu nalazio bar za trenutak dodirnu tačku sa njim, kao jedno malo i odvojeno mesto gde se susreću njih dvojica kao čovek sa čovekom, u ovom grubom turskom svetu bez zračka razumevanja i bez traga čovečnosti koja bi njemu, nesrećnom stranom konzulu, bila pristupačna. Na mahove mu se činilo da treba još samo malo vremena i malo napora pa da se između njega i vezira razvije i ustali pravo prijateljstva i prislan ljudski odnos.

I upravo tada uvek se dešavalo ponešto što je odjednom pokazivalo ovu neprelaznu razdaljinu koja ih deli, što je vezira prikazivalo u posve novoj svetlosti, gore i žalosnije nego što ga je slikao Davila u svojim razgovorima, i što je Davila ponovo bacalo u bezizlaznu zbunjenost i oduzimalo mu nadu da će u ovim krajevima ikad naći »zračak čovečnosti«, koji bi živio duže nego što živi jedna suza ili trajao više od trajanja jednog osmeška ili pogleda. Sa čuđenjem i očajem, konzul je tada sebi govorio da tvrda škola Istoka traje večito i da u ovim zemljama nema kraja iznenađenjima, kao što nema prave mere, stalnog suda ni trajne vrednosti u ljudskim odnosima.

Ni približno se nije moglo predvideti ni kazati šta se od ovih ljudi može očekivati.

Jednog dana vezir je iznenađa pozvao oba konzula u isto vreme, što inače nije bio običaj. Njihove pratnje susrele su se pred kapijom. Divan je izgledao svečano. Ičoglani su se vrzmali i sašaptavali. Vezir je bio ljubazan i dostojanstven. Posle prve kafe i prvih čibuka pojavili su se i kajmakam i teftedar i zauzeli skromna mesta. Vezir je ispričao konzulima kako je njegov čehaja Sulejman-paša sa bosanskim trupama prešao prošle nedelje Drinu i uništio najjači i najbolje uređeni srpski odred koji su »ruski oficiri« obučili i predvodili. On je izrazio nadu da posle ove pobede nema više Rusa u Srbiji i da je to verovatno početak kraja celog ustanka. Pobeda je važna, rekao je vezir, i verovatno da je blizu čas kad će red i tišina biti uspostavljeni i u Srbiji. Znajući da se i konzuli, kao dobri prijatelji i komšije, raduju tome, on ih je zvao da sa njima podeli zadovoljstvo zbog dobrih vesti.

Vezir je začutao. Kao da je to bio znak, u Divan su ušli gotovo trčećim korakom mnogobrojni ičoglani. Po slobodnom delu velike sobe prostrta je asura. Uneseno je nekoliko sepeti, arara od kostreći i masnih crnih mešina od bravčeta. Sve te sudove brzo poodrešite i pootvaraše i počete da istresaju na razastrtu asuru. Za to vreme posluga donese konzulima limunadu i nove čibuke.

Na asuru počete da sipaju odsečene ljudske uši i noseve u znatnoj množini, neopisivu masu ubogog ljudskog mesa, usoljenu i pocrnelu od usirene krvi. Hladan i odvratat zadah vlažne soli i ustajale krvi prođe Divanom. Iz krošanja i arara povadiše neke šešire, opasače i fišeklije sa metalnim orlom na njima, a iz džakova crvene i žućkaste barjake, uske i opervazene zlatom, sa slikom svetitelja u sredini. Za njima ispadoše dve-tri ripide i tupo lupnuše o pod. I najposle donesoše snop bajoneta vezanih likom.

To su bili trofeji pobede nad srpskom ustaničkom vojskom »koju su Rusi organizovali i predvodili«.

Neko nevidljiv, iz prikrajka, reče dubokim molitvenim glasom: »Bog je blagoslovio islamsko oružje!« Svi prisutni Turci odgovoriše nerazumljivim mumljanjem.

Davil, koji ni u snu nije mogao očekivati ovakav prizor, oseti kako mu se podiže stomak i limunada gorča u ustima i preti da udari na nos. Zaboravio je na čibuk i samo je gledao u fon Miterera kao da od njega očekuje spas i objašnjenje. Austrijanac je i sam bio bled i pogružen, ali kako je bio odavno navikao na slična iznenađenja, on prvi nađe reč i čestita veziru i bosanskoj vojsci. Revnost i briga da ne izostane za svojim suparnikom savladaše i u Davilu strah i gađenje i on izgovori nekoliko rečenica u čast pobede, sa željom za dalji uspeh carskog oružja i mir u Carevini. Sve je to govorio nekim drvenim glasom. Činilo mu se da lepo čuje svaku svoju reč kao tuđu. Sve bi prevedeno. Vezir tada uze još jednom reč. Zahvaljivao je konzulima na dobrim željama i čestitkama i smatrao se srećnim što ih vidi pored sebe u

trenutku kad, duboko ganut, gleda ovo oružje koje su verolomni Moskovi sramno ostavili na ratištu.

Davil se usudi da pogleda u vezira. Njegove oči su zaista bile življe i sjale u krajevima kao kristali.

Onaj isti duboki glas izgovori opet nekoliko svečanih, nerazumljivih reči.

Jedva čujan žamor prođe Divanom. Prijem je bio završen. Videći da fon Miterer gleda predmete na asuri, i Davil sakupi snagu i baci pogled na razasute trofeje. Mrtvi predmeti od kože i metala bili su dvostruko mrtvi i ležali su tu, žalosni i napušteni, kao da su posle stoleća iskopani i izneseni na sunce. Neopisiva masa odsečenih ušiju i noseva ležala je mirno; oko nje razasuta so, crna od krvi kao zemlja i pomešana sa plevom. Iz svega je bio tanak, hladan i otužan zadah.

Davil je nekoliko puta pogledao u fon Miterera, pa onda u asuru pred sobom, sve u potajnoj nadi da će prizor pred njim iščeznuti kao ružno priviđenje, ali pogled mu je svaki put nailazio na iste predmete, neverovatne ali stvarne i neumoljive u svojoj nepomičnosti.

»Probuditi se!«, mislio je brzo Davil, »probuditi se, stresti sa sebe ovu moru i izroniti na sunce, protrti oči i udahnuti malo čistog vazduha!« Ali buđenja nema, jer ova niska strahota, to je dno stvarnosti. To su ti ljudi. To je njihov život. Tako rade najbolji među njima.

Davil opet oseti kako mu stomak navire u grlo i mrak se hvata pred očima. Ipak je uspeo da se učtivo oprosti i da sa svojom pratnjom dođe mimo do kuće, gde je, umesto da sedne za ručak, legao u postelju.

Sutradan su se sastali Davil i fon Miterer, ne pitajući se ko kome duguje posetu i zaboravljajući koliko je prošlo od njihovog poslednjeg viđenja. Prosto su poleteli jedan prema drugom. Rukovali su se dugo i gledali bez reči jedan drugom u oči kao dva brodolomnika. Fon Miterer je već bio obavešten o vrednosti turske pobede i poreklu trofejnih. Oružje je bilo oteto od neke srbijanske čete, a zastava i sve ostalo poticalo je od običnog pokolja koji je ogorčena i dokona vojska izvršila nad bosanskom rajom, negde kod Zvornika, za vreme neke crkvene svečanosti.

Fon Miterer nije bio čovek koji bi se upuštao u razmatranja i sa njime nije vredelo dalje govoriti. Ali Davil je odbolovao u sebi ovaj prijem, pitajući se neprestano: Čemu ta laž? Otkud ova uzaludna, gotovo detinjska svirepost. Šta znači njihov smeh i šta njihov plač? Šta krije njihovo ćutanje? I kako ovaj vezir, sa svojim visokim shvatanjima, i naoko čestiti Sulejman-paša i mudri Tahir-beg mogu da pripremaju ovakve stvari i čak da prisustvuju ovakvim prizorima iz nekog drugog, nižeg i strašnog sveta? Koje je njihovo pravo lice? Šta je život a šta sračunata gluma? Kad lažu a kad govore istinu?

I uporedo sa fizičkim patnjama osećao je kako ga muči i jede saznanje da nikad neće uspeti da nađe razumno merilo za ove ljude i njihove postupke.

Još su teže i bolnije bile slične stvari kad je u pitanju bio francuski interes, dakle i lični ponos i službena revnost Davilova.

Davil je preko poverenika održavao stalne veze sa kapetanima gradova na austrijskoj granici. Svaki i najmanji pljačkaški pohod iz tih gradova ili samo vest o pripremama za takav pohod primoravao je Austrijance da u te krajeve šalju svoje trupe i da ih tamo održavaju. Tako je Davil pomoću tih veza činio što je mogao za slabljenje austrijske vojne snage i održavanje stalne zategnutosti na njihovim granicama prema Bosni.

Među kapetanima naročito se isticao novski kapetan Ahmet-beg Cerić. Davil ga je lično poznao. To je bio posve mlad čovek, tek zaseo posle očeve smrti na svoju kapetaniju, savršeno razvijen, plemićkog držanja, ponosan, rečit i neobuzdan. Ahmet-beg je goreo od želje da se proslavi u bojevima na granici koji su toliko puta prelazili i robili njegovi preci. Nesmotreno je isticao svoje veze sa Francuzima i austrijskom komandantu s druge strane

granice slao pretnje i uvredljive poruke »od Ahmet-bega Cerića i francuskog cara Napoleona«. Po tradiciji kapetana sa krajine mrzeo je i prezirao vezira, retko dolazio u Travnik i odbijao da prima ma od koga uputstva ili zapovedi.

Austrijanci su posredno, preko svojih ljudi na Porti, uspeli da ocrne Ahmet-bega i prikažu ga kao izdajnika i francuskog plaćenika. To im je bilo kraće, jeftinije i sigurnije sredstvo nego da se godinama nose na granici sa mladim i bujnim kapetanom. Zamka je bila dobro postavljena. U Travnik je stigao katil-ferman za Cerića i ukor veziru što trpi takve kapetane i što Porta za njihovo izdajstvo mora sa drugih strana da saznaje. Pitanje je bilo postavljeno jasno, ili da se mrski kapetan makne i smakne ili da se menja vezir u Travniku.

Nije lako bilo domamiti Ahmet-bega u Travnik, ali Austrijanci su i tu pomogli. Kapetan je prevaren da ga zove francuski konzul na razgovor. U Travniku je odmah uhvaćen, okovan i bačen u Grad u tamnicu.

Tom prilikom Davil je video šta je turski teror, šta mogu laž i nasilje udruženi, i sa kakvim silama ima da se bori u ovoj proklesnoj varoši.

Već sutradan po Ahmet-begovom hapšenju, obešen je jedan Ciganin ispod groblja i telal je upadljivo objavio da je obešen zato »što je nazvao boga novskom kapetanu« kad su ga vodili u Grad. To je bilo isto što i smrtna osuda kapetanova. Odmah je u sve i svakoga ušao onaj slepi, studeni strah koji se s vremena na vreme spusti nad Travnik i Bosnu, koči i zaustavlja za nekoliko sati ili dana svaki život i samu misao, i tako dopušta sili koja ga je raširila da za to vreme brzo i nesmetano izvrši ono što hoće.

Celog veka Davil je mrzeo i izbegavao sve što je dramatično. On je teško mogao i zamisliti da bi jedan sukob mogao imati tragičan kraj kao jedino rešenje. To se protivilo celoj njegovoj prirodi. A sada je bio upleten, posredno, u jednu stvarnu tragediju, nerazmršljivu i bezizlaznu. U razdražljivom stanju u kom je bio, opkoljen planinama, zbunjivan i gonjen već drugu godinu teškoćama i neprilikama svake vrste, Davil je smatrao da je u tu dramu novskog kapetana upleten više nego što je stvarno bio. Naročito ga je bolelo što je kapetan, kako tvrdi Davna, domamljen u Travnik zloupotrebom Davilovog imena, tako da nesrećni čovek može da pomisli da je i francuski konzul učesnik u njegovoj nesreći.

Posle neprospavane noći rešio se da traži prijem kod vezira i da se zauzme za kapetana, ali umereno i vešto, kako mu ne bi više naškodilo. Razgovor sa vezinom otkrio mu je novo lice Ibrahim-pašino. To nije bio onaj Ibrahim-paša sa kojim je još pre nekoliko dana, kao sa rođenim i najbližim, vodio razgovore o neredu u svetu i o potrebnoj slozi svih plemenitih i pametnih ljudi. Čim je pomenuo kapetana, vezir je postao hladan i dalek. On je nestrpljivo i gotovo sa čuđenjem slušao svog »plemenitog prijatelja« koji, izgleda, još ni to nije naučio u životu da su razgovori razgovori, a da su poslovi poslovi i da svoju pravu muku svak treba da snosi sam i rešava kako može i ume.

Davil je, sabirući svu snagu, nastojao da bude odlučan, ubedljiv, oštar, ali je i sam osećao kako mu, kao u snu, svest i volja slabe i malaksavaju i kako mu neka neodoljiva bujica odnosi lepog, nasmejanog kapetana. Nekoliko puta je izgovorio i Napoleonovo ime, pitajući vezira šta će kazati svet kad vida da se kažnjava najtežom kaznom jedan ugledan prvak samo zato što je smatran francuskim prijateljem i što je lažno optužen od Austrijanaca. Ali svaka Davilova reč je odmah, nemoćna, tonula u vezirovom ćutanju. Na kraju vezir je rekao:

— Ja sam mislio da je sigurnije i bolje da ga držim ovde dok prođe ova povika i tužba protiv njega, ali kad vi želite, vratiću ga u njegovo mesto, pa neka tamo čeka. A biće onako kako u Stambolu reše.

Davilu je izgledalo kao da sve ove maglovite reči i nemaju veze sa kapetanovom sudbinom i onim što njega muči, ali više se iz vezira nije moglo izvući.

Konzul je video i Sulejman-pašu, koji se upravo vratio iz Srbije, i Tahir-bega, i bio iznenađen i zaprepašćen kad je i kod njih naišao na isto ćutanje i isti onaj začuđen pogled. I oni su ga gledali kao čoveka koji troši reči o davno prošloj i nepovratno izgubljenoj stvari, a kome iz obzira učtivosti ne treba upadati u reč, nego ga strpljivo i sažalno saslušati dokraja.

Još na putu do Konzulata, konzul je pitao Davnu šta on misli. Tumač, koji je prevodio sva tri jutrošnja razgovora, rekao je mimo;

— Posle onoga što je vezir rekao jasno je da se za Ahmet-bega ne može ništa učiniti. To je izgubljena stvar. Ili progonstvo u Aziju ili gore od toga.

Konzulu pojuri krv u glavu.

— Kako? Pa obećao je bar toliko da će ga vratiti u Novi!

Tumač zaustavi za trenutak pogled svojih pregorelih očiju na konzulovom licu i reče suvo i stvarno:

— Kako bi ga vratio u Novi, gde kapetan ima sto načina da se brani i spasava?

I konzulu se učini da i njegov tumač ima u glasu i u pogledu nešto od onog nestrpljivog čuđenja koje ga je tako zbunjivalo i vređalo dok je razgovarao sa vezikom i njegovim saradnicima.

Opet je pred konzulom stajala besana noć, sa sporim satima i ponižavajućim osećanjem potpune izgubljenosti, nemoći i nesposobnosti da odbrani svoju stvar. Otvarao je prozor, kao da traži spolja pomoći. Disao je duboko i gledao u tamu. U njoj je negde i grob onoga Ciganina koji je na svoju zlu sreću sreo kapetana na mostu pred Gradom i nazvao mu ponizno i uplašeno »merhaba«, jer, ako je i Ciganin, nije imao duše ni obraza da ne pozdravi čoveka koji mu je učinio nekad veliko dobro u životu. U njoj je izgubljen, bez suda i razloga, i mladi kapetan. Kao da čita u toj tami mnogo jasnije nego u lažnoj svetlosti dana, Davilu je postajala jasna i njegova nemoć i kapetanova sudbina.

On je za vreme revolucije u Parizu i u toku ratovanja u Španiji gledao mnogo smrti i nesreće, tragedije nevinih života i kobnih nesporazuma, ali nikad još nije video ovako izbliza kako jedan častan čovek nezadržljivo propada pod pritiskom događaja. U nezdravim prilikama i ovakvim sredinama, gde vladaju slepi slučaj, samovolja i niski nagoni, dešava se da se oko čoveka na koga slučajno pokažu prstom odjednom zavitlaju događaji, kao virovi vode ili svrdlovi prašine pod vetrom, i čovek tone bez pomoći. Evo, ovaj lepi, snažni, bogati kapetan našao se odjednom u takvom vrtlogu. On nije učinio ništa što nisu svi pogranični kapetani radili oduvek i celog života, ali oko njega se slučajno spleo niz događaja i povezao u čvrst lanac.

Slučajno je austrijski granični komandant sa svojim predlogom da se uništi mladi novski kapetan naišao na razumevanje kod starešina; slučajno su u tom trenutku više vlasti pridavale veliku važnost miru na toj granici; slučajno su iz Beča odlučno tražili od svog tajnog platežnika na Porti da kapetan bude maknut; slučajno je taj nepoznati visoki činovnik, držeći u tom trenutku mnogo do austrijskog mira, pritisnuo oštro vezira u Travniku; slučajno je obeshrabreni i za ceo život uplašeni Ibrahim-paša predao stvar u ruke neumoljivom i tvrdom kajmakamu, kome je pogubiti prava čoveka isto koliko i ništa i kome je, opet slučajno, u ovom trenutku bio potreban jedan strašan primer da dokaže svoju moć i uplaši ajane i kapetane po granici.

Svaka od ovih ličnosti radila je nezavisno, isključivo za sebe, bez ikakve veze sa kapetanovom ličnošću, ali su, radeći tako, svi zajedno sve čvršće stezali omču oko kapetanova vrata. Sve slučajno i nehotično.

To je bila sudbina konzulovog nesrećnog štićenika. Gledajući u vlažnu tamu, Davilu je tako postajalo jasno ono što nije umeo jutros da shvati iz nestrpljivog ćutanja i onih začuđenih pogleda u Konaku.

A na drugoj strani Travnika, kao na drugoj obali ove tame, sedeo je, još budan, kraj mirne svetlosti, i gospodin fon Miterer i pisao svoj izveštaj starešinama o slučaju Ahmet-bega Cerića. Nastojao je da podvuče svoje zasluge u padu novskog kapetana, ali da ih i ne preuveliča, kako ne bi uvredio komandanta u Hrvatskoj i ostale koji su na tome radili. »Sad je ovaj nemirni i ambiciozni kapetan, naš veliki protivnik, vezan i pod teškom optužbom u ovdašnjoj tvrđavi. Kako stvari stoje, nema izgleda da će izneti glavu. Prema onom što saznajem, vezir je rešen da s njim svrši. Ja neću raditi na tome naročito i otvoreno, ali možete mi verovati da neću učiniti ništa što bi moglo sprečiti da mu jednom zauvek zavme šiju.«

Sutradan, u zoru, novski kapetan je ubijen iz puške, na spavanju, i istog jutra sahranjen na groblju između drumova i Lašve. U varoši je proturena vest da je pokušao da beži, kad su ga povelili na put u Novi, i da je straža morala da puca za njim.

Davil je goreo u groznici i padao od nesna i umora. A čim bi sklopio oči, činilo mu se da je sam na svetlu, okružen zaverom paklenih sila i da se bori poslednjom snagom, malaksalih čula, u magli i na klizavici.

Trgla ga je pomisao da odmah mora da napiše izveštaje i to na tri strane, u Pariz, u Carigrad i u Split. Trebalo je sesti i pisati i svoje korake kod vezira prikazati kao dramatičnu borbu za francuski ugled, a sav neuspeh pripisati nesrećnim okolnostima.

Davil je odbolovao pogibiju novskog kapetana. A kad se digao, rekao je sam sebi: u zao čas si došao u ovu zemlju i sad odstupanja nema, ali treba da imaš uvek pred očima da postupke ovoga sveta ne smeš meriti svojom merom ni primati svojom osetljivošću, inače ćeš u najkraće vreme bedno propasti. S tom odlukom je pošao ponovo na rad. Uostalom, u ovakvim vremenima jedna briga potiskuje drugu u zaborav. Stizali su novi nalozi i novi zadaci za konzula. Videći da njegove starešine ne pridaju propasti novskog kapetana ono značenje koje mu je pridavao on, ovako usamljen i obezglavljen, Davil je i sam nastojao da zatrpa u sebi taj poraz i ućutka mučna pitanja koja je u njemu izazvao. Nije bilo lako zaboraviti rumeno, devojačko lice Ahmet-begovo sa sjajnim zubima i smeđim bistrim očima gorštaka, sa osmejkom čoveka koji se ničega ne boji, kao ni ono vezirovo ćutanje pred kojim se konzul osetio nemoćan, unižen i nesposoban da brani svoje pravo i stvar svoje zemlje. Pa ipak, pred potrebama koje su donosili novi dani, trebalo je i to zaboravljati.

Vezir je odjednom opet postao onaj stari. Pozivao je Davila, pokazivao se prema njemu ljubazan, činio mu razne usluge i vodio sa njim uobičajene razgovore. Davil je negovao svoje čudnovato prijateljstvo. Sve duže i duže vremena su provodili u prisnim razgovorima koji su često bili samo vezirovi pesimistički monolozi, ali kod kojih je Davil na kraju uvek uspevao da proturi svoju sitnu konzulsku brigu zbog koje je došao. Bilo je dana kad je vezir i sam pozivao francuskog konzula ma kakvim povodom na razgovor. U tom pogledu Davil je ostavio svoga suparnika fon Miterera daleko za sobom. Austrijski konzul je priman samo kad bi tražio audijenciju a razgovori s njime bili su kratki, učtivo hladni i službeni.

Čak ni činjenica da je Napoleon, izmirivši se sa Rusijom, izazvao u Carigradu veliko razoračanje i jako neraspoloženje protiv Francuske, nije mogla trajno da utiče na odnos vezira i konzula. Kao uvek kod Turaka, prelaz je bio nagao i iznenađenje potpuno. Čim je dobio iz Carigrada vesti o tome, vezir je odjednom ohladneo. Nije pozivao Davila na razgovore; kad bi on sam zatražio prijem, odgovarao mu je krto i suvo. Ali sve je to trajalo kratko i, kao uvek, okrenulo se u svoju protivnost. Bez vidljivog razloga vezir je omekšao. I opet su počeli prijateljski razgovori i izmene sitnih ljubaznosti. I sama prebacivanja zbog francuskog držanja, koja je vezir povremeno činio konzulu, bila su sada samo povod za zajednička melanholična razmatranja o nestalnosti ljudskih odnosa. Davil je krivnju za sve svaljivao na Englesku a Ibrahim-paša je mrzeo Engleze koliko i Ruse, još od vremena kad je kao veliki vezir doživeo upad engleske ratne mornarice u Bosfor.

Na kraju, Davil je počeo da se privikava na iznenađenja i na te plime i oseke u raspoloženjima prema sebi.

Pokušaji fon Miterera da poklonima pridobije vezira za sebe i istisne Davila ostali su bez uspeha. On je dobio iz Slavenskog Broda lep fijaker, i poklonio ga veziru. To je bio prvi pravi, luksuzni fijaker koji je Travnik video. Vezir je primio poklon sa zahvalnošću. Ljudi su išli u Konak da vide crni, sjajno lakovani »hintov«. Ali vezir sam ostao je ravnodušan i za fon Miterera je bilo veliko poniženje, koje je prikrio u zvaničnim izveštajima. da Ibrahim-paša nikad nije seo u poklonjene kočije ni provozao se u njima. Hintov je stajao i dalje u srednjem dvorištu Konaka kao hladan, sjajan i nepriličan poklon.

Nekako u isto vreme Davil, koji je imao i mnogo manje sredstava i mnogo manje uticaja kod svoje vlade, uspeo je da dobije iz Pariza jedan mali teleskop i jedan astrolab, spravu za merenje položaja i visine zvezda na horizontu, kao poklone veziru. Konzul nije umeo pravo ni da objasni upotrebu teleskopa, čak mu je izgledalo da neki delovi nedostaju ili da su pokvareni, ali vezir je poklon primio lepo. Za njega su i inače svi predmeti na svetu bili mrtvi i bez značenja i cenio ih je samo prema ličnosti i namerama onoga koji ih poklanja. Teleskop je bio samo povod za nove razgovore o zvezdama i ljudskoj sudbini koja se iz zvezda može pročitati, o promenama i katastrofama koje one predskazuju.

*

Još u toku te prve godine zadesio je vezira nov i velik udarac koji je morao da ga dotuče, ukoliko ga je još uopšte trebalo ubijati.

Toga leta vezir je otišao sa velikom pratnjom na Drinu. Imao je nametu da svojim prisustvom zadrži što duže bosanske trupe i spreči da se pre vremena vrata u Bosnu na zimovanje. Možda bi u tome i imao uspeha, ali ga u Zvorniku stiže vest o novom državnom udaru u Carigradu i tragičnoj smrti bivšeg sultana Selima III.

Tatar koji je doneo pojedinosti o svemu što se krajem jula meseca desilo u Carigradu, ne znajući da je vezir na ratištu, stigao je prvo u Travnik, odakle je odmah upućen veziru u Zvornik. Po tome istom tatarinu Davil je poslao veziru sanduk limunova, sa nekoliko dirljivih reči u kojima se ne pominju poslednji carigradski događaji, ali koje su očigledno bile izraz pažnje i saučešća prema veziru zbog nesreće koja je zadesila njegovog gospodara. Kad se isti tatar vratio u Travnik, doneo je vezirovo pismo u kome zahvaljuje na daru i samo kaže da je najveća radost poklon koji dolazi od iskrenog prijatelja i da »svetli anđeo vodi korake onoga koji poklanja«. Davil, koji je dobro znao kakav težak udarac znači za vezira Selimova strašna smrt, stajao je iznenađen i zamišljen nad tim ljubaznim i vedrim pismom. To je bilo jedno od onih čudnih iznenađenja koja čovek doživljuje na Istoku. Između stvarnog unutarnjeg života čovekovog i njegove pisane reči nije bilo nikakve veze.

Konzulovo čuđenje bilo bi još veće da je mogao da vidi vezira odmah posle primljenih vesti iz Carigrada. Šatori za vezira i njegovu pratnju bili su na jednom zaravanku ispod napuštenog majdana. Tu je i za ovako sparnih noći bilo uvek hladovine, jer je kroz usku dolinu cele noći stalan vetrić donosio svežinu vode i vrbaka. Vezir se odmah povukao u svoj šator i osim najbližih i najodanijih nije puštao nikoga k sebi. Tahir-beg je naredio da se sve spremi za povratak u Travnik, ali se zbog vezira nije moglo ni pomišljati odmah na tako težak put.

Pošto je mirno primio teške vesti, vezir je ne osvrćući se ni na koga isto tako savršeno mimo izgovorio suru za pokojnike i predao rahmet za dušu onoga koga je voleo više nego išta i ikog na ovome svetu. Onda je onim svojim sporim korakom zadocnelog noćnog priviđenja otišao do svoga šatora i, čim se teško šatorsko krilo za njim spustilo, pao je kao proštac na dušeke i počeo da kida sa sebe odelo i opremu kao čovek koji se guši. Stari sluga, nem od rođenja, uzalud je pokušavao da skine sa njega odelo i da ga pokrije, jer vezir nije dao da ga takne, kao da mu svaki i najlakši dodir zadaje neopisiv bol. Grčevitim pokretima je odbijao

čašu sa šerbetom. Ležao je kao kamen koji se odvalio s visoka, sklopljenih očiju i stisnutih usana. Boja kože mu se naglo menjala: bila je žuta, pa zelena, pa smeđa kao zemlja, od naglo izlivenne žuči. Tako je ležao nem i nepomičan nekoliko sati. Tek pred veče poče najpre tiho da stenje a zatim da ječi otegnuto i jednolično, sa retkim, kratkim prekidima. Da je ko smeo da prođe pored šatora pomislio bi da je neko ludo i slabo jagnje, koje se juče rodilo, zalutalo i da ga stoji meka za majkom. Ali osim teftedara i starog momka niko nije mogao blizu prići ni izdaleka videti ili čuti vezira.

Ceo dan i celu noć, vezir je tako preležao, odbijajući svaku pomoć, ne otvarajući oči i puštajući od sebe, pravo iz grla, taj otegnuti, nemodulirani glas tihog, životinjskog leleka: — *Eeeeeee!*

Tek drugog dana u zoru, Tahir-beg je uspeo da ga dozove sebi i privoli na razgovor. Kad se jednom trgao, vezir se brzo pribrao, obukao, i postao onaj stari. Kao da je sa odelom obukao i svoj ukočeni stav i primio svoje stare retke pokrete. I najveća nesreća nije imala na njemu više šta da izmeni. Tražio je da se odmah krene na put, ali se moralo putovati sporo, u kratkim razmacima od konaka do konaka.

Kad je vezir stigao u Travnik, Davil je poslao za dobrodošlicu još jedan sanduk limunova, ali nije tražio prijem, smatrajući da je bolje da ostavi ožalošćenom veziru da on sam odluči o tome, iako je goreo od želje da ga vidi i čuje i da o svojim utiscima i o izjavama Selimovog bivšeg velikog vezira izvesti ambasadora u Carigradu. Davil je bio dvostruko zadovoljan svojom usmenom odlukom kad je saznao da je austrijski konzul odmah tražio prijem i bio primljen, ali hladno i neljubazno, i da vezir nije hteo ni jednom reći da odgovori na sva njegova zapitkivanja o carigradskim događajima. Već nekoliko dana docnije, Davil je pobrao plodove svoje mudre uzdržljivosti.

Vezir je pozvao francuskog konzula uoči petka, pod izgovorom da želi da ga, po svom povratku sa ratišta, izvesti o toku operacija protiv ustanika u Srbiji. Dočekao ga je toplo i u početku zaista govorio samo o onome što je video na ratištu. U vezirovom prikazivanju sve je izgledalo sitno i beznačajno. Dubokim i potmulim glasom on je istim prezirom obuhvatio i pobunjenike i bosansku vojsku koja je išla protiv njih.

— Video sam što je trebalo da vidim i moje prisustvo u tim zabačenim krajevima postalo je izlišno. Rusi koji su pomagali ustanike u vođenju operacija napustili su Srbiju. Ostala je pobunjena, zavedena raja, i nije dostojno Otomanskog Carstva da se jedan bivši veliki vezir sa njom neposredno hvata u koštac. To su bednici, pozavađeni između sebe, koji će se sami iskrviti i pasti nama pred noge. Tu ne treba kaljati ruke.

Davil je sa divljenjem gledao taj kip bola koji tako mimo i dostojanstveno laže. Ono što je vezir govorio bilo je u punoj protivnosti sa stvarnošću, ali mir i dostojanstvo sa kojima je to kazivao bili su sami za sebe moćna i prkosna stvarnost.

»Vidiš«, mislio je Davil svoju davnašnju misao, dok je tumač nizao poslednje reči. »Vidiš! Tok događaja u životu ne zavisi od nas, nikako ili vrlo malo, ali način na koji ćemo događaje podneti zavisi u dobroj meri od nas samih, dakle na to treba trošiti snagu i obraćati pažnju. Na to!«

Ubrzo posle prezrivyh reči o srpskom ustanku kao i o bosanskoj vojsci koja treba da ga uguši, razgovor je sam od sebe došao na Selimovu smrt. Ni tu se vezir nije izmenio ni u glasu ni u licu. Sve je na njemu bilo zasićeno samrtnom žalošću bez mogućnosti gradacije.

U velikom Divanu na prvom spratu nije bilo jedno vreme nikoga. I sluge sa čibucima su bile iščezle na nevidljiv znak. Samo vezir i konzul i između njih, za podlanicu niže, sklopčan na podavijenim nogama, prekrštenih ruku i oborenih očiju, Davna, koji se sav pretvorio u tihi jednolični glas, gotovo šapat, kojim kazuje prevod za konzula.

Vezir je pitao Davila da li on ima pojedinosti o svemu što se desilo u Carigradu. Konzul je rekao da nema i da je željan da ih što pre sazna, jer su svi Francuzi ožalošćeni zbog smrti tako iskrenog prijatelja i tako retkog vladara kao što je bio Selim.

— Imate pravo — govorio je vezir zamišljeno — rahmetli sultan, koji sad već uživa sve radosti raja, voleo je i cenio istinski vašu zemlju i vašega padišaha. Svi su dobromisleći i plemeniti ljudi, bez razlike, izgubili u njemu velikog prijatelja.

Vezir je govorio kao da pokojnik leži u drugoj sobi, tiho, prigušeno, ali držeći se stalno stvarnih činjenica i pojedinosti kao da izbegava glavno i najteže.

— Ko ga nije izbliže poznao ne može ni naslutiti kakav je to gubitak — govorio je vezir. — To je bio svestran čovek, savršen u svakom pogledu. Tražio je društvo učenih ljudi. Pisao je i sam, pod imenom Ilhami (Nadahnuti), stihove koji su bili uživanje za upućene. I ja se sećam njegove pesme koju je sastavio onoga jutra kad je stupio na presto. »Božja milost dosudila mi je presto Sulejmana Velikog«, tako je počinjala, čini mi se. A prava strast bili su mu matematika i neimarstvo. Sam je sarađivao na reformi administracije i poreskog sistema. Lično je obilazio škole, ispitivao čak i delio nagrade. Penjao se na građevine sa aršinom od slonove kosti u ruci i nadzirao način rada, kakvoću i cene građe. Sve je hteo da zna i vidi. Voleo je rad, a bio je zdrav u telu, snažan i vešt, da mu na koplju i sablji nije bilo para. Svojim očima sam gledao kako jednim zamahom sablje tri ovna preseca. Mora da su ga iznenadili, na prevaru, bez oružja, jer taj se sa sabljom u ruci ne bi nikoga bojao. Ah, suviše je bio plemenit, poverljiv i lakoveran!

Jedino po tome što je o svom voljenom gospodaru govorio u prošlom vremenu, moglo se primetiti da je reč o čoveku koji je mrtav. Inače, kao da se boji ili vraća, izbegavao je da jasno i otvoreno govori o sultanovoj smrti i nestanku.

Govorio je brzo i odsutno, kao da želi da zagluši drugi, unutarnji govor u sebi.

Davna je tiho prevodio, nastojeći da ostane što više neprimećen i glasom i pojavom. U jednom trenutku kod poslednjih reci, vezir se odjednom lako trže, kao da je tek otkrio i primetio tumača, okrenu mu se celim telom, sporo i kruto kao kip koga nevidljive ruke guraju, i svoj mrtvi, strašni pogled kamene statue uperi na tumača kome se prekide reč i još jače povi kičma.

To je bio kraj razgovora za taj dan.

I konzul i njegov tumač izišli su kao iz grobnice. Davna je bio bleđ kao pokojnik, sa kapljama hladnog znoja na čelu. Davil je ćutao sve do kuće. Ali je, među onih nekoliko najtežih strahota koje je u toku godina doživeo u Travniku, zabeležio taj avetinjski pokret žive statue.

Pogibija svrgnutog sultana Selima još je jače privezala nesrećnog vezira i konzula koji je umeo da sluša i s merom i pametno da učestvuje u neveselim vezirovim razgovorima.

Već posle nekoliko dana, konzul je pozvan ponovo kod vezira. Ibrahim-paša je imao iz Carigrada nove vesti i to od jednog sluga koji je prisustvovao Selimovoj pogibiji, i očigledno je želeo da o tome razgovara sa konzulom.

Po spoljnom izgledu nije se moglo znati šta se u ovih desetak dana odigralo u veziru, ali se po govoru videlo da je počeo da se miri sa gubitkom i navikava na bol zbog njega. Sad je već govorio o toj smrti potpuno kao o svršenoj stvari.

U idućih petnaest dana Davil je bio tri puta sa vezirom; dva puta na Divanu a jednom su išli da gledaju kako se liju topovi u vezirovoj novoj livnici. Konzul je dolazio svaki put sa spiskom molbi i tekućih pitanja. Sve je rešavano brzo i gotovo sve povoljno. Odmah zatim vezir je sa gorkim i strasnim zadovoljstvom prelazio na Selimovu tragičnu pogibiju, na razloge i pojedinosti događaja. Njegova potreba da o tome razgovara bila je velika i neodoljiva a francuski konzul bio je jedini čovek koga je smatrao dostojnim takvog

razgovora. Umesnim, retkim pitanjima Davil ga je dopunjavao i podsticao, i pokazivao mu svoje saučešće. Tako mu je vezir ispričao sve pojedinosti poslednjeg čina Selimove i, u stvari, i svoje tragedije. I videlo se da mu je mnogo stalo da baš o tim pojedinostima opširno priča.

Pokret u korist svrgnutog sultana Selima III poveo je Mustafa Barjaktar, jedan od boljih vojnih zapovednika, čestit, ali plahovit i neuk čovek. On je krenuo iz Vlaške sa svojim Arnautima na Carigrad u nameri da obori nedostojnu vladu i njenog sultana Mustafu, a da Selima oslobodi iz njegovog zatočenja u Seraju i vrati na presto. Svuda je dobro primljen i stigao je u Carigrad, gde je dočekan kao pobednik i oslobodilac. Sa uspehom je došao do samog Seraja i ušao u prvo dvorište, ali je tu bostandžibaša uspeo da mu pred nosom zatvori veliku, unutarnju kapiju. Tada je hrabri ali prosti i nevešti Barjaktar učinio sudbonosnu grešku. Počeo je da viče i traži da se odmah oslobodi svrgnuti zakoniti sultan Selim. Čuvši to i videći da je Mustafa Barjaktar gospodar situacije, maloumni ali podmukli i svirepi sultan Mustafa naredi da se Selim odmah ubije. Jedna robinja je izdala nesrećnog sultana, koji je upravo klanjao ićindiju kad su u odaju ušli Kislar-aga i njegova četiri pomoćnika. Malo su zastali, zbunjeni, ali onda se Kislar-aga bacio na sultana, koji je u tom trenutku klečao i čelom dodirivao čilim. Robovi su pomagali agi, jedan hvatajući Selima za ruke i noge a drugi razgoneći noževima poslugu.

Konzul je odjednom osetio kako mu prođe jeza uz kičmu i, slušajući samo napola, iznenada pomislio da ima pred sobom ludu čoveka i da je vezirova unutrašnjost još čudovišnija i poremećenija nego njegova neobična spoljašnjost. Davna je sa mukom prevodio, preskačući stavove, ispuštajući reči.

»Lud je, o tom ne može biti sumnje«, govorio je konzul u sebi, »lud je!«

A vezir je nepokolebljivo nastavljao svoje pričanje nekim molitvenim glasom, kao da ne govori čoveku pored sebe nego u nekom unutarnjem dijalogu, i sve je više navodio, pažljivo i savesno, i najmanje pojedinosti kao da je to od neobično velike važnosti, kao da vraća i vradžbinom spasava sultana koga nije mogao spasti. Gonjen tom nerazumljivom ali neodoljivom potrebom, bio je rešen da glasno ponovi sve što je od odbeglog očevica čuo i Sto je sada ležalo u njemu. Očigledno, vezir je proživljavao dane prolaznog ludila. To je bila vrsta opsesije kojoj su razlog i središte propast Selima III. A te svoje muke on se bar delimično oslobađao prikazujući jednom dobronamernom strancu celu dramu, onako kako je po njegovom shvatanju izgledala.

I konzul je jasno video tu borbu; morao je i protiv svoje volje da je prati do sitnica, od kojih ga je svaki čas ponovo jeza podilazila.

U borbi koja se zametnula, pričao je vezir, dalje, Selim je uspeo da se istrgne i da jednim snažnim udarcem obori debelog Kislar-agu. Stajao je nasred sobe, razmahujući oko sebe rukama i nogama. Na njega su zaskakivali crni robovi, braneći se od udaraca. Jedan od njih je imao luk bez strele i nastojao je neprestano da svojoj žrtvi namakne na glavu gajtan od tetive, da bi ga njime zadavio. (»Nije sultan imao sablje, a da je imao, stvar bi bila sasvim druga«, ponavljao je vezir žalosno.) Braneći se naročito od toga gajtana, Selim je izgubio iz vida oborenog Kislar-agu. Crni, debeli i snažni čovek podigao se neopažen na kolena i jednim brzim pokretom uhvatio raskoračenog Selima za mošnje. Sultan je zaječao od bola i pognuo se toliko da mu je lice došlo blizu znojnog i okrvavljenog lica Kislar-agina. Iz te blizine nije mogao da izmahne i udari Kislar-agu koji se valjao po čilimu ne puštajući svoju žrtvu. Taj trenutak je iskoristio rob i uspeo da prebaci tetivu preko Selimove glave. Zakrenuo je nekoliko puta lukom, stežući sve omču oko vrata. Sultan se otimao, ali sa pola snage, jer je naglo gubio svest od bola u preponama. Njegovo lice je menjalo boju. Usta se otvoriše. oči iskočiše. Ruke su mu još nekoliko puta zalepršale u visini vrata, ali žalosno i nemoćno, a onda se ceo čovek složi u sebe, previ u kolenima, u pasu. pa u vratu, a zatim se sruši pored zida i ostade tako presavijen, napola sedeći, bez trzaja, kao da nikad nije živio ni branio se.

Odmah je leš položen na jedan ćilim i na njemu, kao na nosilima, iznesen pred sultana Mustafu.

Napolju, pred zatvorenom kapijom lupao je i nestrpljivo vikao Mustafa Barjaktar:

— Otvarajte, kučke i kučkini sinovi, i puštajte pravog sultana Selima, jer inače neće biti glave ni na kome od vas!

Barjaktarevi Arnauti su alakali, podvriskivali, kao da žele da potkrepe njegovu viku, i spremali se da obijaju tešku kapiju.

U to se otvori jedan od onih uskih i dubokih prozora, usečenih visoko, sa obe strane kapije. Kapak na prozoru se otvarao polako, jer je bio zarđao i obrastao mahovinom. Na poluotvorenom prozoru se ukaza savijena asura iz koje kliznu napola odeven leš i tupo tresnu o sitnu, belu kaldrmu.

Prvi je pritrčao Mustafa Barjaktar. Pred njim je ležao mrtav, gologlav, pomodrela lica i izubijan, sultan Selim. Sve je bilo dockan. Barjaktar je pobedio, ali njegova pobeda je izgubila vrednost i smisao. Zlo i ludost su likovali nad dobrom i razumom. Porok je ostao na prestolu a nered u vladi i državi.

— Tako je, gospodine, poginuo najplemenitiji vladalac Otomanske Carevine — završio je vezir kao da se, sa olakšanjem, budi iz sna u kome je dosada govorio.

Kad bi se, posle ovih razgovora, vraćao kući. Davil je uvek nalazio da nikad niko neće znati kako skupo on plaća svoje male uspehe i ustupke koje postizava kod vezira. I sam Davna je bio ćutljiv i nije nalazio reči ni objašnjenja.

XII

Ta godina, 1808, bila je očigledno godina gubitaka i nesreća svake vrste. Umesto onog vlažnog travničkog doba »koje nije ni jesen ni zima« nastupila je već početkom novembra rana i jaka studen. Tih dana iznenada se razbolelo dete konzula Davila.

Taj srednji Davilov sinčić bio je u trećoj godini i sve dosada zdrav i napredan, za razliku od mlađeg brata koji je bio rođen u Splitu, za vreme putovanja, i stalno slabunjav. Kad se dete razbolelo, majka ga je lečila čajevima i kućnim lekovima, ali kad posve zanemože, izgubi i hrabra gospođa Davil svoje pouzdanje i prisebnost. Počeše da sazivaju lekare i sve one koji se lekarima nazivaju i koje svet za takve smatra. Tada su mogli da vide šta znače za ovaj svet zdravlje i bolest i šta znači živeti i bolovati u ovoj zemlji. Lekari su bili: Davna, koji je pripadao Konzulatu, fra Luka Dafinić iz manastira Guče Gore, Mordo Atijas, travnički apotekar i Đovani Mario Kolonja, titularni lekar Austrijskog konzulata. Njegovo je prisustvo imalo zvaničan karakter i on je svečano izjavio da dolazi »po naređenju gospodina austrijskog generalnog konzula, da veštinu stavi na raspolaganje gospodinu francuskom generalnom konzulu«. Između njega i Davne došlo je odmah do razmimoilaženja i sukoba, kako u pogledu dijagnoze tako i u pogledu lečenja. Mordo Atijas je ćutao, a fra Luka je tražio da ide u Guču Goru po neke svoje naročite trave.

U stvari, svi ovi travnički lekari bili su zbunjeni i nezadovoljni, jer im se nikad nije dešavalo da moraju da leče tako malu decu. Krug njihove veštine nije uopšte obuhvatao najviše i najniže granice ljudskoga veka. U ovim krajevima mala deca umiru ili žive po volji slučaja, kao što se i veoma stari ljudi gase ili im se još za neko vreme produžuje vek. To je stvar otpornosti te dece ili tih staraca i nege koju im ukazuje okolina, a u krajnjoj liniji volja sudbine protiv koje nema leka ni lekara. Stoga takva sasvim nejaka ili prestarela bića, koja ne stoje čvrsto i sa obe noge na zemlji, i nisu ovde predmet lečenja i lekarske brige. I da se nije radilo o uglednim ličnostima na najvišim položajima, niko se od lekara ne bi ni bavio ovim malim stvorenjem. Ovako, njihove posete bile su više izraz pažnje prema roditeljima nego stvarnog interesovanja za dete. I u tom nije bilo velike razlike između fra-Luke i Morde Atijasa s jedne strane i Davne i Kolonje s druge, jer su se i ova dvojica stranaca bili potpuno saživeli sa shvatanjima i navikama istočnih zemalja. Uostalom, njihovo znanje i nije išlo dalje ni dublje.

U takvom položaju, Davil se rešio da sam nosi dete čak u Sinj gde je bio jedan dobar i čuven francuski vojni lekar. Travnički »lekari«, dosledni svojim shvatanjima, bili su odlučno i složno protiv te smele i neobične odluke, ali je konzul ostao pri tome.

Po studeni koja je naglo rasla i po zaleđenim putevima konzul je krenuo na put u pratnji kavaza i trojice seiza. U naručju je sam nosio dobro umotano bolesno dete.

Neobična povorka je krenula u svitanje ispred Konzulata. Tek što su bili prešli Karaulu planinu, dečak je izdahnuo na očevim rukama. Prenocili su sa mrtvim detetom u jednom hanu i sutradan krenuli natrag, put Travnika. Stigli su u sumrak pred Konzulat.

Gospođa Davil je uspavljivala mlađeg sina i šaputala upravo molitvu »za one koji su na putu«, kad se trglala od konjskog topota i kucanja na kapiji. Pretmula, nije mogla da se makne s mesta i tu je dočekala Davila koji je ušao u sobu noseći, isto onako nežno i pažljivo, umotano

dete u naručju. Spustio je mrtvo dete, odbacio široku crnu kabanicu iz koje je bila studen, i onda je zagrlio ženu koja je, sva sleđena i kao izbezumljena, šaputala poslednje reči molitve u kojoj je malopre molila da joj se dete zdravo vrati.

Konzul se, onako promrzao i izlomljen od dvodnevnog jahanja, teško držao na nogama. Ruke koje su, satima u istom stavu, držale najpre bolesno a zatim mrtvo dete bile su utrnule. Ali sada je, zaboravljajući sve to, grlio njeno sitno telo, sa nemom nežnošću koja je u sebi krila beskrajnost ljubavi prema ženi i prema detetu. Sklapao je oči i zanosio se: činilo mu se da tako, zaboravljajući umor i savlađujući bol, i dalje nosi svoje dete u susret ozdravljenju i da ono neće umreti dok god ga on tako s bolom i mukom bude nosio preko sveta. — A to stvorenje u njegovom naručju plakalo je krotko i tiho, kao što plaču hrabre i potpuno nesebične žene.

Defose je stajao podalje, zbunjen i suvišan. sa iznenađenjem i nerazumevanjem gledao tu neslućenu veličinu jednog običnog i prosečnog čoveka.

Sutradan je po sunčanom danu u suvomrazici sahranjen mali Jules-Francois-Amyntas Daville na katoličkom groblju. Austrijski konzul prisustvovao je sa ženom i ćerkom sahrani i došao u Konzulat da izrazi saučešće. Gospođa fon Miterer je nudila svoje usluge i govorila mnogo i uzbuđeno o deci, o bolestima, o smrti. Davil i njegova žena slušali su je mimo i gledali, suvih očiju, pogledom ljudi kojima je svaka utešna reč dobrodošla, ali kojima u stvari niko ne može pomoći i koji to ni od koga i ne očekuju. Taj razgovor se pretvorio u dug dijalog između gospođe fon Miterer i Defosea i, najposle, završio monologom Ane Marije o sudbini. Ona je bila bleđa i svečana. Potresi i uzbuđenja bili su njeni pravi elementi. Njena smeđa kosa je oživela u nemirne bičeve. Dva velika oka u bledom licu sjala su neprirodno i taj sjaj je osvetljavao neke sjere dubine, da je bilo teško gledati duže i netremice u te oči. Lice puno i bleđe, vrat bez ijedne bore, grudi zrele devojke. U tom krugu smrti i žalosti, između žutog i zabrinutog muža i sitne, ćutljive kćeri, ona je još više sjala i odudarala svojom čudnom i opasnom lepotom. Defose je dugo posmatrao njene ruke, uske i snažne. Koža na tim rakama bila je bleđa, ali pri kretanju i na pregibima prelivala se zagasitim, bisernim sjajem kao jedva приметnim odbleskom nevidljivog i sasvim belog plamena. Nešto od toga belog sjaja ostalo mu je u očima celog dana. I kad je u dolačkoj crkvi, gde je čitana »crna« misa za dušu maloga pokojnika, ponovo ugledao Anu Mariju, on je prvo pogledao u njene ruke. Ali one su ovoga puta obe bile u crnim rukavicama.

Posle nekoliko nemirnih dana sve se opet vratilo u raniji tok. Zima je zatvorila sva vrata i terala ljude u njihove zagreјane kuće. Između dva konzulata opet nije bilo veze. I sam Defose je skraćivao svoje šetnje. Razgovori sa Davilom pre ručka i večere bili su sada blaži i srdalniji i kretali se ponajviše oko predmeta kod kojih razlika u mišljenjima nije mogla doći do izraza. Kao uvek što biva u danima neposredno iza sahrane, izbegavali su da govore o gubitku i smrti deteta, a kako se misao nije dala odagnati, razgovarali su mnogo o njegovom bolovanju, pa o zdravlju i bolesti uopšte, a naročito o lečenju i lekarima u ovoj teškoј zemlji.

Bezbrojna su i raznovrsna iznenađenja koja očekuju čoveka sa Zapada, koji je naglo bačen na Istok i prisiljen da tu živi, ali jedno od najvećih i najmučnijih iznenađenja javlja se u pitanjima zdravlja i bolesti. Pred takvim čovekom život tela iskrсне odjednom u posve novoj svetlosti. Na Zapadu postoji bolest u raznim oblicima i sa svim svojim strahotama, ali kao nešto što se pobija i ublažava ili bar krije od očiju zdravog, radinog i veselog sveta, naročitom organizacijom zajednice, konvencijama ili osveštanim oblicima društvenog života. Ovde pak bolest kao da nije ni po čemu izuzetak. Ona se javlja i razvija uporedo i naizmenice sa zdravljem, vidi se, čuje i oseća na svakom koraku. Ovde se čovek leči kao što se hrani, i boluje kao što živi. Bolest je druga, teža, polovina života. Padavičari, luetičari, leprozni, histerici, idioti, grbavi, hromi, mutavi, slepi, kljakavi, sve to vri na belom danu, gamiže i puzi, bogoradeći milostinju ili prkosno ćuteći i gotovo gordo noseći svoj strašni nedostatak. Još je

sva sreća što se žene, naročito turske, kriju i umotavaju, inače bi broj bolesnika koje čovek susreće bio još jednom ovaliki. To i Davil i Defose pomisle uvek kad vide kako seoskim strmim putem slazi u Travnik neki seljak i vodi za ular konja na kome se ljulja žena, sva umotana u feredžu. kao vreća puna nepoznate muke i bolesti.

Ali ne boluju samo siromasi. Bolest je ovde sirotinjska sudbina, ali i bogataška kazna. Na izdancima obilja, kao i bede, otvara se isti cvet: bolest. I vezirov Konak, kad se pogleda izbliže i upozna bolje, nije u tome mnogo drukčiji od sirotinje i prostote koja se viđa pazarnim danom po sokacima. Ako je način bolovanja različan, shvatanje bolesti je isto.

Prilikom bolovanja konzulovog deteta. Def ose je imao priliku da upozna i svu četvoricu travničkih lekara. To su bili, kao što smo videli, Davna, Kolonja, Mordo Atijas i fra Luka Dafinić.

Davanu smo već na početku upoznali kao tumača i privremenog činovnika Francuskog konzulata. Ni kod Mehmed-paše Davna nije mnogo vršio lekarsku praksu. Naziv lekara služio mu je, kao i tolikim drugim strancima, samo kao zaklon za vršenje svakojakih drugih poslova u kojima je pokazivao mnogo više znanja i veštine. Sada je bio srećan i zadovoljan svojim novim položajem za koji je imao i volje i sposobnosti. Izgleda da je u mladosti studirao nešto medicine u Monpeljeu, ali za lekarsko zvanje sve mu je nedostajalo. Nije imao ljubavi za ljude ni poverenja u prirodu. Kao većina zapadnjaka koji ostanu sticajem prilika na Istoku i sažive se sa Turcima, bio je zaražen dubokim pesimizmom i sumnjom u sve. Zdravo i bolesno čovečanstvo za njega su dva sveta bez stvarne veze. Ozdravljenja je smatrao samo privremenim stanjima, ali ne prelaskom iz bolesnog čovečanstva u zdravo, jer takvog prelaska, po njegovom shvatanju, nema. Čovek se rodi ili postane bolestan, i to mu je njegov deo za ovaj život, a ostale bede, kao bolovi, troškovi, lečenja. lekari i druge žalosne stvari, idu prirodno uz to. Stoga je mnogo više voleo da ima posla sa zdravim nego sa bolesnim ljudima. Imao je odvratnost prema teškim bolesnicima, a dugo bolovanje uzimao je donekle kao ličnu uvredu, smatrajući da ti bolesnici treba da se rese: ulevo ili udesno, to jest među zdrave ili među mrtve.

Ukoliko je tursku gospodu, kod koje je služio, uopšte lečio, činio je to ne toliko svojim znanjem ni svojim više ili manje neutralnim lekovima, koliko svojom jakom voljom i bezobzirnomo smelošću. Svojim gospodskim pacijentima on je vešto laskao, hvaleći njihovu snagu i izdržljivost, izazivajući u njima sujetu i volju za otporom protiv bolesti, ili nipodaštavajući sugestivno samu bolest i njen značaj. To mu je bilo utoliko lakše što je isto tako stalno i dosledno laskao i zdravoj gospodi, samo na drugi način i u drugom pravcu. Vrlo rano je shvatio važnost laskanja i snagu zastrašivanja, uopšte težinu koju može da ima dobra ili oštra reč, kazana u pravom trenutku i na pravom mestu. Grub i bezobziran sa velikom većinom ljudi, on je svu svoju pažnju i svaku lepu reč štedeo za moćne i velike. U tome je bio neobično vešt i drzak.

Takav je lekar bio Cesar d'Avenat.

Njegova sušta protivnost je Mordo Atijas, sitni, ćutljivi Jevrejin, koji ima dućan u donjoj čaršiji u kome prodaje ne samo lekove i lekarska uputstva nego sve, od naočara i pisaćeg pribora do vodice za nerotkinje, boje za vunice i dobrih saveta svake vrste.

Atijasi su najstarija jevrejska porodica u Travniku. Tu žive već preko sto i pedeset godina. Njihova prva kuća bila je izvan varoši u tesnoj i vlažnoj raselini kojom protiče jedan od onih bezimernih potoka što se slivaju u Lašvu. To je bila kotlina u ovoj travničkoj kotlini, gotovo potpuno bez sunca, puna vlage i šljunka, sa svih strana zarašla u joku i pavit. Tu su se radali i umirali, naraštaj za naraštajem. Docnije su uspeli da napuste taj vlažni, sumračni i nezdravi kraj i da se nasele gore u varoši, ali su svi Atijasi zadržali nešto od svog ranijeg boravišta, svi su bili sitni i bledi, kao da su u podrumu rasli, ćutljivi i povučeni; živeli su

skromno, nekako neprimetno, iako su s vremenom zimali i obogatili se. I uvek se po jedan iz porodice bavio lekovima i lekarstvom.

Od svih travničkih lekara i onih koji su takvim smatrani i kao takvi zvani u Konzulat, najmanje se može kazati o Mordi Atijasu. Šta da se kaže o čoveku koji ništa ne govori, nigde ne ide, ni sa kim se ne druži, ništa ne traži, nego gleda svoj posao i svoju kuću. Ceo Travnik i sva okolna sela znali su za Mordu i njegov dućan sa lekarijama, ali to je bilo ujedno i sve što se o njemu znalo.

Bio je sitan čovek, zarastao u bradu, brkove, solufe i obrve, odeven u prugastu anteriju i modre šaljvare. Koliko se u njihovoj porodici zna, i stari su im, još dok su živeli u Španiji, bili lekari i apotekari. Tu su veštinu Atijasi nastavili i kao prognanici i izbeglice, prvo u Solunu a zatim u Travniku. Deda ovoga Morde, Isak Hećim, umro je ovde u Travniku kao jedna od prvih žrtava velike kuge, polovinom prošlog veka, a sin mu je prihvatio radnju i pre dvadesetak godina predao je ovom istom Mordi. U porodici su se čuvale knjige i zabeleške arapskih i španskih čuvenih lekara, koje su Atijasi poneli sa sobom kad su kao izgnanici krenuli iz Andaluzije i kao tajnu i dragocenost prenosili sa kolena na koleno. Ima više od dvadeset godina kako Mordo sedi na svom ćepenku, svakog božjeg dana, izuzev subotu, podvijenih nogu, pogrbljenih leđa i pognute glave, uvek zaposlen mušterijama i svojim praškovima, travama i tečnostima. Dućan, kao neka veća drvena kutija, puna od dna pa do vrha, toliko je tesan i nizak da Mordo svaku stvar može da dohvati rukom, ne ustajući s mesta. Tako sedi u svojoj radnji, zimi i leti, uvek isti, jednako odeven i jednako raspoložen: savijeno klupko ćutanja koje niti pije kafu niti puši duvan niti učestvuje u čaršijskim razgovorima i šalama.

Dođe mušterija, bolesnik ili neko od bolesnikove porodice, sedne na ivicu tankog ćepenka i kaže šta ima. Mordo zatim prošapuće svoje mišljenje nevidljivim usnama iz gliste crne brade i brkova, da lek i naplati. Nema mogućnosti da ga ma ko uvuče u neki razgovor. Čak ni sa bolesnicima o njihovoj bolesti on ne razgovara više nego što je najnužnije. Sluša ih strpljivo i gleda nemo zagasitim očima iz one šume od vlasi, među kojima nema još nijedne sede, i na sva njihova pričanja odgovara uvek istim, utvrđenim rečenicama od kojih je poslednja: »U mojoj ruci lijek, a u božjoj zdravlje.« Time se prekida svaki dalji razgovor i stavlja do znanja mušteriji da stvar treba uzeti i platiti ili »poljubiti pa ostaviti«.

— Ama, uzeću, ja šta ću nego uzeti; otrova bih uzeo — vajka se bolesnik kome je isto toliko do jadanja i razgovora koliko i do leka.

Ali Mordo je neumoljiv. Zamotava lek u mavi ćage, meće pred bolesnika, i već prihvata neki sitni posao koji je napustio maločas kad se mušterija pojavila.

Pazarnim danom iskupi se pred Mordinim dućanom gomila seljaka i seljanki. Jedno sedi na ćepenku i šapuće sa Mordom a ostali stoje na ulici i čekaju. Traže lek ili donose trave na prodaju, tiho razgovaraju, pogađaju se, objašnjavaju, odlaze i vraćaju. Samo Mordo ostaje na svom mestu, nepomičan, hladan i ćutljiv.

Naročito su glasne i izbirljive postarije seljanke koje traže naočare. Najpre pričaju dugo kako su još doskora mogle da udenu konac u najtanju iglu a kako je od zimus, od nekog nazeba, šta li, počelo da im se magli pred očima pa i pletivo teško razaznaju. Mordo posmatra ženu u četrdesetim godinama, kod koje počinje prirodno da slabi vid, procenjuje širinu lica i debljinu nosa, vadi iz crne okrugle kutije naočare sa limenim okvirom i meće ih seljanki na oči. Žena gleda najpre svoje ruke, okrećući dlan pa nadlanicu, pa onda klupko vunice koje joj dodaje Mordo i pita je: »Vidiš? Ne vidiš?« I to kroz zube, štedeći zvuk.

— Vidim, vidim lijepo: vunica, ama daleko nekako, ko da je u dnu čaršije — kaže seljanka sa oklevanjem.

Mordo vadi druge naočare i pita je: »Bolje?« štedeći ostale reči.

— I jeste bolje i nije. Sad mi neka magla izlazi pred oči, ko dim, ko nešto ...

Mordo mirno vadi treću vrstu naočara, i to su poslednje. Na njih treba seljanka da progleda i da ih kupi ili da »poljubi pa ostavi«. Ni za ljubav ni za pare daljeg razgovora sa Mordom ne može biti.

Dolazi drugi pacijent, koščat, omršao i ubledeo seljak sa planine, iz sela Paklareva. Mordo ga pita svojim nečujnim glasom i španskim naglaskom šta ga boli.

— Na ožičici mi nešto ko žeravka, tebi na zdravlje, pa boli, boli... — kaže seljak, pokazujući prstom na sredinu grudi, i hteo bi da još nekoliko puta kaže da ga boli, ali ga Mordo prekida suvo i ubedljivo.

— Tude nema ništa, tude ga ne može boli.

Seljak uverava da ga upravo tu boli. ali ipak pomiče prst malo udesno.

— Ama, boli me ... Kako ću ti kazati? Boli, evo 'vako. Tu počne, pa hoda bol, da prostiš sve hoda ...

Najposle, popusti bolesnik malo, Mordo malo, i sporazumeju se o mestu na kome bol manje-više stalno boravi. Tada ga Mordo kratko i poslovno pita ima li rutvice u bašti i naređuje mu da stuče tu travu u čanku, da doda malo meda, da sve to pospe praškom koji će mu on dati, da od tog svalja među dlanovima tri kuglice i proguta pre izlaska sunca.

— Tako svakog jutra za osam dana, od petka do petka. I proći će bol i bolest. Daj dva groša. I beri ćatversim!

Seljak, koji je dotle širio oči i micao usnama, trudeći se da zapamti uputstvo, zaboravlja odjednom sve pa i bol zbog kojeg je došao i hvata se za mesto gde mu je prtena kesa s parama. Počinje teško vađenje, uz uzdisanje i oklevanje, drešenje, brojanje, i najposle bolno plaćanje.

I opet Mordo sedi, nepomičan i sitan, nadnesen nad novom mušterijom, a seljak napušta sporo čaršiju i ivicom potoka odlazi u svoje visoko selo Paklarevo. Sa jedne strane grudi bol koji ne popušta, sa druge strane, u džepu, Mordin prašak, zamotan u modru hartiju. A u celom biću razliven, kao neki drugi, odvojeni bol, bol od žaljenja za parama, koje mu izgledaju bačene, od neverice i bojazni da nije prevaren. Tako ide pravo ka sunčevom zalasku, potpuno odsutan i pogružen, jer nema stvoreni koje je tako žalosno i zbunjeno kao seljak koji boluje.

Ima ipak jedan posetilac sa kojim Mordo duže i prisnije razgovara i sa kojim ne žali da izgubi koji minut i poneku reč više. To je fra Luka Dafinić, poznatiji pod imenom likar. Još sa Mordinim ocem Davidom fra Luka je radio i dobro živeo, a ima dvadeset godina da je nerazdvojan prijatelj i esnaflija sa Mordom. (I kad je, kao mlađi, služio po župama, on je dolazio kad god je mogao u Travnik i tu je prvo navraćao Mordi u dućan pa tek onda odlazio župniku u Dolac.) I travnička čaršija je odavno navikla da vidi Mordu i fra-Luku, kako, uneseni jedan drugom u lice, šapuću nešto ili razgledaju trave i lekove.

Fra Luka je rodom iz Zenice, ali je kao dete došao u gučegorski manastir, kad su svi njegovi poumirali od kuge. Tu je sa kratkim prekidima vek svoj proveo među lekovima i lekarskim knjigama i spravama. Čelija mu je puna lončića, čupova i kutija, a po zidovima i na šišetu povešane u kesicama ili snopovima suve trave, grančice i korenje. U prozoru veliki sud sa pijavicama u bistroj vodi, i drugi, manji, sa akrepima u zejtinu. Pored sećije, pokrivene starim ćilimom, progorelim, pokapanim i iskrpljenim, stoji zemljana mangala; na njoj uvek vri lončić sa travama. U ćoškovima i po rafovima komadi retkog drveta, sitno i krupno kamenje, životinjske kože i rogov.

I pored svega toga, ćelija je uvek čista, provetrena, prijatna i miriše ponajčešće na smrekovu bobu ili čaj od nane.

Na zidu tri slike. Hipokrat, sveti Alojzije Gonzaga i lik nepoznatog viteza u oklopu, sa vizirom i velikom perjanicom na glavi. Otkud ta slika u fra-Luke i šta će mu, to nikad niko nije mogao doznati. Jednom, kad su Turci vršili pregled manastira i, ne našavši ništa čemu bi mogli zameriti, zapeli za tu sliku, rečeno im je da je to lik nekog sultana. Povala se raspra da li to može i sme da bude da se sultani slikaju, a kako je slika bila već potpuno izbleдела i Turci neuki, na tom je i ostalo. Ove slike vise tu već više od polovine ljudskog veka i kako nikad nisu bile mnogo jasne, izbledele su s vremenom potpuno, tako da sveti Alojzije liči na Hipokrata a Hipokrat na »sultana«, a »sultan«, u slaboj štampi, na mekoj jevtinoj hartiji, ne liči više ni na šta i jedini je fra Luka koji mu tačno razaznaje sablju i šlem i uvek jasno vidi njegov borben pogled od pre pedeset godina.

Još kao sasvim mlad bogoslov fra Luka je pokazivao volje i dara za lekarsko zvanje. Videći to i znajući kolika je potreba u narodu i kod fratara za dobrim i vešt看 lekaresm, tadašnje starešine poslaše mladića na medicinsku školu u Padovu. Ali već iduće godine, kod prve promene, nađe novo, Luku a suviše mnogo za Red, i vrati ga u Bosnu. Kad treće godine bi izabrano ponovo ranije stareprotivničko, starešinstvo da je to nezgodno za frašinstvo, ono posla po drugi put mladog fratra u Padovu da završi »likarske nauke«. Ali posle godinu dana dođe opet ona protivna strana na upravu, poništi sve što je ranije rađeno i, među ostalim, vrati za inat i fra-Luku opet iz Padove u Guču Goru.

Sa ono znanja što je sakupio i knjiga koje je uspeo da nabavi, nastanio se tada fra Luka u ovoj ćeliji i nastavio da sa strašću proučava i sakuplja lekove i s ljubavlju da leči ljude. Ta strast ga nije nikad napuštala i ta ljubav nije nikad hladnela.

Sve je red i mir u toj ćeliji po kojoj se nećujno kreće visoki, kratkovidi i mršavi likar. Fra-Lukina mršavost je bila poslovična u celoj Provinciji. (»Dvije stvari ni najučenija ulema ne zna. na čemu zemlja stoji i o čem habit na fra-Luki visi.«) Na tom visokom i mršavom telu stajala je, uspravna i živa. lepa glava sa modrim očima nekud zanesena i malko odsutna pogleda, sa tankim vencem bele kose na pravilnoj lobanji, sa finom rumenkastom kožom ispod koje su se videli plavi i razgranati krvni sudovi. Ostao je živ i pokretan sve do pod starost. »Taj ne hoda, nego sijeва kao sablja« — govorio je za njega jedan od gvardijana. I zaista, taj čovek nasmejanog pogleda i živih nećujnih pokreta nije nikad mirovao. Njegovi isprani i sasušeni dugački prsti preturali su povazdan bezbrojne sitne predmete, strugali, kuckali, lepili, vezivali, beležili i ututkavali po sanducima i rafovima. Jer, za fra-Luku ništa nije bilo beznačajno, suvišno i nepotrebno. Pod tim mršavim prstima i pred njegovim nasmejanim, kratkovidim očima sve je oživljavalo, govorilo i tražilo svoje mesto među lekovima ili bar među potrebnim ili neobičnim stvarima.

Posmatrajući iz dana u dan, iz godine u godinu, trave, rude i živa bića oko sebe i njihove promene i kretanja, fra Luka je sve jasnije otkrivao da u svetu, ovakvom kakvog ga mi vidimo, postoji samo dvoje: rasteenje i opadanje, i to usko i nerazmrsivo povezani, večito i svuda u pokretu. Sve pojave oko nas samo su izdvojene faze te beskrajne, složene i večne plime i oseke, samo fikcije, prolazni trenuci koje mi proizvoljno izdvajamo, označavamo i nazivamo utvrđenim imenima, kao što su zdravlje, bolest i umiranje. A sve to, naravno, ne postoji. Postoje samo rasteenje i opadanje, u raznim stanjima i pod raznim vidovima. I sva je lekarska veština; upoznavati, hvatati i iskorišćavati snage koje idu u pravcu rasteenja »kao mornar vjetrove«, a izbegavati i odstranjivati sve one koje služe opadanju. Onde gde čovek uspe da uhvati tu snagu, ozdravlja se i plovi dalje; onde gde to ne pođe za rukom, tone se prosto i nezadržljivo; a u velikom i nevidljivom knjigovodstvu rasteenja i opadanja prenosi se jedna snaga sa prve strane na drugu.

To je njegova slika sveta u velikom; u pojedinostima ona je, naravno, mnogo teža i složena. Svako živo biće, svaka biljka, svaka bolest, svako doba godine, svaki dan i svaki minut imaju opet svoje rasteenje i svoje opadanje. I sve je to uklopljeno jedno u drugo,

povezano nejasnim, bezbrojnim vezama, i sve to radi i previre, treperi i struji, danju i noću, duboko pod zemljom, svuda na njoj i visoko u vazduhu, do planeta, a sve po jedinom, dvogubom zakonu rastenja i opadanja, koji je tako teško shvatiti i pratiti.

Fra Luka se celoga veka topio u sebi od zanosa pred svojom vizijom sveta i savršenom harmonijom koja se samo naslućuje, kojom čovek uspeva na mahove da se posluži, ali nikad ne može njome da zavlada. Šta može čovek kao on, kome je sve to otkriveno i kome je dano da radi na nedoglednom i beznadnom poslu: da ispituje lekove i leči bolesti, prema božjem dopuštenju? Šta pre da zagrabi i upamti iz te slike koja čas blesne pred njim, jasna, razumljiva i bliska, nadohvat ruke, a čas potamni i zavijori kao bezumna vejavica u neprozirnoj noći? Kako da se snađe u tom svetlomrcanju, u tom prividnom haosu ispreturanih i izukrštanih međusobnih uticaja i slepih snaga i stihija? Kako da pohvata bar neke, najkrupnije konce i poveže posledice sa uzrocima?

To je fra-Lukina jedina briga i glavna misao, pored redovničkih i misničkih dužnosti. Zato je on tako zanesen i odsutan, mršav i tanak kao zategnuta žica. I zato se on tako strasno baca na travku i na bolesnika, ma gde bili, ma kako izgledali i ma kojim se imenom zvali.

Fra Luka je tvrdo verovao da se u prirodi nalazi onoliko lekovitih snaga koliko bolesti ima među ljudima i životinjama. I jedno se sa drugim tačno podudara u dram i u nokat. To su veliki računi kojima nema rešenja ni mere, ali isto tako ne može biti sumnje da su tačni, bez ostatka, tamo negde na nedoglednom kraju. A te lekovite snage nalaze se, kako su stari učili, »in herbis, in verbis et in lapidibus«.1 U sebi, fra Luka je smelo verovao, iako to nije ni sam sebi priznavao, da se svaka zla promena na ljudskom telu da suzbiti, bar u teoriji, jer bolest i njen lek nastaju i žive istovremeno, iako daleko, često nedostižno daleko jedno od drugog. Ako lekar uspe da ih dovede u vezu, bolest ustukne, ako mu to ne pođe za rukom, onda preovlada i razori organizam na kome se pojavila. Svi neuspesi i sva razočaranja nisu mogli pokolebati to potajno verovanje. Sa tim prećutnim verovanjem u sebi, fra Luka je pristupao svakom leku i svakom bolesniku. Istinabog, on je toj svojoj neobjašnjivoj veri pomagao i sam time što je, kao i mnogi lekari, svakog neizlečenog ili umrlog bolesnika zaboravljao brzo i nepovratno, a svaki uspeo slučaj lečenja pamti i pedeset godina unatrag.

Takav je bio fra Luka Dafinić, likar. To je bio oduševljen i nepopravljiv prijatelj bolesnog dela čovečanstva i imao je za prijatelja celu prirodu, a samo dva protivnika; fratre i miševе.

To sa fratrima, to je bila stara i dugačka priča. Smenjivali su se naraštaji i umnogome se razlikovali jedan od drugoga, ali u jednom su bili složni: u potcenjivanju i osuđivanju fra-Lukine lekarske veštine. Otkako su ga kao đaka slali u Padovu i vraćali, pa opet slali i opet vraćali, on je potpuno i zauvek izgubio svaku nadu da kod svoje sabraće nađe nekog razumevanja ili pomoći. Nekad je gvardijan fra Martin Dembić, vulgo Dembo, ovako pričao o fra-Lukinoj slozi sa fratrima:

— Vidiš ovoga našeg likara? I kad sa fratrima Boga moli, u koru, on ne misli isto što i oni. Dok izgovaraju istu molitvu, fra Luka misli: Urazumi, Bože, i umekšaj ovu moju zlu braću, da mi ne smetaju na svakom koraku u mom dobrom i korisnom poslu. Ili, ako ne možeš to, jer ja znam šta je fratarska tvrda glava i za božju ruku, onda bar naoružaj mene svetim strpljenjem da ih bez mržnje i zle riječi mogu podnijeti ovakve kakvi su i da im u bolesti pomognem mojom vještinom koju preziru i osuđuju. — A fratri opet moleći se misle: Bože, prosvijetli pamet ovom našem fra-Luki, izliječi ga od njegove teške bolesti, od liječenja i Lijekova. Neka su proste sve boljke koje šalješ (jer, od nečega valja umrijeti!), samo nam skini s vrata ovoga što hoće da nas liječi od njih.

Uopšte, fra Luka je za Dembu, koji je bio duhovit, snažan i nemilosrdno podrugljiv, ali dobar starešina i savršen redovnik, predstavljao dugo godina predmet beskrajnih priča i šala.

Pa ipak je Dembo dočekaao, kao i toliki drugi, da umre na fra-Lukinim rukama. Istina da se on i tada, mršteći se od bolova, smeškao i u isto vreme teško dišući govorio okupljenim fratrima:

— Braćo, u redu su svi manastirski računi, i veresija i gotovina. Vikar sve zna potanko. A sad halalite i pomenite me u molitvama. I znajte da mi dvije stvari dohakaše: moja zaduha i moj likar.

Tako se Dembo šalio i u šali preterivao do smrti.

Samo, sve je to bilo davno, »za Dembina vakt« , kad je fra Luka bio mlađi i žustriji i dok su još živeli njegovi vršnjaci od kojih danas gotovo nikog više u životu nema, jer je on uzeo osamdeset i prvu godinu od Svetog Ive letnjeg. Odavno je fra Luka oprostio fratrima što ga nisu duže podržali u Padovi, što mu nikad nisu davali koliko mu treba za knjige i opite, a i oni su s vremenom prestali da ga toliko zadirkuju zbog njegovog neobičnog načina života, njegove lekarske strasti i njegovog drugovanja sa Mordom Atijasom. Fra Luka je i sada odlazio u Travnik, sedeo sa Mordom na ćepenk i menjao podatke i iskustva, trampljivao trave i korenje za sumpor ili džehenemtaš, jer niko nije umeo osušiti lipov cvet ni sačuvati ivu travu, kantarion i kunicu kao fra Luka. Ali fratri su već odavno bili navikli na to »prijateljstvo između Starog i Novog zavjeta«.

I ono zbog čega je nekad najviše dolazilo do sukoba sa fratrima, posećivanje i lečenje bolesnika izvan manastira, bilo je sada svedeno na manju meru. Nekat je to bilo izvor stalnih nezgoda po manastir i jedini razlog ozbiljnih sukoba između fra-Luke i manastirskih starešina. Nije fra Luka ni tada tražio bolesnike među svetovnom čeljadi, pogotovu ne među Turcima, ali su Turci tražili njega, ponekad ga pozivali i molili a još češće naređivali i sa zaptijama ga odvodili kod bolesnika. Od tih fra-Lukinih poseta imali su i on sam i njegov manastir mnogo glavobolje, štete i nepritika. Dešavalo se da ga zovu i preklinju da leci nekog bolesnog Turčina ili Turkinju, pa posle tuže i njega i manastir što je bolesniku krenulo nagore ili što je umro. A i kad je lečenje uspevalo i rodbina, zadovoljna, darivala fra-Luku, nalazili su se zlomisleni i lakomi Turci i optuživali ga što je zalazio u turske kuće. Svedoci bi uvek dokazali da je fratar bio zvan i da je po dobrom i poštenom poslu dolazio, ali dok se to dokaže i ispravi i dok dava legne, manastir ima i muke i straha i troška. Stoga fratri nisu puštali fra Luku da ide i leči u turskoj kući dok ta kuća ne izvadi od vlasti muraselu u kojoj jasno piše da ga od svoje volje zovu i da vlast nema ništa protiv toga.

Pa i sa svim tim nije uvek išlo bez muke i nezgode. Bilo je slučajeva, i dosta, gde je lečenje uspevalo i gde su ljudi duševni i zahvalni obasipali hvalama i darovima i fra-Luku i manastir.

Jedan beg, od onih sitnijih, seoskih begova, ali srčan i uticajan čovek, kome je fra Luka izlečio zapuštenu ranu pod kolenom, govorio je fratru kad god bi ga video:

— Ja kad na noge stanem, u jutru, ja tebe pomenem, prvog poslije Boga.

I dok god je živio, taj beg je branio manastir i fratre i bivao im, kad je trebalo, jamac i svedok.

Jedan imućni Turčin iz Turbeta, kome je fra Luka spasao ženu, nije nikom ništa govorio (jer o ženama se ne govori), ali je svake godine, iza Gospojine, slao manastiru po dve oke meda i ovčju kožu, sa porukom: »da se preda onom rubanu što liječi bolesne«.

Ali bilo je i obrnutih slučajeva crne nezahvalnosti i đavolske pakosti. U manastiru se dugo pamtio slučaj sa jednom nevestom Mustaj-bega Miralema. Naišla neka muka na mladu ženu pa nigde sebi mesta ne može da nađe, nego cikti i lomi se i škripi zubima danju i noću, ili opet danima leži, nepomična, i nema, neće nikog da pogleda, ništa da okusi. Ukućani su sve činili što im je ko savetovao. ali ništa nije pomagalo, ni vračare ni hodže ni zapisi. A žena kopni iz dana u dan. Najposle sam svekar, stari Miralem, posla u manastir po fratra likara.

Kad je fra Luka stigao, žena je bila već drugi dan u stanju potpune klonulosti, sva zgrčena, i niko je nije mogao krenuti iz njenog mračnog ćutanja. Najpre nije htela da okrene glavu. Ali u jednom trenutku rasklopivši samo malo očne kapke, ugledala je teške fratarske sandale, pa kraj od habita i beli konopac kojim se fratri opasuju, a zatim je pošla polako i mrzovoljno pogledom uz fra-Luku, onako mršavog i dugačkog, i trebalo joj je dugo dok je došla do njegove sede glave i susrela njegov modar i nasmejan pogled. Tada odjednom žena prasnu u smeh, neočekivan, luđački, i bez kraja. Fratar je uzalud umirivao rečima i pokretima. Izlazeći iz Miralemovih konaka mogao je još da čuje za sobom njen strahovit smeh, kako odjekuje iz alvata.

A već sutradan odveli su sejmeni fra-Luku okovana u zatvor. Gvardijanu je odmah rečeno; tuži ga stari Miralem da mu je bacio sihre na snahu i evo već drugi dan kako se mladica smeje bez prestanka i diže kuću na sebi. Gvardijan je dokazivao da to ne može biti, da je lekareva dužnost da izleči, ako može, ali da njima sihri i vradžbine nisu u zakonu. Uzalud je u isto vreme delio i levo i desno, nekom pletu, nekom dve. Rečeno mu je samo da stvar sa likarem stoji vrlo rdavo, jer je snaha pričala da joj je fratar kriomice dao da popije »nešto crno i gusto kao kolomaz« i udario je dvaput velikim krstom po čelu i da otada ne može da zaustavi taj smeh koji je neprestano muči.

I kad je sve izgledalo tako teško i beznadno, odjednom je fra Luka raskovan i pušten kao da ništa nije bilo. Izgleda da se četvrtog dana nevesta odjednom umirila a zatim udarila u tih, silan plač. Sazvala je svekra i čoveka i izjavila da je fratra potvorila u trenucima svoga bezumlja, priznala je da joj on nije uopšte davao lekove i da nije imao krsta pri sebi, nego je samo raširio ruke nad njom i Boga molio po svom zakonu, a njoj je sada od toga lakše.

Tako je stvar legla. Samo su fratri još dugo posle toga bili ogorčeni na fra-Luku. Fra Mijo Kovačević, koji je tada bio gvardijan i imao najviše trke i brige oko fra-Lukinog slučaja, rekao mu je posle, u refektoriji, pred svima:

— Vala, fra Luka, slušaj: ili mi se skidaj s vrata sa tvojim mahnitim balinkušama. ili ja da bježim u šumu a ti, evo, uzmi pa budi i likar i gvardijan. Jer, ovako ne može.

I nudi mu gnevno i ozbiljno ključeve.

Ipak sve se smirilo i zaboravilo. Samo je ostalo što je gvardijan upisao u manastirske tefter globa i izdataka.

Na 11. januara dođe mubašir jedekile s bujruntijom da je fra Luka Dafinić, hećim (u zao čas ga se zahećimio!) dao Miralemovoj snahi štetne hapove ... I štetovasmo, što kadiji, što eminu groša 148.

Ali ni u docnijim godinama nije bilo bez teškoća zbog fra-Lukinog lečenja. U manastiru se to zaboravljalo, ali je pamtio tefter globa i izdataka na mito, u kom su ostale mnoge zabeleške o fra-Luki.

Što je fra Luka liječio

Turčina-----groša 48.

Zbog likara-----groša 20.

Tu je negde bio, najposle, zabeležen i broj i datum naredbe kojom starešinstvo u svakom slučaju zabranjuje »nad kakvim Turčinom ili Turkinjom Boga moliti ili kakve likarije davati«, pa ma imali za to i muraselu turskh vlasti. Ali odmah posle toga zabeležena je opet nova globa:

Što je fra Luka liječio

globe groša 70.

I tako je išlo redom, iz godine u godinu.

Za vreme dugog fra-Lukina veka dvaput je kuga arala po Travniku. Svet je bolovao, umirao, bežao u planine. Čaršija se zatvarala i mnoge kuće zauvek opustele. Popuštale su veze među najbližima, padali su obzdri. U oba hastaluka fra Luka se pokazao velik i neustrašljiv kao lekar i kao redovnik. Obilazio je okužene mahale, bolesne, ispovedao i pričešćivao one koji su za umiranje, sahranjivao mrtve, pomagao i savetovao one koji bi preboleli. — To su mu i fratri priznavali i to mu je kod Turaka utvrdilo ugled i glas lekara.

Ali, ko je duga veka taj nadživi sve pa i svoje zasluge. Posle boleština i nesreća dolazile su mirne i dobre godine, sve se menjalo i zaboravljalo, popuštalo i bledilo. A u svemu tome, u uspesima i nedaćama, u hvalama i grdnjama, napastima i pobedama, jedino je fra Luka ostajao isti, nepromenjen i nepokolebljiv, sa svojim odsutnim pogledom, tankim osmejkom i munjevitim pokretima, sa svojom verom u tajanstveni odnos između lekova i bolesti. Ne znajući drugog života osim lekova i rada oko lekova, za njega je sve u svetu imalo svoje mesto i svoje opravdanje: i bolest i šteta, i gvardijanova srdžba, i nesporazumi i potvore. Pa i sam haps, na kraju krajeva, neka je blagosloven. samo da nije onog neprijatnog gvožđa na nogama i da nema stalne brige da mu se tamo u manastiru ne ukvare lekovi i ne pocrkaju pijavice, da mu fratri ne ispreturaju i ne pobacaju snopove i zavežljaje.

A te svoje »velike protivnike«, fratre, na koje bi u sebi ponekad i samo trenutno zažalio, fra Luka je lečio i negovao predano i duševno, kad bi se razboleli, savetovao ih i brinuo o njima dok su zdravi. Čim bi se neki od njih malo zakašljao, fra Luka je pristavljao na svojoj mangali lončić sa travama i nosio mu lično vruć i mirisan čaj u ćeliju i nagonio ga da pije. Bilo je nabusitih fratar, osobenjaka, mrzovoljnih i ravnodušnih, »starih ujaka koji nisu hteli da čuju za lekove i likara. koji su ga terali iz ćelije ili se podsmevali njemu i njegovom lečenju, ali fra Luka se nije dao zbuniti ni odvratiti. Prelazio je preko šala i uvreda, kao da ih ne čuje i uporno je tražio od bolesnih fratar da se leče i čuvaju, molio ih, nagovarao i mitio da uzmu lek koji je on s mukom spremao i često sa troškom nabavljao.

Bio je tako jedan od tih starih »ujaka« koji je voleo rakiju više nego što starešine dopuštaju i nego što je za telesno zdravlje i duhovni napredak dobro i korisno. Starac je bolovao od jetre, ali piće nije ostavljao. Fra Luka, koji je u svojim zabeleškama imao i lek pod naslovom »da omrzne čovjeku piće«, lečio je starog fratra s mukom i bez uspeha. Svaki dan se ponavljao između njih isti razgovor.

— Prođi se ti, fra Luka, mene i gledaj one koji hoće da se liječe i kojima ima lijeka — gundao je ujak.

— Ajde, bolan, beri pamet! Svakom ima pomoći. Za svakoga zemlja lijek krije.

I fra Luka je sedeo kraj starog, bolesnog i mrzovoljnog ujaka, koji nikad, ni onda kad je zdraviji bio, nije mario knjigu ni nauku, donosio mu knjige i dokazivao nadugo i naširoko kakva su bogatstva zemlje i kolika je njena milost prema čoveku.

— Znaš li ti da je Plinije nazivao zemlju »benigna, mitis, indulgens, ususque mortalium semper ancilla«⁹ i da je pisao: »Illa medicas fundit herbas. et semper homini parturit.«¹⁰ Vidiš, to Plinije kaže! A ti jednako; Nema za mene lijeka. Ima ga i moramo ga naći.

Starac se samo sa dosadom mrštio i odmahivao rukom na lekove i na Plinija, ali fra Luka se nije dao smesti ni zaustaviti.

A kad ga nije mogao izlečiti svojim lekom ni umiriti citatima, on mu je potajno i pod vidom leka donosio pomalo rakije, koju mu je gvardijan potpuno uskraćivao, i bar tako olakšavao muku.

⁹ Dobričina, blaga, strpljiva i uvek ljudima na usluzi.

¹⁰ Ona proizvodi lekovite trave i stalno rađa za čoveka.

Ali fra Luka nije brinuo samo za braću koja su bila u manastiru. Za one koji su bili rastureni po župama on je ispisivao svojim sitnim rukopisom žute tabake i prošivao u tanke sveščice. Te knjižice, zvane likaruše, prepisivane su dalje i širene po selima i parohijama. U njima su bili azbučnim redom popisani narodni lekovi, pomešani sa uputstvima iz higijene, praznovericama i korisnim savetima iz domaćinstva. Na primer, kako se čisti habit pokapan voskom od svece ili kako se popravljala naciklo vino. Tu je pored leka za žuticu i za »groznicu koja ne dolazi od žuči«, bilo zapisano, po italijanskim izvorima, »kako majstori vade rude u Indijama i ostalim mestima« ili »kako se pravi vino, rečeno vermut, koje je dobro za pokripljenje utrobe«. Sve što je fra Luka u toku godina sakupio znanja i podataka, od drevnih *Compositiones medicamentorum*¹¹ pa do bapskih i Mordinih lekova, bilo je sadržano u tim sveskama. Pa i tu je fra Luka nailazio na neblagodarnost svoje braće i na mnoga razočaranja. Jedini su nesavesno prepisivali, drugi su iz neznanja ili nepažnje kvarili ili ispuštali pojedine reči i čitave rečenice, treći su kod pojedinih recepata stavljali podrugljive primedbe o lekovima pa i o samom likaru. Ali fra Luka se i sam smejao tim primedbama, kad bi na njih naišao, tešeći se: da ovaj njegov trud oko likaruša ipak više koristi narodu i fratriba nego što njega vređa i boli nepažnja i nerazumevanje njegove braće.

Još je jedna druga, bezazlenija stvar smetala fra-Luki u njegovom radu. To su bili, kao što smo napred kazali, miševi. U staroj i glomaznoj manastirskoj zgradi bilo je zaista mnogo miševa. Fratri su tvrdili da je fra-Lukina ćelija koja liči na Mordinu apoteku u Travniku, sa svojim mastima i svakojakim melemima i lekovima glavni razlog što se miševi kupe u zgradi. A fra Luka se opet žalio da su se zbog starosti zgrade i nereda po ćelijama zakotili miševi koji mu upropašćuju lekove i protiv kojih se uzalud bori. Borba sa miševima postala je s vremenom njegova nevina manija. Zalio se i vajkao više nego što su mu stvarno činili štetu. Zaključavao je od njih predmete i vešao na tavanicu lekove, dovijao se svakojako i nadmudrivao sa svojim nevidljivim protivnicima. Maštao je o jednoj velikoj metalnoj kutiji u kojoj bi sve vrednije stvari mogao da drži i pod ključem i potpuno zaštićene od miševa, ali nije imao hrabrosti ni da pomene pred fratriba ili gvardijanom takvu kupovinu i toliki trošak. Nije mogao da prežali kad bi mu miševi zaista pojeli zečje salo, pažljivo spremljeno i isprano u nekoliko voda.

U ćeliji je držao uvek dve mišolovke, jednu veliku i jednu malu. Pažljivo ih je zapinjao svako veče i vešao u njih krajičak od pršute ili ostatak od lojanice iz čiraka. I obično je sutra, u zoru, kad se dizao da ide u kor na molitvu, nalazio obe mišolovke zapete i prazne, a loj i pršutu pojedene. Ali kad bi se desilo da se miš zaista uhvati, probudila bi ga lupa kapka na mišolovci i on bi ustajao, obilazio oko uplašenog miša, pretio mu prstom i glavom.

— Ahaaa! Sta ćeš sad, kukavče? Hoćeš u štetu, je li? Eto ti sad!

Onda bi, onako bos i samo ogrnut habitom, uzeo pažljivo mišolovku i izneo je na dugačku divananu, do samih basamaka, otvorio vratašca na njoj i šapatom podviknuo:

— Izlazi, rsuze! Ajde, aj-dee!

Zbunjen miš bi strčao niz ono nekoliko stepenica, pa pravo preko kaldrme, i nestao u kamari drva koja je tu stajala u svako doba godine.

Fratri su znali za ovaj fra-Lukin način hvatanja miševa, zadirkivali ga često i govorili da likar »godinama sve istog miša lovi i pušta«. To je fra Luka odlučno poricao i opširno dokazivao kako ih on uhvati po nekoliko preko godine, velikih, malih, srednjih.

— Ama, ja sam čuo — kaže mu jedan od staraca — da ti, kad puštaš miša, otvoriš kapak i kažeš: »Ajde, izlazi i trči u gvardijanovu sobu. Bježi!«

— Nuto napasnika! Nuto, šta izmišlja! — smeje se i brani fra Luka.

¹¹ Zbirka lekova.

— Ne izmišljam ja, hećim-efendija, nego su te čuli oni koji tumaraju noću po divanani kao i ti.

— Ajde, napasniče, ajde prođi se!

Ali odmah prihvataju drugi.

— Ja bih, brate, njega, kad ga uhvatim, potopio zajedno sa mišolovkom u vrelu vodu, pa da ga vidim onda hoće li opet doći — kaže jedan mlađi fratar namerno.

To uvek neobično uzbudi fra-Luku.

— Ajde, jadan, beri pamet. Kakva vrela voda? Jesi li ti kršten? — otresa se na njega likar.

I još pola sata docnije, posle drugih šala i razgovora, on se obrecne na onoga mladića:

— Hm, vrelu vodu? Vidi ti njega! Božje stvorenje u vrelu vodu!

Tako se fra Luka Dafinić nosio sa svojim velikim i malim protivnicima i tako ih je lečio, hranio i branio. Tako mu je prolazio dugi i srećni vek.

Četvrti lekar koji se za vreme bolovanja Davilovog sina našao u Konzulatu bio je Đovani Mario Kolonja, titularni lekar Austrijskog generalnog konzulata.

Sad se vidi da smo se prevarili kad smo tvrdili da se od sve četvorice travničkih lekara najmanje može kazati o Mordi Atijasu. U stvari, isto tako malo može da se kaže o Kolonji kao i o Mordi. Samo o Mordi stoga što nije ništa govorio a o Kolonji stoga što je suviše govorio i što se ono što je govorio neprestano menjalo.

To je bio čovek neodređenih godina, neodređenog porekla, narodnosti i rase, neodređenih verovanja i pogleda i isto tako neodređenog znanja i iskustva. Uopšte, na celom čoveku nije ostajalo mnogo šta što bi se dalo jasnije odrediti.

Po njegovom kazivanju bio je rodom sa ostrva Kefalonije, gde mu je otac bio čuven lekar. Otac mu je bio Mlečanin, ali rođen u Epiru, a majka poreklom Dalmatinka. Detinjstvo je proveo kod deda u Grčkoj a mladost u Italiji, gde je studirao medicinu. Vek je proveo na Levantu, u turskoj i austrijskoj službi.

Bio je visok ali neobično mršav; išao je pognut i savijen u svima zglobovima, tako da je mogao svakog trenutka, kao na oprugama, da se skрати i savije ili rasklopi i izduži; i to je pri razgovoru neprestano i činio, čas manje čas više. Na tom dugačkom telu pravilna glava, uvek nemirna, gotovo potpuno ćelava, sa nekoliko dugih pramenova, kudeljaste, mrtve kose. Lice obrijano, oči krupne, smeđe i uvek neprirodno sjajne ispod neobično gustih sedih obrva. U velikim ustima retki, žuti i krupni zubi koji se pri govoru klata. Ne samo izraz lica nego ceo izgled toga čoveka menjao se bez prestanka, i to potpuno i neverovatno. U toku jednog razgovora on je mogao po nekoliko puta da iz osnova promeni izgled. Ispod maske nemoćnog starca probijala je na mahove — opet druga maska' — slika snažnog, pribranog čoveka srednjih godina ili — treća maska! — lik prpošnog, nemirnog, izđikalog mladića kom odelo kraća, koji ne zna šta bi sa rukama i nogama ni kuda će sa pogledom. Izrazito lice bilo je uvek u pokretu i odavalo grozničavo brzu igru mozga. Potištenost, zamišljenost, ogorčenje, iskreno oduševljenje, naivan zanos, nepomućena, vedra radost, smenjivali su se brzo i neočekivano na tom pravilnom i neobično pokretljivom licu. Uporedo s tim, njegova velika usta sa malobrojnim i nesigurnim zubima sipala su reči, dažd od reči, bogatih, teških, ljutih, smelih, ljubaznih, slatkih, zanosnih reči. I to na italijanskom, turskom, novogrčkom, francuskom, latinskom i »ilirskom« jeziku. Sa istom lakoćom sa kojom je menjao izraz lica i pokrete, Kolonja je prelazio sa jednog jezika na drugi, mešao i pozajmljivao reči i čitave rečenice. U stvari, dobro je poznavao samo italijanski jezik.

Ni svoje ime nije pisao uvek jednako, nego u raznim prilikama i raznim epohama svoga života različno, već prema tome u čijoj je službi bio i kakav je posao radio: naučni, politički

ili književni. Giovanni Mario Cologna, Gian Colonia, Joanes Colonis Epirota, Bartolo cavagliere d'Epiro, dottore illyrico. Još češće i dublje menjala se sadržina onoga što je radio i tvrdio pod tim raznim imenima. Po svojim osnovnim ubedenjima Kolonja je bio čovek savremenih shvatanja, »filozof«, slobodan i kritičan duh, lišen svih predrasuda. Ali to ga nije sprečavalo da proučava verski život ne samo raznih hrišćanskih crkava nego i islamskih i drugih istočnjačkih sekta i verovanja. A proučavati značilo je za njega poistovetiti se za izvesno vreme sa predmetom proučavanja, oduševiti se za njega, usvojiti ga bar trenutno kao svoje jedino i isključivo verovanje i odbaciti sve što je ranije verovao i čime se dotle oduševljavao. Njegov duh je bio po svemu izuzetan, sposoban za neobične zaletе, ali sačinjen od elemenata koji se lako jedine sa okolinom i nose u sebi stalnu težnju da se vežu i poistovećuju sa onim što ih okružuje.

Taj skeptik i filozof imao je nastupe verskog zanosa i vremena praktične pobožnosti. Tada je odlazio do manastira Guče Gore, dosađivao fratri, tražio da sa njima vrši duhovne vežbe i nalazio da u njih nema dovoljno revnosti ni teološkog znanja ni pobožnog žara. Gučegorski redovnici, istinski pobožni, ali jednostavni i tvrdi ljudi, imali su, kao i svi bosanski fratri, urođenu odvratnost prema preteranim bogomoljcima, egzaltiranim vemicima i svima koji se vešaju za božje skute i ližu ploče pred oltarom. Stari ujac i su se rogušili i gundali, a jedan od njih je ostavio i zabeleženo koliko im je sumnjiv i nezgodan bio ovaj belosvetki doktor »koji se kazuje veliki zakona katoličkanskoga oblužitelj, misu svako jutro slušajući, mnogovrstne devozione pokazujući«. Ipak, zbog svojih veza sa Austrijskim konzulatom i poštovanja koje su imali prema fon Mitereru, fratri nisu mogli da potpuno odbiju ni njegovog ilirskog doktora.

Ali Kolonja je isto tako odlazio i kod jeromonaha Pahomija i zalazio u pravoslavne kuće u Travniku, da bi video verske običaje, čuo službu i pojanje i upoređivao ih sa službom u Grčkoj. A sa travničkim muderisom Abduselam-efendijom Kolonja je vodio učene rasprave o istoriji islamskih verovanja, jer je poznao dobro ne samo Kuran nego i sve teološke i filozofske pravce od Abu Hanife do Al Gazalija. Svakom prilikom on je i ostalu gospodu iz travničke uleme neumorno i bezobzirno zasipao citatima iz islamskih teologa, koje oni u većini slučajeva nisu poznavali.

Ista dosledna nestalnost vladala je i u karakteru ovoga čoveka. Na prvi pogled on se svakom prikazivao kao povodljiv, gibak, savitljiv do odvratnosti. Svoje mišljenje redovno je podešavao prema mišljenju onoga s kim govori, i ne samo da je usvajao njegovo gledište nego bi ga prevazilazio u oštini izraza. Ali se isto tako dešavalo, na mahove, potpuno neočekivano i naglo, da je zauzimao smela gledišta protiv svij i svakoga i branio ih hrabro i tvrdoglavo, zalažući se ceo, bez obzira na štetu i opasnost po sebe.

Još od mladosti Kolonja je bio u austrijskoj službi. To je bila možda jedina stvar u kojoj je bio dosledan i istrajan. Izvesno vreme on je proveo kao lični lekar skadarskog i janjinskog paše, ali ni tada nije prekidao veze sa austrijskim konzulima. Sada je dodeljen Konzulatu u Travniku, mnogo više zbog tih svojih starih veza i zasluga, i zbog svoga znanja jezika i poznavanja prilika, nego kao lekar. U stvari, on nije spadao u personal Konzulata, nego je živeo odvojeno i bio samo prijavljen vlastima kao lekar pod zaštitom Austrijskog konzulata.

Fon Miterer, koji nije imao smisla za fantaziju ni razumevanja za filozofiju, a koji je i jezik naroda i prilike u zemlji poznao bolje od Kolonje, nije znao šta da počne sa ovim netraženim saradnikom. Gospođa fon Miterer imala je fizičku odvratnost prema ovome Levantincu i govorila je uzbuđeno da bi pre umrla nego primila lek iz ruku ovoga čoveka. U razgovoru zvala ga je »Chronos«, jer joj je ličio na simbol vremena, samo na nekog Hronosa koji nema brade i ne drži u rukama smrtonosnu kosu ni peščani časovnik.

Tako je živeo u Travniku taj lekar bez pacijenata. Stanovao je iznad Konzulata u rabatnoj kući, prilepljenoj uz osojan kamenjar. Bio je bez porodice. Jedan sluga, Arbanas,

vodio mu je celo kućanstvo koje je bilo oskudno i neobično u svemu, u nameštaju, u jelu, u raspodeli vremena. Vreme je provodio u uzaludnim pokušajima da nađe sabesednike koji se neće zamoriti i pobeći, ili nad svojim knjigama i zabeleškama koje su obuhvatale celokupno ljudsko znanje od astronomije i hemije do vojničke veštine i diplomatije.

Ovaj čovek bez korena i ravnoteže, ali čista srca i ljubopitljiva duha, imao je jedinu, nezdravu ali veliku i nesebičnu strast: da proдре u sudbinu ljudske misli ma gde se ona javljala i ma kojim pravcem išla. Toj strasti on je služio sav, bez mere, bez određenog cilja i bez ikakvih obzira. Svi religiozni i filozofski pokreti i naponi u istoriji čovečanstva, bez razlike, zanimali su njegov duh i živeli u njemu, kretali se, sudarali i prelazili jedan u drugi kao talasi na morskoj površini. A svaki od njih bio mu je jednako blizak i jednako dalek i sa svakim od njih on je mogao da se saglasi i potpuno poistoveti za izvesno vreme, dok se njime bavi. Ti unutarnji, duhovni podvizi bili su njegov stvarni svet i tu je on imao iskrenih nadahnuća i dubokih doživljaja. Ali to ga je u isto vreme odvajalo i otuđivalo od ljudi i društva i dovodilo u sukob sa logikom i zdravim smislom ostalog sveta. Ono što je najbolje u njemu ostajalo je nevidljivo i nepristupačno, a ono što je moglo da se vidi i nasluti odbijalo je svakoga. Takav čovek ne bi mogao ni u drugoj sredini, manje teškoj i sirovoj, naći sebi pravog mesta ni stvarnog ugleda. Ovde, u ovoj varoši i među ovim svetom, morao je pogotovu da bude nesrećan i da izgleda i smušen i smešan i sumnjiv i zaludan.

Fratri su ga smatrali manijakom i prelivodom a građanstvo uhodom ili učenom budalom. Sulejman-paša Skopljak govorio je povodom ovoga lekara:

— Nije najveća budala onaj koji ne umije da čita, nego onaj koji misli da je sve ono što pročitati istina.

Defose je bio jedini u Travniku koji nije bežao od Kolonje i koji je imao volje i strpljenja da sa njim ponekad razgovara iskreno i nadugačko. Ali zbog toga su opet Kolonju ni kriva ni dužna optuživali u Austrijskom konzulatu da je u francuskoj službi.

Teško je bilo kazati u čemu je bilo lekarsko znanje i zanimanje Kolonjino, ali je sigurno da je to bila jedna od njegovih poslednjih briga. U svetlosti filozofskih istina i verskih nadahnuća, koja su se menjala i smenjivala u njemu bez prestanka, ljudske potrebe, njihovi bolovi, pa i život sam, nisu predstavljali stvari od nekog većeg značenja i dubljeg smisla. Za njega su i bolesti i promene na ljudskom telu bile samo jedan povod više za gimnastiku njegovog duha koji je osuđen na večiti nemir. Sam vrlo labavo vezan za život, on nije mogao ni da nasluti šta za normalnog čoveka znače veze krvi, zdravlje tela i duže ili kraće trajanje ličnog života. Uistinu, i u pitanjima medicine za Kolonju je sve počinjalo i svršavalo rečima, obiljem reči, uzbuđenim razgovorima, prepirkama i često naglim i potpunim promenama u mišljenju o jednoj bolesti, njenim uzrocima i načinu lečenja. Razume se da takvog lekara nije niko, bez velike nužde, zvao ni tražio. Moglo bi se reći da je glavni lekarski posao ovoga rečitog doktora bila stalna svađa i strasna omraza sa Cezarom Davnom.

Kolonja je, kao milanski đak, bio pristalica italijanske medicine, dok je Davna, prezirući i potcenjujući italijanske lekare, dokazivao da je univerzitet u Monpeljeu još pre toliko stoleća tukao i nadvisio selernitansku školu kao zastarelu i nesavremenu. U stvari, Kolonja je svoju mudrost i svoje mnogobrojne sentencije crpao iz velikog zbornika *Regimen sanitatis Salernitanum*, koji je ljubomorno krio i čuvao i iz kojeg je vadio i darežljivo delio rimovana pravila o dijetetici tela i duha. Davna je, naprotiv, živio od nekoliko svezaka i pisanih predavanja slavnih profesora iz Monpeljea i od velikog starinskog priručnika *Lilium medicinae*. Ali, osnov njihove borbe nisu ni bile tolike knjige ni znanje, koje oni nisu imali, koliko njihova levantinska potreba za svađom i nadmetanjem, lekarska surevnjivost, travnička dosada i lična sujeta i netrpeljivost.

Kolonjino gledanje na bolest i zdravlje čovečje, ako se kod njega može govoriti o jednom i stalnom gledanju, bilo je isto toliko jednostavno koliko i uzaludno i beznažno.

Veran svojim učiteljima, Kolonja je smatrao da je život »stanje aktivnosti koje stalno teži ka smrti i primiće joj se lagano i postupno; a smrt je rešenje te duge bolesti koja se naziva život«. Ali ti bolesnici koji se zovu ljudi mogu da žive dugo i sa što manje nedaća i bolova, pod uslovom da se pridržavaju oprobanih lekarskih saveta i pravila o meri i umerenosti u svemu. Bolovi, poremećaji kao i prerana smrt samo su prirodne posledice svakog prekoračenja tih pravila. Tri su lekara čoveku potrebna, govorio je Kolonja: mens hilaris, requies moderata, diaeta.¹²

Sa takvim shvatanjima Kolonja je lečio svoje pacijente; od toga njima nije bivalo ni bolje ni gore, i oni su ili umirali kada su se suviše bili odmakli od linije života i primakli liniji smrti, ili prezdravljali, to jest oslobađali se bolova i poremećaja i vraćali u granice spasonosnih salernitanskih pravila; a Kolonja im je to olakšao ponekim od onih hiljada korisnih latinskih propisa koji se lako pamte a teško obdržavaju.

Takav je, ukratko, bio »ilirski doktor«, poslednji od četvorice lekara koji su u ovoj travničkoj dolini vodili, svaki na svoj način, tešku i beznadnu borbu protiv bolesti i smrti.

¹² Vedar duh, umeren odmor, dijeta.

XIII

Božić, praznik svih hrišćana, došao je i u Travnik, zajedno sa brigama, sećanjima i svećanim i tužnim mislima. Ove godine to je bio povod da oživi dodir između konzula i njihovih porodica.

Naročito je bilo živo u Austrijskom konzulatu. Gospođa fon Miterer je tih dana imala svoju fazu dobrote, pobožnosti i predanosti porodici. Trčala je i nabavljala darove i iznenađenja za sve. Zaključavala se u sobu i kitila božićnu jelku, vežbala je uz harfu stare božićne arije. Pomišljala je čak i na ponoćnu službu u dolačkoj crkvi, sećajući se badnjih noći u bečkim crkvama, ali je fra Ivo, kome je zbog toga poslala jednog činovnika, odgovorio tako oštro i neučtivo da činovnik nije mogao ponoviti konzulovici njegov odgovor; ipak je uspeo da je uveri da se u ovim zemljama ne može ni pomišljati na takve stvari. Konzulovica je bila razočarana, ali je nastavila sa svojim pripremama u kući.

Badnje večer je prošlo svečano. Cela mala austrijska kolonija bila je sakupljena oko jelke. Kuća je bila zagrejana i osvetljena. Bleda od uzbuđenja. Ana Marija je podelila svima darove, zamotane u finu hartiju, uvezane zlatnim koncem i okićene smrčevim grančicama.

Sutradan je bio ručak na koji su pozvani Davil sa ženom i Defose. Osim njih tu su bili dolački župnik fra Ivo Janković i mladi vikar gučegorskog manastira fra Julijan Pašalić, koji je zamenjivao svoga bolesnog gvardijana. To je onaj isti nabusiti i džinovski fratar sa kojim se Defose, pri svom dolasku u Bosnu, sreo u hanu na Kupresu i sa kojim se posle, prilikom svoje prve posete Gučoj Gori, ponovo video i imao prilike da nastavi diskusiju započetu pod tako neobičnim prilikama.

U velikoj trpezariji bilo je toplo, mirisalo na kolače i jelovinu. Napolju je bilo svetlo od sitnog kao prah belog snega. Odsev te svetlosti padao je po bogatom stolu i lomio se u srebru i kristalu. Konzuli su bili u paradnim uniformama, Ana Marija i ćerka joj u modernim lakim haljinama od vezenog tila, visokog struka i širokih rukava. Samo je gospođa Davil odudarala svojom crninom u kojoj je izgledala još mršavija. Dva fratra, oba visoki i teški ljudi, u prazničnim habitima, prekrili su potpuno stolice na kojima su sedeli i u šarenilu oko njih izgledali kao dva smeđa naviljka.

Ručak je bio obilan i dobar. Služila se poljska rakija, mađarska vina i bečki slatkiši. Sva jela su bila jaka i začinjena. U svemu se, do u sitnice, osećala fantazija gospođe fon Miterer.

Fratri su jeli obilno i ćutke, snebivajući se na mahove pred nepoznatim jelima i sitnim kašičicama od bečkog srebra, koje su u njihovim krupnim rukama iščezavale kao dečje igračke. Ana Marija im se obraćala često, hrabrila ih i nutkala, lepršajući rukavima, tresući kosom i sevajući očima, a oni su brisali guste seljačke brke i gledali u tu živu, belu ženu, kao i u ona nepoznata jela, sa mirnim snebivanjem. Defoseu nije promakla prirodna dostojanstvenost ove dvojice priprostih ljudi, njihova pažnja, njihova uzdržljivost, i mirna odlučnost kojom su otklanjali da jedu i piju ono čemu nisu vični i što ne vole. I sama njihova nespretnost u rukovanju viljuškama i noževima i bojazan sa kojom su prilazili pojedinim jelima, sve to nije bilo smešno ni ružno, nego pre dostojanstveno i dirljivo.

Razgovor je bio življi i glasniji i vodio se na nekoliko jezika. Pri kraju fratri odlučno odbiše i slatkiše i južno voće. Ana Marija se zgranu. Ali stvar se brzo zagladi kad dođe red na

kafu i duvan, koje i fratri dočekaše sa neprikrivenim zadovoljstvom kao neku nagradu za sve ono što su dosad morali da izdrže.

Muškarci se povukoše da puše. Slučaj je hteo da ni Davil ni Defose nisu pušili, ali su zato fon Miterer i fra Julijan puštali guste dimove, a fra Ivo je šmrkao burmut i velikom modrom maramicom brisao brkove i crveni podbradak.

Ovo je bilo prvi put da fon Miterer poziva zajedno svoga protivnika i svoje prijatelje i da se konzuli sastaju u prisustvu fratar. Izgledalo je da je Božić doneo dane nekog svečanog primirja i kao da je smrt Davilovog dečaka ublažila ili bar odložila neprijateljstvo i surevnjivost između njih dvojice. Fon Miterer je bio zadovoljan što je on pružio mogućnost tako plemenitim osećanjima da dođu do izražaja.

Ali ovo je u isto vreme bila zgodna prilika za svakoga od prisutnih da svojim držanjem pokaže i svoju »politiku« i svoju ličnost u što povoljnijoj svetlosti. Fon Miterer je na lep i umeren način isticao pred Davilom svoj veliki uticaj na fratre i njihovu pastvu, a fratri su i držanjem i govorom to potvrđivali. Davil je i po dužnosti i iz ličnog prkosa uzimao držanje Napoleonovog predstavnika, a taj »imperijalni« stav, koji je tako malo odgovarao njegovoj pravoj prirodi, davao mu je krut izgled i menjao celu njegovu ličnost u nepovoljnom smislu. Jedini koji se držao i govorio prirodno i neusiljeno bio je Defose, ali kako je bio najmlađi on je ponajviše ćutao.

Fratri, ukoliko su i oni nešto govorili, žalili su se na Turke, na globe i progone, na tok istorije, na svoju sudbinu, i pomalo na ceo svet, sa onom čudnom i tipičnom nasladom sa kojom svaki Bosanac voli da govori o teškim i beznadnim stvarima.

U takvom društvu, u kome je svak gledao da kaže samo ono što bi želeo da se zna i širi dalje a nastojao da čuje samo ono što je njemu potrebno i što drugi kriju, naravno da razgovor nije mogao da se razvije i uzme prirodan i srdačan tok.

Kao dobar i taktičan domaćin fon Miterer nije dopuštao da govor pređe na predmete koji bi mogli izazvati raspru. Samo su se fra Julijan i Defose odvojili i kao stari poznanici raspravljali malo življe.

Bosanski fratar i mladić iz Francuske imali su očigledno još od onog prvog susreta na Kupresu osećanja simpatije i poštovanja jedan prema drugom. Docniji susreti u Gučoj Gori samo su ih još više zbližili. Obojica mladi, vedri i zdravi ljudi, oni su zalazili u razgovor pa i u prijateljsku prepirku sa zadovoljstvom, bez zadnjih misli i lične sujete.

Izdvojivši se malo i posmatrajući kroz zamagljeni prozor gola drveta posuta sitnim snegom, oni su razgovarali o Bosni i Bosancima. Defose je tražio podatke i objašnjenja o katoličkom življu i radu fratar. A zatim je i sam kazivao svoje dosadašnje utiske i iskustva, iskreno i mimo.

Fratar je odmah video da »mladi konzul« nije gubio vreme u Travniku, nego da je sakupio mnogo podataka o zemlji i narodu, pa i o katoličkom življu i radu fratar.

Obojica su se slagali da je život u Bosni neobično težak i narod svih vera bedan i zaostao u svakom pogledu. Tražeći razloge i objašnjenja tome stanju, fratar je sve svodio na tursku vladavinu i tvrdio da nikakvog boljitka ne može da bude dok se ove zemlje ne oslobode turske sile i dok tursku vlast ne zameni hrišćanska. Def ose nije hteo da se zadovolji tim tumačenjem, nego je tražio razloge i u hrišćanima samim. Turska vladavina stvorila je, tvrdio je on, kod svojih hrišćanskih podanika izvesne karakteristične osobine, kao pritvorstvo, upornost, nepoverenje, lenost misli i strah od svake novine i svakog rada i pokreta. Te osobine, nastale u stolećima nejednake borbe i stalne odbrane, prešle su u prirodu ovdašnjeg čoveka i postale trajne crte njegovog karaktera. Nastale od nužde i pod pritiskom, one su danas, i biće i ubuduće, velika prepreka napretku, rđavo nasleđe teške prošlosti i krupne mane koje bi trebalo iskoreniti.

Defose nije krio da je iznenađen uporstvom kojim se u Bosni ne samo Turci nego i ljudi svih ostalih vera brane od svakog uticaja, pa i najboljeg, opiru svakoj novini, svakom napretku, pa i onom koji je moguć i pod sadašnjim prilikama i zavisi samo od njih. Dokazivao je svu štetnost te kineske ukočenosti, takvog zazidičivanja od života.

— Kako je moguće — pitao je Defose — da se ova zemlja smiri i sredi i da primi bar onoliko civilizacije koliko njeni najbliži susedi imaju, kad je narod u njoj podvojen kao nigde u Evropi? Četiri vere žive na ovom uskom, brdovitom i oskudnom komadiću zemlje. Svaka od njih je isključiva i strogo odvojena od ostalih. Svi živite pod jednim nebom i od iste zemlje, ali svaka od te četiri grupe ima središte svoga duhovnog života daleko, u tuđem svetu, u Rimu, u Moskvi, u Carigradu, Meki, Jerusalimu ili sam bog zna gde, samo ne onde gde se rađa i umire. I svaka od njih smatra da su njeno dobro i njena korist uslovljeni štetom i nazatkom svake od tri ostale vere, a da njihov napredak može biti samo na njenu štetu. I svaka od njih je od netrpeljivosti načinila najveću vrlinu i svaka očekuje spasenje odnekud spolja, i svaka iz protivnog pravca.

Fratar ga je slušao sa osmejkom čoveka koji smatra da zna stvari i nema potrebe da svoja znanja proverava ili proširuje. Očigledno rešen da mu protivreči po svaku cenu, on je dokazivao da njegov narod, s obzirom na prilike u kojima se nalazi, može da živi i postoji samo ovakav kakav je, ako ne želi da se odrodi, izmetne i propadne.

Defose mu je odgovarao da jedan narod, ako počne da usvaja zdraviji i razumniji način života, ne mora zato da se odrekne svoje vere i svojih svetinja. Po njegovom mišljenju upravo fratri bi mogli i morali da rade u tom pravcu.

— Eh, dragi gospodine, — govorio je fra Julijan sa onom koketerijom koja je svojstvena ljudima koji brane konzervativne teze — eh, lako je vama govoriti o potrebi materijalnog napretka, i o zdravim uticajima, i kineskoj ukočenosti, ali da smo mi bili manje kruti i otvarali vrata raznim »zdravim uticajima«, danas bi se moji parohijani Pero i Anto zvali Mujo i Huso.

— Dozvolite, ne treba odmah ići u krajnost, u tvrdoglavost.

— Šta ćete? Mi smo Bošnjaci ljudi tvrde glave. Takve nas svak zna i po tome smo čuveni — govorio je fra Julijan sa onom istom samodopadnošću.

— Ali, izvinite, što se vi brinete kakvi ste u očima drugih ljudi i šta se o vama misli i zna? Kao da je to važno! Važno je koliko čovek ima od života i šta u životu načini od sebe, od svoje sredine i svoga potomstva.

— Mi čuvamo svoj stav i niko se ne može pohvaliti da nas je naterao da ga promenimo.

— Ali, oče Julijane, nije važan stav, nego život; stav je u službi života; a gde vam je ovde život?

Fra Julijan upravo zausti da, po običaju, kaže neki citat, kad ih domaćin prekinu u razgovoru. Fra Ivo se bio digao. Crven od dobrog ručka, on je biskupski pružao svima redom svoju tešku, debelu ruku, kao omanji jastuk, i teško dišući i šišteći uveravao da je zima i mećava, da je do Doca daleko i da im valja kretati, ako žele za vida da stignu.

Mladić i fratar se rastaše sa žaljenjem.

Još za ručkom Defose je s vremena na vreme pogledao na bele i nemirne ruke gospode fon Miterer i kad bi ugledao nepromenjen onaj sedefni sjaj njene kože kako se javlja pri pokretima i na istim mestima, sklapao je oči za trenutak, sa osećanjem da između njega i žene traje neprekidna veza koju niko ne zna i ne vidi. A uši su mu bile stalno ispunjene njenim nejednakim i ostrim glasom. Čak i njen pomalo tvrdi izgovor kojim je govorila francuski jezik izgledao mu je ne kao nedostatak, nego kao neka neobična i samo njoj svojstvena draž. Takvim glasom, činilo mu se tada, može se govoriti svaki jezik ovoga sveta a da svakome izgleda blizak i prislan kao njegov maternji.

Pre nego što su se rastali poveo se razgovor o muzici i Ana Marija je pokazala Defoseu svoj Musikzimmer, jednu malu, svetlu prostoriju sa vrlo malo nameštaja, sa nekoliko silueta po zidovima i velikom pozlaćenom harfom na sredini sobe. Ana Marija se žalila kako je morala u Beču da ostavi svoj klavsen i kako je mogla da ponese samo harfu koja joj je sada od velike utehe u ovoj pustinji. Pri tome ona ispruži ruku, koja se obnaži do lakta, i nehatno pređe preko žica. Mladiću se od tih nekoliko slučajno bačenih zvukova učini da sluša muziku sfera koja prokida travničku olovnu tišinu i obećava raskošne i srećne dane neke, usred te pustinje.

On je stajao s druge strane harfe i tiho joj govorio koliko bi voleo da može da čuje njenu svirku i pesmu. Ona nemim pokretom lica podseti na žalost gospođe Davil i obeća za docnije.

— Morate mi obećati da ćete izići na jahanje čim budu malo lepši dani. Bojite li se studeni?

— Što da se bojim? — odgovorila je polako žena s druge strane harfe, a mladiću se njen glas koji je prolazio pored žica učini kao muzika puna obećanja.

Gledao je u njene oči, sjere i duboke, sa sjajem negde na dnu, i činilo mu se da i tu ima nerazumljivih obećanja.

Za to vreme fon Miterer je, u drugoj sobi, uspeo da sasvim prirodno i kao slučajno kaže Davilu u najvećem poverenju da su odnosi između Austrije i Turske sve gori i da su u Beču prisiljeni da preduzmu ozbiljne vojničke mere, ne samo na granici nego i u zemlji samoj, jer ne isključuju mogućnost da ih Turska već idućeg leta napadne.

Davil, koji je znao za austrijske pripreme i, kao i ceo svet, verovao da su one uperene ne protiv Turske, nego protiv Francuske, a da Turska služi samo kao izgovor, nađe u ovom fon Mitererovom saopštenju nove potvrde za to verovanje. Davil se pravio da veruje u pukovnikove reči i u isto vreme je računao kad će imati kurira po kome bi mogao da javi ovu namerno bačenu indiskreciju kao jedan dokaz više o neprijateljskim namerama bečke vlade.

Na rastanku, Ana Marija i Defose utvrdiše pred svima da neće dati da ih zima spreči u jahanju i da će izjahati čim se jave prvi suvi i lepi dani.

*

Toga prvog dana Božića uveče nisu u Francuskom konzulatu dugo sedeli posle večere. Bez dogovora, svaki je želeo da se što pre povuče u svoju sobu.

Gospođa Davil je bila potištena i jedva je zadržavala suze još za vreme večere. Ovo joj je posle smrti njenog deteta bio prvi izlazak među svet i sada je patila, jer je taj prvi dodir sve u njoj potresao i ponovo oživeo težinu gubitka i bol koji je u tišini bio počeo da zamladuje. U najtežim časovima bila se zarekla da će savladati suze i prevazići bol i da će svoje dete, zajedno sa svojim bolom zbog njegovog gubitka, prineti Bogu na žrtvu. A sada su suze tekle nezadržljivo i bol je bio živ kao i prvog dana, pre toga zaveta. Zena je plakala i u isto vreme molila Boga da joj oprostí što ne može da održi što je obećala u jednom trenutku, precenjujući svoju snagu. I puštala je maha plaču, savijajući se od bola koji joj je kidao utrobu gore nego u časovima porođaja.

Davil je u svojoj sobi za rad pisao izveštaj o razgovoru sa austrijskim konzulom, zadovoljan što se njegova predviđanja, »na ovom skromnom sektoru svetske politike, sa ove teške osmatračnice« pokazuju kao tačna.

Defose nije ni palio sveće nego je premerao svoju spavaću sobu velikim koracima i s vremena na vreme zastajkivao kod prozora, tražeći svetlosti na Austrijskom konzulatu s druge strane reke. Noć je bila gluva i neprozirna i ništa se nije videlo ni čulo napolju. Ali mladić sam bio je ispunjen zvukom i sjajem. U tami i tišini, čim bi stao i sklopio oči, javljala se Ana Marija i kao zvuk i kao sjaj. Njene reči su širile svetlost, a onaj blesak u dnu njenih očiju govorio je, kao ona danas, mirne i po nečem značajne reči: »Što da se bojim?«

Za mladića je ceo svet zaklanjala jedna ogromna harfa i on je zaspao uljuljkan moćnom i opojnom igrom ustreptalih čula.

XIV

Suvi i sunčani dani, kad se i pored studeni može jahati, došli su neminovnošću prirodnih pojava. Sa istom neminovnošću, prema onom božićnom dogovoru, iskrslu su na smrznutom putu koji vodi preko Kupila jahači iz oba konzulata.

Taj put je bio kao stvoren za šetnje i jahanja. Ravan, prav i ocedit, dugačak više od jedne milje, usečen u strme obronke ispod Karauldžika i Kajabaše, on ide uporedo sa Lašvom, ali visoko iznad reke i varoši koja leži u dolini pod njim. Na kraju, put postaje nešto širi i neravniji i tu se račva u izlokane seoske puteve koji uzbrdicom vode dalje u sela Jankoviće i Orašje.

Sunce u Travniku izlazi dookan. Defose je, sa kavazom, jahao obasjanim putem a pod njim je varoš bila još u senci, pod pokrovom magle i dima. Para je suktala jahačima iz usta i konjima iz nozdrva i dizala se kao izmaglica sa konjskih sapi. Smrzla zemlja je muklo odjekivala pod udarcima kopita. Sunce je bilo još u oblacima, ali se dolina polagano punila rumenom svetlošću. Defose je jahao nejednako, čas sporim hodom, da je izgledalo svakog trena kao da će stati i sjahati, čas oštrim kasom, da je kavaz na svom tromom kulašu izostajao za njm na puškomet. Tako je mladić varao vreme u očekivanju trenutka kad će negde na putu ugledati Anu Mariju sa pratnjom. Za one koji su nošeni mladošću i gonjeni željom, i dužina očekivanja i gorčina neizvesnosti samo su sastavni delovi velike slasti koju ljubav svakome obećava. Mladić je čekao sa strepnjom, ali i sa sigurnošću da će se na kraju sve bojazni — da nije bolesna? da je nisu zaustavili? da joj se nije što uz put desilo? — pokazati kao neosnovane, jer u ljubavima kao što je ova sve je dobro i povoljno osim kraja.

I zaista, svakog jutra, kad bi već sunce prešlo oštru planinsku ivicu i kad bi sumnje i pitanja učestali i počeli da bivaju sve čudniji, javljala se, »neminovnošću prirodnih pojava«, Ana Marija u crnom kostimu, sa dugačkom suknjom amazonskog kroja, kao salivena na ženskom sedlu i visokom vrancu. Tada su oboje usporavali konjima hod i približavali se jedno drugom, prirodno, kao što raste sunce nad njima i jača dan u dolini. Mladiću se činilo da na daljini od sto koraka vidi jasno njen šesir a la Valois kako, kod nje kao ni kod jedne žene, sa talasom smeđe kose čini nerazdvojnu celinu, i njeno lice blede od jutarnje svežine, sa neispavanim očima. (»Imate neispavane oči«, govorio joj je on svaki put, čim bi se sreli, unoseći u reč »neispavane« naročito smelo i tajanstveno značenje, a žena je na to obarala pogled i pokazivala očne kapke, sjajne i sa modrikastom senkom.)

Jedno vreme bi, posle pozdrava i prvih reči, stajali u mestu, pa bi se onda rastajali i posle kratkog jahanja ponovo sretali, kao slučajno, jahali komad puta uporedo i razgovarali brzo i žudno, da se opet rastanu, pa opet ukrste na putu i nastave razgovor. Ta manevrisanja oni su dugovali svojim položajima i društvenim obzirima, ali u sebi oni se nisu rastajali ni za sekundu i čim bi se ponovo sreli, nastavljali bi malopredašnji razgovor sa istom slašću. I njihovoj pratnji i svakome ko bi ih posmatrao sa strane moralo je izgledati kao da i jedno i drugo najveću pažnju posvećuju konjima i jahanju, a njihovi susreti da su slučajni i razgovori nedužni, o drumu, o vremenu i konjskom hodu. Niko nije mogao znati šta kazuje onaj pramen bele pare, što kao nemirna zastavica leprša čas iz njenih čas iz njegovih usta, prekida se i rastura da opet zavijori još življe i duže u hladnom vazduhu.

A kad sunce proдре i do najdaljeg dna doline i ceo vazduh u njoj postane za trenutak rumen, a napola zamrzla Lašva počne da se puši kao da kroz celu varoš gore nevidljive vatre, mladić i žena se dugo i srdačno rastaju (pri rastancima se ljubavnici najlakše odaju!) i slaze, svako na svom kraju puta, u varoš pod snegom i injem.

Prvi koji je primetio da se nešto plete između mladog Defosea i lepe, desetak godina starije gospođe fon Miterer, bio je gospodin fon Miterer sam. On je dobro poznaо svoju ženu kao »bolesno dete«. Znao je njene skokove, njena »lutanja« kako ih je on zvao, i lako im predviđao razvoj i svršetak. Pukovniku, dakle, nije bilo teško da uvidi šta se dešava sa njegovom ženom i da unapred predvidi ceo tok bolesti: zanos, oduševljenje duhovnim odnosom, razočaranje od grube muškarčeve želje za čulnim dodirом, bežanje, kriza, očaj; »svi me žele a niko me ne voli«, i na kraju zaborav i nalaženje novih predmeta oduševljenja i očajanja. Isto tako nije trebalo mnogo pronicljivosti da se shvate namere ovoga visokог mladića koji je iz Pariza bačen u Travnik i stavljen pred lepu gospođu fon Miterer, jedinu civilizovanu ženu na stotine milja uokrug. Ono što je pukovniku ovoga puta bilo teško i neprijatno, to je pitanje njegovог položaja i odnosa prema francuskom Konzulatu.

Odnos prema protivničkom Konzulatu i njegovom osoblju pukovnik je bio utvrdio za sebe, svoju porodicu i svoje saradnike, i s vremena na vreme ga je proveravao, menjao i podešavao, kao što se sat navija i doteruje, shodno instrukcijama Ministarstva i opštoj situaciji. To je za njega bila ozbiljna i teška stvar, jer je u njemu osećanje vojničke tačnosti i činovničke savesnosti bilo jače i razvijenije od svakог drugог osećanja. Sad je Ana Marija svojim postupkom mogla da taj odnos promeni i pokvari na štetu službe i službenог ugleda pukovnikovог. To nije nikad bio slučaj kod ranijih »lutanja« njenih i to je za pukovnika bila jedna nova, dotle nepoznata muka koja je dolazila od njegove žene.

Iako je predstavljao sitnu čiviju u mašini velikог Austrijskog Carstva, pukovnik je, već po svom položaju generalnog konzula u Travniku, znao da njegova vlada vrši vojne pripreme, računajući na jednu novu koaliciju protiv Napoleona i da te pripreme, ukoliko ne može da ih prikrije, prikazuje kao da su tobože uperene protiv Turske. A pukovnik je imao izrične instrukcije da umiruje turske vlasti i da ih uverava, naprotiv, kako te pripreme ni u kom slučaju ne mogu biti namenjene za jedan rat sa Turskom. U isto vreme on je primao sve češće i sve oštrije naredbe da pazi na rad francuskог konzula i njegovih agenata i da dostavlja svaku i najmanju pojedinost.

Iz svega toga pukovniku nije bilo teško da dođe do zaključka da se sa priličnom verovatnoćom može uskoro očekivati ponovan prekid odnosa sa Francuskom, nove koalicije, i ratovi.

U takvim prilikama razumljivo je da je pukovniku dolazila nezgodno zaljubljenost njegove žene i ovo ljubavno jahanje usred zime, pred očima sveta i posluге. Ali on je znao da Ani Mariji ne vredi govoriti, jer razumni razlozi imaju na nju sasvim protivno dejstvo. Uviđao je da ne ostaje ništa drugo nego čekati trenutak da mladić posegne za Anom Marijom kao za ženom, da se ona, kao i u svim ranijim slučajevima, razočarana i očajna, povuče i da se cela stvar tako automatski i zauvek prekine. I pukovnik je živo želeo da taj trenutak nastupi što pre.

S druge strane ni Davilu, koji je stalno zazirao od svoga »darovitог, ali neuravnoteženог« saradnika, nisu promakle šetnje i susreti sa gospođom fon Miterer. Kako je i on imao svoj utvrđen odnos za sebe i ceo Konzulat prema Austrijskom konzulatu, i njemu su ovi susreti bili neprijatni. (Kao što se često i u drugim stvarima dešavalo, Davil je i ovde želeo isto što i njegov protivnik fon Miterer.) Ali ni on nije još pravo znao kako da ih spreči.

U odnosu prema ženama Davil je bio još od mladosti čovek jake discipline duha i tela. Ta disciplina je poticala isto toliko od strogog i zdravog vaspitanja koliko i od urođene hladne krvi i slabe mašte. I kao svi takvi ljudi i Davil je imao osećanje nekог sujevernог straha

prema svima neurednim i neredovnim odnosima te prirode. I kao mlad čovek u Parizu i u vojsci, on je, iako čedan i uzdržljiv, kod raspusnih mladićkih razgovora o ženama uvek ćutao kao krivac. I sada, on bi svakim drugim povodom lakše izrazio svoje negodovanje i opomenuo mladića, nego kad je u pitanju žena.

Osim toga, Davil se bojao — da, to je ta prava reč: bojao — svoga mladog saradnika. Bojao se njegove nemirne i neprijatne oštroumnosti, njegovog raznolikog i neurednog ali ogromnog znanja, njegove bezbrižnosti i lakomislenosti, njegovog duhovnog ljubopitstva, njegove fizičke snage i, naročito, njegove sposobnosti da se ničega ne boji. Zbog toga je i Davil čekao, tražeći zgodan zaobilazan način kako da mladića opomene.

Tako je prošao januar mesec, a u februaru su došli opet vlažni i magloviti dani sa dubokim blatom i klizavicom, koji su sprečili ono što ni Davil ni fon Miterer nisu smeli ni umeli da spreče. Jahanje je bilo nemoguće. Upravo, Defose je izlazio i po takvom vremenu, pešačio u svojim visokim čizmama i smeđoj kabanici sa okovratnikom od vidrinog krzna, zamarao se i zebao do iznemoglosti. Ali Ana Marija nije mogla, čak ni po svojoj logici i naravi, da po takvom vremenu napušta kuću, nego je kao zatočeni anđeo, sva nekako laka i tužna i nasmejana, gledala u svet svojim svetlim »neispavanim« očima i prolazila, odsutna, mimo ukućana kao mimo neživih senki i bezazlenih priviđenja. Veći deo dana provodila je pored harfe iscrpljujući nemilice svoj bogati repertoar nemačkih i italijanskih pesama ili gubeći se u beskrajnim varijacijama i fantazijama. Njen snažan i topao, ali nestalan glas, u kome se osećala stalna pretnja bliskih suza i jecanja, ispunjavao je malu sobu i prodirao u druge delove kuće. Iz svoje sobe za rad pukovnik je osluškivao kako Ana Marija peva, prateći se sama na harfi.

*Tutta raccolta ancor
Nel palpitante cor
Tremante ho l alma.*¹³

Slušajući taj govor strasti i smelih osećanja, on je strepio od nemoćne mržnje prema tome njemu nerazumljivom svetu iz koga dolazi sva njegova neizmerna porodična nesreća i sramota. Ostavljao je pero i zatvarao dlanovima uši, ali je i dalje čuo kako odozdo, kao iz tajanstvenih dubina, dopire ženin glas i kapanje i strujanje tonova sa harfe. To dolazi iz sveta koji je naličje svega onoga što je za pukovnika važno, sveto i ozbiljno. Ta ga muzika, čini mu se, prati oduvek i nikad neće umuknuti, nego će, tako slaba i plačevna, nadživeti njega i sve živo: vojske i carevine, red i pravdu, dužnosti i obzire, i još će nad svim tim ovako isto cvileti i curiti, kao tanak a neprekidan mlaz vode na ruševinama.

I pukovnik je opet uzimao pero i nastavljao započeti izveštaj, pišući grčevito brzo i uporedo sa muzikom koja je dopirala odozdo, sa osećanjem da je sve i nepodnošljivo i da se mora podneti.

U isto vreme to pevanje je osluškivala njihova kći Agata. Na zagrejanom i svetlom doksatu, »zimskoj bašti« gospođe fon Miterer, devojčica je sedela u niskoj stolici, na crvenom ćilimu. U krilu je držala zatvoren poslednji Musenalmanach. Njegove stranice su bile pune za nju novih, divnih i uzvišenih stvari u stihu i prozi, ali ona se uzalud usiljavala da ih čita; bolna i neodoljiva sila nagonila je da osluškuje majčin glas iz sobe za muziku.

¹³ Sva zanesena još
U sreću nemirnom
Nosim ustreptalu.

To sitno stvorenje pametnih očiju ukočena pogleda, ćutljivo i nepoverljivo od detinjstva, slutilo je mnoge stvari i njoj samoj nejasne, ali teške i sudbonosne. Već godinama ona nazire odnose u porodici, ćutke posmatra oca, majku, poslugu i poznanike, i naslućuje za nju nepojmljivo teške, ružne i žalosne stvari. I sve se više stidi i uvlači u sebe, a u sebi opet nalazi sve više novih razloga da se stidi i povlači. U Zemunu je još imala nešto drugarica, oficirskih kćeri, zatim joj je život ispunjavalo i zanimanje oko škole, njena vatrena obožavana učiteljica, kaluđerica, i stotine sitnih briga i radosti. Ali sada je potpuno usamljena, prepuštena sebi i nemirima svojih godina, između dobrog, nemoćnog oca i lude, nerazumljive majke.

Slušajući majčino pevanje devojčica je sakrivala lice u stranice Musenalmanach, premirujući od nerazumljivog stida i ćudne bojazni. Pretvarala se da ćita a u stvari je zatvorenih očiju slućala tu pesmu koju dobro zna još iz mlaćlih godina, koju mrzi i koje se boji kao nećega što samo stariji znaju i rade, ali što je straćno i nepodnoćljivo i što uteruje u lać i najlepće knjige i najbolje misli.

Početak marta meseca, izuzetno topao i suv, lićio je na kraj aprila i pogodioao neoćekivano jahaćima iz konzulata. Opet su na onom visokom i ravnom putu otpoćeli susreti i saćekivanja, veseli galopi po mekoj zemlji i ćutoj, polegloj travi, kroz blag i sveć vazduh preranog proleća. Opet su oba konzula, svaki za sebe, poćeli da brinu i razmićljaju kako da spreće jahaćku idilu, ali bez oćtrih sukoba i velikih trzavica.

Prema obavećtenjima koja su stizala i jednom i drugom konzulu, sukob između bećke vlade i Napoleona bio je neizbećan. »Odnosi između dve zemlje razvijaju se u obrnutom pravcu od srdaćnih odnosa koji se pred oćima sveta pletu na jahaćkom putu iznad Travnika«, kako je Davil govorio svojoj ćeni, dozvoljavajući sebi jednu od onih porodićnih duhovitosti koje mućevi sa malim duhovnim troćkom i naporom iznose pred svoje supruge, i ujedno se većzbajući kako će da otpoćne razgovor o toj neprijatnoj temi sa mladim Defoseom. To zaista nije moglo dugo da traje.

Mećutim, onaj demon koji se zvao »potreba za vitezom« i koji je gonio Anu Mariju da traći mlaće, darovite i snaćne ljude, a koji je isto tako odbijao od njih ćim bi njen vitez, kao ćovek od krvi i mesa, pokazao ljudske ćelje i prohteve, taj demon se umećao i ovde i olakćao stvar i Davilu i fon Mitereru, ako se kod fon Miterera uopće moće govoriti o nekom olakćanju. Doćlo je ono što je moralo da doće; trenutak kad je Ana Marija, razoćarana, ućasnuti i zgaćena, napućtala sve i bećzala i povlaćila se u svoju kuću, praćena gnućanjem prema sebi i svemu na svetu, gonjena mislima o samoubistvu i potrebom da mući muća ili ma koga drugog.

Taj neobićno topli kraj marta meseca ubrzao je tok stvari i doneo krizu.

Jednog sunćanog jutra tutnjali su opet konji ravnim putem između golog ćipraćja. I Ana Marija i Defose bili su opijeni svećinom i lepotom jutra. Pućtali bi svako za sebe konja u galop pa se onda sretali na putu i zaneseni i zadihani izmenćivali tople reći i iskidane rećenice koje su samo za njih dvoje imale smisla i znaćenja i od kojih im je još ćivlje krućila krv, ućbućena jahanjem i svećinom dana. Usred razgovora Ana Marija bi oćinula svoga konja i odjurila do samog kraja puta, ostavivći ućbućenog mladića u pola reći, a zatim bi se vraćala korakom, i razgovor se nastavljao. Ta igra ih je zamorila. Razjahivali su konje kao iskusne binjedćije, sastajali se i opet rastajali, kao dve lopte koje se stalno privlaće i naglo odbijaju jedna od druge. U toj igri njihove pratnje su zaostale. Defoseovi i Ana-Marićini momci i kavazi jahali su sporo svoje sitne konje ne ućestvućui u toj gospodskoj zabavi, ali i ne mećajui se meću sobom, ćekajući i jedni i drugi da im se gospodari zamore i izdovolje, pa da se vrate kućama.

Istrkuićui se tako svako za sebe. mladić i ćena se u jednom trenutku susretoće na kraju ravnog puta, na onom mestu gde on naglo zaokreće i postaje kamenit i izlokani. U tom laktu puta ima nevelika borova ćuma. Na sunćanom danu drveta su izgledala kao crna zbijena masa

a zemljište ispod njih bilo je crvenkasto i suvo od opalih četina. Defose odjednom sjaha i predloži Ani Mariji da sjaše i da vide bolje ovu šumu koja je, kako je on uveravao, podsećala na Italiju. Reč Italija prevari ženu. Prebacivši uzde preko ruke i gazeći nogama utrnuo od jahanja po glatkom ćilimu od borovih iglica u boji rđe, oni zadoše nekoliko koraka u šumu koja je postajala gušća i sklapala se za njima. Zena je hodala teško u čizmama, pridržavajući jednom rukom dugački skut svoje crne jahaće haljine. Ona zastade, neodlučna. Mladić je govorio, kao da želi da zagluši tišinu šume i umiri i sebe i ženu. Upoređivao je ovu šumu sa hramom ili nešto slično. A između reči bile su praznine i tišine, ispunjene kratkim vrelinim dahom i ubrzanim kucanjem srca. Mladić tada prebaci i svoju i njenu uzdu preko jedne grane. Konji su mimo stajali, podrhtavajući mišićima. On povuče ženu, koja se kolebala, još nekoliko koraka, do jedne udoline gde su ih potpuno zaklanjale grane i debila borova. Ona se otimala, klizeći uplašeno i nespretno po gustoj naslazi borovih četina. Ali pre nego što je mogla da se otme ili ma šta da kaže, ona ugleda rumeno lice mladićevo sasvim blizu svoga. Više nije bilo reči ni o Italiji ni o hramu. Ta velika crvena usta približavala su se njenim, sad već bez reči. Žena preblede, raširi oči kao da se odjednom probudila, htela da ga odgurne, da beži, ali je kolena izdadoše. Oko pasa je već držala njegova ruka. Ona jeknu kao čovek koga ubijaju mučki i bez odbrane; »Ne! Ne to!« Oči joj zabeleše. Ispusti dugački skut svoje haljine, koju je sve dotle grčevito pridržavala, i klonu.

Nestade poznatog sveta, reči i šetnja, konzula i konzulata. Nestade i njih dvoje u tom klupku što se grči i povija na gustoj naslazi borovih četina koja pod njima pucketa. Obujmivši obamrlu ženu, mladić je grli kao nevidljivim rukama i kao da ih ima stotinu. Meša im se pljuvačka sa suzama, jer ona plače, i sa krvlju, jer nekome krvave usne. Ali se ne odvajaju. To upravo i nisu više dvojica usta. Taj zagrljaj mladića izbezumljenog od želje i zanesene žene nije trajao ni jedan pun minut. Ana Marija se odjednom trže, oči joj se još više raširiše, kao da su iznenada ugledale ponor i užas, vrati joj se svest i neka neočekivana snaga, i ona gnevno odgurnu opijenog mladića, udarajući ga zatim sa obe pesnice u grudi, sitno i besno, kao ljutito dete, vičući pri svakom udarcu:

— Ne, ne, ne!

Velika omama pred kojom je sve padalo bila je razbijena. Kao što nisu znali kad su klonuli na zemlju tako se isto, ne znajući kako, nadoše na nogama. Ona je gnevno jecala i popravljala kosu i šešir, a on je, zbunjen i nespretno, otrešao suve borove iglice sa njene crne haljine, dodavao joj korbač i pomagao da izađe iz udoline. Konji su mimo stajali, odmahujući glavama.

Izišli su na put i uzjahali, pre nego što je pratnja mogla da primeti da su uopšte sjahivali. Na rastanku još se jednom pogledaše. Mladić je bio rumeniji no obično i žmirkao je od jakog sunca. Ana Marija je bila potpuno izmenjena. Usne su joj sada toliko beskrvne da se gube u bledom licu. a oči nove, probuđene odjednom sa dva crna kruga oko ženica u koje je još teže gledati nego ranije u onaj njihov duboki sjaj. Celo lice je podadulo, sa izrazom ružnog gneva i bezgranične odvratnosti prema sebi i svemu oko sebe, kao da je odavno ostarelo i zapušteno.

Defose, koji inače nije lako gubio prisustvo duha ni urođeno hladnokrvno pouzdanje u sebe, bio je stvarno zbunjen i osećao se nelagodno, naslućujući da ovo nije ni koketerija ni obični strah žene iz društva od sramote i skandala. Odjednom dođe sam sebi niži i slabiji od ove bolesnice kojoj su njena nastrana ćud i njeno ogorčenje bili dovoljni da u njima živi kao u svetu za sebe.

Sve mu je izgledalo izmenjeno, pomereno, sve oko njega i u njemu, i same srazmere njegovog rođenog tela.

Tako su se zauvek rastali ti zimski jahači, bivši nežni ljubavnici sa Kupila.

Fon Miterer je odmah video da je u odnosu njegove žene i novog nesuđenog viteza došlo, kao i kod tolikih ranijih, do kritičnog obrta i da sada počinje kućna oluja. I zaista, posle dva dana potpune povučenosti, bez jela i bez razgovora, otpočele su scene i bezrazložna prebacivanja i preklinjanja (»Jozef, za boga miloga ...!«) koja je pukovnik predviđao sa mirnom i bolnom rešenošću da ih podnese dokraja, kao i sve ranije.

Ubrzo je i Davil primetio da Defose ne odlazi više na jahanje sa gospodom fon Miterer. To mu je bilo prijatno, jer ga je oslobađalo mučne dužnosti da o tome sa mladićem razgovara i da mu kaže da svaki prisniji dodir sa Austrijskim konzulatom treba prekinuti. Jer, svi izveštaji su pokazivali da se odnosi između bečkog dvora i Napoleona ponovo zatežu. Davil ih je čitao, uplašen, osluškujući kako oko kuće zavija teška martovska jugovina.

Za to vreme, »mladi konzul« je, sedeći u svojoj zagrejanoj sobi, gutao svoj gnev na Anu Mariju i naročito na samog sebe. Mučio se uzalud da objasni sebi postupak ove žene. Ali ma kakva bila objašnjenja koja je nalazio, sva su ona ostavljala osećanje razočaranja, stida i povređene sujete i, pored toga, oštar bol uzvitlanih i nezadovoljenih želja.

Sećao se — ali sada kad je dockan — i svoga ujaka iz Pariza i saveta koji mu je taj ujak dao jednog dana kad ga je video u Palais Royal gde večera sa jednom glumicom, poznatom zbog svoje nastranosti. »Vidim da si se zamomčio«, rekao mu je stari gospodin, »i da si počeo da lomiš vrat kao i ostali. Tako mora da bude, i neka bude. Samo ti jedan savet dajem: beži od lude žene.«

Na san mu je izlazio taj mudri i dobri ujak.

Sad, kad je stvar na ovako glup i smešan način neuspela, on je uviđao, kao da je probuđen, i moralnu odvratnost svoga »petljanja« sa zreloom i nastranom austrijskom konzulovicom, na koje su ga njegova trenutna nesposobnost da vlada sobom i ova travnička čamotinja tako jadno naterale.

Sad mu se vraćala u sećanju i letošnja »živa slika« u bašti sa Jelkom, devojkom iz Doca, koju je bio zaboravio. I dešavalo mu se po nekoliko puta u toku jedne noći da odjednom skoči od stola ili sa postelje, krv mu pojuri u glavu, oči se zamagle, ispuni ga svega ono osećanje stida i gneva na samog sebe, osećanje koje kod mladih ljudi može da bude još tako živo i jako. I stojeći nasred sobe, prebacuje sebi što se tako i glupo i ružno poneo, i u isto vreme ne prestaje da traži objašnjenje za svoje neuspehe.

— Kakva je ovo zemlja? Kakav je ovo vazduh? — pitao bi se tada. — I kakve su ovo žene? Gledaju vas nežno i krotko kao cveće iz trave, ili strasno (kroz žice od harfe) da vam se srce topi. A kad vi poslušate taj molećiv pogled, onda jedne padaju na kolena, okrećući celu situaciju za sto i osamdeset stepeni, preklinju vas umirućim glasom i pogledom žrtve, da vam se smuči, da vam sve postane otužno i da vas prođe volja da živite i da volite, a druge se brane kao od hajduka i udaraju kao engleski pesničari oko sebe.

Tako se, na spratu iznad Davila i njegove pospale porodice, objašnjavao »mladi konzul« sam sa sobom i nosio sa svojom skrovitom mukom, dok je nije savladao, i dok ona nije, kao sve muke mladosti, počela da prelazi u zaborav.

Vesti i uputstva iz Pariza, koja je Davil primao poslednjih dana sa znatnim zadocnjenjem, pokazivali su da se velika ratna mašina Carstva ponovo krenula, i to na Austriju. Davil se osećao lično ugrožen i pogođen. Činilo mu se kao njegova nesreća da se ta lavina kreće upravo ka ovim krajevima na kojima i on ima svoj mali sektor i svoju veliku odgovornost. Ona nezdrava potreba da se nešto preduzima i radi i mučno osećanje da bi mogao pogrešiti ili nešto propustiti, nisu ga sada napuštali ni u snu. Mir i hladnokrvnost mladog Defosea dražili su ga više nego obično. Za ovoga mladića bilo je prirodno da carska vojska mora na neku stranu da ratuje i u tome on nije video ni najmanjeg povoda da se menja način života i tok misli. Davil je mogao da zadrhti od uzdržanog gneva slušajući lake izraze i duhovite reči koje su sada u modi među pariškim mladićima, a koje je Defose upotrebljavao govoreći o novom ratu, bez respekta i zanosa, ali i bez sumnje u pobedonosan ishod. To je Davila ispunjavalo nesvesnom zavišću i oštrom tugom što nema s kim da porazgovara (»da izmenja strepnje i nadanja«) o ovom ratu i o svemu ostalom, i to sa onim shvatanjima i onim načinom gledanja koji su njemu i njegovom naraštaju svojski i bliski. Za njega je sada više no ikada svet bio pun zamki i opasnosti i onih neodređenih crnih misli i bojazni koje rat širi po zemlji i unosi među ljude, a naročito u vremenite ili oslabljene i umorne ličnosti.

Davilu je izgledalo na mahove da gubi dah, da se savija od umora, da maršuje tako već godinama sa nekom mračnom i bezdušnom kolonom, sa kojom ne može više da drži korak a koja preti da će ga pregaziti i smrviti ako samo poklekne i ne produži da maršuje. Čim bi ostao sam, on je puštao uzdah, izgovarajući uz to tiho i brzo:

— Ah, bože blagi, bože blagi!

I te reči je izgovarao nesvesno, bez ikakve stvarne veze sa onim što se u tom trenutku dešavalo oko njega; one su bile jedno sa njegovim dahom i uzdahom.

Kako da se ne posrće od umora i vrtoglave jurnjave koja traje godinama, a kako da se baci sve i napusti dalji napor i trud? Kako da se vidi jasno i razume ma šta u opštoj i neprestanoj trci i pometnji, a kako da se nastavi maršovati kroz zamor, trzavice i neizvesnost, u novu maglu i nedogled?

Kao da je juče slušao sa uzbuđenjem vest o pobedi kod Austerlica, praćenu nadama na mir i rešenje; kao da je jutros pisao svoje stihove o bitki kod Jene; kao da je maločas čitao biltene o pobedi u Španiji, ulasku u Madrid i gonjenju engleskih trupa sa Pirinejskog poluostrva. Još jeka od jednog podviga nije umukla a već se lomi i mesa sa žamorom novih događaja. Hoće li ovo zaista prirodni zakoni biti silom izmenjeni ili će se sve slomiti na njihovoj neumoljivoj stalnosti? Čas izgleda prvo, čas drugo, a jasnog zaključka nema. Duh se koči i mozak otkazuje poslušnost. I u takvom stanju i raspoloženju on korača dalje, sa milionima. radi i razgovara, trudi se da održi korak, da doprinese svoj deo, ne kazujući i ne pokazujući nikom svoju tešku i jadnu nedoumicu i pometenost duha.

I sada će se, evo, ponoviti sve isto, sve do pojedinosti. Dolaze Moniteur i Journal de l'Empire sa člancima u kojima se objašnjava i pravda potreba novog pohoda i predskazuje njegov neminovan uspeh. (Dok ih čita Davilu izgleda jasno i nesumnjivo da je tako i da samo tako može biti.) Zatim će doći dani i nedelje razmišljanja, iščekivanja i sumnja. (Zašto opet

rat? I dokle će se ratovati? Kuda će sve to odvesti svet, Napoleona, Francusku i njega, Davila, zajedno sa njegovima? Da neće ovoga puta izneveriti sreća i doći prvi poraz kao predznak konačnog sloma?) Zatim će se pojaviti bilten o uspesima, sa imenima zauzetih gradova i pregaženih zemalja. A na kraju, potpuna pobjeda i pobjednički mir, sa teritorijalnim dobitcima i novim obećanjima opšteg smirenja koje nikako ne dolazi.

I Davil će tada sa ostalim, i glasnije od ostalih, slaviti pobjedu i govoriti o njoj kao o stvari koja se razume sama po sebi i u kojoj i on ima svoj deo učešća. Dok sve one mučne sumnje i kolebanja, koje je pobjeda raspršila kao maglu i koje sad nastoji i sam da zaboravi, neće nikad niko videti ni saznati. Jedno vreme, ali samo jedno kratko vreme, on će zavarati i samog sebe, ali će ubrzo otpočeti novi pokret carskog ratnog mehanizma i, uporedo, nova igra u njemu samom, potpuno istovetna sa svima ranijima. A sve to njega troši i zamara i stvara život naoko miran i sreden, a u stvari neizdržljivo mučan i u bolnoj protivnosti sa njegovim unutarnjim sklopom i celim njegovim stvarnim bićem.

*

Peta koalicija protiv Napoleona bila je stvorena u toku te zime i obelodanila se, odjednom, sa prolećem. Kao pre četiri godine, samo još brže i smelije, Napoleon je na mučki napad odgovorio strelovitim udarcem protiv Beča. Sad se i neupućenima pokaza zašto su otvoreni i čemu treba da služe konzulati u Bosni.

Između Francuza i Austrijanaca u Travniku prestade svaki dodir. Posluga se nije pozdravljala, konzuli su izbegavali da se sretnu na putu. Nedeljom, za vreme velike mise u dolačkoj crkvi, stajale su gospođa Davil i gospođa fon Miterer sa ćerkom odvojeno i razdaleko. Oba konzula udvostručile svoje napore kod vezira i njegovih ljudi, kod fratar, popova i uglednijih građana. Fon Miterer je širio proglas austrijskog cara a Davil francuski bilten o prvoj pobjedi kod Ekmila. Između Splita i Travnika kuriri su se ukrštavali i sustizali. General Marmon je hteo po svaku cenu da sa svojim trupama iz Dalmacije stigne Napoleonovu vojsku, pre nego što dođe do odlučne bitke. Zato je tražio od Davila podatke o krajevima preko kojih je morao da pređe, slao mu neprestano nove naredbe. To je utrostručilo Davilov posao i činilo ga sve težim, skupljim i složenijim. Naročito stoga što je fon Miterer pazio na svaki njegov korak i, kao iskusan vojnik, navikao na granične spletku i pothvate, stavljao je sve moguće zapreke Marmonovom napredovanju kroz Liku i Hrvatsku. Sa brojem i težinom zadataka rasla je i Davilova snaga, domišljatost i volja za borbu. On je, pomoću Davne, uspeo da pronađe i poveže sve one koji su po svom raspoloženju i svojim interesima protiv Austrije i voljni da u tom pravcu ma šta preduzmu. Prizivao je gradske kapetane sa Krajine, naročito kapetana iz Novog, rođenog brata onog nesrećnog Ahmet-bega Cerića koga nije uspeo da spase, podsticao ih da uznemiruju austrijsku teritoriju i nudio im sredstva za upade.

Fon Miterer je, preko livanjskih fratar, slao novine i proglase u Dalmaciju koja je bila pod francuskom okupacijom, održavao veze sa katoličkim sveštenstvom u severnoj Dalmaciji i pomagao organizovanje otpora protiv Francuza.

Svi plaćena agenti i dobrovoljni saradnici jednog i drugog konzula rastrčali su se na razne strane i njihov rad je počeo da se oseća po opštem uznemirenju i čestim sukobima.

Fratri prestadoše potpuno da se viđaju sa ljudima iz Francuskog konzulata. Po manastirima su držane molitve za pobjedu austrijskog oružja nad jakobinskim vojskama i njihovim neverničkim carem Napoleonom.

Konzuli su činili posete i primali ljude koje inače nikad ne bi primili, davali su poklone i prosipali mito. Radili su danju i noću, ne birajući mnogo sredstva i ne štedeći snagu. Pri tome je pukovnik bio u mnogo povoljnijem položaju. Istina, on je bio umoran čovek, pritisnut svojim porodičnim nezgodama i rđavim zdravljem, ali za njega ovaj način života i borbe nije bio novina, on je odgovarao njegovom iskustvu i vaspitanju. Pred naredbama sa viših mesta,

pukovnik je odjednom zaboravljao sebe i sve svoje i ulazio u ugažen kolosek carske službe i kaskao njime bez radosti i oduševljenja, ali i bez razmišljanja i pogovora. Osim toga, pukovnik je poznavao jezik, zemlju, ljude i prilike, i na svakom koraku lako nalazio iskrene i nesebične pomagače. Svega toga nije bilo kod Davila koji je morao da radi pod mnogo težim pogodbama. Pa ipak, njegova živost duha, osećanje dužnosti i urođena galska borbenost, držali su ga i gonili da ne zaostane u utakmici; i on je uzvraćao i davao udarce.

Pa i pored svega toga, da je bilo samo po dvojici konzula, odnosi između njih ne bi bili tako rđavi. Najgore zlo su bili ovi sitni činovnici, agenti i posluga. Oni nisu znali mere u borbi i međusobnom ocrnjivanju. Službena revnost i lična sujeta zanosile su ih kao lovca njegova strast, a toliko su se zaboravljala da su se, u želji da jedan drugog istisnu i unize, sami ponižavali i spuštali u očima raje i zluradih Turaka.

I Davil i fon Miterer jasno su uviđali koliko je ovakav bezobziran i nepoštedan način međusobne borbe štetan po obe strane i po ugled hrišćana i Evropljana uopšte, koliko je nedostojno da se njih dvojica, jedini predstavnici prosvetljenog sveta u ovoj divljini, rvu i nose pred ovim narodom koji ih obojicu mrzi, prezire i ne razume, i da upravo taj svet uzimaju za svedoka i sudiju. To je naročito osećao Davil, čije su pozicije bile slabije. On se resio da fon Mitereru skrene pažnju na to, posredno, preko doktora Kolonje koji se smatra kao nezvanična ličnost, i da mu predloži da obojica obuzdaju malo svoje suviše revnosne saradnike. Sa Kolonjom će govoriti Defose, jer je Davna sa njim u stalnoj zavadi. U isto vreme on je hteo i preko svoje pobožne žene i na sve moguće druge načine da utiče na fratre i da im dokaže da oni kao predstavnici Crkve greše kad se tako jednostrano i isključivo zalažu za jednu od zaraćenih strana.

Da bi pokazao fratriba koliko su netačne optužbe o bezbožnosti francuskog režima i da bi ih što jače obavezao, Davil je došao na misao da zatraži od njih jednog stalnog i plaćenog kapelana za Francuski konzulat. I uputio je preko dolačkog paroha jedno pismo biskupu u Fojnici. Kako nije bilo odgovora, trebalo je o toj stvari gospođa Davil da govori sa fra-Ivom i da ga i usmeno uveri o tome kako bi dobro i umesno bilo da fratri odrede jednoga od braće za kapelana i da uopšte promene svoje držanje prema Francuskom konzulatu.

Gospođa Davil je otišla jedne subote posle podne u Dolac, praćena ilirskim tumačem i kavazom. Ona je za ovaj razgovor odabrala naročito vreme, kad je večernji Blagoslov u crkvi, a ne nedelju kad ima mnogo sveta i kad je paroh zauzet.

Fra Ivo je primio konzulovicu lepo, kao uvek. Rekao je da je »jutros« stigao pismen biskupov odgovor i da se upravo spremao da ga dostavi gospodinu generalnom konzulu. Odgovor je negativan, jer oni na žalost u ovim teškim vremenima, progonjeni, siromašni i malobrojni, nemaju ni toliko redovnika koliko im je najnužnije potrebno za pastvu. Osim toga, Turci bi toga kapelana smatrali odmah poverenikom i uhodom i to bi se osvetilo celom Redu. Ukratko, biskup žali što ne može udovoljiti traženju francuskog konzula, moli da ga pravilno shvati, itd., itd.

Tako je pisao biskup, ali fra Ivo nije krio da on ne bi nikad dao, sve i kad bi smeo i mogao, da u Napoleonovom konzulatu, kao takvom, služi njihov kapelan. Gospođa Davil je pokušala blago da ispravi to njegovo mišljenje, ali je fratar, u svom oklopu od sala, ostao nepokolebljiv. Odavao je priznanje i poštovanje gospođi Davil, lično, za njenu iskrenu i nesumnjivu pobožnost (fratri su uopšte mnogo više poštovali gospođu Davil nego gospođu fon Miterer), ali je uporno ostajao pri svome gledištu. Njegove reči pratio je oštar, ubojit pokret njegove ogromne bele ruke od kojeg je gospođa Davil i nehotice zadrhtala u sebi. Bilo je očigledno da su uputstva koja ima jasna, da je njegov stav određen i da ne želi o tome da raspravlja ni s kim a ponajmanje sa ženskom glavom.

Pošto je još jednom rekao gospođi Davil da joj u svakoj duhovnoj potrebi stoji uvek na raspolaganju, ali da u svemu ostalom ostaje pri svom gledištu, fra Ivo je otišao u crkvu gde je

počinjao Blagoslov. Nekim povodom bilo je toga dana u Docu dosta frataru, gostiju, i Blagoslov je ispio vrlo svečan.

Kad bi bilo po njenom raspoloženju, gospođa Davil bi se vratila odmah kući, ali su dužni obziri zahtevali da ostane na Blagoslovu, kako ne bi izgledalo da je došla zbog razgovora sa fra-Ivom. Ta inače trezvena žena, bez svake preterane osetljivosti, bila je uzbuđena i poražena držanjem paroha. Ovaj neprijatni razgovor bio je za nju utoliko teži što je ona po svom vaspitanju i po svojoj prirodi bila daleko od svih opštih stvari i javnih poslova.

Sad je stajala u crkvi pored drvenog stuba i slušala prigušeno i još nesložno pevanje frataru koji su klečali sa obe strane glavnog oltara. Služio je fra Ivo. Onako krupan i težak, on je uspevao, svaki put kad je trebalo, da poklekne lako i vešto na jedno koleno i da se odmah digne. Žena je jednako videla pred očima njegovu ogromnu ruku sa odrečnim pokretom i njegov pogled sjajan od oholosti i uporstva, kojim je gledao njenog tumača dok je malopre razgovarao sa njom. Takav pogled nije ona u Francuskoj nikad primetila ni kod laika ni kod sveštenog lica.

Fratri su tiho pevali svojim seljačkim glasovima, u horu, Bogorodičine litanije. Jedan težak glas je otpočeo:

— Sancta Maria ...

Svi su u muklom horu odgovarali:

— Ora pro nobis.

Glas je nastavljao:

— Sancta virgo virginum ...

— Ora pro nobis — odgovarali su glasovi složno.

Molitveni glas je otegnuto dalje nabrajao attribute Marijine.

— Imperatrix Reginarum ...

— Laus sanctorum animarum ...

— Vera salutrix earum ...

A iza svakog od njih upadao je hor jednolično;

— Ora pro nobis.

Žena je i sama htela da se moli, uz poznate litanije koje je nekad slušala u hladovitom horu katedrale svoga rodnog mesta Avranša. Ali nije mogla da zaboravi malopredašnji razgovor i da prekine misli koje su se mešale u molitvu.

Svi molimo isto, svi smo hrišćani i istog verovanja, ali su jazovi između ljudi veliki, mislila je žena, a pred očima joj jednako silovit i tvrdokoran pogled i oštar pokret ruke ovoga istog fra-Ive koji sada peva litanije.

Pevanje je dalje nabrajalo:

— Sancta Mater Domini...

— Sancta Dei genitrix.

Jeste, čovek zna da postoje ti jazovi i sve te protivnosti među ljudima, ali tek kad se krene u svet i kad ih oseti na sebi, on vidi koliko su stvarno velike i kako su teške i neprelazne. Kakve bi to molitve trebalo da budu pa da sve to zajaze i izravnavaju? Njena potištenost joj je odgovarala da takvih molitava uopšte nema. Ali tu se njezina misao, uplašena i nemoćna, zaustavljala. I žena je tiho šaputala, pridružujući i svoj nečujni glas jednolikom fratarskom romonu koji se vraćao kao talas i ponavljao:

— Ora pro nobis!

Kad je »večernja« bila završena, žena je skrušeno primila blagoslov od one iste fra-Ivine ruke.

Napolju, pred crkvom, našla je pored svoje pratnje i Defosea sa jednim momkom. On je jahao preko Doca i kad je saznao da je gospođa Davil u crkvi, rešio se da je sačeka i doprati u Travnik. Žena se obradova poznatom liku vedrog mladića i rodnom govoru.

Po širokom i suvom putu vraćali su se u varoš. Sunce je bilo zašlo, ali je neki jak, žut sjaj posredno padao na ceo kraj. Put od ilovače izgledao je crven i topao, a mlado lišće i cvetni pupovi po grmlju odudarali su od crne kore, kao da su od same svetlosti.

Pored nje je išao mladić i, rumen od jahanja, živahno govorio. Za njima su se čuli koraci posluge i bat kopita Defoseovih konja koje su vodili u povodu. U ušima još odjek litanija. Put se sada spuštao. Ukazaše se travnički krovovi i nad njima tanki, modri dimovi, i sa njima stvarni život sa svojim potrebama i zadacima, daleko od svih razmišljanja, sumnja i molitava.

*

Nekako u isto vreme Defose je imao razgovor sa Kolonjom.

Pred veče, moglo je biti oko osam sati, praćen jednim kavazom i momkom koji je nosio fenjer. Defose je otišao do lekara.

Kuća je bila po strani, na jednoj strmoj uzvisini, oko koje je bila gusta noć i vlažna magla. Huk nevidljive vode sa izvora Šumeća. Taj glas vode bio je prigušen i izmenjen mrakom a pojačan tišinom. Put je bio vlažan i klizav, i pod oskudnom i nemirnom svetlošću turskog fenjera izgledao je nov i nepoznat kao šumska čistina kojom prvi put idu ljudi. Isto tako neočekivana i tajanstvena izgledala je i kapija. Prag i alke na vratima bili su osvetljeni, sve ostalo bilo je u mraku, ničemu se nije video oblik ni obim, ni pogađala prava namena. Kapija je odjekivala tvrdo i muklo od udaraca. Defose ih je osećao kao nešto grubo i neumesno, gotovo kao bol, i suvišna revnost kavazova činila mu se naročito ružnom i neprivlačnom.

— Ko kuca?

Glas je dolazio sa visine, više kao odjek kavazovog kucanja nego kao pitanje za sebe.

— Mladi konzul. Otvaraj! — vikao je kavaz onim neprijatnim i suviše ostrim tonom kojim mladi uvek govore jedan s drugim u prisustvu starijeg.

Muški glasovi i šum vode izdaleka, sve je to ličilo na neka slučajna i nepredviđena dozivanja u šumi, bez poznatog povoda i bez vidljivih posledica. Najposle se začu zvek lanca, škripa brave i lupa mandala. Vrata su se polagano otvorila, iza njih je stajao čovek sa fenjerom, bled i bunovan, ogrnut čobanskom kabanicom. Dve nejednake svetlosti obasjavale su strmu avliju i niske, mračne prozore na alvatu. Oba fenjera su se nadmetala koji će bolje posvetliti mladom konzulu pred nogama. Zbunjen tom igrom glasova i odblesaka, Defose se odjednom nađe pred širom otvorenim vratima velike prizemne odaje koja je bila puna dima i oštrog duvanskog zadaha u ustajalom vazduhu.

Na sredini sobe, pored velikog čiraka, stajao je Kolonja, visok i pognut; na njemu su bili mnogobrojni i izmešani komadi turskog i zapadnjačkog odela; na glavi crna kapica ispod koje vire dugi. retki pramenovi sede kose. Iz ušiju su mu strčala dva čuperka potpuno sedih dlaka: ti čuperki su pri pokretu glave svetlucali, čas jedan čas drugi, kao dva bela plamička.

Starac se duboko klanjao i izgovarao zvučne pozdrave i komplimente na onom svom jeziku koji je mogao biti i iskvaren italijanski i nedoučen francuski, ali mladiću se sve to činilo površno i nevoljno, prazne forme ne samo bez srdačnosti i bez pravog poštovanja nego bez stvarnog prisustva onoga koji ih je izvodio. I tada se sve to što ga je dočekalo u zadimljenoj niskoj prostoriji — zadah i izgled sobe, lik i govor čoveka — saže u jednu reč i to tako brzo i tako živo i jasno da je umalo ne izgovori naglas: starost. Žalosna, krezuba, zaboravna, samačka teška starost koja sve menja, rastvara i zagorčava; misli, vidike, pokrete, zvuke, sve, sve do same svetlosti i mirisa.

Stari lekar ponudi mladića ceremoniozno da sedne, ali sam ostade stojeći, izvinjavajući se da to zahteva staro i dobro salernitansko pravilo: *Post prandium sta*.¹⁴

Mladić je sedeo na tvrdoj stolici bez naslona, ali sa osećanjem telesne i duhovne nadmoćnosti od kojega mu je njegova misija dolazila laka i jednostavna, gotovo prijatna. I počeo je da govori sa slepim pouzdanjem sa kojim mladi ljudi tako često pristupaju razgovorima sa starcima koji im izgledaju nesavremeni i dotrajali, zaboravljajući da uz duhovnu sporost i telesnu nemoć idu često veliko iskustvo i stečena veština u ljudskim poslovima. Izgovorio je Davilovu poruku za fon Miterera, trudeći se da ona izgleda zaista ono što je, to jest dobronamerna sugestija u opštem interesu, a ne znak slabosti ili straha. Izgovorio je, i bio zadovoljan samim sobom.

Kolonja je već kod poslednjih reči mladićevih pohitao da ga uveri kako je on počašćen time što je izabran za glasonošu, kako će sve isporučiti najsavesnije, kako on potpuno razume namere i deli mišljenje gospodina Davila, kako je on po svom poreklu, zvanju i ubeđenju najpozvaniji za takvu ulogu.

Očigledno sad je bio red na Kolonji da bude zadovoljan samim sobom.

Mladić ga je slušao kao što se sluša šum vode, gledajući rasejano u njegovo pravilno, dugo lice, sa živim, okruglim očima, beskrvnim usnama i zubima, koji se pri govoru miču. Starost! mislio je mladić. Nije najgore što se pati ni što se umire, nego što se stari, jer starenje to je patnja bez leka i nade, to je smrt koja traje. Samo što je mladić mislio o tom starenju ne kao o opštoj sudbini, pa i svojoj, nego kao o nekoj ličnoj nedaći lekarevoj.

A Kolonja je govorio:

— Meni ne treba mnogo objašnjavati; ja razumem položaj gospode konzula kao i svakog prosvetćenog čoveka sa Zapada, koga njegov usud dotera u ove krajeve. Za takvog čoveka živeti u Turskoj znači kretati se po oštirci noža i peći se na tihoj vatri. Ja to znam, jer se mi na toj oštirci rađamo, na njoj živimo i umiremo i u toj vatri rastemo i sagorevamo.

Kroz svoje misli o starosti i starenju, mladić počeo da pažljivije osluškuje i hvata lekareve reci.

— Niko ne zna šta znači roditi se i živeti na ivici između dva sveta, poznavati i razumevati jedan i drugi, a ne moći učiniti ništa da se oni objasne među sobom i zbliže, voleti i mrzeti i jedan i drugi, kolebati se i povoditi celoga veka, biti kod dva zavičaja bez ijednoga, biti svuda kod kuće i ostati zauvek stranac; ukratko: živeti razapet, ali kao žrtva i mučitelj u isto vreme.

Mladić je slušao, iznenađen. Kao da je to govorio neko treći, ko se umešao u razgovor, sada već nije bilo traga od praznih reči i komplimenata. Pred njim je stajao čovek sjajnih očiju i raširenim, dugim i mršavim rukama pokazivao kako se to živi razapet između dva protivna sveta.

Kao što često biva kod mladih ljudi, Defoseu se pričinjavalo da ovaj razgovor nije potpuno slučajan i da je u nekoj uskoj i naročitoj vezi sa njegovim sopstvenim mislima i delom koje on sprema. Za ovakve razgovore nije u Travniku bilo mnogo prilike; to ga je prijatno uzbuđivalo i u tom uzbuđenju on je počeo da upućuje pitanja a zatim da i sam stavlja primedbe i kazuje svoje utiske.

Mladić je govorio isto toliko iz unutarnje potrebe koliko i od želje da produži razgovor. Ali starca nije trebalo nagoniti da govori. On nije ni prekidao svoju misao. Kao nadahnut, tražeći ponekad francuske izraze i nadomeštajući ih italijanskim, on je govorio kao da čita.

— Da, to su muke koje muče ljudi hrišćani sa Levanta i koje vi, pripadnici hrišćanskog Zapada, ne možete nikada potpuno razumeti, isto kao što ih još manje mogu razumeti Turci.

¹⁴ Posle jela treba ostati stojeće.

To je sudbina levantinskog čoveka, jer on je poussiere humaine, ljudska prašina, što mučno promiče između Istoka i Zapada, ne pripadajući ni jednom a bijena od oba. To su ljudi koji znaju mnogo jezika, ali nijedan nije njihov, koji poznaju dve vere, ali ni u jednoj nisu tvrdi. To su žrtve fatalne ljudske podvojenosti na hrišćane i nehrišćane; večiti tumači i posrednici, a koji u sebi nose toliko ne jasnosti i nedorečenosti; dobri znalci Istoka i Zapada i njihovih običaja i verovanja, ali podjednako prezreni i sumnjivi jednoj i drugoj strani. Na njih se mogu primeniti reči koje je pre šest vekova napisao veliki Dželaledin, Dželaledin Rumi: »Jer samog sebe ne mogu da poznam. Niti sam hrišćanin, ni Jevrejin, ni Pars, ni musliman. Nit sam sa Istoka ni sa Zapada, ni sa kopna ni sa mora.« To su oni. To je jedno malo, izdvojeno čovečanstvo koje grca pod dvostrukim Istočnim grehom, i ikoje treba još jednom da bude spaseno i otkupljeno a niko ne vidi kako ni od koga. To su ljudi sa granice, duhovne i fizičke, sa crne i krvave linije koja je usled nekog teškog i apsurdnog nesporazuma potegnuta između ljudi, božjih stvorenja, između kojih ne treba i ne sme da bude granice. To je ona ivica između mora i kopna, osuđena na večiti pokret i nemir. To je treći svet u koji se sleglo sve prokletstvo usled podeljenosti zemlje na dva sveta. To je ...

Defose je zanesen i zažarenih očiju gledao preobraženog starca koji je, jednako u krst raširenih ruku, tražio uzalud reči i odjednom, prelomljenim glasom naglo završio:

— To je junaštvo bez slave, mučeništvo bez nagrade. I bar vi, naši istovernici i srodnici, ljudi sa Zapada, hrišćani po istoj blagodeti po kojoj i mi. trebalo bi da nas razumete, prihvatite i da nam olakšate sudbinu.

Lekar je spustio ruke sa izrazom potpunog beznada, gnevno gotovo. Ni traga nije bilo od onog otužnog »ilirskog doktora«. Tu je stajao jedan čovek svoje misli i jakog izraza. A Defose je goreo od želje da još sluša i više sazna, zaboravljajući potpuno ne samo svoje malopredašnje osećanje nadmoćnosti nego i mesto na kome je i posao zbog kojeg je došao. I osećao je da je zaseo mnogo duže nego što je trebalo i bilo predviđeno, ali se nije dizao.

Starac ga je sada gledao pogledom punim nemog ganuća, kao što se gleda za nekim ko se udaljuje i čiji odlazak žalimo.

— Da, gospodine, vi možete da shvatite ovaj naš život, ali za vas je on samo neprijatan san. Jer, vi živite ovde, ali znate da je to prolazno i da ćete se pre ili posle vratiti u svoju zemlju, u bolje prilike i dostojniji život. Vi ćete se probuditi iz ovog košmara i osloboditi, ali mi nikad, jer za nas je on jedini život.

Potkraj razgovora lekar je postajao sve tiši i sve čudniji. Seo je i on, sasvim pored mladića, sagnuvši se prema njemu, kao u velikom poverenju, i dajući mu znak sa obe ruke da bude miran i da recima ili pokretom ne poplaši i ne odagna nešto silno, dragoceno i plašljivo, kao pticu koja je tu, na podu, pred njima. Zagledan u to mesto na ćilimu, govorio je gotovo šapatom, ali nekim toplim glasom koji je odavao unutaranju milinu.

— Na kraju, na pravom i konačnom kraju, sve je ipak dobro i sve se rešava harmonično. Iako, ovde, zaista sve izgleda neskladno i bezizlazno zamršeno. Un jour tout sera bien, voila notre esperance,¹⁵ kako je rekao vaš filozof. A drukčije se ne da ni zamisliti. Jer, zašto da moja misao, dobra i prava, vredi manje od iste takve misli koja se rađa u Rimu ili Parizu? Stoga što se rodila u ovoj dumači koja se zove Travnik? I zar je moguće da se ta misao nikako ne beleži, nigde ne knjiži? Ne. nije. I pored prividne izlomljenosti i nereda, sve je povezano i skladno. Ne gubi se nijedna ljudska misao ni napor duha. Svi smo na pravom putu i iznenadićemo se kad se sretnemo. A srešćemo se i razumeti svi, ma kuda sada išli i ma koliko lutali. To će biti radosno viđenje, slavno i spasonosno iznenađenje.

Mladić je teško pratio starčevu misao, ali je živo želeo da ga i dalje sluša. Bez vidljive veze, ali istim poverljivim i uzbuđena radosnim tonom, Kolanja je govorio dalje. A mladić je

¹⁵ Jednog dana sve će biti dobro, u tom je naša nada.

odobravao, uzbuđivao se i s vremena na vreme i sam, gonjen neodoljivom potrebom, kazivao ponešto. Tako je ispričao svoje zapažanje sa druma kod Turbeta o raznim istorijskim epohama koje mogu da se vide na pojedinim slojevima toga druma. Ono isto što je u svoje vreme, bez mnogo uspeha, ispričao Davilu.

— Ja znam, vi posmatrate oko sebe. Zanima vas prošlost i sadašnjost. Vi umete da vidite — odobravao je lekar.

I kao da mu kazuje neku tajnu o skrivenom blagu i želi nasmejanim pogledom više da nagovesti nego što može recima da se kaže, starac je šaputao:

— Kad prođete čaršiju, zadržite se kod Jeni džamije. Oko celog zemljišta je visok zid. Unutra, pod ogromnim drvećem, grobovi za koje niko više ne zna čiji su. Za tu džamiju se zna u narodu da je nekad, pre dolaska Turaka, bila crkva Svete Katarine. I narod veru je da i sada u jednom uglu postoji sakristija koju niko nikakvom silom ne može da otvori. A kad pogledate malo bolje kamenje u tom starinskom zidu, videćete da ono potiče od rimskih ruševina i nadgrobni spomenika. I na kamenu koji leži uzidan u toj džamijskoj ogradi vi možete lepo pročitati mirna i pravilna rimska slova nekog izlomljenog teksta »Marco Flavio ... optimo ...« A duboko ispod toga, u nevidljivim temeljima leže veliki blokovi crvenog granita, ostaci jednog mnogo starijeg kulta, negdašnjeg svetišta boga Mitre. Na jednom od tih kamenova ima nejasan reljef na kome se razabire kako mladi bog svetlosti ubija u trku snažnog vepra. I ko zna šta se još krije u dubini, ispod tih temelja. Ko zna čiji su tamo naponi sahranjeni i kakvi tragovi zauvek izbrisani. I to je samo na jednom malom parčetu zemlje, u ovoj zabačenoj varošici. A gde su sva ostala bezbrojna velika naselja širom sveta?

Mladić je gledao u starca, u očekivanju daljih objašnjenja, ali tu je lekar odjednom promenio ton i počeo da govori mnogo glasnije, kao da sada može i drugi neko da ga čuje:

— Vi razumete, sve je to jedno u drugom, povezano, a samo naoko izgleda izgubljeno i zaboravljeno, rastureno, bez plana. Sve to ide, i ne sluteći, ka jednoj meti, kao konvergentni zraci dalekom, nepoznatom žarištu. Ne treba zaboraviti da u Kuranu stoji izrično: »Možda će Bog jednog dana izmiriti vas i vaše protivnike i između vas vaspostaviti prijateljstvo. On je moćan, blag i milosrdan.« Dakle, nada postoji, a gde postoji nada... Vi razumete?

Pogled mu se značajno i pobednički smešio, kao da hrabri i umiruje mladića, a dlanovima je ocrtavao u vazduhu, pred licem, nešto okruglo kao da želi da prikaže zatvoren krug vasiona.

— Vi razumete! — ponovio je starac značajno i nestrpljivo, kao da smatra za izlišno i nezgodno da još i rečima traži izraza za ono što je tako izvesno i sigurno i njemu blisko i tako dobro poznato.

Ali razgovor se potkraj promenio. Kolonja je opet stajao, mršav i prav, klanjao se i lomio, govorio zvučne i prazne reči, uveravao mladića da je počašćen i posetom i poverenom mu porukom.

Tako su se i rastali.

Vraćajući se u Konzulat, Defose je rasejano gazio u krugu svetlosti koji je pred njim širio kavazov fenjer. Sad nije primećivao ništa oko sebe. Mislio je na starog i poremećenog lekara i na njegovu živu i nerazgovetnu misao, i nastojao da se snađe i razabere u svojim sopstvenim mislima koje su se neočekivano javljale i među sobom ukrštavale.

XVI

Vesti koje su iz Carigrada stizale u Travnik bile su sve nepovoljnije i zamršenije. Ni posle uspelog Barjaktarevog pothvata i tragične smrti Selima III prilike se nisu sređivale. Već krajem te godine došlo je do ponovnog udara u kome je ubijen Mustafa Barjaktar.

Ti nemiri i promene iz daleke prestonice odražavali su se u ovoj zabačenoj provinciji, iako mnogo docnije, izmenjeni i karikirani, kao u krivom ogledalu. Strah, nezadovoljstvo, oskudica i bes koji je uzalud tražio oduška, mučili su i razapinjali turski svet po gradovima. U tačnom predosećanju potresa i štetnih promena, taj svet se osećao izdan iznutra i ugrožen spolja. Nagon održanja i samoodbrane terao ih je na pokret i akciju, a prilike su im oduzimale sredstva i zatvarale sve puteve. Zato su se njihove snage okretale u kovitlac i trošile u vetar. A u sabijenim kasabama, među visokim brdima, gde su, mahala do mahale, živele razne vere i suprotni interesi, stvarala se razdražljiva i teška atmosfera, u kojoj ništa nije bilo nemoguće i u kojoj su se sudarale slepe snage i redale besne uzbune.

U Evropi su se u to vreme bile bitke dotle neviđene po obimu i strahotama i još neshvatljive po istorijskim posledicama. U Carigradu su se nizali državni udari, smenjivali sultani i ginuli veliki veziri.

U Travniku je vladala živost. Kao svakog proleća, po naređenju iz Carigrada, spremala se i ove godine vojska na Srbiju; spremala se sa velikom bukom, ali sa mršavim rezultatima. Sulejman-paša je već bio krenuo sa svojim malim ali urednim odredom. Do koji dan trebalo je da krene i vezir. U stvari, Ibrahim-paša nije ni sam tačno znao sa kakvim planom ide ni koliku vojsku treba da povede. Kretao je, jer mu drukčije nije moglo da bude, jer je dobio ferman i jer se nadao da svojim prisustvom povuče i ostale da izvrše svoju dužnost. Ali janjičare nije niko mogao da svrsta i pokrene, jer se izvlače na sve moguće načine. Dok jedne popisuju, drugi već beže. Ili prosto izazovu neku tuču i uzbunu i iskoriste ih da se izgube i vrate kućama, dok na spisku stoje kao da su otišli na Srbiju.

Oba konzula ulažu sve snage da se što bolje obaveste o vezirovim namerama, o veličini i vrednosti trupa koje vodi i o stvarnoj situaciji na srpskom ratištu. I oni i njihovi saradnici gube dane u tim poslovima koji čas izgledaju neobično važni i teški a čas izlišni i beznačajni.

Čim je za Sulejman-pašom i vezir otišao na Drinu i sva vlast i ceo poredak ostali na slabom i plašljivom kajmakamu, i opet se, po drugi put, iznenada zatvorila travnička čaršija.

U stvari, to je bio nastavak lanjske uzbune koja nije nikad ni prestajala potpuno, nego je tinjala pod muklim ćutanjem i čekala zgodan povod da ponovo bukne. Bes rulje bio je ovog puta uperen protiv Srba koji su pohvatani po raznim krajevima Bosne i dovedeni u Travnik, pod sumnjom da su održavali veze sa pobunjenicima u Srbiji i spremali sličan ustanak i u Bosni. Ali isto toliko i protiv osmanlijskih vlasti, koje su optuživane zbog slabosti, podmitljivosti i izdaje.

Osećajući jasno da ih ovaj ustanak u Srbiji ugrožava u onome što im je najdraže i najbliže i da ih ovaj vezir, kao i sve Osmanlije, ne brani kako bi trebalo, a da sami nemaju više snage i volje da se brane, bosanski imućniji Turci su padali u onu nezdravu razdražljivost jedne ugrožene klase i svetili se za sve to pustom samovoljom i jalovim svirepostima. Za

njima se često povodila i varoška sirotinja, i to upravo ona najniža koja nije ni imala šta da izgubi.

Danomice su dovođeni Srbi, vezani i izmučeni ljudi sa Drine ili s Krajine, pod teškim ali neodređenim optužbama, po jedan ili po dvojica, pa u gomili, na desetine. Među njima je bilo građana i popova, ali najviše seljaka.

Nikog nije bilo da ispita njihove krivice ni da im sudi. Kao u krater raspaljenog vulkana oni su ovih dana ubacivani u uzburjanu travničku čaršiju, koja im je bila krvnik bez ispita i suda.

Defose je i pored Davilovih molba i opomena izišao i gledao kako su dvojicu ljudi Cigani mučili i pogubili, nasred marvenog pazara. Sa jedne uzvisine, za leđima svetine koja je bila potpuno zauzeta prizorom pred sobom, on je mogao neprimećen da posmatra i dobro da vidi i žrtve i dželate i gledaoce.

Na trgu je vladao metež i nered. Sejmeni su doveli dvojicu osuđenika, koji su bili bosi i gologlavi, u suknenim čakširama i pocepanim, razdrljenim košuljama.

Bila su to dva visoka i crna čoveka, slični kao braća. Koliko se moglo razabrati po ostacima odela, upropašćenog putem i zlostavljanjem, izgledali su kao malovarošani. Govorilo se da su ih uhvatili u trenutku kad su u šupljim štapovima hteli da prenesu neka pisma sarajevskog vladike u Srbiju.

Sejmeni su se mučili da načine mesta koliko je potrebno za vešanje. Cigani, krvnici, nisu mogli da odsuču konopce. Uzavrela svetima je vikala i protiv one dvojice nesrećnika i protiv sejmena i Cigana, talasala se u svima pravcima i pretila da pogazi i odnese i žrtve i krvnike.

Dva vezana čoveka, razgolićenih, dugih vratova, stajali su pravi i nepomični, sa jednakim izrazom čudne zbunjene nelagodnosti na licu. Na njima se nisu izražavali ni strah ni hrabrost, ni oduševljenje ni ravnodušnost. Po tom izrazu na licima to su bili samo brižni ljudi, obuzeti mislima o nekoj dalekoj brizi, i željni samo da ih ostave da mogu brzo i snažno da misle o njoj. Njih kao da se nije ništa ticalo sve ovo što se radi i više oko njih. Oni su samo treptali očima i s časa na čas lako priklanjali glavu kao da tako žele da se odbrane od ove gužve i graje koja im smeta da se potpuno prepuste svojoj teškoj zabrinutosti. Na čelu i slepoočnicama iskočile su im račvaste žile i izbijao obilan znoj; a kako nisu, onako vezani, mogli da ga otaru, znoj im je tekao curkom niz žilave i neobrijane vratove u svetlim mlazevima.

Najposle Cigani uspeše da razmrse svoje konopce i pridoše prvom od dvojice osuđenika. On lako ustuknu, ali vrlo lako, i odmah se zaustavi, puštajući da rade sa njim što hoće. U isto vreme ustuknuo je nehotično i onaj drugi, kao da je nevidljivo vezan sa prvim.

Tu se Defose, koji je dotle mirno posmatrao, naglo okrenu i zađe u drugu ulicu. Tako nije video najteže i najgore.

Dvojica Cigana su svojoj žrtvi obavili uže oko vrata, ali je nisu vešali, nego izmakli se, i svaki je počeo da vuče i zateže svoj kraj užeta. Čovek je počeo da krklja i kolača očima, da se baca nogama, da se uvija u kukovima i klati kao lutka na zategnutom koncu.

U masi nastade trka i gurnjava. Svi pojuriše ka mestu mučenja. Na prve pokrete mučenog čoveka svet je oduševljeno i radosno odgovarao i svojim uzvicima, smehom i pokretima pratio njegove pokrete. Ali kad trzanje davljenika postade samrtničke i njegovi pokreti neverovatno strašni i fantastični, oni koji su bili najbliži stadoše da se okreću i da uzmiču. Nesumnjivo, oni su želeli da vide nešto neobično, ni sami nisu tačno znali šta, i da tako nađu olakšanja za sebe i za svoje neodređeno ali duboko i opšte osećanje nezadovoljstva. Oni su hteli i odavno želeli da se nagledaju poraženog i kažnjenog neprijatelja. Ali ovo što se odjednom stvorilo pred njima bilo je bol i mučenje za njih same. Zato je svet, iznenađen i

uplašen, stao odjednom da odvraća glavu i da se sklanja. Ali masa koja prizor nije mogla da vidi navaljivala je i gurala one koji su bili u prvim redovima sve bliže. Ovi opet, užasnuti blizinom neočekivanih muka, okretali su leđa gubilištu i očajnim naporom nastojali da se probiju i pobjegnu, tukući izbezumljeno pesnicama oko sebe kao da beže od požara. Ne znajući šta ih goni i ne mogući razumeti njihovo panično ponašanje, ljudi su na njihove udarce odgovarali udarcima i time ih opet vraćali mestu sa kojeg su bežali. Tako se, pored laganog davljenja i jezivog poigravanja gubljenika, razvijala svuda uokolo gužva i šakanje, čitav niz pojedinačnih sukoba, svađa i pravih tuča. Pritešnjeni ljudi nisu mogli da izmahnu i odgovore na udarac, nego su se čupali i grebali, pljuvali, psovali i sa potpunim nerazumevanjem i sa mržnjom koju su bili spremili za osuđenike gledali jedni drugima u iznakaženo lice. Oni koji su, užasnuti, bežali od blizine davljenika, gurali su se i tukli očajnički, ali ćutke, dok su oni koji su nadirali sa svih strana ka gubilištu, daleko mnogobrojniji, vikali glasno. Mnogi koji su bili sasvim daleko i nisu videli ništa ni od mučenja ni od tuče koja je nastala uokrug, smejali su se, nošeni nastalim talasanjem i, ne znajući za strahotu što se dešava u njihovoj blizini, dobacivali šale i povike koji se uvek čuju iz svake zaljuljane i pritešnjene mase. Tako su se mešali, sudarali i ukrštavali posve različni glasovi i uzvici, iznenađeni, ljutiti, zaprepašćeni, zgađeni, besni, podrugljivi, nasmejani, pomešani sa onim opštim neartikulisanim vriscima i huktanjima koja izlaze iz svake sabijene ljudske mase, pritisnutih stomaka i stešnjih pluća.

— Hoooo, ho! — vikali su u horu neki obesni dečaci nastojeći da zatalasaju masu.

— Uprrrr-ri! — odgovarali su drugi, gurajući u protivnom pravcu.

— Ama šta se biješ! Jesi li ti mahnit!

— Lud, lud! Lud je! — vikao je neko i sam luđačkim glasom.

— Udri ga! Sto ga žališ? Nije ti ga majka rodila — dobacivao je neko izdaleka, veselo, misleći da je sve šala.

Struganje nogu, toptanje i mljaskavi udarci. Pa opet glasovi.

— Na, na! Hoćeš još? Na! Hoćeš ljucki?

— Ej, ti tamo u ćulahu!

— Ko se gura? Hodi 'vamo bliže, da te ja pitam.

— Ama šta ga gladiš? Udri ga po ćiverici.

— Stoj, stoooj!

Za to vreme samo najbliži ili oni koji su gledali sa okolnih uzvišenih mesta mogli su da vide šta se dešavalo na gubilištu. Oba davljenika su pala onesvešćena, prvo jedan pa drugi. Sad su ležali na zemlji. Cigani su im pritrčali, dizali ih, polivali vodom i udarali pesnicama i grebali noktima, I čim su ljudi došli sebi i stali na noge, mučenje je nastavljeno. Opet je sa dve strane zasukivan i stezan konopac, opet su dvojica ljudi poigravali i roptali, samo sada kraće i sa smanjenim otporom. Opet su najbliži između gledalaca počeli da se okreću i beže, ali ih gusta masa nije propuštala, nego ih je sa psovka i udarcima vraćala natrag pred prizor od kojeg su hteli da pobjegnu.

Jedan omalen softa faunskog lica dobio je nastup, ali nije mogao da padne, nego je, onako pritešnjen i nošen zatalasanom ljesom telesa, ostao uspravno stojeći, iako je bio bez svesti, sa zabačenom glavom, kao kreč bledim licem i penom na usnama.

Tri puta se ponovilo mučenje i svaki put su oba čoveka mimo ustajala i pažljivo podnosila vrat pod konopac za novo davljenje, kao ljudi kojima je mnogo stalo da učine sve što je do njih da stvar teče u redu; obojica usredsređeni i mirni, mirniji i od Cigana i od moga od gledalaca, samo zamišljeni i brižni, toliko brižni da im ni davljenički grčevi nisu mogli da potpuno zbrišu sa lica taj izraz daleke i teške brige.

Kad nisu mogli da ih povrate za četvrto davljenje, Cigani priđuše oborenim ljudima, koji su ležali poledice, udariše svakoga od njih nekoliko puta nogom u prepone, i tako ih dotukoše.

Cigani su savijali svoje konopce omotavajući ih oko lakata i čekali da se malo razide svet pa da nastave posao. Nestalna pogleda, oni su između dva pokreta, lakomo i uzbuđeno pušili cigare koje im neko dodade. Izgledali su podjednako kivni i na ovu nerazumnu rulju koja se vrže oko njih i na dvojicu pobijenih koji su ležali tu, nepomični i izgubljeni među bezbrojnim i užurbanim nogama radoznalog sveta.

Malo docnije, leševi dvojice nepoznatih mučenika obešeni su na naročitim vešalima, na zidu ispod groblja, tako da su se mogli dobro videti sa svih strana. Njihovi likovi opet su se izdužili, i oni su dobili pređašnji izgled i postali opet onako pravi, vitki i bratski slični jedan drugome. Izgledali su laki kao da su od hartije. Glave su im postale male jer se konopac upijao duboko ispod podbratka. Lica mirna i beskrvna, a ne pomodrela i iznakažena kao kod onih koji bivaju živi obešeni, a noge sastavljene i stopala malo napred isturena, kao u zaletu.

Takve ih je video Defose kad se vraćao, oko podne. Jednom je bio na ramenu otcepljen rukav uprljane košulje, i taj komad platna lako se kretao na slabom vetriću.

Stegnutih vilica, svesno rešen da i to vidi rođenim očima, potresen, ali u jednom svečano mirnom raspoloženju, mladić je gledao dva izdignuta lika.

To teško i svečano raspoloženje držalo ga je još dugo. U tom raspoloženju vratio se u Konzulat. Malen, zbunjen i ustrašen sitnicama izgledao mu je Davil, a grub i neuk Davna. Sve Davilove bojazni izgledale su mu detinjaste i nestvarne, a sve njegove primedbe ili beskrvne, knjiške, ili sitno i nedostojno kancelarijske. Uviđao je da sa njima o ovome ne bi mogao ni da razgovara, posle onoga što je svojim očima video i duboko i neizrecivo osetio. A posle večere je, u istom raspoloženju, uneo u svoju knjigu o Bosni, verno i stvarno, zaseban stav o tome »kako se u Bosni izvršavaju smrtno presude nad rajom i pobunjenicima«.

Svet počeo da se navikava na ružne i krvave prizore, da odmah zaboravlja stare i da traži sve nove i raznoličnije.

Na jednom utabanom zaravanku, između hana i Austrijskog generalnog konzulata, načini se novo gubilište. Tu je vezirov dželat Ekrem sekao glave, koje su onda nabijali na kolje.

U fon Mitererovoj kući nastade lom i plač. Ana Marija je skakala mužu u oči, vičući: »Jozef, za boga miloga«, u svima tonovima i prelivima i, nazivajući ga Robespjerom, počinjala da se pakuje i sprema da beži. Pa je onda, premorena i izbesnela, padala mužu u zagrljaj, jecajući kao nesrećna kraljica koja se sprema na giljotinu i koju krvnik čeka pred vratima.

Mala Agata, stvarno uplašena i nesrećna, sedela je u niskoj stolici na doksatu i tiho plakala obilnim suzama, što je fon Mitereru teže padalo od svih scena njegove žene.

Bledi i grbavi tumač Rota trčao je od Konaka do muteselima, pretio, mitio, zahtevao i preklinjao da se pred zgradom Konzulata ne vrše smaknuća.

Još iste večeri dovedeno je na taj trg desetak krajiških Srba, seljaka, i pri svetlosti fenjera i lučeva pogubljeno, uz ciku i halakanje, jurnjavu i poigravanje ostrvljenih Turaka. Glave pobijenih ljudi nataknete su na kolje. Cele noći do u Konzulat je dopiralo rezanje gladnih varoških pasa, koji su se odmah iskupili. Na mesečini se videlo kako psi zaskakuju uz kolac i trgaju komade mesa sa odsečenih glava.

Tek sutradan, posle konzulove posete kajmakamu, poskidano je kolje i prestalo ubijanje na tom mestu.

Davil nije izlazio iz kuće i do njega je dopirale samo, s vremena na vreme, prigušeno i daleko, klicanje mase, ali je od Davne imao tačna obaveštenja o toku uzbune i o nizu

pogubljenja u varoši. Kad je saznao šta se dešava pred Austrijskim konzulatom, on je odjednom izgubio sve svoje bojazni i obzire i ne savetujući se ni sa kim i ne pitajući se nijednog trenutka da li je to u skladu sa međunarodnim običajima i sa interesima službe, seo i napisao fon Mitereru prijateljsko pismo.

To je bila jedna od onih situacija u životu kad Davil jasno i pravo, bez svog običnog kolebanja, zna šta treba raditi i sme sve i da uradi.

U pismu je, naravno, bilo govora i o boginji rata Beloni i o »zveketu oružja« koji još traje i o predanoj službi koju svaki od njih dvojice duguje svome suverenu.

»Ali«, pisao je Davil, »mislim da se neću ogrešiti ni o vašu osetljivost ni o svoju dužnost kad vam, po izuzetku i u sasvim naročitim prilikama, pišem ovih nekoliko reči. Zgađeni i ogorčeni, i sami žrtve svakodnevnih divljaštava, znajući šta se dešava pred vašim domom, moja žena i ja molimo vas da verujete da u ovim trenucima mislimo na vas i vašu porodicu.

Kao hrišćani i kao Evropljani, pored svega što nas trenutno rastavlja, mi želimo da u ovakvim danima ne ostanete bez naše reči simpatije i znaka utehe.«

Tek kad je poslao pismo, posrednim putem, u Konzulat na drugoj strani Lašve, u Davilu su počele da se javljaju sumnje da li je uradio dobro ili nije.

Toga istog letnjeg dana kad je fon Miterer primio Davilovo pismo — bio je 5. juli 1809. godine — počela je bitka kod Vagrama.

Desetak najlepših julskih dana u Travniku je vladala potpuna anarhija. Jedno zarazno i opšte ludilo teralo je ljude iz kuća, nagonilo ih da čine neverovatne i čudovišne stvari na koje nikad nisu ni pomišljali. Događaji su se razvijali sami iz sebe, po jednoj logici krvi i izvitoperenih nagona. Situacije su se stvarale slučajno, iz jednog pokliča ili iz mladićkih šala, tekle nepredviđeno i završavale neočekivano ili prosto prekidale se odjednom, u polovini toka. Gomile dečaka su polazile u jednom pravcu i sa jednim ciljem, pa bi onda uz put, našavši neki drugi i uzbudljiviji prizor, napuštale sve i bacale se strasno u njega kao da su ga pripremale nedeljama. Revnost toga sveta bila je čudna. Svak je goreo od želje da doprinese odbrani vere i dobrog reda i svak je sa najboljim uverenjem i svetim ogorčenjem hteo ne samo svojim očima nego i rukama da učestvuje u ubijanju i mučenju izdajnika i rđavih ljudi koji su krivi za sva velika zla u zemlji kao i za svaku ličnu nezgodu i patnju svakog pojedinog od njih. Ljudi su išli na stratišta kao što se ide svetinji kod koje se nalazi čudotvorno ozdravljenje i sigurno olakšanje za svaku muku. Svak je hteo da sam privede po nekog buntovnika ili uhodu i da lično učestvuje u njegovom kažnjavanju i određivanju mesta i načina izvršenja kazne. I svađali su se i tukli oko toga, prenoseći sav žar i sve ogorčenje u to međusobno razračunavanje. Oko mnogog vezanog osuđenika mogla se često videti desetina ubogih Turaka kako uzbuđeno izmahuju rukama i svađaju se i pregone kao oko bravčeta koje je na prodaju. Dečaci od pedlja dozivali su jedan drugog, trčali zadihani, mašući dugim turom da bi svoje male noževe natopili u krvi pogubljenih i da bi posle vitlali njima i plašili mlađe od sebe po mahali.

A dani su bili sunčani, nebo bez oblaka, varoš puna zelenila, vode, ranog voća i cveća. Noću je sjala mesečina, bistra, staklena i prohladna. A i danju i noću je trajao krvavi karneval u kom su svi hteli jedno a niko nikog nije mogao da razume ni sam sebe da pozna.

Uzbuđenje je bilo opšte i zahvatalo oko sebe kao bolest. Izbijale su davno patrane mržnje i stare pizme oživljavale. Hvatani su nevini ljudi ili su se dešavale kobne zamene i nesporazumi.

Stranci iz oba konzulata nisu izlazili iz kuća. Kavazi su im donosili obaveštenja o svemu što se dešava. Izuzetak je činio Kolonja, koji nije mogao da izdrži u svojoj vlažnoj i osamljenoj kući. Stari doktor nije mogao da spava ni da radi. Silazio je u Konzulat, iako je

morao da prođe kroz razbesnele gomile ili pored stratišta koja su nicala čas tu čas tamo. Svi su primećivali da je stalno uzbuđen, da mu oči gore nezdravim žarom, da drhti, da zapinje u govoru. Bezumni kovitlac koji je kružio u ovoj dumači privlačio je starca kao vrtlog slamku.

Jednog dana, upravo u podne, vraćajući se iz Konzulata, Kolonja naiđe, nasred čaršije, na gomilu nekih golaća Turaka kako vode jednog čoveka, vezanog i izubijanog. Imao je vremena da skrene u neku od pokrajnjih ulica, ali ga je ta gomila privlačila neprijatno i neodoljivo. U trenutku kad im se primakao na nekoliko koračaja, iz sredine te gomile izvi se promukao glas:

— Doktore, doktore, ne dajte da na pravdi boga stradam!

Kao omađijan, Kolonja priđe bliže i svojim kratkovidim očima poznađe jednog fojničkog građanina, katolika, nekog Kuliera. Čovek je vikao, bacao reči, ne znajući šta pre da kaže, i preklinjao da ga puste, jer je nevin.

Gledajući s kim bi iz ove gomile mogao da razgovara, Kolonja srete mnoge mutne poglede. Ali pre nego je mogao ma šta da kaže i učini, između njih se izdvoji jedan visok čovek, upalih i bledih obraza, i ispreči se pred doktora.

— Ti idi svojim putem.

Glas mu je podrhtavao i bio presićen besom koji je probijao kroz neku usiljenu i zlu uzdržljivost.

Da nije bilo toga čoveka i njegovog glasa, možda bi starac i nastavio put i Fojničanina, kome nema pomoći, ostavio njegovoj sudbini. Ali taj glas ga je privlačio kao dubina. Hteo je da kaže da on poznaje toga Kuliera kao ispravnog podanika, da pita šta je skrivio i kuda ga vode, ali mu onaj visok čovek nije dao da govori.

— Idi svojim putem — kažem ti — povisi Turčin glas.

— Ne, ne može tako. Kuda vodite toga čoveka?

— E, ako hoćeš da znaš, vodim da objesim psa kao i ostale pse.

— Kako? Zašto? Ne može biti da se vešaju nedužni ljudi. Kajmakama ću zvati.

Sad je i Kolonja vikao i ne primećujući da sve više pada u vatru.

U gomili nastade žagor. Sa dve munare, jedne u blizini a druge dalje, hodže su učile ezan i glasovi su im se ukrštavali, napregnuti i zatalasani. Svet počeo da se iskuplja oko ove gomile.

— E, kad si se ti našao da ga braniš — vikao je visoki čovek — evo ću ga objesiti na ovaj dud, ovdje.

— Nećeš. Ne smeš. Zvaću zaptije, ici ću do kajmakama. Ko si ti? — vikao je oštro i isprekidano starac.

— Ja sam onaj koji te se ne boji; i bježi mi s očiju dok ti je koža čitava.

Iz gomile počeo se psovati i povici. Sve se više čaršijskih ljudi okupljalo oko njih. Visoki čovek je, u svađi, posle svake rečenice, tražio podmuklo njihov pogled, da vidi da li mu odobravaju. A oni su gledali u njega, nepomični, ali sa očitim zadovoljstvom.

Visoki čovek krenu ka starom dudu pored puta, a sva gomila i Kolonja za njim. Sad su svi vikali i mahali rukama. Vikao je neprestano i Kolonja, ali niko nije hteo da ga sluša niti su mu dali da dovrši.

— Lopovluk, bezobrazluk, razbojništvo! Vi sultanu obraz kaljate. Razbojnici! Poturice! — vikao je stari lekar.

— Šuti, jer ćeš i ti visiti pored ovoga.

— Ko, ja? Taknuti me ne smeš, poturice pogana.

Svi se zglobovi na Kolonji razvezali pa se baca nogama i mlatara rukama. On i visoki čovek sada su središte gužve. Onaj Fojničanin zaboravljen, po strani.

Visoki čovek se iskosi malko i viknu izazivački na svoje ljude:

— Je li opsov'o vjeru i sveca? Jeste li čuli?

Oni potvrdiše.

— Vješajte obojicu, odmah.

Nastade gužva oko Kolonje.

— Ko, veru? Ko, sveca? Znam ja bolje Islam od tebe, kopile bosansko. Ja sam ... ja sam ... — vikao je Kolonja, otimajući se, zapenušen i potpuno izvan sebe.

— Vješajte psa ćafirskog!

Kroz trku i otimanje čule su se samo nejasne Kolonjine reči, kao zadavljeno krkljanje:

— ... Turčin ... jesam Turčin, bolji od tebe.

Tada se umešale oni čaršijski ljudi i oteše lekara od golaća. Njih trojica bili su sada svedoci da je starac jasno i glasno i po tri puta izjavio da prihvata čistu veru kao svoju i da je kao takav postao neprikosnoven. Sad su ga vodili kući, pažljivo i svečano kao mladu. A bilo je i potrebno, jer je starac bio izvan sebe i drhtao celim telom, mucajući reči bez veze i smisla.

Iznenadeni i razočarani ljudi, koji su bili povelj onoga Kuliera i bili mu tužitelji, sudije i krvnici, pustiše sada i njega da ide glavom bez obzira, put svoje Fojnice.

Brzo prođe glas da se lekar Austrijskog konzulata poturčio. Čak i za ovu potpuno izbezumljenu varoš u kojoj su dani os vi tali sve luđi od luđeg i u kojoj su se dešavale stvari koje niti se mogu dokraja ispričati ni potpuno poverovati, vest o lekarevom turčenju bila je iznenađenje.

Kako niko od hrišćana nije smeo da izađe na ulicu, bilo je nemoguće stvar proveriti i ispitati. Konzul je poslao momka u Dolac fra-Ivi Jankoviću. ali paroh je primio vest sa nevericom i obećao da će čim se uzbuna malo slegne, možda već sutra, doći do konzula.

Rota je pred večer, po konzulovom nalogu, izišao i zaputio se Kolonjinoj kući u strmom kamenjaru. Već posle pola sata. tumač se vratio, bleđ i ćutljiv mimo običaja. Bio je ustrašen od nepoznatih ljudi, divljeg izgleda, pretrpanih oružjem, koji su mu u lice vikali: »Turči se, vlaš, dok je vakat!« i ponašali se kao pijani i poludeli. Ali je mnogo više bio potresen onim što je video kod Kolonje.

Pošto su ga jedva pustili u kuću iz koje su upravo izlazili neki potpuno mirni i nenaoružani Turci, zatekao je zbunjenog lekarevog momka, Arnautina. Predsoblje je bilo ispolivano i u neredu, a iz sobe je dopirao lekarev glas.

Starac je hodao po sobi u velikom uzbuđenju; njegovo uvek sivo i beskrvno lice bilo je lako pocrvenelo, donja vilica mu je drhtala. Kroz stisnute očne kapke, kao da gleda u daljinu i da slabo vidi i teško raspoznaje, on je gledao tumača dugo, oštro i neprijazno. A čim je Rota zaustio da dolazi od strane generalnog konzula da vidi šta se to desilo, Kolonja ga je uzbuđeno prekinuo.

— Ništa, ništa se nije desilo i ništa se neće desiti. Neka niko ne brine za mene. Ja svoju poziciju dobro branim. Tu stojim i branim je kao dobar vojnik.

Starac se zaustavi, naglo zabaci glavu i isturi grudni koš i šaptaše dahom koji se prekida:

— Da, tu stojim. Tu, tu.

— Stojte ... stojte vi ..., gospodin doktore, — mucao je sujeverni i plašljivi Rota, koga je odjednom napustila sva njegova uobičajena drska sigurnost. Pri tome je odstupio korak natrag

i, ne skidajući očiju sa lekara, tražio iza sebe uzdrhtalom rukom kvaku na vratima, ponavljajući neprestano:

— Stojte vi samo, stojte ...

Napuštajući svoj ispršen i krut stav, starac se odjednom nagnu nekako poverljivo i mnogo blaže prema uplašenom Roti. Na staračkom licu, upravo samo u očima, pojavi se značajan, trijumfalan osmejak. I kao da kazuje neku važnu tajnu, on reče tiho, preteći prstom:

— Alejhiselam kaže; »Šejtan poput krvi kruži kroz ljudsko telo.« Ali Alejhiselam kaže još: »Vi ćete zaista videti svoga Gospodara kao što vidite mesec o uštapu.«

Tu se naglo okrenu i odjednom uze ozbiljan i uvređen izraz. A tumač, kome je mnogo manje trebalo pa da se smrtno prepane, iskoristi trenutak, nečujno otvori vrata i kao senka nestade u predsoblju, bez pozdrava i oproštaja.

Napolju je već sjala mesečina. Rota je grabio sporednim sokacima, zazirući od senki i osećajući jednako kako ga s leđa neka jeza zasipa. I kad je stigao kući i izišao pred konzula još nije mogao da se potpuno pribere ni jasno da kaže šta je zapravo sa Kolonjom i njegovim turčenjem. Samo je uporno tvrdio da je lekar poludeo, a konzulu, koji je hteo da zna malo detaljnije po čemu se vidi da je poludeo, odgovarao:

— Lud, lud. Čim čovek govori o Bogu i đavolu mora da je lud. A trebalo ga je videti, trebalo ga je videti — ponavljao je tumač.

Do večeri bila se po celoj varoši proširila vest da je lekar Austrijskog konzulata javno izjavio volju da pređe u islam i da će već sutra biti na svečan način poturčen. Pa ipak, bilo je suđeno da do te ceremonije nikad ne dođe i da se uopšte ne sazna prava istina o lekarevom »turčenju«.

Već sutradan proneo se glas, brži od prvoga, da je Kolonja jutros nađen mrtav na baštenskom putu pored potoka, u onoj provaliji ispod visokog kamenjara na kome je njegova kuća. Starcu je bilo razbijeno teme. Sluga, Arnautin, nije umeo da objasni ni kad je lekar preko noći izlazio ni kako se otisnuo u dubinu.

Čuvši za lekarevu smrt, dolački župnik je sišao u Travnik da razvidi stvar zbog sahrane. Izlažući se da bude napadnut od uzburjane svetine, fra Ivo je dopro do lekareve kuće, ali se tu nije dugo zadržao. Pored sve svoje težine, sleteo je lako i brzo niz strmi put pred štapovima i nadžacima uzbuđenih Turaka, koji mu nisu dali da priviri u kuću. Mrtvaca tvrdila da je lekar dragovoljno, i po tri puta, jasno izjavio: da je spreman da primi tursku veru i da je već opremio hodža, jer su ona tri građanina poja i sada bolji mumini od mnogoga koji turkuje po travničkoj čaršiji.

I Rota, koji je, na vest o lekarovoj smrti, stigao sa kavazom Ahmetom, video je samo nekoliko užurbanih Turaka ispred lekareve kuće i vratio se u Konzulat. Kavaz je ostao da prisustvuje sahrani.

Da su bila druga vremena, bar malo mirnija, i da je u Konaku bilo nekog od starešina, umešale bi se duhovne i svetovne vlasti. Austrijski konzulat bi istupio odlučnije, fra Ivo bi obigrao nadležstva i uticajne Turke, i stvar bi se sa nesrećnim Kolonjom objasnila. Ovako, u opštem ludilu i bezvlađu, koje je još trajalo, niko nije mogao nikoga da sasluša ni razume. Uzbuna, koja je upravo malaksavala, našla je nove hrane, dokopala se leša ovoga starca, kao dobrodošlog trofeja, i ne bi ga pustila bez krvi i mrtvih glava.

Pred podne, lekar je sahranjen u jednom zelenom prevoju strmog turskog groblja. Iako je čaršija još bila zatvorena, mnogi su Turci izišli iz kuća da prisustvuju pogrebu lekara koji se na tako neobičan i neočekivan način poturčio. Ipak je najviše bilo naoružanih golača od onih koji su juče hteli da ga obese. Oni su se, uozbiljeni i mrki, sa velikom brzinom i lakoćom smenjivali u nošenju pokojnika, tako da je tabut sa lekarevim umotanim telom klizio preko muških ramena koja su se neprestano podmetala.

Tako je ova velika uzbuna završena neočekivanim i uzbudljivim događajima. Dovođenje i ubijanje Srba prestalo je. Grad je opet padao u ono postideno i mamurno raspoloženje, kad svak gleda da se što pre zaboravi što je bilo, kad gomila najgrlatijih i najgorih bukača i nasilnika otplasne u daleke mahale, kao voda u svoje korito, i kad se vrati stari poredak, koji sada, za neko vreme, svakom izgleda bolji i snošljiviji. Nad Travnikom se sklapa tišina, teška i ujednačena, kao da nikad nije ni remećena.

Smirivanje je ubrzao i povratak Sulejman-paše Skopljaka. Odmah se osetilo prisustvo njegove reči i njegove vešte ruke.

Čim je došao, Sulejman-paša je sazvao najuglednije čaršilije da ih pita šta se ovo napravilo od mirne varoši i mirnog sveta. Stajao je pred njima onako jednostavno odeven i omršao, kako se vratio sa ratišta, visok, vitkih i isturenih rebara kao u dobrog hrta, plavih velikih očiju, i ispitivao ih i karao kao decu. Taj čovek, koji je proveo šest nedelja na stvarnom ratištu i sada dve nedelje na svojim imanjima na Kupresu, gledao ih je strogo onako blede i izmučene, naglo otrežnjene, i pitao ih oštro otkad je to čaršija uzela na sebe da sudi i izvršava presude, ko im je dao to pravo, i gde im je bila pamet za poslednjih desetak dana.

— Kaže se, raja se odmetnula, raja je neposlušna i nevaljala. Jeste. Ali treba znati da raja ne diše svojom dušom, nego sluša dah gospodara. To vi dobro znate. Uvijek se gospoda prvo iskvaru. a raja samo prihvati. A kad se jednom raja otme i pohasi, idi slobodno pa traži drugu, jer od te nema više ništa.

Sulejman-paša je govorio kao čovek koji je do juče gledao mučne i ozbiljne stvari o kojima oni sa svojim uskim travničkim vidikom i ne slute, i koje im treba objasniti ukoliko je to moguće.

— Nama je Bog, slava mu i čast, dao dvije stvari: da imamo zemlju i da dijelimo pravdu. E, sad, ti podvij noge na šiljetu a pusti neke poturice i golaće da sude, pa se ne brini kako će ti se kmeti pobuniti. Kmetovo je da radi a agino da ga pazi, jer i travka treba i rosu i kosu. Ne ide jedno bez drugog. Vidiš me (obraćao se najbližem do sebe, ne bez gordosti), pedeset i pet mi je godina punih, pa ja i danas do ručka obigram sve čitluke oko Bugojna. Ama, u mene nema rđava i neposlušna kmeta.

I zaista, njegov dugački vrat i njegove žilave ruke bili su opaljeni suncem i grubi kao u nadničara.

Niko nije umeo da mu odgovori, samo je svak gledao da mu se što pre ukloni ispred očiju, da zaboravi što je bilo i da sam bude zaboravljen.

*

Čim je popustila uzbuna, fon Miterer je stao da istražuje stvar sa Kolonjinim nerazumljivim turčenjem i tajanstvenom pogibijom. On to nije činio zbog samoga Kolonje koga je on i ranije smatrao neuračunljivim i nezgodnim po službu. Poznajući ga dobro, fon Miterer je verovao da je lekar bio u stanju da se, u svađi, trenutno proglasi muslimanom, isto kao što je bilo i verovatno i moguće da je počinio samoubistvo ili da je izgubio svest i pao u provaliju u jednom trenutku uzbuđenja. Osim toga, sada kad je uzbuna legla i stvari izmenile lice i ljudi mišljenje i držanje, nije bilo lako ispitivati ono što se desilo pod posve drukčijim okolnostima, u onoj atmosferi opšteg ludila, krvi i meteža.

Sve te korake fon Miterer morao je da preduzme zbog ugleda Carevine i da bi sprečio da se ponove napadi na koga drugog od carskih podanika ili od osoblja Konzulata. A i fra Ivo ga je podsticao da zbog katoličkog sveta traži razjašnjenje Kolonjinog preveravanja i sahrane.

Sulejman-paša, koji je od samog početka jedini u Konaku imao simpatije za fon Miterera i bio sa njim oduvek bliži i srdačniji nego sa Davilom, sa kojim je morao da govori preko tumača i čiji mu se izgled nije dopadao, trudio se da mu učini po želji. Ali mu je u isto vreme iskreno savetovao da stvar ne zaoštrava i ne goni suviše daleko.

— Znam da vi morate da zalegnete za carskog čovjeka — govorio je on konzulu onim svojim hladnim, razboritim i određenim načinom koji su svi, pa i on sam, smatrali nepogrešnim — znam, i drukčije ne može ni biti. Samo ne valja mnogo vezati carski ugled za svakog carskog čovjeka. Jer, ljudi ima svakakvih a carski ugled je jedan.

I Sulejman-paša mu je suvo i hladno izložio kakvi su izgledi da se stvar svrši na opšte zadovoljstvo.

Što se tiče pitanja da li se Kolonja poturčio ili nije, najbolje je da se o tome uopšte ne raspravlja, jer je uzbuna bila takva da se dan od noći nije razlikovao a kamoli vera od vere i poturčenjak od Turčina. A pošteno govoreći, čovek je bio takav da njegovim turčenjem nit hrišćanska vera mnogo gubi nit turska šta dobija.

Što se pak tiče njegove nejasne smrti, odmah posle nejasnog turčenja, to još manje vredi ispitivati. Jer, mrtva usta ne govore, a čovek koga prenosi pamet i koji ne gleda preda se kad ide, može uvek da se oklizne. To je najprirodnije rešenje koje ne vređa nikog. I čemu sada ići tražiti druge mogućnosti, koje se nikad neće moći potpuno rasvetliti i za koje Konzulat neće nikada moći dobiti zadovoljenje kakvo bi želeo.

— Nit ja mogu sada pronaći i pohvatati one skitnice i budale što su htjele da turkuju i sude po Travniku — završio je Sulejman-paša — nit vi možete podići i ispitati onog pokojnika što je lego u tursko groblje. Ko će to ispraviti? Nego da mi to ostavimo i da gledamo za drugim pametnijim poslovima. A ja vašu brigu znam kao da je i moja. Zato ću narediti da se smrt ovoga hećima ispita i objasni, da se vidi da nema ni do koga krivice, pa da se to napiše i dobro utvrdi. A vi ćete to poslati vašim starješinama, da ne bude nikakve sumnje ni pogovora ni kod vas ni kod nas.

Fon Miterer je i sam uviđao da je to, ako ne najbolje, a ono jedino moguće rešenje. Ipak je tražio i dobio od čehaje još neke naredbe i raspise koji su mogli izgledati iz daljine kao zadovoljenje i opravdanje Konzulata.

Sve to, sa Rotinim izveštajem o poslednjem viđenju sa Kolonjom, moglo je nekako da zadovolji one u Beču, prikaže Kolonjin slučaj kao nesreću poremećenog čoveka i spase konzulov ugled. Ali sam u sebi fon Miterer je bio nezadovoljan tokom stvari i samim sobom.

Bled i sam, u svojoj polumračnoj sobi za rad, fon Miterer je mislio na sve to i osećao se razoružan i nemoćan prema čitavom sklopu najraznoličnijih okolnosti u kojima on, evo, vrši svoju dužnost predano i savesno i troši se preko svoje snage, a jasno vidi da je sve to uzaludno i beznadno.

Pukovnik je drhtao, iako je napolju ležala julska vrućina, i osećao se na mahove i sam kao da gubi svest i posrće nad nepoznatom provalijom.

XVII

Ova druga i strašnija uzbuna nije se odnosila ni po čemu na Francuski konzulat. Naprotiv, njeno središte postao je, potkraj, Austrijski konzulat i njegov lekar Kolonja. Ipak su u Francuskom konzulatu sva proveli teške dane i noći bez sna. Izuzevši dva kratka izlaska Defoseova, niko nije za tih nekoliko dana smeo ni na prozor da se pomoli. I Davilu samom padala je ova uzbuna teže od prve, jer na takva uzbuđenja čovek se ne navikava nego, naprotiv, snosi ih sve teže što se više ponavljaju.

Kao i za vreme prve uzbune, Davil je pomišljao da beži iz Travnika i da spasava život i porodicu. Zatvoren u svojoj sobi, mučio se najtežim mislima i predviđao najcrnje mogućnosti, ali pred poslugom i činovnicima, pa i pred ženom, nije ničim odavao ni svoje misli ni svoje raspoloženje.

Međutim, ni ova zajednička beda nije mogla da zbliži konzula i njegovog prvog saradnika. Po nekoliko puta u danu otpočinjao je razgovor sa Defoseom. (Zatvoreni u kući, oni su se sretali još češće nego ranije.) Ali nijedan od tih razgovora nije donosio dobra ni umirenja. Pored svih ostalih briga, sumnja i razočaranja, Davil je morao sebi svakog časa da ponavlja da živi sa jednim tuđim čovekom od koga ga nepremostivo dele shvatanja i navike. Čak ni mladićeve lepe strane, koje su bilo nesumnjive i izbijale naročito u ovakvim prilikama: smelost, nesebičnost, prisebnost, nisu mogle da privuku Davila. Jer i vrline jednog čoveka mi primamo i cenimo potpuno samo ako nam se ukazuju u obliku koji odgovara našim shvatanjima i sklonostima.

Kao što je uvek dotada bivalo, Davil je sa gorčinom i prezirom gledao na sve što se dešava oko njih, tumačeći sve urođenom zloćom i varvarskim načinom života ovoga sveta i brinući jedino kako da se u svemu tome spasu i zaštite francuski interesi. Defose je, naprotiv, sa objektivnošću koja je Davila zaprepasćivala, analizirao sve pojave oko sebe i nastojao da im nađe razlog i objašnjenje u njima samima i prilikama koje su ih stvarale, bez obzira na štete ili koristi, prijetnosti ili neprijatnosti koje on i njegov Konzulat trenutno od njih imaju. Ta hladna i nezainteresovana objektivnost mladićeva zbunjivala je oduvek Davila i bila mu neprijatna; utoliko više što nije mogao da u isto vreme ne vidi u njoj jasan znak nadmoćnosti ovoga mladog čoveka. Pod sadašnjim okolnostima, ona mu je bila još teža i neprijatnija.

Svaki razgovor, služben, poluslužben ili neslužben, izazivao je kod mladića množinu asocijacija, slobodnih razmatranja i ledeno objektivnih zaključaka, a kod konzula razdraženost i uvređeno ćutanje koje mladić nije ni primećivao.

Ovo dete iz bogate kuće, a svestrano obdareno, ponašalo se i u svojim mislima kao milionar i bilo smelo, ćudljivo i rasipno. U stvarnom poslu Konzulata, Davil od njega nije imao velike koristi. Iako je mladić po dužnosti morao da prepisuje konzulove izveštaje sa koncepta na čisto, Davil je izbegavao da mu daje taj posao. Njega je pri pisanju kočila misao da će ovaj mladić, čiji duh izgleda da ima stotinu očiju, prilikom prepisivanja kritički posmatrati izveštaj svoga konzula. Davil se srdio sam na sebe, ali nije mogao da se savlada i da kod svake treće rečenice ne pomisli kakva će ona izgledati u očima njegovog kancelara. Stoga je na kraju više voleo da sve svoje važnije izveštaje sam i piše i prepisuje na čisto.

Ukratko, u svima poslovima i, što je još važnije, u svima unutarnjim strepnjama koje su u Davilu izazivali događaji u vezi sa novim Napoleonovim pohodom na Beč, Defose nije bio ni od kakve pomoći, a često samo na teret i nezgodu. Razlika između njih bila je takva i tolika da ni radost nisu mogli da podele. Kad je polovinom jula, nekako uporedo sa prestankom uzbune, došla vest o Napoleonovoj pobedi kod Vagrama i ubrzo zatim o primirju sa Austrijom, za Davila je nastupilo jedno od onih njegovih periodičnih razvedravanja. Sve mu se činilo srećno pretureno i dobro završeno. Jedino što mu je kvarilo dobro raspoloženje to je bila ravnodušnost mladog čoveka, koji nije poznavao oduševljenja zbog uspeha kao što nije znao šta su sumnje i bojazni koje uspehu prethode.

Za Davila je bilo bolno i nerazumljivo gledati mladića uvek sa istim pametnim i ravnodušnim osmejkom na licu. »Taj kao da se pretplatio na pobeđu«, govorio je Davil svojoj ženi, nemajući nikom drugom da se požali a ne mogući više da čuti.

Opet su došli oni topli i bogati travnički dani potkraj leta, najlepši i najbolji dani za one kojima je uvek dobro i najmanje teški za one kojima je zlo i teško leti kao i zimi.

U oktobru mesecu 1809. godine sklopljen je u Beču mir između Napoleona i bečkog dvora. Stvorene su Ilirske provincije u koje su spadale i Dalmacija i Lika, dakle područja i Davilovog rada. U Ljubljani, glavni grad te nove Ilirije, stigli su generalni guverner i generalni intendant, sa čitavim štabom policijskih, carinskih i poreskih činovnika, da počnu uređivati administraciju i, naročito, trgovinu i saobraćaj sa Levantom. Još ranije, general Marmon, zapovednik Dalmacije, koji je na vreme stigao za bitku kod Vagrama, postao je maršal. Sada Davil, gledajući sve to oko sebe, ima melanholično i prijatno osećanje čoveka koji je doprineo pobedi i slavi drugih a sam ostao u send, bez slave i nagrade. To osećanje mu se sviđa i olakšava mu da podnese sve travničke teškoće koje nikakve pobeđe ne mogu mnogo da izmene.

Ono što je Davila sada, kao i uvek ranije, mučilo i što nikom nije smeo ni mogao da prizna i poveri, to je bilo pitanje; da li je ovo, najposle, konačna pobeđa, i koliko je ovaj mir trajan?

Na to pitanje, od kojeg je zavisio ne samo njegov unutarnji mir nego i sudbina njegove dece, on nije mogao da nađe odgovora nigde, ni u sebi ni oko sebe.

Na jednom naročito svečanom prijemu Davil je upoznao vezira sa pojedinostima Napoleonovih pobeđa i odredbama Bečkog mira, naročito ukoliko su se one odnosile na zemlje u neposrednom susedstvu Bosne. Vezir je čestitao na pobeđama i izrazio svoje zadovoljstvo što će se njihovi odnosi dobrog susedstva nastaviti i što će od sada, pod francuskom upravom, vladati mir i red u zemljama oko Bosne.

Ali sve su te reči, »rat« i »mir« i »pobeđa«, bile u vezirovim ustima mrtve i daleke stvari, i on ih je izgovarao hladnim i tvrdim glasom, sa okamenjenim izrazom lica, kao da je reč o događajima iz daleke prošlosti.

Vezirov teftedar Tahir-beg, sa kojim je Davil razgovarao istog dana, bio je mnogo življi i rečitiji. Raspitivao se za položaj u Španiji, tražio pojedinosti o organizaciji uprave u novim Ilirskim pokrajinama. Bilo je očigledno da želi da se obavesti i da u sebi pravi poređenja, ali sva njegova ljubazna rečitost i pametno ljubopitstvo nisu kazivali ništa više od vezirove neme i mrtve ravnodušnosti; iz njegovog razgovora moglo se zaključiti da on ne vidi kraja ratovanju ni Napoleonovim osvajanjima. A kad je Davil hteo da ga natera da se izrazi jasnije, teftedar je izbegavao odgovor.

— Vaš car je pobednik, a pobednika svak vidi u sjaju ili, kako kaže persijski pesnik; »Pobednikovo lice je kao ruža« — završio je lukavo i nasmejano teftedar.

Davil je uvek osećao nerazumljivu nelagodnost od toga čudnog osmejka koji nije silazio sa teftedareva lica i od kojeg su njegove oči postajale đavolski kose i malo zrikave. I posle

svakog razgovora sa njim Davil se osećao zbunjen i kao pokraden. Svaki takav razgovor, umesto da donese rešenje i odgovor, uplašio bi ga novim pitanjima i novim nejasnostima. A to je bio jedini čovek u Konaku koji je hteo i umeo da vodi razgovore o poslovima.

Čim je zaključen mir, dodir između dva konzulata ponovo je uspostavljen. Konzuli se posećuju i sa mnogo reči izražavaju svoju nesigurnu radost zbog postignutog mira, prikrivajući pod tim preteranim oduševljenjem zbunjenost zbog svega onoga što su jedan protiv drugog preduzimali poslednjih meseci. Davil se trudi da ne uvredi fon Miterera svojim držanjem kao pobednik, ali da ništa ne izgubi od preimućstava koja mu pobeda daje. Pukovnik se izražavao o svemu vrlo oprezno, kao čovek koji želi da što manje prizna neprijatnu sadašnjost a sve očekuje od budućnosti. Obojica kriju svoje prave misli i stvarne bojazni pod velom melanholične konverzacije kojoj često pribegavaju stariji ljudi koji još nešto očekuju od života a svesni su svoje nemoći.

Gospođa fon Miterer nije još izmenila posete sa gospodom Davil, a srećno je izbegavala da se sretne sa Defoseom koji je, naravno, još od proletoš »mrtav« za nju i počiva u velikoj nekropoli njenih ostalih razočaranja. Za vreme celog pohoda protiv Beča ona je tvrdoglavo i nasrtljivo bila »dušom na strani velikog i nesavršenog Korzikanza« i time zagorćavala dane i noći fon Mitereru, koji ni u četiri zida svoje spavaće sobe nije mogao da podnese neoprezne govore i kome je svaka neumesna reč zadavala fizički bol.

Ovog leta Ana Marija se odjednom vratila svojoj davnašnjoj strasti: ljubavi prema životinjama. Na svakom koraku izbijalo je njeno preterano i nezdravo sažaljenje za tegleću marvu, pse, mačke i stoku. Pogled na olinjale, namučene vočiće, koji umorno bacaju svoje tanke noge, dok im se u mekotu oko krotkih očiju upijaju rojevi muha, bacao je Anu Mariju u prave živčane krize. Ponesena svojom strasnom prirodom, ona se zauzimala za ove životinje u svima prilikama i na svakom mestu, bez mere i obzira, i tako išla u susret novim razočaranjima. Sakupljala je hrome pse i šugave mačke i lečila ih i negovala. Hranila je ptice, i inače vesele i site. Obarala se na seljanke koje su preko ramena nosile piliće, strmoglavce obešene za noge. Zaustavljala je po varoši prepuna kola i pretovarene konje, tražila od seljaka da ih rasterete, da im namažu rane, poprave am koji ih bije ili kolan koji ih steže.

Sve su to bilo za ovu zemlju teške i nemoguće stvari koje niko nije mogao da razume i koje su morale dovesti do smešnih scena i nezgodnih sukoba.

Jednog dana, konzulovica je ugledala u jednom strmom sokaku dugačka kola, pretovarena džakovima žita. Dva vola su se uzalud mučila da izvuku teret uz strminu. Tada su ljudi doveli jednog mršavog konja, zapregli ga pred volove i sa alakanjem počeli da isteruju uzbrdo. Seljak koji je išao uz volove tukao ih je čas po mršavim kukovima, čas po mekoj njušci, a konja je šibao kandžijom jedan krupan, razdrljen i preplanuo varoški Turčin, neki Ibro Žvalo, poslednji čovek u varoši, kočijaš i pijanica, koji je s vremena na vreme vršio i posao krvnika, otimajući zaradu Ciganima.

Volovi i konj pred njima nisu mogli da ujednače i složno potegnu. Seljak je svaki čas trčao i podmetao kamen pod zadnji točak. Životinje su dahtale i podrhtavale. Kočijaš je promuklo psovao i tvrdio da levi vo vara i uopšte ne vuče. Upreše još jednom, ali taj isti levi vo popusti i prednjim nogama pade na kolena. Drugi vo i konj vukli su i dalje. Konzulovica vrisnu, pritrča i počeo suznih očiju da viče na kočijaša i seljaka. Seljak je opet podmetnuo kamen i zbunjeno gledao strankinju. Ali onaj Zvalo, onako znojan i kivan na vola koji se pretvara da tegli, okrenu se celim besom prema konzulovici, otra znoj sa čela savijenim kažiprstom desne ruke i otrese prema zemlji, opsova sirotinju i onoga ko je dade na svet, pa sa bičem u levoj ruci pođe pravo prema Ani Mariji.

— Skidaj mi se s očiju bar ti, ženska glavo, i ne pristaj mi na muku, jer tako mi boga, ako te ...

Izgovarajući to, kočijaš izmahnu bičem. Nadneseno i sasvim blizu Ana Marija ugleda Žvalino lice, iscereno i rastegnuto u grimasu, puno bora, ožiljaka, znoja i prašine, i zlo i gnevno, ali ponajviše umorno lice, gotovo rasplakano od umora kao kod pobjednika trkača na utakmici. U tom trenutku pritrča uplašen kavaz, odbi izbezumljenog čoveka i odvede konzulovicu, koja je glasno plakala od nemoćnog besa, u njihovu kapiju.

Dva dana je Ana Marija drhtala od sećanja na tu scenu i kroz suze zahtevala od konzula da traži da se svi ti ljudi strogo kazne zbog njihove svireposti i zbog uvrede koju su naneli konzulovici. Noću se trzala iz sna, skakala iz postelje, odgoneći sa vriskom ispred sebe Žvalino lice.

Pukovnik je umirivao ženu dobrim recima, iako je znao da se ništa ne može učiniti. Zbog koju su terali bila je namenjena za vezirov hambar. Taj Zvalo je čovek bez ugleda kome se ne može ništa i sa kojim se ne treba upuštati u prepirku. I, na kraju, glavna krivica je do njegove žene koja se, kao toliko puta u drugim prilikama, uplela u stvari u koje ne bi trebalo da se meša na način na koji ne bi trebalo i, po običaju, sada nije pristupačna nikakvom razlogu ni objašnjenju. Stoga je umirivao kako je najbolje umeo, obećavajući joj sve, kao detetu, strpljivo podnoseći prekore i uvrede, upućene njemu lično, u očekivanju da žena zaboravi svoju maniju.

U Francuskom konzulatu ima jedna novost.

Gospođa Davil je u četvrtom mesecu trudnoće. Gotovo neizmenjena, sitna i laka, ona se brzo i nećujno kreće po velikoj kući i po bašti Konzulata, sprema, nabavlja, predviđa i zapoveda. Teško nosi ovo četvrto dete. Ali svi ti njeni poslovi, pa i te fizičke nezgode trudnoće, pomagali su joj da lakše podnosi bol zbog dečaka koji joj je prošle jeseni onako munjevito otet i o kome neprestano misli i nikad ne govori.

Mladi Defose boravi svoje poslednje dane u Travniku. On čeka samo da naiđe prvi kurir iz Carigrada ili Splita za Pariz pa da sa njim putuje zajedno. Premešten je u Ministarstvo, ali je već obavешten da će još ove godine biti upućen na Ambasadu u Carigrad. Građa za njegovu knjigu o Bosni potpuno je spremna. Zadovoljan je što je upoznao ovu zemlju i srećan što može da je napusti. On se borio sa njenom tišinom, sa mnogobrojnim odricanjima, i nepobeden i vedar sad odlazi.

Pre odlaska, o Maloj Gospojini, posetio je zajedno sa gospođom Davil manastir u Gučoj Gori. Zbog posve ohladnelih odnosa između Konzulata i fratara Davil nije hteo da pođe s njima. A ti odnosi su bili zaista više nego hladni. Sukob između carske francuske vlade i Vatikana bio je u to vreme na vrhuncu. Papa je bio zatočen, Napoleon ekskomuniciran. Fratri nisu već mesecima dolazili u Konzulat. Pa ipak, blagodareći gospođi Davil, gučegorski fratri su ih primili lepo. Defose je morao da se divi u sebi načinu na koji su fratri umeli da odvoje ono što duguju lično ovim gostima od onoga na što ih obavezuju njihov poziv i ozbiljno shvaćena dužnost. U njihovom držanju bilo je i onoliko uzdržljivosti i uvređene ozbiljnosti koliko traži njihovo dostojanstvo, i onoliko srdačnosti koliko zahtevaju zakoni drevnog gostoljublja i osnovne čovečnosti koja mora da vlada iznad svih trenutnih sukoba i prolaznih stanja. Od svega pomalo i u pravoj meri. i sve zajedno povezano u jednu savršenu, zaobljenu celinu i izraženo neusiljenim držanjem i slobodnim, prirodnim pokretima i izrazima lica. Toliko skladnosti i urođenog osećanja mere ne bi nikada očekivao od onih grubih, otežalih i plahovitih ljudi sa opuštenim brkovima i smešno podšišanim okruglim glavama.

Tu je još jednom video pobožnost katoličkog seljačkog sveta, upoznao izblize život redovnika svetog Franciska, »bosanskog formata«, razgovarao i prepirao se još jednom sa »gospodinom svojim protivnikom«, fra-Julijanom.

Bio je topao i lep praznični dan, u najbolje doba godine, kad je voće već zrelo a lišće još zeleno. Glomazna, belo okrečena manastirska crkva brzo se punila seljačkim svetom u čistim stajaćim haljinama, kod kojih je preovlađivala bela boja. Pred početak »velike mise« ušla je i

gospođa Davil u crkvu. Defose je ostao u šljiviku sa fra-Julijanom, koji je bio slobodan. Tu su šetali u razgovoru.

Raspravljali su, kao uvek kad bi se videli, o odnosima između Crkve i Napoleona, pa o Bosni, o pozivu i ulozi fratar, o sudbini ovoga naroda svih vera.

Na crkvi su bili otvoreni svi prozori i s vremena na vreme je dopirao zvuk ministrantskog zvonca ili krupan starački glas gvardijana koji je pevao misu.

Ova dva mlada čoveka nalazila su uživanja u diskusiji kao zdrava deca u igri. A njihova diskusija, vođena na rđavom italijanskom jeziku, puna naivnosti, smelih tvrdnja i jalovog uporstva, kretala se stalno u istom krugu i uvek vraćala na polaznu tačku.

— Ne možete vi nas da shvatite — odgovarao je fratar na sve mladićeve primedbe.

— Ja mislim da sam za ovo vreme dobro upoznao prilike u vašoj zemlji i da sam, protivno od mnogih drugih stranaca, imao razumevanja i za vrednosti koje ova zemlja krije, kao i za nedostatke i zaostalosti koje stranac tako brzo vidi i tako lako osuđuje. Ali dozvolite da vam kažem da mi je često nerazumljiv stav koji zauzimate vi, fratri.

— Pa ja vam kažem da ne možete da shvatite.

— Ali shvatam ja, fra-Julijane, samo ono što vidim i shvatam da ne mogu da odobrim. Ovoj bi zemlji trebalo škola, puteva, lekara, dodira sa svetom, rada i pokreta. Ja znam da vi, dok traje turska vlast i dok se ne uspostavi veza između Bosne i Evrope, ništa od toga ne možete postići ni ostvariti. Ali vi biste, kao jedini školovani ljudi u ovoj zemlji, morali da pripremate svoj narod na to i da ga upućujete u tom pravcu. Umesto toga vi se zalažete za feudalnu, konzervativnu politiku reakcionarnih evropskih sila i hoćete da se vežete za onaj deo Evrope koji je osuđen na propast. A to je nerazumljivo, jer vaš narod nije opterećen tradicijama ni staleškim predrasudama i njegovo mesto bilo bi po svemu na strani slobodnih i prosvetljenih država i snaga Evrope ...

— Šta će nam prosveta bez vere u Boga? — upadao je fratar. — Ta prosveta će i u Evropi trajati kratko i, dok traje, donositi samo nemir i nesreću.

— Varate se, dragi fra-Julijane, varate se iz osnova. Malo više toga nemira ne bi škodilo ni vama ovde. Vi vidite da je narod u Bosni podeljen na tri ili čak na četiri vere, podeljene i zakrvljene među sobom, a svi zajedno odvojeni neprelaznim zidom od Evrope, to jest od sveta i života. Pazite da na vama, fratriba, ne ostane istorijski greh da to niste shvatili i da ste svoj narod vodili u pogrešnom pravcu i da ga niste na vreme pripremili za ono što ga neminovno čeka. Među hrišćanima Turske Carevine se često, i sve češće, čuju glasovi o slobodi i oslobođenju. I zaista, jednog dana će i u ove krajeve morati doći sloboda. Ali davno je rečeno da slobodu nije dovoljno steći, nego je mnogo važnije postati dostojan slobode. Bez savremenijeg vaspitanja i slobodoumnijih shvatanja, neće vam ništa pomoći što ćete se osloboditi osmanlijske vlasti. U toku stoleća vaš se narod umnogome toliko izjednačio sa svojim tlačiteljima da mu neće mnogo vredeti ako ga Turci jednog dana napuste a ostave mu, pored njegovih rajinskih mana, i svoje poroke: lenost, netrpeljivost, duh nasilja i kult grube sile. To, u stvari, i ne bi bilo oslobođenje, jer ne biste bili dostojni slobode ni umeli da je uživate i, isto kao Turci, ne biste znali drugo do da robujete ili da druge porobljavate. Sumnje nema da će i vaša zemlja jednog dana ući u evropski sklop, ali se može desiti da uđe podvojena i nasledno opterećena shvatanjima, navikama i nagonima kojih nigde više nema i koji će joj, kao aveti, sprečavati normalan razvitak i stvarati od nje nesavremeno čudovište i svačiji plen kao što je danas turski. A ovaj narod to ne zaslužuje. Vi vidite da nijedan narod, nijedna zemlja u Evropi ne zasnivaju svoj napredak na verskoj osnovi ...

— U tome i jeste nesreća.

— Nesreća je živeti ovako.

— Nesreća je živeti bez Boga i izneveriti se veri otaca. A mi je, pored svih svojih grešaka i mana, nismo izneverili, i za nas se može reći: Multum peccavit, sed fidei non negavit¹⁶ — upadao je fra Julijan, zadovoljavajući svoju strast za citiranjem.

Mladička raspra se vraćala na polaznu tačku. Obojica su bili uvereni u ono što tvrde, nijedan se nije jasno izražavao ni dobro slušao ono što drugi kaže.

Defose je zastao pored jedne prestarele šljive, nakrivljene i obrasle zelenkastim gustim lišajem.

— Zar vi zaista nikad niste pomislili da ovi narodi koji se nalaze pod turskom vlašću, i koji se nazivaju raznim imenima i ispovedaju razne veroispovesti, moraju jednog dana, kad Turska Imperija padne i napusti ove krajeve, da nađu zajedničku osnovicu svoga opstanka, jednu širu, bolju, razumniju i čovečniju formulu ...

— Mi katolici tu formulu odavno imamo. Ta formula je Credo¹⁷ rimske katoličke Crkve. Nama bolje ne treba.

— Ali vi znate da svi vaši sunarodnici u Bosni i na Balkanu ne pripadaju toj crkvi i da joj nikad neće svi pripadati. Vi vidite da se niko u Evropi ne udružuje više na toj osnovi. Prema tome, treba tražiti drugi zajednički imenitelj.

Iz crkve se razleže pevanje sakupljenog naroda i prekide ih. Najpre kolebljivo i neujednačeno pa sve složnije i jače pevali su pomešani žene i muškarci, seljački jednoglasno i otegnuto:

Zdraaavo tilo Iiisusovo!...

Pevanje je bivalo sve snažnije. Niska masivna crkva bez zvonika, sa crnim drvenim krovom, sva malko nagnuta od apside ka pročelju, grmela je i odjekivala kao brod u pokretu, razvijениh jedara na vetru i pun nevidljivih pevača.

Obojica zastadoše za trenutak u govoru. Defose je hteo da zna tekst ove pesme koju narod peva sa toliko pobožnog zanosa. Fratar mu je prevodio reč po reč. Smisao pesme ga je podsećao na drevnu crkvenu himnu:

Ave verum corpus natum

De Maria virgine ...

Dok je fratar tražio reči i za drugu strofu, mladić je rasejano pratio njegov napor, a u stvari je slušao samo tešku, jednostavnu, tužnu i sirovu melopeju koja mu je dolazila čas kao složno blejanje beskrajnog stada ovaca, čas kao bujanje vetra u crnim šumama. I jednako se pitao je li moguće da taj pastirski lelek kojim odjekuje pognuta crkva izražava istu misao i istu veru koju i pevanje ugojenih i mudrih kanonika ili bledih seminarista po francuskim katedralama. »Urjammer!«¹⁸ pomislio je u sebi sećajući se Davilovog i fon Mitererovog mišljenja o Musinoj pesmi, i nehotice je krenuo dublje u šljivik, bežeći od melodije kao što čovek okreće glavu od neodoljivo tužnog predela.

¹⁶ Mnogo je grešio, ali veru nije porekao.

¹⁷ Vjeruju.

¹⁸ Drevni, iskonski jad.

Tu Defose i fratar nastaviše razgovor, izmenjujući udarce od kojih je svaki od njih ostajao na svom mestu.

— Otkako sam došao u Bosnu, ja se pitam kako da vi, fratri, koji ste videli sveta i učili škole, koji ste u suštini dobri ljudi, istinski altruisti, ne vidite šire i slobodnije, ne shvatite zahteve vremena i ne osetite potrebu da čovek pride čoveku, kao takav, da zajednički potraže dostojniji i zdraviji način života ...

— Sa jakobinskim klubovima!

— Ali, oče Julijane, jakobinskih klubova već odavno nema ni u Francuskoj.

— Nema ih, jer su prešli u ministarstva i u škole.

— Ali vi ste ovde bez škola, bez ičega, i kad jednog dana civilizacija stigne do vas vi nećete više moći da je primite i ostaćete rasparčani, zbunjeni, bezoblična masa, bez pravca i cilja, bez organske veze sa čovečanstvom i sa svojim sunarodnicima, pa i sa najbližim sugrađanima.

— Ali sa verom u Boga, gospodine.

— Sa verom, sa verom! Pa niste vi jedini koji verujete u Boga. Veruju milioni ljudi. Svaki na svoj način. I to ne daje nikom pravo da se izdvaja i zatvara u neku nezdravu gordost, okrećući leđa ostalom čovečanstvu, često i svom najbližem.

Iz crkve počeo da izlazi narod, iako je seljačka pesma još trajala i ječala kao zaljuljano zvono čiji se zamasi smanjuju. Pojavi se i gospođa Davil i prekide diskusiju bez kraja.

Ručali su u manastiru a zatim krenuli natrag u Travnik. Fra Julijan i Defose su se zadirkivali još i za ručkom. A zatim su se rastali, zauvek, oprostivši se kao najbolji prijatelji.

Davil je odveo Defosea veziru na Divan da učini podvorenje i da se oprost. Tako je još jednom video Ibrahim-pašu. Bio je teži i mračniji nego ikad, govorio je dubokim, muklim glasom i valjao spore reči, mičući dugo donjom vilicom, kao da ih melje. Crvenim, umornim očima je gledao mladića sa naporom, gotovo ljutito. Videlo se da su mu misli daleko odavde, da on teško shvata tu mladost koja se nekud kreće, prašta i putuje, da mu nije ni stalo da shvati, nego želi da se što pre oslobodi.

I zvanična poseta austrijskom konzulu bila je brza i ispala dobro. Pukovnik ga je primio sa nekim tužnim dostojanstvom, ali ljubazno, i izjavio žaljenje što i gospođa fon Miterer, zbog teške i dugotrajne migrene, ne može da ga primi.

Sa Davilom je stvar bila teža i dosadnija. Pored pismenih izveštaja, mladić je trebalo da ponese mnogo usmenih poruka, vrlo zamršenih i nijansiranih. Kako se primicao dan odlaska, i te poruke su se menjale i bile praćene sa sve više rezervi i novih preporuka. Naposljetku, mladić nije razabirao jasno šta treba da kaže o životu u Travniku i radu Konzulata, jer mu je konzul kazivao bezbrojne žalbe, molbe, primedbe i zapažanja; od toga je nešto bilo samo za ministra lično, nešto za ministra i Ministarstvo, nešto samo za Defosea, nešto za ceo svet. Opreznost, suptilnost i pedanterija tih bezbrojnih poruka zbunjivale su mladića i nagonile ga da zeva i da misli na druge stvari.

Poslednjeg dana meseca oktobra kancelar je otputovao, po mrazu i ranoj vejavici, kao što je i došao.

Travnik je varoš koja se ne gubi postepeno iz očiju onome koji je napušta, nego iščezava sva odjednom u svojoj rupi. Tako je potonula i u sećanje mladićevo. Poslednje što je video bila je tvrđava, niska i svedena, kao šlem, i pored nje džamija sa munarom, vitkom i lepom, kao perjanica. Desno od tvrđave u kamenjaru, na strmini, nazirala se velika i rabatna kuća u kojoj je nekad posetio Kolonju.

Na toga čoveka je mislio mladić, odlazeći ravnim i lepim putem prema Turbetu, na njegovu sudbinu i na onaj čudni noćni razgovor sa njim.

»... Vi živite ovde, ali znate da je to prolazno i da ćete se pre ili posle vratiti u svoju zemlju, u bolje prilike i dostojniji život. Vi ćete se probuditi iz ovog košmara i osloboditi, ali mi nikad, jer za nas je on jedini život.«

Kao one noći, kad je u zadimljenoj sobi seo pored njega, osetio je još jednom onaj dah koji je titrao oko lekara — kao neko veliko uzbuđenje — i njegov poverljiv i topao šapat:

»Na kraju, na pravom i konačnom kraju, sve je ipak dobro i sve se rešava harmonično.«

Tako je Dafose napustio Travnik sećajući se od svega jedino nesrećnog »ilirskog doktora« i misleć jedan trenutak na njega. Ali samo jedan trenutak, jer mladost se ne zadržava kod sećanja niti ostaje dugo pri istim mislima.

XVIII

U Francuskom konzulatu ustalio se od prvih dana porodični život, onaj pravi porodični život koji toliko zavisi od žene, u kome sve promene i udarci ne mogu ništa protiv žive stvarnosti porodičnog osećanja, život sa rađanjima, umiranjima, mukama i radostima i spoljnom svetu nepoznatim lepotama. Taj život je zračio izvan Konzulata i postizavao ono što ništa drugo nije bilo u stanju da postigne, ni sila ni mito ni nagovaranje: zbližavao je bar donekle stanovnike toga Konzulata sa narodom ovoga grada. I to pored sve mržnje koja je, kao što smo videli, i dalje uvek postojala prema Konzulatu kao takvom.

Još preklane, kad je porodica Davni onako iznenada izgubila dete, u svima kućama, bez razlike, znale su se sve pojedinosti te nesreće i sve su porodice uzimale u njoj živog učešća. I još dugo posle toga svet se sa simpatijom i saučešćem okretao za gospođom Davil za vreme njenih retkih izlazaka u varoš. Osim toga, domaća posluga, pa dolačke i travničke žene (naročito Jevrejke) proširile su po celoj varoši pričanja o skladnom porodičnom životu, o »zlatnim rukama« gospođe Davil, o njenoj umešnosti, štednji, gospodstvu i čistoći. I u turskim kućama, gde se o stranim konzulatima nije govorilo bez sujevernog pljućkanja, znalo se do u pojedinosti kako francuska konzulovica kupa i uspavljuje decu, kakve su haljinice na njima, kako su očešljana i kakve su boje trake koje im vezuje u kosu.

Stoga je bilo prirodno da su trudnoću i porođaj gospođe Davil pratile sa pažnjom i brigom žene u svima kućama, kao da se radi o nekom dobro poznatom komšiluku. Pogađalo se »na kojoj je dobi« konzulovica, prepričavalo se kako nosi breme, u koliko se menja i kakve pripreme čini za babine. Tada je moglo da se vidi kako su važne i velike stvari rađanje i materinstvo u životu ovoga sveta, inače tako oskudnom u promenama i radostima.

A kad je nastupilo vreme, u Konzulatu se našla stara Matišićka, udovica iza uglednog ali posrnulog trgovca, koja je važila kao najbolja babica u celom Docu. Ta starica, bez koje ne biva nijedan porođaj u imućnijim kućama, raširila je još više kazivanje o gospođi Davil kao majci i domaćici. Ona je do sitnica pričala o redu i svakoj zgodi i lepoti u toj kući, koja je, »čista kao raj«, mirisala i bila zagrejana i osvetljena do u poslednji kutak, o konzulovici koja je sve do poslednjeg trenutka, onako u bolovima, sa kreveta, sve naređivala i raspoređivala, zapovedajući »samo očima«; o njenoj pobožnosti i neverovatnom strpljenju u podnošenju bolova; i najposle, o držanju konzula. dostojanstvenom i punom ljubavi, kakvog nema kod naših muževa. Još godinama posle toga, stara Matišićka je mladim porodiljama, koje bi se suviše uzbuđivale i predavale strahu i bolu, navodila primer francuske konzulovice, da bi ih tako postidela i umirila.

Dete, koje je došlo na svet krajem februara meseca, bilo je žensko.

Tada su počele da stižu iz travničkih i dolačkih kuća babine. (I tada je moglo da se vidi koliko se svet bio ako ne izmirio sa postojanjem Konzulata a ono bar približio porodici Davil.) Dolazile su dolačke gazdarice, rumene i ušuškane, u atlasli ćurdijicama, krećući se lako i svečano kao patke na poledici. Za svakom od njih je oprezno gazio ozebao šegrt, kome su gorele uši i mrznuli se »mosuri« pod nosom, koje nije mogao da ubriše, jer je na ispruženim rukama pred sobom nosio umotane darove. Mnoge begovice su poslale poklone i Ciganku da upita kako je konzulovica. U porodiljinoj sobi su poredani darovi. Tepsije sa

baklavom; urmašice, naslagane uporeko kao što se slažu cepanice; vezovi i trube beza svilenika; buklije i stakla rakije ili malvasije, začepjene sa nekoliko listova sobnog oveća.

Kao nekad u žalosti zbog smrti Davilovog sinčića, i ovoga puta je gospođa fon Miterer živo učestvovala u radosnom događaju. Detetu je donela na poklan lep i skupocen italijanski medaljon od zlata, sa cvetovima od crnog emajla i od dijamanta. Ali je zato ispričala i zamršenu i dirljivu istoriju toga medaljona. Ana Marija je tih dana navraćala nekoliko puta i bila pomalo razočarana da je sve išlo tako jednostavno, lako i glatko, bez nepredviđenih događaja i bez povoda za uzbuđenja. Ona je sedela pored porodilje i govorila opširno i nepovezano o onome što čeka to malo stvorenje, o udesima žena u društvu i o sudbini uopšte. Iz svoje krevetske beline, gospođa Davil, sitna i bleđa, gledala je i slušala bez znaka razumevanja.

Najveći i najlepši poklon o babinjama došao je od vezira. To je bila ogromna tepsija-demirlija puna baklave, prekrivena prvo svilenim bežom, a zatim širokim komadom bledocrvenog brokatskog tkiva iz Bruse. Tepsiju je nosilo nekoliko momaka i pred njima je išao jedan od činovnika. Tako su prošli kroz celu čaršiju, upravo pred podne.

Davna, koji je uvek sve saznavao, doznao je i za teškoće sa kojima je ta ogromna tepsija izišla iz Konaka. Teškoće su bile kod haznadara. Kao uvek, Baki je nastojao da smanji svaki izdatak i otkine od svakog poklona koji vezir čini.

Nastalo je biranje tepsije i savetovanje oko tkanine koja treba da se pokloni. Vezir je naredio da baklava mora biti u najvećoj demirliji koja postoji u Konaku, Baki je najpre dokazivao da ne treba ništa slati, jer to kod Franaka nije običaj, a kad to nije pomoglo, sakrio je najveću demirliju i podmetnuo nešto manju, ali su je Tahir-begovi momci pronašli. Haznadar je vrištao tankim glasom, prigušenim od gneva:

— Možete da uzmete još veću. Avliju im poklonite, to je najbolje. Ispoklanjajte i razdajte sve, i ovako se presipa.

Kad je video da za pokrivač uzimaju najbolji komad tkanine, on je vrisnuo ponovo, bacio se na pod, legao po njoj i uvio se krajevima.

— Ne, nećete, ne dam! Razbojnici, izjelice, što od svoga ne dajete?

Jedva su ga odvojili od dragocenog komada tkanine i njime pokrili tepsiju. A Baki je ostao ječeći kao ranjenik, proklinjući sve konzule i konzulate ovoga sveta, sva rađanja i porodilje, i glupe običaje i babine, i samog svog žalosnog vezira koji više ne ume da brani i čuva ono malo što ima, nego sluša ovu izludelu raspikuću, teftedara, i razbacuje i poklanja levo i desno, Turčinu i kaurinu.

Dete koje se našlo u Francuskom konzulatu kršteno je tek mesec dana docnije, kad je popustila studen koja je te godine zavladała već na izmaku zime. Devojčica je na krstu dobila ime Evgenija-Stefanija-Anuncijata i zavedena je u knjigu krštenih dolačke župe na dan 25. marta 1810. godine, licem na Blagovesti.

Ta godina, mirna i puna dobrih obećanja, donosila je svakome ponešto od onoga što želi i očekuje.

Došla su, najposle, i fon Mitereru jasna uputstva, kakvo treba da bude njegovo držanje prema francuskom konzulu. (»U ličnim odnosima prijazno, može ići i do srdačnosti, ali u javnosti, ni pred Turcima ni pred hrišćanima, ne pokazivati nikakve znake prijateljstva, nego pre izvesnu dostojanstvenu hladnoću i uzdržljivost«, itd.) Naoružan tim instrukcijama, fon Miterer se kretao lakše i bar donekle prirodnije. Nevolja je bilo samo sa Anom Marijom, koja nikad nije priznavala ničije instrukcije niti je htela da zna šta je to mera i granica.

Veridba i venčanje austrijske princeze Marije Lujze sa Napoleonom bili su za Anu Mariju predmeti velikih uzbuđenja. Po bečkim novinama, ona je pratila sve pojedinosti ceremonijala, znala imena svih ličnosti koje su pri tome učestvovala i pamtila svaku reč koja

je, po pisanju novina, tom prilikom izgovorena. A kad je negde pročitala kako je Napoleon, ne mogući da sačeka dolazak svoje carske verenice na ugovorenom mestu, odjurio običnim kolima, u inkognitu, njoj u susret i upao u njena kola negde nasred druma, Ana Marija je plakala od oduševljenja i kao vihor uletela u muževljevu sobu za rad, da mu kaže kako je ona uvek bila u pravu kad je u Korzikancu gledala neobičnog čoveka i jedinstven primer veličine i osećajnosti.

Iako je bila Velika nedelja, Ana Marija je učinila posetu gospođi Davil da joj ispriča sve što je saznala i pročitala i da s njom podeli osećanja divljenja i oduševljenja.

Gospođa Davil je iskoristila te neobično sunčane aprilske dane i sva se predala radu u bašti.

Još od prve godine sve poslove oko cveća i vrta vrši gospođi Davil gluvonemi vrtar Munib, zvani Mundara. Gospođa Davil se tako privikla na njega da se znacima, pokretima lica i prstiju sporazumeva sa njim veoma lako o svemu što se odnosi na baštovanski posao. I ne samo to. Oni, sve tako znacima, razgovaraju i o drugim stvarima, o događajima u varoši, o baštama u Konaku i u Austrijskom konzulatu, a naročito o deci.

Mundara živi sa svojom mladom ženom u jednoj od onih sirotinjskih kućica ispod Osoja. Sve je u njih čisto i uredno i žena je zdrava, lepa i vredna, ali nemaju dece. To im je velika žalost. Zato Mundara sa ganućem gleda decu gospođe Davil, kad dođu da ga posmatraju pri radu. Uvek čist, brz i okretan, on radi kao krtica i ne prekidajući posao smeši im se svojim preplanulim i izbrazdanim licem, kako mogu da se smeše samo oni koji ne umeju da govore.

Sa velikim baštovanskim šeširom od slame na glavi, gospođa Davil je stajala pored kopača, pazila na đubrenje, i sama mrvila prstima grumenove zemlje i spremala podesne leje za naročitu vrstu zumbula koje je toga proleća uspeła da dobije. Kad su joj javili da će gospođa fon Miterer doći u posetu, ona je tu vest primila kao prirodnu smetnju ili nepogodu, i otišla da se preobuče.

U jednom svetlom i toplom uglu, gde su i prozori i zidovi bili presvučeni belim platnom, dve konzulovice su sele da izmenjaju bezbrojne reči i lepa osećanja. I za jedno i za drugo tu je bila Ana Marija, jer su njena rečitost i njena osećajnost prosto ukočile gospođu Davil. Govorilo se samo o carevoj ženidbi. Ništa nije bilo nepoznato gospođi fon Miterer. Ona je znala broj i rang lica prisutnih u crkvi za vreme Napoleonovog venčanja, dužinu carskog plašta Marije Lujze, koji je pridržavalo pet istinskih kraljica, koji je bio od teškog somota, dugačak devet stopa, a po njemu izvezene zlatne pčele, one iste koje se vide u grbu porodice Barberini, koja je, kao što je poznato, dala bezbroj papa i državnika, koji su, opet, kao što je poznato...

Govor gospođe fon Miterer završavao je negde u dalekoj prošlosti i sa nerazumljivim kliktanjem čistog oduševljenja.

— Ah, moramo biti srećni što živimo u ovim velikim vremenima, iako ni sami nismo, možda, svesni i ne znamo da cenimo njihovu pravu veličinu — govorila je Ana Marija grleći gospođu Davil, koja je podnosila sve, u nemogućnosti da se zakloni i odbrani, i koja je oduvek bila srećna što živi, i bez carskih svatova i istorijskih podataka, samo kad su deca zdrava i kad je u kući sve u redu.

Zatim je dolazila priča o velikom imperatoru koji kao običan putnik, u jednostavnoj uniformi juri drumom i neočekivano upada u kola svoje carske verenice, ne mogući sačekati čas protokolarnog viđenja.

— Zar to nije divno? Zar to nije divno? — uzvikivala je Ana Marija.

— Zaista, zaista — govorila je gospođa Davil, iako nije pravo videla u Čemu je tu razlika i gde je veličina, jer ona bi po svojoj pravoj prirodi više volela da verenik čeka verenicu tamo gde je predviđeno i da ne kvari red.

— Ah, veličanstveno, jednostavno veličanstveno — ciktala je Ana Marija, zabacujući laki kašmirski šal.

Od silnog oduševljenja njoj je bilo vruće, iako je na sebi imala tanku haljinu, jednu ružičastu belle assemblee, suviše laku za ovo doba godine.

Gospođa Davil je želela, već iz učtivosti, da ne izostane potpuno za gospođom fon Miterer i da i ona kaže nešto lepo i prijatno. Za nju su postupci i navike vladalaca i velikih ličnosti bile stvari tuđe i daleke i o njima ona nije imala prave predstave ni umela da kaže nijedne reči, sve i kad bi htela da laže i da se pretvara. Da bi ipak nešto kazala, ona ispriča Ani Mariji svoj plan sa novom vrstom naročito punih zumbula, objašnjavajući oduševljeno kako će izgledati četiri leje raznobojnih zumbula koje će se protezati sredinom cele velike bašte. Pokazivala je kutije u kojima su, odvojene po bojama cveta, bile smeđe, neugledne i hrapave lukovice tih budućih zumbula.

U odvojenoj kutiji bilo je korenje jedne naročito plemenite vrste belih zumbula, koje je doneo kurir iz Francuske i na koje je gospođa Davil bila naročito ponosna. Jedan pas tih zumbula ići će uporeko kroz sve četiri leje i vezivati ih kao bela traka. Tako plemenitu vrstu, po mirisu, boji i veličini, nije još niko ovde imao. Ispričala je teškoće koje je imala da dođe do te dragocenosti i dodala da, na kraju krajeva, sve to zajedno nije ni tako skupo.

— Ah, ah — klicala je Ana Marija koju je držalo njeno svadbeno raspoloženje — ah, to je veličanstveno. To će biti carski zumbuli u ovoj divljoj zemlji. Ah, draga gospođo, da krstimo tu vrstu zumbula i da je nazovemo »Svadbena radost« ili »Carski mladoženja«, ili...

Ana Marija je, razdragana sopstvenim rečima, tražila sve nova imena, a gospođa Davil je na sve unapred davala svoj pristanak, kao kad razgovara sa decom kojoj ne vredi protivrečiti, da se ne bi otezao razgovor.

Posle toga razgovor je morao zapeti, jer kad dvoje ljudi razgovara, reči se jedna o drugu pale i razbuktavaju, a njihove reči su išle jedna mimo drugu i svaka za sebe. Drugačije nije ni moglo da bude. Jer, Ana Marija se oduševljavala onim što je daleko, tuđe i izvan nje, a gospođa Davil samo onim što je blisko i u najužoj veza sa njom i njenima.

Na kraju, a takav je bio kraj svakog razgovora sa gospođom Davil, došla su deca da pozdrave i kažu gošći »dobro dan«. Došla su oba dečaka, dok je devojčica, kojoj su bila tek dva meseca, nahranjena i povijena, spavala u svojoj kolevci od belog tila.

Sitni i bledunjavi Pjer, koji je sada u osmoj godini, u odelu od zagasitomodrog somota sa okovratnikom od belih čipaka, bio je lep i krotak kao ministrant. On je vodio mlađeg brata Žan-Pola, krupno i zdravo dete plavih uvojaka i rumenih obraza.

Ana Marija nije volela decu, isto onako kao što gospođa Davil nije mogla ni da pomisli da bi neko mogao biti ravnodušan prema deci. Vreme provedeno u društvu dece Ana Marija je smatrala izgubljenim. U prisustvu dece nju je mučila neka beskrajna pustoš i čamotinja. Ta nežna dečja tela, koja još rastu, odbijala su je kao nešto presno i nezrelo i izazivala kod nje osećanje fizičke nelagodnosti i nerazumljive bojazni. Ona se (ni sama ne zna zašto) stidela tog osećanja i krila ga pod slatkim rečima i živahnim klicanjem sa kojim je uvek prilazila deci. Ali u sebi, duboko u sebi, ona se i gadila i pribojavala dece, tih malih ljudi koji nas gledaju svojim velikim, novim očima, prodorno i upitno, i kao sudije hladno i strogo. (Ili se bar njoj tako čini.) Ona je redovno obarala oči pred dužim pogledom dece, dok joj se to nikada nije dešavalo pred pogledom odraslih, verovatno stoga što su odrasli tako često ili podmitljive sudije ili voljni saučesnici naših slabosti i poroka.

I sada je Ana Marija imala isto osećanje dosade i nelagodnosti u prisustvu dece, ali u nedostatku istinske radosti od tih mališana, ona ih je vatreno izljubila, a oduševljenje koje joj je bilo potrebno za to uzela je iz neiscrpnih zaliha svoga zanosa od carske svadbe u Parizu.

Kad se najposle oprostila, Ana Marija je prošla korakom svadbenog marša između sveže uskopanih leja, dok su je sa praga posmatrali gospođa Davil i začuđena deca. Još sa baštenskih vrata ona se okrenula i mašući rukom doviknula da treba sada često da se viđaju, kako bi što više mogle da razgovaraju o divnim, divnim i velikim stvarima koje se dešavaju.

*

Ovo veliko oduševljenje gospođe fon Miterer nije pukovniku izgledalo saobrazno sa instrukcijama koje je dobio, ali je ipak bio srećan, i on i cela kuća, što je Ana Marija našla jedan dalek i bezazlen a trajan predmet svoga zanosa. Jer, za Anu Mariju nije cele te godine postojao Travnik ni sitni i mučni konzulski život u njemu. Zaboravila je i na pitanje premeštaja i živela samo u atmosferi carske bračne sreće, opšteg izmirenja i mističnog sjedinjenja svih oprečnosti u svetu. Takvi su bili njeni razgovori, njeno držanje i njena muzika. Ona je znala imena svih dvorskih dama nove francuske carice, vrednost, oblik i kakvoću svih svadbenih poklona, način života i raspored vremena Marije Lujze. Ona je sa mnogo razumevanja pratila sudbinu razvedene bivše carice Žozefine. Tako je i njena potreba za plaćem nalazila udaljen i dostojan predmet, što je pukovniku uštedelo mnogi neprijatan čas.

I u Francuskom konzulatu život je te godine tekao bez promene i uzbuđenja. Potkraj leta Davil je poslao najstarijeg sina u Francusku, u licej. I Davnin sin je primljen kao državni pitomac, na Davilovu preporuku, i upućen u Pariz.

Davna je bio izvan sebe od sreće i ponosa. Onako mrk i ogoreo kao ugarak, on nije umeo da se glasno i vidno raduje, kao drugi ljudi, samo je drhtao celim telom kad je zahvaljivao Davilu, uveravajući ga da je svakog trenutka spreman i život da položi za ovaj Konzulat. Tolika je bila njegova ljubav prema sinu i želja da mu osigura lepši, bolji i dostojniji život nego što je njegov.

I inače se ta godina mogla nazvati srećnom, jer je prolazila jednolično, mimo i neprimetno.

U Dalmaciji je bio mir, na granicama nije bilo sukoba. U Konaku se nije ništa dešavalo. Konzuli su se vidali o praznicima, bez srdačnosti i prisnijeg dodira, kao i dosada, i budno pratili jedan drugog radnim danom, ali bez mržnje i preterane revnosti. Narod svih vera polako se privikavao na konzulate i kad je video da ih sve dosadašnje teškoće i neprilike nisu oterale iz Travnika, počinjao da se miri, da radi sa njima i da računa na njih u svima svojim poslovima i navikama.

Tako je tekao život varoši i konzulata, od leta do jeseni i od zime do proleća, bez događaja i drugih promena do onih koje donosi svagdašnji život i hod godišnjih doba po sebi.

A hronika srećnih i mirnih godina je kratka.

XIX

Isti kurir koji je, u aprilu mesecu 1811. godine, doneo u Travnik novine sa vestima da se Napoleonu rodio sin, koji će nositi naziv Rimskog kralja, predao je i fon Mitereru dekret o njegovom premeštaju iz Travnika i stavljanju na raspolaganje Ministarstvu vojnom. — Tu je bilo dakle to spasenje koje pukovnik sa porodicom očekuje već godinama. I sada, kad je bilo tu, izgledalo je vrlo jednostavno, razumljivo samo po sebi, i kao sva spasenja, stiglo je i suviše dockan i suviše rano. Dockan, jer nije moglo da promeni ni ublaži sve ono što je pretrpljeno u očekivanju spasa; rano, jer je, kao svaka promena, otvaralo čitav niz novih pitanja (seobe, novca, dalje karijere), na koja se ranije nije mislilo.

Ana Marija, koja se poslednjih meseci bila začudo smirila i povukla, briznula je u plač, jer ona je, kao svi ljudi njene vrste, plakala i od bolesti i od leka, i od želje i od njenog ispunjenja. I tek jedna burna scena sa pukovnikom u kojoj mu je prebacivala sve ono što je on, da je hteo i mogao, trebalo da prebaci njoj, dala joj je dovoljno snage i podsticaja da otpočne pakovanje.

Nekoliko dana docnije stigao je novi generalni konzul, potpukovnik fon Paulić (von Paulich), koji je dotle komandovao jednim graničarskim pukom u Kostajnici, da lično primi dužnost od fon Miterera.

Ulazak novog austrijskog konzula, po sunčanom aprilskom danu, bio je vrlo svečan i dostojanstven, iako vezir nije poslao naročito velik broj ljudstva u sretan je. Mladoliki i stasiti fon Paulić, na dobrom konju, privukao je na sebe sve poglede i izazvao ljubopitstva i prikriveno divljenje i kod onih koji to nikad ne bi priznali. Ne samo na njemu nego i njegovoj posluži sve je bilo uredno, sjajno i očetkano, kao da su na paradi. Oni koji su ga videli pričali su onima koji se nisu desili u čaršiji ili na prozoru kakav je zorli i naočit novi austrijski konzul. (»Ne faleć' mu vjere!«)

I kad je dva dana docnije u svečanoj povorci novi konzul, u pratnji fon Miterera, pošao na prvi Divan veziru, desilo se neočekivano čudo. Svet je posmatrao povorku, tražio pogledom novog konzula i ćutke još dugo gledao za njim. Turske žene su posmatrale iza svojih mušebaka, deca su se propinjala na ograde i zidove, ali niotkud nije bilo nijednog glasa, nijedne pogrđne reči. Istina, Turci po dućanima ostali su jednako nepomični i mrgodni.

Tako je prošla povorka novog konzula i tako se vratila iz Konaka.

Fon Miterer, koji je još ranije ispričao fon Pauliću kako su on i njegov francuski kolega dočekani, pre nekoliko godina, pri prvom prolasku kroz Travnik, bio je razočaran ovom promenom i u nastupu zlovolje, koja je mnogo ličila na zavist, pričao je novom konzulu do u pojedinosti uvrede koje su u svoje vreme njemu nanesene. Pričao mu je to sa bolom i lakim prekorom u glasu, kao da je on, fon Miterer, svojim stradanjima utro ovaj laki i prijatni put svome nasledniku.

Međutim, novi generalni konzul bio je takav čovek da se uvek činilo kao da su svi putevi pred njim utrveni.

Paulić je bio iz bogate zagrebačke ponemćene porodice. Majka mu je bila Nemica iz Štajerske, iz velike kuće fon Nidermajera (Niedermayer). Bio je čovek od trideset i pet godina neobične muške lepote. Stasit, fine kože, sa malim, smeđim brkovima koji su mu senčili usta,

sa velikim zagasitim očima u kojima je iz duboke senke sjala tamnomodra ženica, sa gustom, prirodno grguravom kosom, vojnički podsečenom i pričešljanom. Iz celog čoveka izbijalo je nešto monaški čisto, hladno i stišano ali bez onih tragova unutarnjih borba i skrupula, koji tako često daju mučan pečat izgledu i držanju mnogih kaluđera. Ceo taj neobično lepi čovek kretao se i živeo kao u kakvom studenom oklopu iza kojeg se gubio svaki znak ličnog života ili ljudskih slabosti i potreba. Takav je bio i njegov razgovor, stvaran, ljubazan i potpuno bezličan, takav i njegov duboki glas i osmejak koji je sa belih i pravilnih zuba obasjavao, s vremena na vreme, kao prohladna mesečina, njegovo nepomično lice.

Taj mirni čovek bio je nekad neobično bogataško dete, čudo od dobrog pamćenja i prerane zrelosti, a zatim jedan od onih izuzetnih đaka koji se javljaju u desetak godina jedanput, za koje škola nije nikakav problem i koji polažu po dva razreda odjedanput. Oci jezuiti, kod kojih je učilo to neobično dete, već su mislili da će njihov Red dobiti u njemu jednu od onih savršenih ličnosti koje stoje kao ugaoni stubovi u zgradi Reda. Međutim, kad mu je bilo četrnaest godina, dečak je odjednom okrenuo leđa Redu, izneverio sve nade otaca jezuita i neočekivano se priklonio vojničkom pozivu. U tom su ga pomagali i roditelji, a naročito majka u čijoj je porodici bila živa vojnička tradicija. I tako je od dečaka koji je zadivljavao svoje profesore klasičnih jezika brzinom svoga shvatanja i širinom svoga znanja, postao vitak i otesit kadet kome su svi obećavali veliku budućnost, a zatim mlad oficir koji nije pio ni pušio ni imao avantura sa ženama, ni sukoba sa starešinama, ni dvoboja ni dugova. Njegova četa je bila najbolje držana i opremljena, on je bio prvi na ispitima i vežbama, i sve to bez one revnosti koja kao neprijatna senka prati ambiciozne ljude u njihovom usponu.

Pošto je kao prvi položio sve ispite i završio sve kurseve, fon Paulić se, opet protivno očekivanju svojih starešina, posvetio službi na Granici u kojoj su ostajali obično oficiri sa manjim znanjem i slabijom spremom. Naučio je turski jezik, upoznao službu na terenu, metode rada, ljude i prilike. I kad su učestale fon Mitererove molbe najposle skrenule na sebe pažnju starešina, srećno je pronađen fon Paulić kao onaj »familienloses Individuum«¹⁹ za kojim je vapio pukovnik iz Travnika.

I sada je premoreni i mnogostrukošću života uplašeni fon Miterer mogao da posmatra ovoga mladog čoveka i njegov neobični način rada. Pred njegovim očima i pod njegovim rukama svi su poslovi postajali prozirno jasni i raspoređivali se lako i prirodno u vremenu i u prostoru, tako da nije moglo biti pretrpanosti ni zabune, hitnje ni zadocnjenja. I svi su svršavani prirodno i glatko, kao račun bez ostatka. Sam čovek bio je negde visoko iznad i izvan svega toga, nedokučan i nedostižan, i učestvovao u tim poslovima samo kao svest i kao snaga koja ih raspoređuje, upućuje i rešava. Njemu su bile potpuno nepoznate sve one nedoumice i neodoljive slabosti, simpatije i idiosinkrazije, sva ona osećajna senčenja koja prate ljude i poslove koji se pred nas postavljaju i koja nas uzbuđuju, zbunjuju i koče, i tako često daju našem radu pravac koji nismo želeli. On je bio bez svih tih opterećenja. Bar tako je izgledalo izanućenom fon Mitereru, kome se činilo da ovaj čovek radi kao viši duh ili kao neosetljiva priroda.

Seoba razgolićuje život čovekov do u najskrovitije pojedinosti. Fon Miterer je imao prilike da posmatra i upoređuje svoju seobu (o kojoj je najviše voleo i da ne misli, kad bi to gospođa fon Miterer dopuštala) sa seobom ovoga neobičnog čoveka. Kao i u poslovima, kod njega je i tu sve išlo pravo i glatko. Ni nereda u prtljagu ni zabune u posluži. Stvari su nalazile same svoje mesto i sve su bile korisne, jednostavne, jasno određene po broju i po nameni. Momci su se sporazumevali pogledima, bez reči, dozivanja i glasnih naredaba. Ništa nije bilo pod sumnjom, ni na čemu senke od zlovolje, neodređenosti ili nereda.

¹⁹ Čovek bez porodice.

Uvek, u svemu, račun bez greške i bez ostatka.

Isti takav bio je potpukovnik kod prijema inventara i razgovora o poslovima i osoblju Generalnog konzulata.

Dok mu je govorio o Roti, kao glavnom saradniku, fon Miterer je i nehotično obarao oči i glas mu je postajao nesiguran. Otežući reči, rekao je za glavnog tumača da je malo ... onako ... na svoju ruku i da nije baš naj ... najprobranije cveće, ali da je vrlo koristan i odan. A fon Paulić je za celo vreme toga razgovora gledao malo u stranu, nekako iskosa. Njegove velike oči postajale su tada sužene i dobijale neku hladnu i zlu iskru u spoljnim uglovima. Sva fon Mitererova objašnjenja on je primao nemo i hladno, bez znaka odobravanja ili negodovanja, ostavljajući očigledno sebi da o njihovom predmetu kao i o ostalom inventaru koji preuzima rešava po svom nahođenju i svom računu u kom ne sme da bude greške ni ostatka.

Ovakav kakav se odjednom našao u Travniku, pred usplahirenom Anom Marijom, fon Paulić je morao neminovno privući njenu pažnju i izazvati njeno uvek isto i nikad nezadovoljeno osećanje ljubavnog divljenja i njenu mutnu želju za harmonijom duša. Ona ga je odmah nazvala »Antinous u uniformi«, što je potpukovnik primio bez reči i promene na licu, kao stvar koja nema i ne može da ima nikakve veze s njim i sa svetom oko njega. Upoznala ga je sa svojim muzičkim studijama. Potpukovnik je bio potpuno nemuzikalan, i to nije krio niti bi mogao sakriti i da je hteo, ali on je bio i bez one pretvorne ljubaznosti sa kojom nemuzikalni ljudi redovno učestvuju u razgovorima o muzici, kao da tako iskupljuju neku svoju krivicu. Razgovori o mitologiji i rimskim pesnicima išli su mnogo bolje, ali tu je opet Ana Marija bila slabija i na svaki njen distih ovaj neobični potpukovnik je odgovarao nizom stihova. U većini slučajeva on je mogao da recituje napamet čitavu pesmu iz koje je ona znala jedan stih, i popravio bi pri tome i grešku koju je ona obično činila u tom stihu. Ali sve je to fon Paulić govorio hladno, stvarno bez ikakve veze sa njim lično, sa okolinom i sa živim ljudima uopšte. A svaka njena lirska aluzija odbijala se od njega kao nerazumljiv zvuk.

Ana Marija je bila zaprepašćena. Svaki njen dosadašnji susret, a bilo ih je toliko, završio je razočaranjem i bežanjem, ali u svojim »lutanjima« ona je uvek uspevala da muškarac učini korak napred ili korak unazad ili jedno pa drugo, a nikad nije bilo slučaja da ostane u mjestu, ovako kao ovaj bezdušni Antinous pred kojim je ona sada izvodila svoju uzaludnu igru. To je bio za nju jedan nov i naročito svirep način mučenja same sebe. To se osetilo odmah na životu u kući. (Rota je već prvog dana rekao u kancelariji, izražavajući se onim poganim jezikom kojim svet sitnih kancelarijskih duša govori o onim iznad sebe, da »gospođa igra za angažman«). Dok je fon Miterer uvodio novoga konzula u dužnost, Ana Marija je praskala po kući, menjala muževljeve naredbe, sedala na pune sanduke i plakala; čas zatezala a čas uzbuđeno ubrzavala odlazak; noću je budila muža iz prvog sna, da bi mogla da mu kaže prekore i uvrede koje je smislila dok je on spavao.

Tačno kad je pakovanje završeno, videlo se da ništa nije na svom mestu, da niko ne zna šta je gde smešteno ni kako je upakovano. Kad je trebalo da stvari krenu, konji koje je travnički muteselim obećao konzulu nisu došli na vreme. Ana Marija je padala iz besnih scena u mračnu utučenost. Rota je trčao, vikao, pretio. Kad je, trećeg dana, najposle sakupljen dovoljan broj konja, pokazalo se da su mnogi sanduci suviše veliki i da ih valja prepakivati. I to bi se nekako svršilo da Ana Marija nije želela da sama naređuje i pomaže pri tome. Ovako, stvari su se lomile i kvarile pre nego su i krenule na put. A oko Konzulata je logorovao čitav karavan konja i kiridžija.

Najposle, sve je bilo natovareno i otpremljeno. A sutradan je krenula i porodica fon Miterer. Stisnutih usnica i suvih, zlih očiju Ana Marija se oprostila uvredljivo hladno sa potpukovnikom pred opustelim Konzulatom, u dvorištu punom slame, polomljenih dasaka i konjskih tragova. Ona se sa ćerkom odvezla napred. Za njima su krenuli fon Miterer i fon Paulić na konjima.

Od Francuskog konzulata pa do prve raskrsnice fon Miterera je ispratio Davil, praćen od Davne i jednog kavaza. Tu su se ta dva čoveka rastali i oprostili više kruto i izveštačeno nego hladno i neiskreno, onako isto kako su se prvi put pozdravili onog jesenjeg dana pre nešto više od tri godine i kako su živeli i družili se za celo to vreme.

Na toj raskrsnici Davil je još mogao da vidi katoličke žene i decu kako prilaze sa obe strane tronutom fon Mitereru i kako mu ljube ruku ili ga nežno hvataju za uzengiju, i čitave gomile koje pored drumu čekaju da dođe njihov red.

Sa tom slikom poslednjeg fon Mitererovog trijumfa u očima, Davil se vraćao kući i sam na neki način tronut, ne zbog fon Mitererovog odlaska, nego zbog misli o svojoj sudbini i sećanja koje je on u njemu izazivao. Sam odlazak ovoga čoveka činio mu se kao neko olakšanje. Ne stoga što se time oslobađa opasnog protivnika — jer sudeći po svemu što se čuje ovaj novi konzul je i jači i pametniji od fon Miterera — nego što mu je taj pukovnik žuta lica i umornih očiju tužna pogleda postao s vremenom kao neko oličenje njihove zajedničke, nikom nepriznavane bede u ovoj divljoj sredini. Ma šta došlo posle njega, Davil je bio zadovoljniji što se sa ovim teškim čovekom rastao i oprostio, nego da se sa njim sastaje i pozdravlja.

Kod prvog odmorišta, koje je bilo oko podne, pored Lašve, fon Paulić se oprostio sa svojim prethodnikom. Ana Marija ga je kaznila i nije mu dala prilike da je još jednom pozdravi. Puštajući prazna kola da idu uzbrdo, ona je pešačila ozelenelom ivicom drumu i nije htela da se okrene u dolinu, gde su se, pored vode, opraštala dva konzula. Ona suzna tuga koja napada i zdravije žene kad napuštaju mesto u kom su provele nekoliko godina svoga života, pa bio on dobar ili rđav, gušila je sada i Anu Mariju. Teško uzdržavan plač joj je stezao grlo i krivio usnice. Ali više od toga nju je mučila pomisao na lepog, hladnog potpukovnika koga je sada zvala ne više Antinous, nego glečer, jer je nalazila da je još hladniji nego mermerna statua lepog antičkog mladića. (Tako ga je nazvala još prošle noći i time je zadovoljila svoju potrebu da svakoga nazove naročitim svojim imenom, a u vezi sa trenutnim odnosom prema toj ličnosti.) Kruto i svečano je stupala Ana Marija planinskim drumom kao da se penje na svečanu i tragičnu visinu.

Uporedo sa njom, drugom, unutar njom ivicom drumu, išla je, nema i uplašena, njena kći Agata. Protivno od svoje egzaltirane majke, devojčica nije imala osećaj da se veličanstveno uspinje, nego da žalosno silazi u nizinu. I nju su gušile uzdržane suze, ali zbog posve drugih razloga. Ona je bila jedina koja je iskreno žalila što odlazi iz Travnika i napušta tišinu i slobodu bašte i doksata, što ide u veliki i nemili Beč u kome nema mira, neba ni vidika, u kome kuće već sa kapije imaju otužan zadah od kojeg se njoj srce steže, i u kome će joj ova njena majka, koje se ona i u snu stidi, biti svakog minuta pred očima.

Ali Ana Marija nije primećivala da joj i kći ima oči pune suza. Ona je zaboravljala i njeno prisustvo i samo je šaputala besne i iskidane reči, kivna na muža što se zadržava toliko i »što se udvara onome glečeru i nečoveku«, umesto da mu hladno okrene leđa, ovako kao što ona čini. I šapćući to, osećala je kako vetar podiže laki i dugački zeleni veo, koji je vezan na potiljku njenog putničkog šešira, kako ga zateže i leprša njime. To joj se činilo lepo i dirljivo, naglo je menjalo i podizalo njeno raspoloženje, uznosilo je u njenim rođenim očima, tako da su sve pojedinosti njenog sadašnjeg života iščezavale i da je videla sebe kao uzvišenu žrtvu koja, pred udivljenim pogledima sveta, korača putem odricanja.

Samo to i toliko imaće od nje taj neosetljivi polarni čovek! Samo njen nejasan lik na horizontu i poslednju, oholu poruku njenog vela koji se neumoljivo gubi i odlazi!

Sa tim mislima, ona se pela ivicom brega i koračala kao da hoda na velikoj, dubokoj pozornici.

A ozdo iz doline jedino je njen muž opazio zeleni veo na bregu i slao mu zabrinute poglede, dok se »glečer«, ne primećujući ništa pod bogom, opraštao sa njim na najlepší i najučtiviji način.

Ali, osećajna i lako uzbudljiva Ana Marija nije bila jedina koju je ličnost novog konzula očarala i razočarala.

Već prilikom prve posete koju mu je učinio fon Paulić, u društvu fon Miterera, Davil je video da ima posla sa sasvim drugom vrstom čoveka nego što je bio fon Miterer. O konzularnim poslovima fon Paulić se izražavao jasnije i slobodnije. Sa njim se moglo razgovarati i o svakoj drugoj temi, a naročito o klasičnoj književnosti.

Kod daljih poseta koje su njih dvojica izmenjali, Davil je mogao da vidi koliko je opsežno i duboko potpukovnikovo poznavanje tekstova i komentara. Fon Paulić je pregledao Delilove prevode Virgila na francuski jezik, koje mu je Davil poslao, i izlagao je jasno i ozbiljno svoje mišljenje, dokazujući da je samo prevod u originalnom metru pravi prevod i osuđujući kod Delila upotrebu (i zloupotrebu) sroka. Davil je branio svoga idola Delila, srećan što o tome ima s kim da razgovara.

Ali prvo Davilovo zadovoljstvo zbog dolaska ovog obrazovanog i književnog čoveka brzo je opalo. Nije mu trebalo dugo pa da uvidi da iza razgovora sa ovim učenim potpukovnikom ne ostaje ništa od onog zadovoljstva koje izmena misli sa blagorodnim sabesednikom o voljenom predmetu inače obično ostavlja u čoveku. Razgovor sa potpukovnikom bio je, u stvari, izmena podataka, uvek tačnih, zanimljivih i mnogobrojnih o svemu i svačemu, a ne izmena misli i utisaka. Sve je u tom razgovoru bilo bezlično, hladno i uopšteno. Posle takvog razgovora, potpukovnik je odlazio sa svojom bogatom i dragocenom zbirkom podataka, isto onako lep, čist, hladan i prav kao što je i došao, a Davil je ostajao isto onako usamljen i željan dobrog razgovora kao što je bio i pre toga. Od razgovora sa potpukovnikom nije ostajalo ništa ni u čulima ni u duši; ni boje glasa nije čovek mogao da mu se seti. Potpukovnik je svaki razgovor vodio tako da sabesednik nije mogao ništa da sazna o njemu ili da ma šta kaže o sebi. Uopšte, sve što je blisko, prisno i lično odbijalo se od potpukovnika kao od stene. Tako je Davil morao da napusti svaku nadu da će sa ovim hladnim ljubiteljem književnosti moći da razgovara o svom pesničkom radu.

Povodom radosnog događaja na francuskom dvoru, Davil je za krštenje Rimskog kralja napisao naročitu pesmu i poslao je svome Ministarstvu sa molbom da se preda na najviše mesto. Pesma je počinjala rečima:

Salut, fils du printemps et du dieu de la Guerre!²⁰ U njoj su bile izražene nade u mir i blagostanje za sve narode Evrope i pomenuti i skromni radnici na tome delu u ovim »divljim i žalosnim predelima«.

Davil je prilikom jedne posete pročitao svoju pesmu fon Pauliću, ali bez ikakva rezultata. Potpukovnik ne samo da nije hteo da razume aluziju na njihovu saradnju u Bosni, nego se nijednom reči nije izrazio ni o pesmi ni o njenom predmetu. I što je najgore, on je pri svemu tome ostajao onaj isti učtivi i ljubazni čovek kakav je bio uvek i u svemu. Tako je Davil bio razočaran i ozlojeđen u sebi, ali bez mogućnosti da se pokaže uvređenim.

²⁰ Zdravo, čedo proleća i boga rata!

XX

Ta vremena posle Bečkog mira (1810. i 1811. godina), koja smo nazvali mirnim godinama, bila su u stvari za Davila vremena velikog rada.

Nestalo je ratova, vidnih kriza i otvorenih sukoba, ali je zato ceo Konzulat zauzet trgovinskim poslovima, sabiranjem podataka, pisanjem izveštaja, izdavanjem uverenja o poreklu robe i preporuka za francuske vlasti u Splitu ili carinarnicu u Kostajnici. »Trgovina je udarila preko Bosne«, kako se u narodu govorilo, ili kako je Napoleon sam negde rekao: »Vremena diplomata su prošla i sada počinju vremena konzula.«

Još pre tri godine Davil je činio predloge kako da se razvije trgovina između Turske i Francuske i zemalja koje su u njoj vlasti. Preporučivao je živo da Francuska organizuje svoju stalnu poštansku službu kroz turske zemlje i da ne zavisi od austrijske pošte i turskog nereda i samovolje. Svi su ti predlozi ostajali negde u pretrpanim arhivama u Parizu. Sada, posle Bečkog mira, bilo je očigledno da je i Napoleonu samom mnogo stalo da se sve to ostvari, i to brzo, u mnogo većem obimu i sa širim značajem nego što bi se travnički konzul ikad usudio da predloži.

Napoleonov kontinentalni sistem zahtevao je velike promene u mreži saobraćajnih puteva i trgovačkih pravaca na evropskom kontinentu. Stvaranje Ilirskih provincija, sa središtem u Ljubljani, trebalo je, po Napoleonovoj zamisli, da posluži isključivo tome cilju. Zbog engleske blokade stari putevi preko Sredozemnog mora, kojima je Francuska dobijala sirovine, naročito pamuk, sa Levanta, postali su teški i opasni. Sad je trgovinu trebalo prebaciti na kopneni put, a novostvorena Ilirija trebalo je da posluži kao veza između turskih zemalja i Francuske. Ti su putevi oduvek postojali, — put od Carigrada do Beča Dunavom i put od Soluna, preko Bosne, do Trsta, kopnom. I trgovina između austrijskih zemalja i Levanta služila se odavno njima. Sada je to trebalo proširiti i prilagoditi potrebama Napoleonove Francuske.

Čim se po prvim raspisima i novinskim člancima videlo kud ide Napoleonova zamisao, nastala je kod svih francuskih vlasti i ustanova opšta utakmica ko će revnosnije i bolje poslužiti carevoj želji. Nastala je obilna prepiska i živa saradnja između Pariza, generalnog guvernera i generalnog intendanta u Ljubljani, Ambassade u Carigradu, maršala Marmona u Dalmaciji i francuskih konzulata na Levantu. Davil je radio sa zanosom, pozivajući se ponosno na svoje izveštaje od pre tri godine, koji su pokazivali koliko je on po svom načinu mišljenja i gledanju na stvari bio još tada blizak carevim shvatanjima.

Sad su, u leto 1811. godine, ti poslovi bili već uveliko u toku. Davil je za poslednju godinu dana ulagao velike napore da u svima mestima kroz koja prolazi francuska roba nađe poverljive ljude, osigura nabavku konja i bar neki nadzor nad kiridžijama i tovarima. Sve je to išlo teško, sporo i nesavršeno, kao svaka stvar u ovoj zemlji, ali sve je još imalo izgleda na poboljšanje i sve se radilo lako i radosno, »sa Napoleonovim dahom u jedrima«.

Najposle, Davil je dočekao da je jedna od najvećih marsejskih trgovačkih kuća, Braća Fresine, koja se ranije bavila prevozom robe sa Levanta morskim putem, otvorila svoju agenturu u Sarajevu. Agentura je bila povlašćena od francuske vlade i upućena na saradnju sa konzulom. Jedan od braće Fresine, mlad čovek, stigao je pre mesec dana u Sarajevo da lično

upravlja radnjom. A sada je došao na dan-dva u Travnik, da učini posetu generalnom konzulu i da se porazgovara o daljem radu.

Lepo i kratko travničko leto u punom je jeku.

Bleštav i proziran dan, sav od sunčeva sjaja i nebeske modrine, trepti nad travničkom dolinom.

Na velikoj terasi, u senci zgrade Konzulata, bio je prostrt sto i oko njega bela garnitura stolica pletenih od vrbova pruća. Senka je odisala svežinom, iako se osećala vreline i zapara koja leži na sabijenim kućama dole u čaršiji. Strme zelene strane uske kotline isparavale su suhu vrelinu i činilo se da dahću i da se kreću kao slabine zelembaća koji leži na suncu.

Na terasi su davno ocvali zumbuli gospođe Davil, i oni beli i oni u boji, i puni i jednostavni, ali je zato po ivicama leja cvala crvena pelargonija ili sitno, ljubičasto alpsko cveće.

U senci za stolom sede Davil i mladi Fresine. Pred njima su razastrte kopije njihovih izveštaja. brojevi Moniteur sa tekstovima propisa i naredaba, i pisaći pribor.

Žak Fresine je pun mladić, sa obrazima kao krv i mleko, sa onom mirnom sigurnošću u glasu i u pokretima koju imaju deca iz gazdinskih kuća. Njemu je očigledno trgovina bila u krvi. Nikad niko iz njihove porodice nije radio ni želeo da radi drugi posao ni da pripada drugom staležu. I on nije ničim odvajao od svojih. Bio je, kao svi njegovi i oduvek, čist, učtiv, trezven, obazriv, odlučan u odbrani svoga prava, usredsređen na interes, ali ne slepo i ropski.

Fresine je prešao u oba pravca put od Sarajeva do Kostajnice, najmio u Sarajevu ceo jedaai han i već počeo da ulazi u poslove sa trgovcima, kiridžijama i vlastima. Sad je došao da sa Davilom izmenja podatke i da saopšti svoja zapažanja i učini predloge. Konzul je bio zadovoljan što je dobio ovog živahnog i učtivog južnjaka za saradnika na poslu koji mu tako često izgleda nesavladljiv.

— Dakle, još jednom — govorio je Fresine sa onom sigurnošću sa kojom trgovci utvrđuju činjenice koje su u njihovu korist — dakle još jednom ponavljam, od Sarajeva do Kostajnice treba računati sedam dana, sa ovim konačištima za karavane; Kiseljak, Busovača, Karaula, Jajce, Zmijanje, Novi Han, Prijedor i, najposle, Kostajnica. Zimi treba računati dvaput toliko, to jest četrnaest konaka. Na tom putu treba podići bar još dva karavan-seraja, ako se želi da se roba sačuva od nevremena i krađe. Cene podvoza su skočile i još skaću. Njih podiže austrijska konkurencija a, čini mi se, i izvesni sarajevski trgovci, Srbi i Jevreji, koji rade po engleskim uputstvima. Danas treba računati sa ovim cenama: od Soluna do Sarajeva 155 pjastera po tovaru; od Sarajeva do Kostajnice 55 pjastera. Pre dve godine cene su bile tačno za polovinu niže. I treba činiti sve da se spreči dalji porast, jer to može dovesti ceo put u pitanje. Tome treba dodati samovolju i gramzljivost turskih funkcionera, sklonost stanovništva krađi i pljački, opasnosti od proširenja ustanka u Srbiji i hajdučije po arbanaškim krajevima i, najposle, opasnost od zaraze.

Davil, koji u svemu traži prste engleske obaveštajne službe, hoće da zna po čemu Fresine zaključuje da sarajevski trgovci rade za engleski račun, ali se mladić ne da zbuniti ni odvratiti sa svoga puta. Držeći pred sobom zabeleške, on nastavlja;

— Rezimiram, dakle, i zaključujem. Opasnosti koje ugrožavaju saobraćaj: ustanak u Srbiji, arbanaški hajduci, krađa u Bosni, skakanje cena podvozu, nepredviđene takse i dažbine, konkurencija i, najposle, kuga i druge zarazne bolesti. Mere koje treba preduzeti; prvo, između Sarajeva i Kostajnice dva karavan-seraja; drugo, sprečiti neumereno fluktuiranje turskog novca i utvrditi naročitim fermanom kurs od 5,50 pjastera za talir od 6 franaka kao i za talir Marije Terezije; za venecijanski cekin 11,50 pjastera itd.; treće, lazaret u Kostajnici proširiti; umesto skele podići most, preudeliti magacin da može primiti bar osam hiljada bala pamuka, za putnike urediti konačište itd.; četvrto, učiniti naročite poklone veziru, Sulejman-

paši i još nekolicini uglednih Turaka, a u vezi sa ovim našim zahtevima; sve u iznosu od otprilike deset do trinaest hiljada franaka. Na ovaj način mislim da bi se mogao obezbediti ovaj put i ukloniti glavne teškoće.

Davil je beležio sve te podatke, kako bi ih uneo u svoj naredni izveštaj, i u isto vreme spremao se sa zadovoljstvom da on mladiću pročita svoj izveštaj iz 1807. godine, u kome je tako dobro predvideo Napoleonove namere i sve ovo na čemu sada rade.

— Ah, dragi gospodine, ja bih mogao da vam mnogo pričam o teškoćama koje u ovim krajevima ugrožavaju svaku pametnu stvar i svaki koristan i razuman poduhvat. Mnogo bih mogao da vam pričam, ali videćete i sami kakva je ovo zemlja, kakav narod, kakva uprava, kakve su i kolike teškoće na svakom koraku.

Ali mladić nema više šta da kaže, jer je tačno odredio i teškoće i sredstva za njihovo suzbijanje. On očigledno nema smisla za žalbe opšte prirode, ni za »psihološke fenomene«. Učtivo pristaje da sasluša Davilov izveštaj iz 1807. godine, koji konzul počinje da čita.

Senka u kojoj su sedeli bivala je sve duža. Pred njima je u kristalnim visokim čašama stajala limunada i sve se više mlačila, jer su obojica u poslu zaboravljala na nju.

*

U toj istoj letnjoj tišini, dve mahale više iznad Konzulata u kome su ovako poslovali Davil i Fresine, samo malo ulevo i bliže vodi koja se, otančala i nevidljiva, ruši u dubinu, sedeli su, u bašti Muse Krdžalije, Musa i njegovo društvo.

U toj strmoj i zapuštenoj bašti sve se guši od bujnog rasta. Na jednom zaravanku, ispod velike kruške šećerke prostrta serdžada, na njoj ostaci jela, fildžani i sud sa rashlađenom rakijom. Tu je sunce već zašlo, samo je protivna obala Lašve još obasjana. U travi leže Musa Pjevač i Hamza telal. Leđima naslonjen o strminu a nogama oduprt o krušku, napola sedi a napola leži Murat Hodžić, zvani Ljulj-hodža. Uz krušku mu prislonjena mala tambura, a na vrhu joj nataknuta rakijska čaša.

To je crn čovečuljak, malen i prgav kao petlić. Na žutom i sitnom licu sjaju velike, mračne oči ukočenog pogleda i fanatičnog sjaja. I on je iz bolje travničke kuće i učio je nekad škole, ali mu rakija nije dala da završi ni da bude imam u Travniku, kao što su bili toliki iz njegove porodice. Kad je trebalo da položi poslednji ispit, priča se da je izišao pred muderiza i ispitnu komisiju pijan, tako da se jedva držao na nogama, ljuljao i povodio u hodu. Muderiz ga je tada odbio od ispita i nazvao Ljulj-hodža. I to mu je ime ostalo. Plahovit i osetljiv, uvređeni mladić odao se tada potpuno piću. I što je više pio, to je više rasla u njemu povređena sujeta i gorčina. Izbačen iz reda svojih vršnjaka, na samom početku, on je maštao da ih sve preskoči jednog dana kakvim izvanrednim podvigom i da se tako osveti svima za sve. Kao mnoge neuspele ljude, malene rastom a žive duhom, i njega je izjedala skrivena i suluda ambicija da ne provede vek do kraja ovako sitan, neugledan i neznan, nego da zadivi svet ni sam ne zna kako, gde i čime. S vremenom ta je misao, raspaljivana teškim pićem do bezumlja, zavladala njime potpuno. Što je niže padao, sve se više hranio lažima i varao sam sebe velikim rečima, smelim pričama i sujetnim maštanjima. Među svojim drugovima, rakijašima kao što je i sam, on je zbog toga često služio za šalu i podsmeh.

Uvek tako, za tih lepih letnjih dana, njih trojica počinju da piju u Musinoj bašti i tek sa mrakom slaze u varoš na dalje piće. Čekajući taj mrak, sa krupnim zvezdama na modrom i uskom travničkom vidiku, i puno dejstvo pića u sebi, oni pevauše ili razgovaraju tiho, tromo, bez mnogo veze i bez obzira na sabesednika. To su razgovori i pevanje ljudi otrovanih pićem. Oni im nadomeštaju rad i pokret od kojih su davno odvikli. U tim razgovorima oni putuju, doživljuju podvige, ostvaruju želje koje na drugi način neće moći nikad zadovoljiti, gledaju nevideno i slušaju nečuvano, nadimaju se, rastu, uživaju u sopstvenoj veličini, dižu se, lete

kao krilati, bivaju sve ono što nikad neće biti i kakvi nikad nisu mogli da budu, imaju ono čega nigde nema i što samo rakija može da da. za trenutak, onima koji joj se potpuno predaju.

Musa govori najmanje. On leži, sav utonuo u gustu, zagasitozelenu travu. Ruke je sklopio pod glavom, levu nogu previo u kolenu, a desnu prebacio preko nje, kao kad čovek sedi. Pogled mu je izgubljen u svetlom nebu. Kroz splet te trave dodiruje prstima mlaku zemlju koja, čini mu se, diše nekim dugim, jednomernim odisajima. U isto vreme oseća kako mu kroz rukave i raskopčane nogavice na čakširama struji topao vazduh. To je onaj jedva osetni dašak, jedan naročiti travnički vetrić, koji se javlja leti pred veče i koji »lazi« sporog i nisko, po samoj površini zemlje, kroz travu i žbunje. Musa, koji je negde na pola puta između jutrošnjeg mamurluka i novog pijanstva koje nailazi, predaje se potpuno toj toplini zemlje i tome lakom, stalnom pokretu vazduha, i sve mu se čini da ga oni odižu, da će poleteti, da leti, i to ne što su oni jaki i moćni, nego što je on i sam samo dašak i nemirna toplina, tako lak i slab da putuje nekud s njima.

Dok on tako i poleće i leti i leži u mestu, čini mu se da kao kroz san sluša razgovor dvojice drugova. Hamzin glas je promukao i teško razumljiv, a Ljulj-hodžin dubok i odsečan; on uopšte govori polako i svečano, sa pogledom uprtim u jedno mesto, kao da čita.

Još pre tri dana su zaključili sva trojica da im je nestalo novca i da moraju po svaku cenu doći do njega. Već odavno je red na Ljulj-hodžu da on nađe novac, ali ga je on uvek teško nalazio i voleo da pije za tuđe.

Govor je o zajmu koji Ljulj-hodža treba da dobije od svoga amidže iz Podlugova, koji se u poslednje vreme obogatio.

— Otkud njemu pare? — pita Hamza sa nevericom i jetko, kao čovek koji poznaje toga amidžu i zna da se do novca ne dolazi lako.

— Zaradio na pamuku od ljetos.

— Kiridžija kod Francuza?

— Jok, nego prekupljuje i preprodaje pamuk koji se »nađe« po selima.

— A ide roba jednako? — pita Hamza leno.

— Ide, kažu, čudo božje. Znaš, Inglez zatvorio put preko mora, pa Bunaparti nestalo pamuka. A treba odijevati toliku vojsku. Pa sad valja da šalje pamuk preko Bosne. Od Novog Pazara pa do Kostajnice sve je konj do konja i denjak do denjka, sve sam pamuk. Zakrčeni putevi i pretrpani hanovi. Ne moreš nigde dobiti kiridžije; sve Francuz zakupio i sve zdravim dukatom plaća. Ko ima konja danas, zlata mu vrijedi, a ko radi sa pamukom, bogat je čovjek za mjesec dana.

— Dobro, kako pamuk nabavljaju?

— Eh, kako? Lijepo. Ne bi Francuz prodao pamuk za žive oči. Kuću da daješ za oku pamuka, ne da. Ama, svijet izumio pa krade. Krađu po hanovima gdje kiridžije zanoće i rastovaruju konje. Kad otovaruju, sve je na broju, a kad sutradan počnu da tovariti, ono jedna bala pamuka manje. Nastane trka: ko je? gdje je? Ama ne može cio karavan da čeka zbog jedne bale. I tako krenu bez nje. Još više krađu po selima. Iziđu djeca iz sela, sakriju se u grmlje pored puta i otale nožićima prosijeku vreću na ponekom denjku. Kako je put uzak i zarastao u grmlje, pamuk počne da ispada i da se hvata na granju s obje strane puta. Čim karavan prođe, djeca zađu i pokupe pamuk u kotarice, pa se opet sakriju i čekaju novi karavan. Francuzi se tuže s kiridžijama, odbijaju im od zarade. Na nekim mjestima izlaze zaptije i hvataju djecu. Ali ko će narodu stati nakraj. Čupka svijet Bunapartin pamuk i bere ga s granja, kao da je Misir, a iz kasabe dolaze ljudi i prekupljuju. Tako se mnogi i zaodjeo i zaimao.

— I baš preko Bosne to da naiđe? — govori sanjivo Hamza.

Nije samo preko Bosne, nego preko sve butum Carevine. Izvadio Bunaparta bujruldiye u Stambolu, a poslao po zemlji i konzule i trgovce sa parama, pa eto. Znaš li ti, bolan, da moj amidža za Bunapartin pamuk ...

— Nabavi ti pare — upada tiho a prezrivo Musa — a mi te nećemo pitati jesu li od daidže ili od amidže, ni gdje raste pamuk a gdje čelik. Pare nama trebaju.

Musa nije voleo ta Ljulj-hodžina pričanja koja su redovno bila dugačka i preterana a iz kojih je uvek trebalo da se vidi hodžina učenost, hrabrost i poznavanje stvari u svetu. Hamza je bio strpljiviji i slušao ih je sa mirom i sa humorom koji ga nije nikad napuštao, ni za vreme najveće besparice.

— Valahi, trebaju — kaže i Hamza, kao mukla jeka — plaho nam trebaju.

— E, nabaviću ih, valahi bilahi, sada pa da ću poginuti — kaže svečano Ljulj-hodža.

Niko ne odgovara ništa na njegove zakletve i obećanja.

Tišina. Tri tela, oslabljena neradom, stalno ili zapaljena alkoholom ili mučena potrebom za njim, dišu i prividno miruju, opružena u travi u toploj senci.

— Zor-čo'jek taj Bunaparta — javlja se opet Ljulj-hodža i govori otegnuto, kao da glasno misli — zor-čo'jek; sve živo nadbi i savlada. A kažu da je sitan i omalen; nemaš ga šta vidi ti.

— Malen, tako tvoga rasta, ali ima veliko srce — kaže Hamza zevajući.

— I kažu — nastavlja Ljulj-hodža — ni sablje ni puške nema pri sebi. Samo zadigne jaku a nabije škrljak na oči pa jurne pred vojskom; i sve živo ruši; iz očiju mu vatra sijeva; a nit ga sablja siječe nit ga zrno bije.

Ljulj-hodža skida čašu sa tambure, toči i pije, sve levom rukom, dok desnu drži na prsima, u raskopčanoj anteriji, glavu oborio na grudi, i ne skida izgubljen pogled sa hrapave kruškove kore.

Rakija iz njega odmah propeva.

Jedva otvarajući usta, ne menjajući položaj i ne pomerajući pogled, on pusti svoj teški bariton:

Bolovala dilber Naza,

Jedinica u majke.

I opet skide čašu, natoči, ispi i vrati je na tamburu.

— Ah, da mi se je sresti s njime ...

— Sa kim? — pita Hamza, iako sad po stoti put sluša ovakva i slična maštanja.

— Sa njim, sa Bunapartom! Da se ponesemo nas dvojica, dušu mu ćafirsku, pa koga sreća posluži.

Bezumni reči se gube u savršenoj tišini. Ljulj-hodža skida opet čašu sa tambure, stresa se od pića glasno i nastavlja dubljim glasom:

— Ako on mene savlada, neka nosi moju glavu. Ne žalim ni ovoliko. A ako ja njega oborim i svežem, ništa mu ne bih, samo bih ga vezana proćerao kroz ordiju i naćerao ga da plaća sultanu arač, isto kao i onaj posljednji vlaški čobanin ispod Karaule.

— Daleko je Bunaparta, Murate, daleko — kaže dobroćudno Hamza — i velika je sila i ordija u njega. A gdje su druge kauske carevine kroz koje ti, bolan, valja proći?

— Ama, lako je meni za druge — odmahuje s visoka Ljulj-hodža. — A on jeste da je daleko kad je u svojoj zemlji, ali hoda on po svijetu, nigdje se ne smiruje. Lani je pod Beč dolazio i tu se oženio; njemačkog cara kćer uz'o.

— E, tu oko Beča još je moglo nešto i biti — kaže Hamza smeškajući se — da si se sjetio dok je bilo za vremena.

— Ama, sve ja tebi govorim, treba se dići jednog dana i krenuti u svijet, umjesto što čovjek čami i trune u ovoj travničkoj memli, pa ja osvjetlati obraz ja jednom umrijeti. Otkad ja to govorim, ali vas dvojica sve: nemoj, pričekaj, danas ćemo sutra ćemo. I eto...

To govoreći, Ljulj-hodža skide odlučnim pokretom čašu sa tambure, natoči i ispi oštro.

Ni Hamza ni Musa nisu više odgovarali na njegove maštarije. Kratkim pokretima, neprimetno, i oni su pili rakiju iz svojih fildžana u travi. Ostavljen sam sebi, sitni Ljulj-hodža se gubio u onom ponosnom i prezrivom ćutanju koje dolazi posle teških mejdana i velikih dela za koja nikad nema pravog priznanja ni dostojne nagrade. Tmuran, sa desnom rukom u raskopčanoj anteriji, sa podbratkom na grudima, on je gledao preda se izgubljenim pogledom.

Bolovala tri godiine ...

Odjednom se opet javi njegov žalan bariton, kao da neko drugi iz njega propeva.

Hamza se oduševi i zakašlja.

— Zdrav si, Murate, stara mejdandžijo! Krenućeš ti, akobogda, inšalah, krenuti, jakako, pa će se vidjeti i čuti u pola svijeta šta je i ko je Murat i od kakvog je soja i koljena.

— Zdrav si! Eškuna! — kaže Ljulj-hodža i bolno i tronuto, dižući umorno svoju čašu kao čovek koji se povija pod teretom slave.

Tako im prolazi vreme, dok Musa leži, ćutljiv i nepomičan, i lebdi i leti sa vetrom i vreloom zemljom, oslobođen, bar za trenutak, zakona teže i okova vremena.

Bleštav i proziran dan, sav od sunčeva sjaja i nebeske modrine, trepti nad travničkom dolinom.

XXI

Kad su sa početkom 1812. godine stali da se sve češće ukazuju znaci i javljaju glasovi o mogućnosti novog rata, Davila je pri svakom od tih glasova obuzimala laka i neprimetna nesvestica kao čoveka koji vidi da ga čekaju poznate muke na koje su ga dosad više puta udarali.

— Bože blagi, bože blagi!

To je izgovarao nerazgovetno, samo za sebe, u jednom otegnutom dahu, ležeći zavaljen u stolici, sa desnom podlanicom na očima.

Sve je počinjalo opet iznova, kao i preklane u ovo doba godine, kao i ranije, 1805. i 1806. godine. I sve će opet biti isto. Nemir i briga i sumnja u sve i osećanje stida i odvratnosti, a u isto vreme podla nada da će se sve ipak nekako srećno svršiti i ovoga puta — još ovoga puta! — i da će se život (nedosledni, jadni, slatki, jedini život!), život Carstva i društva i njegov i njegove porodice, pokazati kao stalan i trajan, i da će to biti poslednja proba, da će biti kraj ovom, ovakvom živovanju. koje se stalno diže i pada i kao luda ljuljaška ostavlja čoveku samo toliko daha koliko da se kaže da je živ. Verovatno će i ovoga puta sve opet završiti pobeđničkim biltenima, povoljnim mirovnim ugovorima ali ko će da izdrži ovaj život koji postaje sve teži i skuplji i ko će da nađe u sebi i da plati cenu koju on traži? Šta može da da čovek, koji se razdavao i da uradi snaga koja se premorila? Ali svi treba sve da daju i sve da urade, samo da se jednom izide iz ovog večitog ratovanja, da čovek predahne, da se dokopa malo stalnosti i mira.

»Mira, samo mira! Mira, mira!« mislio je ili šaputao, i sama ta reč ga je uljuljkivala u polusan.

Ali pred sklopljenim očima, pod hladnim dlanom, javljalo se odjednom zaboravljeno lice zaboravljenog fon Miterera, žuto i jadno, sa dubokim brazdama u kojima leži zelena senka, sa pravim, ufitiljenim brkovima i crnim očima nezdrava sjaja. Sa istim ovakvim licem on mu je lane u ovo doba godine ljubazno i dvosmisleno govorio, u ovoj istoj sobi, da će idućeg proleća »biti mnogo larme« (da, upravo tako se kasarnski izrazio). I sad je evo došao, tačno i neumoljivo, kao pedantno i neduhovito priviđenje, da mu pokaže da je dobro pred video, i da mira nema i neće ga biti. Fon Mitererova glava je govorila isto kao lane, na rastanku, gorko i zlorado:

— Il y aura beaucoup de tapage.²¹

Ružne reči, ružan izgovor, podmukao ton u osnovi svega.

— ... beaucoup de tapage ... de tapage... de tapage...

I sa tom reči njiše se i fon Mitererovo lice i biva sve bleđe, sve mrtvačkije. Pa to i nije više fon Miterer. To je ona odsečena, bleđa i krvava glava na sankilotskom koplju, koju je ugledao jednog jutra, pre dvadeset godina, sa svoga prozora u Parizu.

Davil je skočio, naglo skinuo ruku sa očiju i razbio svoj polusan i sa njim lik koji je došao da ga ustraši ovako bespomoćnog i umornog. Veliki drveni časovnik je iskucavao jednolično u pregrejanoj sobi.

²¹ Biće mnogo larme.

To proleće se nagoveštavalo teško za Davila.

Po cirkularnim uputstvima, po učestalim kuririma i pisanju štampe mogao je da vidi da se pripremaju krupne stvari i novi pohodi, da je ceo ratni mehanizam Carstva opet u pokretu. Ali nije imao nikoga sa kim bi mogao o tome da porazgovara, da čuje tuđa mišljenja, ispita izgleda i proveru svoje sumnje i bojazni, da u svetlosti razumnog razgovora vidi šta je u njegovim bojaznima stvarnost a šta plod mašte i straha i zamorenosti. Jer, kao svi usamljeni a slabi i istrošeni ljudi kod kojih se trenutno pokoleba vera u sebe, Davil je silom hteo da u recima i pogledu drugih ljudi nađe potvrde i podstreka za svoje mišljenje i delanje, umesto da ih traži u sebi. Ali, prokletstvo i jeste u tome što razgovora i saveta ima uvek, osim onda kad nam je to najpotrebnije; i što o onome što nas istinski muči niko neće sa nama jasno i iskreno da govori.

Fon Paulić je poslovao, učtiv i hladan, lep i neumoljiv, carski austrijski automat bez greške i kolebanja. Kad bi se videli, razgovarali su o Virgilu ili namerama evropskih dvorova, ali u tom razgovoru Davil nije uspevao da proveru nijednu od svojih slutnja i bojazni, jer se fon Paulić držao opštih izraza o »savezničkim i rodbinskim vezama koje postoje između austrijskog i francuskog dvora«, o »mudrosti i dalekovidosti onih koji sporazumno danas vode sudbinu evropskih država« i izbegavao da se ma u kom pogledu određenije izjasni o budućnosti. A Davil sam nije se ni usuđivao da mu postavi neposredna pitanja, da se ne bi odao. nego je samo grozničavo gledao u njegove neobične, modre i tamne oči u kojima je nalazio uvek istu nemilosrdnu i odbojnu uzdržljivost.

Sa Davnom nije vredelo razgovarati. Za njega su postojale samo opipljive stvari i konkretna pitanja. Sve što nije dozrelo do toga oblika nije za njega ni postojalo.

Ostajali su razgovori sa Ibrahim-pašom i ljudima iz Konaka.

Ono što je mogao da čuje od vezira bilo je manje-više isto, već godinama ponavljano, skamenjeno kao i on sam.

Bio je početak aprila meseca. U to vreme vezir je uvek postajao nemiran i razdražljiv, jer se približavalo vreme kad je trebalo opremiti vojsku za Srbiju i jer su pri tome na njega stavljeni iz Carigrada zahtevi koji su daleko prevazilazili njegove snage.

— Ne znaju šta rade oni tamo — žalio se vezir Davilu, koji je i sam želeo da u tom razgovoru nađe olakšanja opet za svoje brige — ne znaju šta rade, to je sve što mogu da kažem. Naređuje mi se da krenem istovremeno sa pašom iz Niša i da sa dve strane napadnemo ustanike. A ne znaju, neće da znaju, čime ja ovde raspolazem. Gde mogu moji volovi sa njegovim konj ima korak da drže? Gde da nađem deset hiljada ljudi i kako da ih ishranim i opremim? Kad tri Bosanca ne možeš zajedno sastaviti da se ne posvađaju ko je prvi (već, poslednji nije nijedan, to se zna). Pa i da uspem u svemu tome, šta vredi kad ovi bosanski junaci neće da se bore s one strane Drine i Save. Tu, na bosanskim granicama, prestaje njihova hrabrost i njihovo poslovično junaštvo.

Bilo je očigledno da vezir nije u stanju ni o čemu drugom u ovaj mah da misli i govori. Postajao je gotovo živahan, ako se ta reč može upotrebiti kad je govor o njemu, i odmahivao rukom kao da uzalud odgoni dosadnu muhu.

— Uostalom, ta Srbija ne zaslužuje da se o njoj toliko govori. Ah, da je živ sultan Selim, sve bi to bilo drukčije.

A kad jednom dođe na red tema o nesrećnom Selimu III, onda, bar za taj dan, nije trebalo očekivati drugi razgovor. I tako je i bilo.

Tih dana Davil je učinio Tahir-begu, teftedaru, naročit poklon, samo da bi imao prilike da čuje njegovo mišljenje.

Pošto je preturio tešku zimu, više u postelji nego na nogama, Tahir-beg je sada odjednom bio živnuo i postao rečit i pokretljiv, nekako neprirodno živahan. Lice mu je bilo već malo preplanulo od aprilskog sunca, a oči sjajne kao u lakom pijanstvu.

Teftedar je govorio, brzo i grozničavo, o Travniku, o zimama koje su ovde proveli (on četvrtu a Davil već petu), o osećanjima prijateljstva i sapatništva koja je taj dugi zajednički boravak u ovoj varoši stvorio kod vezira i kod svih njih prema Davilu i njegovima, o Davilovoj deci, o proleću, o tolikim raznim stvarima koje su samo prividno bile nepovezane a uistinu su sve bile u najužoj vezi sa raspoloženjem u kome se Tahir-beg nalazio. Tiho i nasmejano, ali uzbuđeno, kao da kazuje nešto što mu se sada, u ovom trenutku, i samom otkriva, i o čemu želi da ubedi i sebe i Davila, teftedar je govorio kao da čita:

— Proleće poravnjava i popravlja sve. Dok zemlja cvate, uvek ponovo i ponovo, i dok ima ljudi da taj fenomen posmatraju i uživaju u njemu, sve je dobro.

I teftedar je smeđom i preplanulom rukom, na kojoj su nokti bili čudnovato rebrasti po dužini i pomodreli, pokazao lakim pokretom kako se sve poravnjava.

— A ljudi će biti uvek, jer se neprestano gube oni koji više ne mogu i ne umeju da vide sunce i cveće, a pristižu novi. Kako kaže pesnik; »U deci se obnavlja i čisti reka čovečanstva.«

Davil je odobravao i smeja se i sam gledajući njegovo nasmejano lice, a u sebi je mislio: i ovaj govori ono što mu je, bogzna iz kojih razloga, u ovom trenutku potrebno. I odmah je počeo da sa proleća i detinjstva skreće govor na carstva i ratovanja. Tahir-beg je prihvatao svaku temu i o svemu govorio sa istim mirnim, nasmejanim zanosom, kao da čita nešto novo i drago.

— Jeste, i mi čujemo da su na pomolu novi ratovi. Ko će biti s kim a ko protiv koga, to će se tek videti, ali rat je izgleda siguran za ovo leto.

— Vi ste sigurni? — pitao je bolno i užurbano Davil.

— Siguran utoliko što to piše u vašim novinama — odgovarao je teftedar nasmejano — a ja nemam razloga da im ne verujem.

Tahir-beg je lako priklonio glavu i gledao Davila nekim sasvim svetlim i malko zrikavim pogledom, pogledom kakav se vidi u kuna i lisica, okretnih zverki koje kolju i piju krv ali ne jedu meso zaklane životinje.

— Siguran utoliko — nastavljao je teftedar — što, ukoliko ja znam, između hrišćanskih država traje stalan rat već stolećima.

— I nehrišćanske, istočne države ratuju — prekinuo ga je Davil.

— Ratuju. Samo razlika je u tome što islamske države ratuju bez pritvorstva i protivrečnosti. One rat smatraju oduvek kao jedan važan deo svoje misije na svetu. Islam je i došao u Evropu kao ratujuća strana i do danas se u njoj održao ili svojim ratovanjem ili blagodareći međusobnim ratovanjima hrišćanskih država. Dok hrišćanske države, koliko ja znam, osuđuju rat u toj meri da uvek jedna na drugu bacaju odgovornost za svaki rat, i osuđujući ga ne prestaju da ga vode.

— Nesumnjivo je da ima tačnosti u vašem izlaganju — hrabrio je Davil teftedara, sa zadnjom misli da ga navede na razgovor o rusko-francuskom sukobu i da čuje njegovo mišljenje — ali zar vi mislite da će ruski car hteti da na sebe navuče gnev najvećeg hrišćanskog vladaoca i najmoćniju vojsku u hrišćanstvu?

Teftedarov pogled je postao još svetliji i zrikaviji.

— Nisu mi ni izdaleka poznate namere careve, dragi gospodine, ali sam slobodan da vam skrenem pažnju na jednu činjenicu koju sam odavno primetio, a to je da je rat stalno na površini hrišćanske Evrope, samo se pomera s jednog kraja na drugi, kao što čovek pomera

žeravku koju nosi na dlanu da bi ga manje pekla. U ovaj mah on je negde na evropskim granicama Rusije.

Davil je već uviđao da ni ovde neće saznati ništa od onoga što njega zanima i muči, jer i ovaj, kao i vezir, govori samo ono na što ga nagoni njegova trenutna unutarnja potreba. Ipak, hteo je da učini još jedan pokušaj, i to grubo i neposredno.

— Poznato je da je sada glavni cilj ruske politike oslobođenje svojih istovernika, dakle i ovih krajeva, ispod osmanlijske vlasti. Prema tome mnogi smatraju kao verovatnije da njihovi stvarni ratni planovi idu protiv Turske, a ne protiv zapadnoevropskih zemalja.

Teftedar se nije dao zbuniti.

— Šta ćete? Ne dešava se uvek ono što izgleda verovatnije. A ako bi bilo tako kao što »mnogi smatraju«, onda nije teško predvideti tok stvari, jer nije nikakva tajna da su sve ove zemlje ratom dobijene, ratom se brane i ratujući i gube, ako moraju da budu izgubljene. Ali to ne menja ništa na onome što sam rekao.

I Tahir-beg se uporno vraćao na svoju temu.

— Obratite pažnju pa ćete videti da je tačno da gde god proširi hrišćanska Evropa svoju vlast, sa svojim običajima i uređenjima, tu dođe i rat, međuhrišćanski rat. Tako je u Africi, tako u Americi, tako je u evropskim delovima Osmanlijskog Carstva koji su potpali pod neku hrišćansku državu. I ako bi se ikad, po volji sudbine, desilo da mi izgubimo ove krajeve i da ih osvoji neka hrišćanska zemlja, kao što maločas pomenuste, sa njima bi bilo isto. Tako bi se možda moglo desiti da se, kroz sto ili dvesta godina, na ovom istom mestu gde vi i ja sada razgovaramo o mogućnosti tursko-hrišćanskog rata, kolju i krve među sobom hrišćani, oslobođeni ispod osmanlijskog gospodstva.

Tahir-beg se smejao glasno svojoj viziji. Smejao se i Davil iz učitivosti a i u želji da svemu da prijatan i bezazlen izgled, iako je bio razočaran i nezadovoljan pravcem kojim se razgovor kretao.

Na kraju, sve je začinjeno novim Tahir-begovim refleksijama o proleću, o mladosti koja je večita, iako nisu večito isti oni koji su mladi, o prijateljstvu i dobrom susedstvu koje i nemile krajeve čini prijatnim i podnošljivim.

Davil ih je primao sa osmejkom iza kojeg je nastojao da sakrije svoje nezadovoljstvo.

Na povratku iz Konaka Davil je, putem, kao što se to često dešavalo, izmenjao nekoliko reči sa Davnom.

— Kako vam izgleda Tahir-beg? — pitao je Davil, tek koliko da da znak za razgovor.

— To je bolestan čovek — rekao je Davna suvo i začutao.

Konji im se opet primakoše.

— Ali izgleda da se dobro oporavio ovoga puta.

— To kod njega i ne valja što se često oporavlja. Oporavljajući se tako sve češće i češće taj će jednog dana ...

— Mislite? — trgnu se Davil iznenađeno.

— Pa da. Jeste li mu videli ruke i oči? To je čovek koji se smrću leči i živi od droga — završio je Davna tihim glasom, strogo i tvrdo.

Davil ne odgovori ništa. Sad kad mu je skrenuta pažnja i kad je u sebi ponavljao delove Tahir-begovog govora a bez onoga jedinstvenog teftedarevog osmejka i načina, oni su mu zaista dolazili nepovezani, nezdravi i preterani.

Sve to, kazano onim grubim i neumoljivo stvarnim Davninim načinom, vređalo je Davila, ne zna ni sam zašto, kao bolan nesklad i lična neprijatnost. Izmače konja za jednu dužinu pred Davnu. To je bio znak da je razgovor završen. »Čudno«, mislio je Davil gledajući u široka leđa vezirovog podoficira koji je jahao pred njima i otvarao put, »čudno, kako ovde

niko nema milosti ni onog prirodnog sažaljenja koje se kod nas spontano javlja pred svakim tuđim stradanjem. U ovim zemljama treba biti prosjak, pogorelac ili bogalj na ulici, pa da se izazove sažaljenje. Inače, među jednakima ili sličnima, nigde ga nema. Sto godina čovek da živi ovde, nikad se ne bi mogao naviknuti na ovu suvoću srca u govoru, ovu vrstu moralne golotinje i grube neposrednosti, nikad ne bi mogao očvrsnuti toliko da ga ona ne povredi i ne zaboli.«

Nad njima jeknu glas mujezina sa Šarene džamije, odjednom i plahovito kao eksplozija. U tom oštrom glasu drhti i odliva se neka silna, borbena i gnevna pobožnost koje su prepune, izgleda, mujezinove grudi. Bilo je podne. Javi se i drugi mujezin sa neke nevidljive džamije. Glas mu, uzbuđen i dubok, ide kao pobožna i revnosna senka za glasom čaršijskog mujezina. Sve do Konzulata pratili su ih ti glasovi i sustizali se i gubili u vazduhu nad Davilom i pratinjom.

Tih dana navršila se, na Blagovesti, godina od krštenja Davilove kćeri. To je Davil uzeo kao povod da pozove na ručak fon Paulića i dolačkog župnika fra-Ivu Jankovića sa kapelanom. Fratri su primili poziv, ali se odmah videlo da nisu niukoliko izmenili držanje. Obojica su bili preterano učtivi i gledali Davilu ne u oči nego negde u ramena, nekako nisko i iskosa. Davil je poznavao taj pogled kod Bosanaca (duge godine i mnogi poslovi sa njima su ga naučili) i znao dobro da se protiv onoga što se krije iza njega ništa ne može, ni lepim ni silom. On je poznavao nezdravu i tajanstvenu unutarnju složenost ovih Bosanaca koji su isto toliko osetljivi kad se radi o njima samima koliko su preki i grubi kad su u pitanju drugi. I on se spremao za ovaj ručak kao za tešku igru za koju unapred zna da je ne može dobiti a koju mora da igra.

Do ručka i za vreme jela razgovor je tekao o opštim stvarima, neiskreno sladak i bezazlen. Fra Ivo je jeo i pio toliko da mu je inače crveno lice postalo ljubičasto, a jezik mu se razvezao, Kod mladog kapelana dejstvo obilnog ručka bio je obrnuto: od mnogog jela on je postao bleđi i još ćutljiviji.

Kad je odbio prvi dim, fra Ivo je položio na sto jaku pesnicu desne ruke, optočenu kod ručnog zgloba krupnim crvenim maljama, i bez uvida otpočeo razgovor o odnosima između Svete stolice i Napoleona.

Davil je bio iznenađen fratrovim poznavanjem pojedinih faza borbe koja se vodila između pape i cara. On je znao sve pojedinosti o nacionalnom koncilu koji je Napoleon sazvao prošle godine u Parizu, o otporu francuskih biskupa, kao što je znao sva mesta u kojima je papa bivao zatočen i sve peripetije pritiska kome je bio izložen.

Konzul je počeo da brani francuske postupke, da ih objašnjava. (I njemu samom je zvučao njegov rođeni glas slabo i neubedljivo.) Pri tome on je nastojao da skrene govor na sadašnji međunarodni položaj, ne bi li tako čuo šta misli i šta očekuje od skore budućnosti ovaj fratar i sa njim njegova sabraća i ceo narod. Ali fratar nije ni pomišljao da se upušta u opšte stvari. On je znao samo ono čemu su ga učili njegova strasna priroda i njegovo fanatično uverenje. Za sve ostalo on je bacao pogled na fon Paulića koji je malo podalje od njih razgovarao sa gospođom Davil. Očigledno da fratru nije bilo mnogo stalo ni do Rusa ni do Francuza. On je samo svojim reskim glasom, koji je bio neobično tanak i šištav za tako krupnog čoveka, ponavljao najcrnja predviđanja za jednu naciju koja tako postupa sa Crkvom i njenim poglavarom.

— Ne znam ja, gospodine konzule, da li će vaša vojska krenuti na Rusiju ili na neku drugu stranu — odgovarao je fra Ivo na Davilove pokušaje da čuje njegovo mišljenje i sazna na kojoj bi strani bile njegove simpatije u tom slučaju — ali znam pouzdano, i to vam kažem otvoreno, da blagoslova neće naći nigdje, pa ma na koju stranu krenula, jer ko onako sa Crkvom ...

Tu je ponovo dolazio niz optužbi, sa citatima iz poslednje papine bule protiv Napoleona o »novim i sve dubljim ranama koje se svakog dana zadaju apostolskoj vlasti, pravima Crkve, svetosti vere i Nama lično«.

Gledajući ga tako teška, mrgodna i nepokolebljiva, Davilu se odnekud javljala misao, i to ne od danas, nego oduvek, već godinama, da je ovaj pun do grla neke ljutnje i nekog prkosa, koji sa svakom reči i sa onim reskim šištanjem izbijaju iz njega, a da je sve što on misli i govori, pa i sam papa, samo dobrodošao povod da ta ljutnja i taj prkos iziđu iz njega i dođu do izražaja.

Odmah do krupnog paroha sedeo je nepomično kapelan, kao njegova nema minijatura, potpuno isti stavom i držanjem. I on je držao desnu ruku na stolu, stisnutu u pesnicu; samo ta pesnica je bila sitna i bela, sa jedva приметnim počecima crvenih malja.

Na drugom kraju stola tekao je živ razgovor između gospođe Davil i fon Paulića. Ona je bila od samog dolaska potpukovnikovog u Travnik iznenađena i očarana njegovim iskrenim interesovanjem za sve što se odnosi na kuću i domazluk i njegovim neobičnim poznavanjem kućnih poslova i potreba. (Isto kao što je Davil bio iznenađen i očaran njegovim poznavanjem Virgila i Ovida. Isto kao što je, u svoje vreme, fon Miterer bio iznenađen i uplašen njegovim poznavanjem vojnih pitanja.) I kad god bi se videli, oni su lako nalazili te beskrajne i prijatne teme razgovora. Oni su i sada razgovarali o nameštaju, o čuvanju i održavanju stvari u ovdašnjim naročitim prilikama.

Potpukovnikovo znanje izgledalo je zaista neiscrpno i bezgranično. O svakoj od tih tema on je govorio kao da je ona jedina koja ga u taj mah zanima, i o svakoj sa istom hladnom i dalekom objektivnošću, bez unošenja ičeg ličnog i svoga. I sada, on je govorio o uticaju vlage na razne vrste drveta u pokućstvu i na morsku travu i konjsku dlaku u foteljama, sa sigurnim znanjem i iskustvom, ali sa naučnom objektivnošću, kao da se radi o nameštaju u svetu uopšte, a ne o njemu i njegovim ličnim stvarima.

Potpukovnik je govorio onim svojim sporim i knjiškim ali biranim francuskim jezikom koji se tako prijatno razlikovao od iskvarenog rečnika i brzog levantinskog izgovora koji je bio nepodnošljivo mučan kod fon Miterera. Gospođa Davil mu je pomagala, nalazeći reč koja bi mu s vremena na vreme nedostajala.

Ona je bila zadovoljna što sa ovim učtivim i pedantnim čovekom može da razgovara o predmetima koji su njena glavna briga i njen stvarni život. U razgovoru, kao i u radu i u molitvi, ona je bila uvek ista, odrešita a blaga, bez sporednih misli i kolebanja, sigurna i puna poverenja u nebo i zemlju i u sve što vreme može da donese i što su ljudi u stanju da učine.

Gledajući i slušajući sva ta lica oko sebe, Davil je mislio: svi su oni mirni, sređeni, svi znaju, bar za ovaj mah, tačno šta hoće, samo sam ja zbunjen i ustrašen pred sutrašnjicom, premoren i nesrećan, i još osuđen da to krijem i nosim u sebi, ne odajući se nijednim znakom.

U tim mislima prekinuo ga je fra Ivo, koji se, kao uvek, naglo digao, oštro opominjući mladog kapelana, kao da je on bio razlog što su i dotle sedeli, i vičući da je dockan, da im je do kuće daleko i da poslovi čekaju.

To je unelo još više neprijatne hladnoće u ovo viđenje.

*

Toga istog proleća došli su u Travnik mitropolit Kalinik i pomoćni episkop vladika Jaonikije zbog poslova pravoslavne crkve. Davil ih je pozvao na ručak u želji da sazna i njihovo mišljenje o događajima koji se pokazuju na pomolu.

Mitropolit je bio ugojen, limfatičan, bolešljiv čovek, nosio je naočare sa debelim staklima (ali nejednake debljine) iza kojih su njegove oči izgledale strašno iznakažene i bezoblične kao da bi svakog časa mogle da se razliju i prospu. On je imao fanariotski sladak način izražavanja i govorio je pohvalno i pomirljivo o svima velikim silama i o svima

jednako. Uopšte, on je za sve stvari i pojmove imao svega nekoliko izraza, bez izuzetaka pohvalnih i potvrdnih, i njih je primenjivao na sve što bi mu se reklo, onako otprilike, ne birajući mnogo, čak i ne pazeći o čemu je reč. Ta prezriva i preterana učtivost, kojom se rdavo prikriva potpuna ravnodušnost prema svemu što ljudi govore i što može da se kaže susreće se često kod prestarelih sveštenika svih vera.

Sasvim drugi čovek bio je vladika Joanikije, krupan i težak kaluđer, sav zarastao u crnu bradu stalno sa nekim gnevnim izrazom na licu i sa nečim odsečnim i vojničkim u celom držanju, kao da ispod ome rize nosi oklop i tešku opremu. Toga vladiku su Turci mnogo sumnjičili zbog njegovih veza sa ustankom u Srbiji, ali mu se ništa nije moglo dokazati.

Na Davilova pitanja on je odgovarao kratko ali oštro i otvoreno.

— Vi biste hteli da znate jesam li ja za Ruse, a ja vam kažem da smo mi za onoga ko nam pomogne da se održimo u životu i s vremenom oslobodimo, Jer vi bar koji ovde živite znate kako nam je i šta snosimo. Zato ne treba niko da se čudi...

Mitropolit se okreće vladici i opominje ga pogledom svojih bezizraznih očiju, jezivo razlivenih iza debelog stakla, ali vladika nastavlja nepokolebljivo:

— Hrišćanske se države biju između sebe, umesto da se slože i da zajednički porade da se ovoj nesreći jedanput učini kraj. I to tako traje već stolicima, a vi biste hteli da znate za koga smo ...

I opet se okreće mitropolit i, videći da pogled ne pomaže, upada brzo, molitvenim tonom:

— Neka Bog poživi i podrži sve hrišćanske sile, Bogom poslane i Bogom podržavane. Mi stalno Boga molimo ...

Ali tu sad vladika prekida mitropolita brzo i oštro:

— ... Za Rusiju smo, gospodine, i za oslobođenje pravoslavnih hrišćana od nekrsta. Za to smo, i ko ti kaže drukčije, ne veruj mu.

Tu mitropolit opet upade i počeo da govori nešto ljubazno, sve od samih slatkih prideva, koje je Davna prevodio sa mukom, brzo, netačno i na preskok.

Davil je gledao mrkog vladiku. On je imao težak, nekako zaptiven dah i piskutljiv glas koji nije tekao stalno i polagano, nego isprekidano, sa lakim grcajima kao u eksplozijama nekog nerazumljivog, dugo slaganog gneva koji mora da ispunjava ovog čoveka do grla i izbija pri svakoj reči i svakom pokretu iz njega.

Davil je činio sve što je mogao da mitropolitu i vladici objasni namere svoje vlade i da ih prikaže u što povoljnijoj svetlosti, ali ni sam nije verovao u neki uspeh, jer sa vladicina lica nije ništa moglo da razagna onaj gnevan i uvređen izraz, a za mitropolita je ionako bilo svejedno šta ko govori, jer je on svaki ljudski govor slušao kao žubor reči bez značenja, sa istom ljubaznom nepažnjom i ravnodušnošću i istim slatkim i neiskrenim odobravanjem.

Sa arhijerejima je došao u Konzulat i Pahomije, mršavi i bleđi jeromonah koji je opsluživao travničku crkvu. Taj bolešljivi čovek, povijen u pasu, uvek kisela i iskrivljena lica kao kod ljudi koji boluju od stomaka, vrlo je retko dolazio u Konzulat; redovno je odbijao pozive, izgovarajući se da se boji Turaka ili da nije zdrav. Kad god bi ga Davil sreo i sa ljubaznim pozdravom pokušao da sa njim razgovara, on bi se još jače povio i još više zgrčio lice, a pogled mu je titrao (taj pogled koji Davil dobro poznaje kod Bosanaca) i gledao ne u oči nego nisko i iskosa, čas u jedno čas u drugo rame sednikovo. Jedino je sa Davnom ponekad razgovarao slobodnije.

I toga dana, kad je morao da dođe sa svojim starešinama, on je sedeo, zgrčen i ćutljiv, neprijatan gost, na okrajku stolice kao da je svakog časa spreman da pobegne, i gledao za celo vreme preda se, bez jedne reči. Ali kad ga je Davna, dva-tri dana po odlasku mitropolita, sreo

na putu i zapodeo sa njim razgovor »na svoj način«, žuti i slabački jeromonah odjednom je oživeo i progovorio, pogled mu je postao oštar i prav. Reč po reč, razgovor se razvijao sve življe. Davna ga je izazivao, tvrdeći da svaki narod i svaka vera, svi koji nešto očekuju, treba da upru oči u svemoćnog francuskog cara, a ne u Rusiju, koju će Francuzi još ovoga leta pokoriti kao poslednju evropsku državu koja im još nije podložna.

Velika i obično grčevito stegnuta usta jeromonahova otvorila su se tada široko i pokazala u tom sitnom, bolesničkom licu bele, pravilne i kurjački snažne zube; sa obe strane tih usta pojavile su se nove i neviđene crte neke obešenjačke, podrugljive radosti; jeromonah je zabacio glavu i nasmejao se neočekivano glasno, podrugljivo i veselo, da je i sam Davna ostao iznenađen. To je trajalo samo trenutak. A zatim se Pahomijevo lice isto tako brzo opet složilo u navikle bore i postalo opet kratko, sitno i zgrčeno. On se malo zakrenuo, bacio brz pogled oko sebe, da vidi da nema koga u blizini, primakao lice Davninom desnom uhu i rekao mu krupnim, živim glasom koji je odgovarao onom njegovom malopredšnjem nasmejanom izrazu lica a ne ovom sadašnjem:

— Slušaj šta ti kažem, komšija: izbij ti to iz glave!

Onako poverljivo nagnut, jeromonah je to govorio prijateljski i obazrivo, kao da mu poklanja nešto od vrednosti. I pozdravivši se kratko, odmah je produžio svoj put, izbegavajući, kao uvek, čaršiju i glavne ulice i birajući sporedne sokake.

XXII

Sudbine svih ovih stranaca, doplavljenih i zbijenih u ovu usku i vlažnu dolinu i osuđenih da u njoj žive neizvesno vreme, pod neobičnim pogodbama, naglo su sazrevale. Neobične prilike u koje su bačeni ubrzavale su u svakome od njih unutarnje procese koje su doneli kad su došli i gurale svakoga življe i nemilosrdnije u pravcu njegovih nagona. Tu su se ti nagoni razvijali i ispoljavali u toj meri i takvom obliku u kakvom se pod drugim okolnostima ne bi, možda, nikad razvili ni ispoljili.

Već prvih meseci po dolasku fon Paulića bilo je prilično jasno da će odnos između novog generalnog konzula i tumača Nikole Rote biti težak i da će morati dovesti do sukoba i, pre ili posle, do preloma. Jer, teško bi se u svetu našla još dva čoveka ovako različna i predodređena za nesporazume i sudare.

Hladni, odmereni i čisti potpukovnik, koji je svuda širio oko sebe onu atmosferu kristalne i oštre studeni i jasnoće, zbunjivao je i izazivao sujetnog i razdražljivog tumača i samim svojim prisustvom i podizao u njemu bezbrojne grčevito zamršene račune koji su dotle bili uspavani ili pritajeni. Reći da su se ova dva čoveka odbijala jedan od drugoga, bilo bi pogrešno, jer u stvari samo se Rota odbijao od potpukovnika kao od ogromne i nepomične sante leda i, što je još gore, vraćao se po nekom neumoljivom i sudbonosnom zakonu, i nasrtao na nj uvek i ponovo.

Ne bi se nikad reklo da i ovakvi umni, pravedni i u svakom pogledu hladni ljudi mogu biti sudbonosni i uticati na nekoga razorno. Međutim, to je bio slučaj ovde. Rota je bio u takvom stepenu unutarnjeg rastvaranja i rušenja, da je ovakav starešina morao za njega značiti naglu propast. Svojim mirom, svojom gotovo neljudskom objektivnošću potpukovnik je bio otrov za otrovanog tumača. Da je Rota dobio starešinu ili meka i popustljiva kao što je fon Miterer ili nekog plahovita, nejednaka čoveka, nošenog ljudskim strastima, pa ma i najgorim, on bi se nekako još držao. U prvom slučaju, on bi živio od te popustljivosti a u drugom slučaju njegovi tamni i izukršteni nagoni našli bi uporišta i oslonca u sličnim nagonima sa kojima bi se sukobili, i on bi se u tom trajnom sukobu i trvenju održavao u nekoj ravnoteži. Ali protiv ovakvog starešine Rota se bacao kao besomučan čovek protiv ledenog zida ili nestvarnog snopa svetlosti.

Već samim svojim shvatanjima, svojim načinom i postupanjem fon Paulić je značio za Rotu veliku i tešku promenu nagore. Pre svega, njemu je Rota bio mnogo manje potreban nego fon Mitereru kome je odavno bio postao neophodan. Za fon Miterera on je bio neka vrsta zaklona kod najtežih i najgrubljih sukoba u službi, neka vrsta rukavaca za najodvratnije poslove. Zatim, tumač je bio umnogome, i sa poslednjim godinama sve više, vrsta »sive eminencije«. Kad god bi za vreme porodičnih kriza ili službenih sukoba kod fon Miterera nastupale one trenutne paralize volje, u vezi sa njegovom iznurenošću i bolesnom jetrom, Rota se nalazio tu da ga podrži, uzimao bi »stvar« u svoje ruke i već samim tim stvarao kod onemoćalog Čoveka osećanje olakšanja i blagodarne privrženosti. A samu »stvar« je rešavao lako, jer ona nije ni bila teška, nego je samo fon Mitereru, i samo u tom trenutku i u tom stanju, izgledala bezizlaznom i nerešljivom.

Sve to, naravno, nije kod novoga starešine moglo ni da se zamisli. Za fon Paulića je sav posao bio ravan i pravilan kao šahovska tabla na kojoj je on igrao sa mirom i prisebnošću igrača koji dugo razmišlja, ali ne poznaje ni bojazni pre poteza ni kajanja posle, i kome niko ne treba da ga savetuje, brani ili podržava.

Osim toga, fon Paulićev način poslovanja lišavao je tumača i poslednjih zadovoljstava koja su mu bila ostala u njegovom promašenom i sparušenom životu. Pusto i drsko nastupanje prema strankama i mladima, prema svima koji mu ništa ne mogu ili zavise od njega, bilo je za Rotu istina bedna, ali poslednja i jedina radost u njegovom unutarnjem neredu i slomu, jedna iluzija snage i vidan znak gospodstva, za koje je on uzalud dao dušu, snagu i mladost.

Posle tako nekog ispada u kome bi se, naduven, raskoračen, crven u licu, izvikao i ispsovao pred nekim ko mu ne može, ne sme ili ne ume da odgovori, tumač bi osetio, istina samo za trenutak, ali divan trenutak, duboku slast i neizmernu sreću što je nešto slomio, nekog zgromio i satio, i sad stoji nad učutkanim protivnikom koji propada u zemlju, dok njega samog njegova velika sreća uzdiže visoko iznad zemaljskih stvorenja, ali dovoljno nisko da ga svi vide i da svi mogu da mere i oseće njegovu visinu. Eto, ni to magnovenje lažne sreće nije mu ostavljao ovaj potpukovnik.

Samo prisustvo njegovo onemogućavalo je sada takvo nastupanje. Pod pogledom njegovih zagasitomodrih, hladnih očiju nije se mogla održati nikakva iluzija, razbijala se svaka samoobmana i padala u ništavilo iz kojeg je i nikla.

Već za prvih nedelja, fon Paulić je, prvom prilikom, rekao Roti da ima načina da se ljudima mimo kažu stvari i da se na lep način postigne od njih što se hoće. U svakom slučaju, on ne želi da ma ko iz Konzulata razgovara ma sa kim, u zgradi ili u varoši, na takav način. Tumač je tada prvi i poslednji put pokušao da utiče na novog konzula, da mu nametne svoje shvatanje. Ali to se pokazalo kao nemoguće. Rota, koji je od dovrtljivosti i drskosti stvorio sebi drugu prirodu, osećao se kao uzet u prisustvu ovoga čoveka. Zaigrale su mu usne u oba ugla, još dublje je spustio očne kapke u zavaljenoj glavi, i onda je sastavio pete, rekao jetko »Biće po vašem naređenju, gospodine potpukovniče«, i izišao.

Bilo što se zaboravio, bilo što je hteo da isproba energiju i istrajnost novog starešine, Rota je još dva puta učinio pokušaj da se isprsi i izviče na mlađe, i pored njegove izrične naredbe. Kad se to desilo po drugi put, potpukovnik je pozvao tumača i rekao mu: ako se stvar još jednom ma i u najblažem obliku ponovi, može slobodno odmah da očekuje primenu onog paragrafa Reglemana koji se na takav ponovljen teški slučaj nediscipline odnosi. Tom prilikom Rota je video kako su se modre oči potpukovnikove odjednom suzile i u samim spoljnim uglovima dobile dve oštre i ubojite iskre koje su potpuno izmenile i njegov pogled i izraz lica. Od toga trenutka, tumač se, uplašen, povukao u sebe i tu počeo da mesi svoju mržnju na starešinu, neviđeno i potajno, ali sa celim onim besom i zamahom sa kojim je ranije istupao prema svojim žrtvama.

Fon Paulić, koji je Rotin slučaj posmatrao hladno i jednostavno kao i sve ostalo na svetu, gledao je da se što manje njime služi: slao ga je kao kurira u Brod i Kostajnicu, očekivao je čak da će fon Miterer dobiti novo opredeljenje na kome će moći upotrebiti Rotu i pozvati ga k sebi. Ali nije hteo ništa na preduzima da ga udalji iz Travnika. Začudo, ni Rota sam nije pomišljao da se oslobodi položaja na kom ga, kao što je i sam uviđao, nikakvo dobro nije čekalo, nego je kao omađijan kružio oko svoga svetlog i hladnog starešine i sudarao se s njime, stalno i sve oštrije, iako više u sebi nego u stvarnosti.

Davna, koji je znao ili bar naslućivao sve što se u Travniku dešava, u video je brzo kakav je Rotin položaj u Konzulatu i došao odmah na misao da bi se s vremenom mogla iz toga izvući i korist za francuske interese. Jednom prilikom, u jednom od onih razgovora koje su dva tumača na svoj način vodila kad se sretnu negde u čaršiji ili na putu za Konak, Davna

je rekao u šali Roti da u Francuskom konzulatu uvek može naći zaštite, u slučaju da mu to zatreba. Rota je i odgovorio šalom na šalu.

Posle prvih sukoba nastalo je između fon Paulića i njegovog tumača muklo zatišje koje je trajalo celu godinu. Da je potpukovnik dosađivao svome tumaču poslovima i stavljao na njega preterane zahteve, da mu je pokazivao svoju mržnju ili zlovolju, možda bi Rota izdržao to stanje i našao strpljenja da podnosi novog starešinu i izdržao dokraja. Ah fon Paulićevo hladno držanje i način kojim je on prosto prelazio preko Rotine ličnosti morali su pre ili posle dovesti do prekida.

U proleće 1812, godine došlo je do loma u Austrijskom konzulatu. Mali, grbavi tumač nije mogao da živi tako neprimećen, ograničen na svoje osnovne dužnosti i suzbijen u svim svojim neodoljivim nagonima i utvrđenim navikama. Gubeći vlast nad sobom, on je napadao poslugu i mlađe činovnike po Konzulatu i svađajući se sa njima upućivao nedvosmislene pretnje i poruke svome starešini, i tako bar malo olakšavao sebi. Najposle je došlo do sukoba i sa fon Paulićem samim. I kad je potpukovnik hladno izjavio da će primeniti Regleman i neposlušnog i pobesnelog tumača otpremiti u Brod, Rola je našao snage da se, prvi put, otvoreno i drsko sudari sa njim, izjavivši glasno da konzul nema te sile a da će on, Rota, otpremiti možda konzula i malo dalje od Travnika. Fon Paulić je naredio da se Rotine stvari izbace iz kuće a da se njemu ne dozvoli pristup u Konzulat. U isto vreme izvestio je kajmakama da Nikola Rota nije više u službi Austrijskog generalnog konzulata, da ne uživa carsku zaštitu i da je njegov boravak u Travniku nepoželjan.

Izbačen, Rota se odmah obratio Davni i preko njega zatražio zaštitu Francuskog konzulata.

Otkako su došli konzuli i otvoreni konzulati, nije bilo većeg loma i skandala u Travniku. Ni čudno turčenje i nejasna smrt Marija Kolonje nisu izazvali takav nemir i toliko trke i pričanja. Jer Kolonjin slučaj desio se za vreme jedne opšte uzbune i kao njen sastavni deo, dok su sada bila mirna vremena. Osim toga, »ilirski doktor« je umro i začutao zauvek, dok je Rota bio živiji i grlatiji nego ikad dosada.

Rotino odmetanje od svoga konzula i svoje države smatrano je općenito kao veliki Davnin uspeh. Davna je to odbijao i držao se kao umeren i razuman trijumfator. U stvari, nastojao je da iskoristi Rotin položaj što god je moguće bolje, ali oprezno i ne nagleći.

Davil je, kao u toliko drugih slučajeva, osećao u sebi rascep i nelagodnost zbog svega što se desilo. On nije mogao, nije smeo da otkloni sve koristi koje su za francusku stvar mogle proizići iz Rotinog odmetanja. Jer, grbavi tumač je, gonjen prilikama i nošen svojom prirodom, sve više klizio ka potpunoj i otvorenoj izdaji i malo-pomalo otkrivao sve što je znao o radu i namerama svojih starešina. Ali s druge strane, vređalo ga je i bolelo da mora svojim ugledom da pokriva zaveru dvojice tumača, neskrupuloznih i niskih Levantinaca, protiv jednog gospodina, čestitog i pametnog čoveka kao što je fon Paulić. U sebi, on je najviše želeo da se cela stvar, pošto Davna izvuče iz nje što više koristi, što pre slegne i stiša. Ali to nisu želela dva tumača, naročito ne Rota sam, U borbi protiv fon Paulića on je sada bio našao dostojan cilj za sve svoje skrivene i pritajene strasti i prohteve. Upućivao je duga pisma ne samo konzulu nego i komandantu u Brodu, Ministarstvu u Beč i izveštavao ih o svom slučaju, prećutkujući naravno da je stupio u vezu sa Francuskim konzulatom. Odlazio je sa kavazom Francuskog konzulata pred Austrijski konzulat, tražio još neke svoje stvari, izazivao javne scene i glasne svađe, izmišljao nove zahteve, trčao zaduvan kroz varoš, odlazio u Konak i kod kajmakama. Ukratko, uživao u svome skandalu kao luda žena bez stida.

Ne gubeći svoj mir, fon Paulić je ipak pogrešio i zatražio službeno od kajmakama da Rotu uhapsi kao običnog kradljivca zvaničnih akata. To je primoralo Davila da uputi kajmakamu pismo kojim ga izveštava da se Rota stavio pod francusku zaštitu i da stoga ne može biti uhapšen ni gonjen. Kopiju toga pisma on je uputio fon Pauliću, javljajući mu da žali

ceo slučaj, ali da drukčije ne može da postupi, jer se Rota, koji je možda nagle i nezgodne naravi, ali inače ispravan čovek, stavio pod zaštitu Francuskog konzulata koja mu ne može biti uskraćena.

Fon Paulić je odgovorio oštro, protestujući protiv postupka Francuskog konzulata koji uzima u zaštitu plaćene uhode, proneverioce i izdajnike. Tražio je od Davila da ubuduće na svakom pismu koje mu uputi označi da u njemu nije reč o Roti. U protivnom, on će mu vraćati sva pisma neotvorena, dok god traje ovaj ružni sukob oko Rote.

To je opet uvredilo i rastužilo Davila, kome je ova Rotina stvar postajala sve teža i neprijatnija.

Stari, mrzovoljni kajmakam, našavši se u ovom sukobu između dva konzulata, od kojih je jedan odlučno tražio Rotino hapšenje a drugi se tome odlučno protivio, bio je zbunjen i podjednako ozlojeđen na oba konzulata, a naročito na Rotu. Po nekoliko puta na dan govorio je sam sebi, oduhujući kroz nos:

— Poklali se psi, pa u mojoj avliji.

Preko svoga čoveka poručio je obojici konzula da će on pre dati ostavku nego što će dozvoliti da njih dvojica ovde u Travniku ratuju, dok su im carevi u miru, i to preko njegovih i inače pretovarenih leđa. On ne želi ni jednom od dva konzulata da se zameri ni u kakvoj stvari a pogotovo ne u pitanju ovoga malog i goropadnog čoveka koji je obično slušče i potrkua i kao takav nikako ne bi trebalo da bude predmet razgovora između carskih ljudi i prvaka. A Roti samom poručio je oštro da se smiri i da pričuva ono malo glave na ramenima, jer zbog njega se već nedeljama uzbuđuju prvi ljudi u ovoj varoši u kojoj je dotle vladala tišina kao u nekoj bogomolji, a toliko on ne vredi pa da ima od zlata glavu i vezirsku pamet. Ako hoće da živi u Travniku mirno i pošteno, dobro; ali ako bude uznemirivao varoš trčkajući između dva konzulata, izazivajući svađe i uvlačeći u njih i Turke i raju, onda neka bira jedan od dva puta koji vode iz Travnika, i to brzo i što pre.

A Rota je zaista ispunio varoš svojom svađom i uvukao u nju koga god je mogao. Iznajmio je gornji sprat u kući nekog Pere Kalajdžića, samca čoveka rđavog glasa. Doveo je Cigane kovače koji su mu udarili gvozdene demire na prozore i naročite brave na sva vrata. Pored dva dobra engleska pištolja koje je držao pod uzglavljem, nabavio je i dugu pušku i baruta i olova. Sam je spremao jelo, bojeći se otrova, i sam je čistio stan, zazirući od krađe i prevare. U Rotinim sobama je hvatala maha ona hladna pustoš koja vlada u stanovima samaca i osobenjaka. Gomilali su se dronjci i otpaci i »lagala čađ i prašina. Ta inače neugledna kuća postajala je s vremenom i spolja sve zapuštenija.

I Rota sam se naglo menjao, gubio i opadao. Popustio je u čistoći, postao aljkav u odelu. Košulje su mu bile meke, zgužvane i dugo nošene, crna kravata pokapana jelom, obuća nečista i izgažena. Njegova potpuno bela kosa dobila je žute i zelenkaste prelive, nokti su mu bili crni, nije se više redovno brijao, sav je mirisao na kuhinju i na piće. I u držanju to nije više bio negdašnji Rota. Nije više koraćao uzdignute glave, isturajući noge i gledajući s visoka, nego je trčkao po varoši nekim sitnim, poslovnim korakom, šuškao poverljivo sa ljudima koji su još hteli s njime da govore ili vikao u mehani protiv austrijskog konzula, glasno i izazivački, plaćajući slušaoce policima rakije koju je i sam počeo sve više da pije. — Svakim danom spadala je s njega tanka pozlata negdašnjeg dostojanstva i lažne sile i gospodstva.

Tako je živeo Nikola Rota u Travniku, misleći da vodi veliku borbu protiv svojih velikih i raznovrsnih neprijatelja. Zaslepljen potpuno svojom nezdravom mržnjom, on nije ni primećivao da se naglo menja, da pada i da u tom padu brzo prelazi unazad ceo put svoga dugog i mučnog uspona. Nije ni osećao kako se bezbrojne sitne okolnosti stiču ujedno i kako ga kao neosetna ali moćna struja nose natrag u onaj život koji je kao dete napustio u

sirotinjskom kvartu San Giusto u Trstu, pravo u svet ružne bede i poroka, od kojeg je trideset godina bežao svim svojim snagama i dugo vremena verovao da je zaista i pobegao.

XXIII

Davil se u sebi ljutio na sitna sujeverja, ah se stalno hvatao u takvim pomislima. Takva je bila i misao da su letnji meseci u Travniku nesrećni i da donose uvek neprijatna iznenađenja. Sam sebi je govorio da je to posve prirodno. Leti počinju svi ratovi i sve pobune. I uopšte, letnji dani su duži i ljudi imaju više vremena, dakle i više mogućnosti da čine sve one gluposti i rdave radnje, koje su njihova stalna i duboka unutarinja potreba. I kad bi sebi sve to objasnio, on bi se već posle nekoliko minuta uhvatio u istoj misli; da leto donosi neprijatnosti i da su letnji meseci (»oni u kojima nema slova r«) u svakom pogledu opasniji od ostalih.

To leto je počelo sa rdavim znacima.

Jednog majskog dana koji je otpočeo dobro, dvočasovnim radom na stihovima Aleksandride, Davil je sedeo sa mladim Fresineom, koji je doputovao da mu usmeno izloži teško stanje »francuskog hana« u Sarajevu i sve nezgode francuske tranzitne trgovine kroz Bosnu.

Mladi čovek je sedeo na doksatu, među cvećem. i govorio svojim živim i brzim južnjačkim načinom.

On je već drugu godinu u Sarajevu. Za to vreme svega je još jednom dolazio u Travnik. ali je bio u stalnoj prepisci sa generalnim konzulom. U toj prepisci sve su više mosta zauzimale žalbe na ljude i prilike u Sarajevu. Mladi čovek je bio potpuno razočaran i obeshrabren. Omršaveo, kosa mu se prorodila na temenu, lice dobilo nezdravu boju. Davil je primetio da mu podrhtavaju ruke i izbija gorčina u glasu. One mirne jasnoće kojom je sve predviđao i raspoređivao kod svoje prve posete, prethodnog leta, na istoj terasi, potpuno je nestalo. (Istok, mislio je Davil sa onim nesvesno zloradim ljudskim zadovoljstvom sa kojim kod drugih otkrivamo i posmatramo tragove bolesti koja i nas muči, Istok je prodro u krv ovom mladom čoveku i podrova ga, uznemirio i ozlojedio.)

Mladić je zaista bio gorak i obeshrabren. Ono razdražljivo nezadovoljstvo sa svim i svačim, koje napada i osvaja ljude sa Zapada koji dođu poslom u ove krajeve, ispunjavalo ga je očigledno celog i on nije imao snage ni da ga savlada ni zadrži u sebi.

Njegovi predlozi su bili radikalni. Treba sve likvidirati, što pre to bolje, i potražiti druge puteve, preko druge neke pokrajine u kojoj se može živeti i raditi sa ljudima.

Davilu je bilo jasno da je mladi čovek zaražen »orijentalnim otrovom« i da je u onom stadiju bolesti u kom čovek, kao u groznici, niti vidi stvarnost niti može pravo da sudi, nego je svakim nervom, svakom mišlju u stalnoj raspi i borbi sa onim što ga okružuje. Njemu je bilo tako dobro poznato to stanje duha da je prema ovom mladom čoveku mogao da igra ulogu starijega i zdravoga čoveka koji teši i umiruje. A mladić se branio od svake utehe kao od ličnog napada i uvrede.

— Ne — govorio je on jetko — u Parizu ne slute kako se ovde živi i radi, niko to ne može da zna. Samo radeći sa ovim svetom i živeći među njima čovek može da uvidi do koje mere su ovi Bosanci nepouzdati, oholi, sirovi i podmukli. Samo mi to znamo.

Davilu se činilo da sluša svoje rođene reči koje je toliko puta izgovorio i napisao. On ih je pažljivo slušao, ne skidajući očiju sa mladića koji je podrhtavao od prigušenog ogorčenja i

duboke odvratnosti. »Dakle tako sam ja izgledao u očima Defosea i svih onih kojima sam toliko puta govorio ovo isto, istim tonom i načinom«, mislio je Davil u sebi. A glasno je u isti mah težio i umirivao uzbuđenog mladića.

— Jeste, prilike su teške, to znamo svi iz iskustva, ali treba imati strpljenja. Francuski razum i ponos moraju najposle da nadjačaju njihovu plahovitost i oholost. Samo treba ...

— Treba bežati odavde, gospodine generalni konzule, i to što pre. Jer, ovde se gubi i ponos i razum i uložena snaga, a ne dobija ništa. To je sigurno, bar za posao zbog kojeg sam ja ovamo došao.

»Ista bolest, isti simptomi«, mislio je Davil i nastavljao da ga umiruje i uverava kako treba potrpeti i sačekati, kako se poslovi ne mogu prosto napuštati, kako je u velikom imperijalnom planu o kontinentalnom sistemu i organizaciji evropske privredne celine Sarajevo važna tačka, neblagodarna ali važna, i kako popuštanje na ma kojoj tački može dovesti u pitanje celu zamisao i biti štetno po careve planove.

— To je naš deo napora i gorčine i mi treba da ga primimo na sebe ma kako nam to teško padalo. Ako i ne vidimo smisao i pravac plana na kome sarađujemo, plodovi neće izostati, samo ako svaki izdrži na svom mestu i ne popusti. A treba imati stalno u vidu da nam je providenje dalo najvećeg vladara svih stoleća, da on rukovodi svim pa i našim sudbinama i da se njegovom vođstvu možemo slepo poveriti. Nije slučajno sudbina sveta u njegovim rukama. Njegov genije i njegova srećna zvezda vode sve ka dobrom svršetku. Oslanjajući se na to, mi možemo da radimo svoje poslove mimo i sa puzdanjem, i pored najvećih teškoća.

Govoreći lagano i mirno, Davil je pažljivo slušao sam sebe i sa čuđenjem pratio reči i razloge koje u svojim svakodnevnim kolebanjima i sumnjama nikad nije umeo da nađe. I sve je bivao rečitiji i ubedljiviji. Davilu se dešavalo isto što se dešava staroj dadilji koja uspavljuje dete i priča mu duge priče, dok na kraju ne uspava samu sebe i ne zaspi pored budnog deteta. Na kraju razgovora on je bio zadovoljan i ubeđen a mladi čovek, kome su sarajevski trgovci i kiridžije trovali vek, samo je lagano mahao glavom i gledao ga gorko stežući usne i podrhtavajući u licu na kome su se naslućivali tragovi rđavog varenja i razli vene žuči.

U tom trenutku došao je Davna, izvinjavajući se što prekida razgovor, i saopštio tiho konzulu da je sinoć stigao tatar iz Carigrada i doneo vest o pomoru u Ibrahim-pašinom haremu. Kuga koja poslednjih nedelja mori po Carigradu uvukla se i u vezirovu kuću na Bosporu. Za kratko vreme umrlo je petnaestoro čeljadi, ponajviše posluge, ali se među njima nalaze i najstarija vezirova ćerka i sin od dvanaest godina. Sva preostala čeljad pobegla su u planine u unutrašnjosti zemlje.

Dok je slušao Davnine teške vesti, Davilu se činilo da jasno vidi pred sobom veliki, smešno nakindureni, uvek malo udesno ili ulevo nagnuti lik vezirov, kako podrhtava pod novim udarcima.

Po Davninom savetu i dobrom orijentalском običaju rešili su da se ne traži odmah prijem kod vezira, nego da se pusti da prođe nekoliko dana i sa njima prvi i najteži utisci nesreće.

Kad je nastavio svoj razgovor sa Fresineom. Davil se osećao još mudriji i strpljiviji, očeličen tuđom nesrećom. Smelo i bez kolebanja obećao je mladiću da će idućeg meseca on lično učiniti posetu Sarajevu i videti tu, na licu mesta, šta može da se učini sa vlastima za bolje uslove francuskog tranzita.

Tri dana docnije vezir je primio Davila na gornjem spratu, na letnjem Divanu.

Sa jarkog letnjeg dana, konzul je bez prelaza ušao u muklo i hladovito prizemlje Konaka i zadrhtao kao na ulazu u katakombe. Na gornjem spratu bilo je nešto više svetlosti, ali je i tu, u poređenju sa sjajem i jarom napolju, vladala senka puna hladovine. Jedan prozor je bio podignut, na njega je navaljivalo bujno lozovo lišće i ulazilo u sobu.

Na uobičajenom mestu, bez ikakve vidljive promene, sedeo je vezir u punom svom ornatu, nagnut na jednu stranu kao prestareo spomenik. Videći ga takvog, Davil se trudio da i sam izgleda običan i neizmenjen i samo je grčevito mislio na ono što treba da kaže o nesreći koja se desila, da to bude i toplo i diskretno, da ne pomene određeno one koji su umrli, naročito ne žene, ali da pokaže svoje razumevanje i saučešće.

Svojom moralnom ukočenošću, koja je potpuno odgovarala njegovoj fizičkoj nepokretljivosti, vezir je olakšavao Davilu stvar. Pošto je bez pokreta i promene na licu saslušao Davilove reči u Davninom prevodu, on je odmah, ne gubeći reči o mrtvima, prešao na sudbinu i delanje živih.

— Eto, i kuga je došla na Stambol i to na predele gde se ne pamti da je dolazila — govorio je vezir teškim hladnim glasom kao da govori ustima od kamena — eto, ni kuga nije mogla izostati. Morala je doći, zbog naših grehova. Mora da sam i ja grešan dok je i u moju kuću ušla.

Tu je vezir začutao, a Davil je brzo naredio Davni da primeti, kao lekar, da je priroda te bolesti takva i da se znaju toliki primeri gde su svetački nevine ličnosti i kuće stradale slučajnim prenošenjem klica ove opake zaraze.

Vezir sporo okrenu glavu i pogleda prvi put Davnu, kao da ga je tek sada primetio, onim slepim pogledom očiju koje gledaju ne videći, kao da sa od kamena, pa se odmah opet okrenu konzulu.

— Ne. Od greha, od greha sve to dolazi. Narod je u prestonici izgubio i razum i obraz. Sve je pomahnitalo i dalo se u trku za uživanjima, za raskošem. A sa visokih mesta ništa se ne preduzima. Sve dolazi od toga što nema sultana Selima. Dok je on bio živ i na vlasti, greh se u prestonici progonio, suzbijalo se pijanstvo, nevaljalstvo i nerad. Ali sada...

Vezir opet zastade u govoru, odjednom, kao nenavijen mehanizam, a Davil opet učini pokušaj da kaže nešto što teši i ublažava, da objasni kako između greha i kazne mora doći najposle do ravnoteže i kako će valjda tako biti kraj i ispaštanjima.

— Bog je jedan. On zna meru — odbijao je vezir svaku utehu.

Kroz otvoren prozor dolazio je cvrkut nevidljivih ptica od kojih je podrhtavalo ono lišće što se prevesilo u sobu. Na strmeni koja je zatvarala vidik nazirale su se njive zrelog žita, odeljene zelenim međama ili živom ogradom. Odjednom se u tišim koja je nastala posle pašinih reči razleže oštar i sirov njisak ždrepcu, negde sa te strmeni.

Prijem je završen rečima o sultanu Selimu koji je poginuo kao svetac i mučenik. Vezir je bio dirnut, iako se to ni po glasu ni po licu nikako nije moglo da vidi.

— Neka vam Bog da svaku radost od vaše dece — govorio je Davilu opraštajući se.

Davil je brzo odgovorio da će posle žalosti i vezira obasjati radost.

— Što se mene tiče, ja sam u životu toliko gubio i izgubio da bih sada najviše voleo kad bih mogao, odeven u grubo platno, da obrađujem svoju baštu, daleko od sveta i događaja. Bog je jedan!

Vezir je izgovorio to kao odavno smišljenu, gotovu frazu, kao sliku koja je njegovim mislima vrlo prisna i koja za njega ima naročito, drugim nerazumljivo, duboko značenje.

*

To leto 1812, godine, koje je rđavo počelo, i nastavljalo se rđavo.

Za vreme poslednjeg rata, protiv pete koalicije, u jesen 1810. godine, Davilu je bilo u mnogom pogledu lakše. Prvo, borba sa fon Mitererom, saradnja sa Marmonom i gradskim kapetanima na austrijskoj granici bile su, kao što smo videli, teške i zamorne, ali su bar ispunjavale vreme i odvrćale misli na stvarne brige i opipljive ciljeve. Drugo, ceo pohod napredovao je dobro, od pobede do pobede, i što je glavno brzo. Već rana jesen donela je

Bečki mir i bar privremeno smirenje. Sada je, međutim, sve bilo udaljeno i potpuno nerazumljivo, zastrašivalo i svojom nejasnošću i svojim džinovskim srazmerama.

Zavisiti mišlju i životom od pokreta jedne vojske, negde u ruskim ravnicama, a ne znati ništa o toj vojsci ni njenim putevima, sredstvima ni izgledima, nego očekivati i nagađati sve, pa i najgore, šetajući po strmim puteljcima u bašti oko Konzulata, to je bio život Davilov u ovim letnjim i jesenjim mesecima. I ničega što bi mu to iščekivanje učinilo lakšim i nikoga ko bi mu pomogao!

Kuriri su sada prolazili češće, ali o ratu nisu donosili mnogo. Bilteni u kojima su se pominjala neobična imena potpuno nepoznatih gradova — Kovno, Vilna, Vitebsk, Smolensk — nisu mogli da razbiju neizvesnost ni otklone bojazni. I ti kuriri sami, inače puni pričanja i svakojakih vesti, sada su bili premoreni, zlovoljni i ćutljivi. Čak ni laži ni nagađanja nije bilo da čoveka malo uzbude i potresu iz svakojakih slutnji i neizvesnosti.

Poslovi oko prenosa francuskog pamuka preko Bosne bili su već upućeni i napredovali dobro, ili su bar tako izgledali kad se uporede sa brigama i bojaznima zbog velikog preduzeća koje se sada razvija daleko negde na Severu. Istina, kiridžije su podizale cene, narod je krao pamuk uz put, a turski džumruci su bili neuredni i nezasitljivi mitom. Fresine je pisao očajna pisma, načet onom boljkom koja napada strance usled hrane, ljudi i neprilika ove zemlje. Davil je pratio sve poznate mu simptome te bolesti i slao mu mudre, odmerene, državničke odgovore, preporučujući mu strpljenje u njegovoj službi Carstvu.

A u isto vreme on se i sam okretao oko sebe tražeći, očajan, ma kakav ljudski znak koji bi ga malo umirio i ohrabrio u njegovim sumnjama i skrivenom ali stalnom strahu od svega. Ali ničeg za što bi se čovek mogao uhvatiti i pridržati. Kao uvek u sličnim prilikama, kao nekad u slučaju mladog novskog kapetana, Davil je osećao oko sebe živ zid od lica i očiju, hladnih i nemih kao po prećutnom dogovoru, ili zagonetnih, praznih ili lažljivih. Kome da se obrati, koga da pita, ko bi mogao znati istinu i ko bi hteo da mu je kaže?

Kod vezira je nailazio uvek na ista kratka pitanja:

— Gde je sada vaš car?

Davil bi odgovorio navodeći mesto koje se u poslednjem biltenu pominje, a vezir bi samo lako odmahnuo rukom i prošaptao:

— Da Bog da i u Moskvu ubrzo ušao!

Pri tome bi pogledao Davila pogledom od kojeg je konzulu bilo hladno u utrobi i još teže u duši.

I držanje austrijskog konzula bilo je takvo je moglo samo još više da zabrine Davila.

Odmah kad je francuska vojska krenula na Rusiju i kad su stigle vesti da je bečka vlada ovoga puta, kao saveznik, na strani Napoleona, i da učestvuje u pohodu sa snagama od preko 30.000 ljudi, pod knezom Svarcenbergom, Davil je posetio fon Paulića, u želji da sa njim zapodene razgovor o izgledima velikog rata u kome su njihovi dvorovi ovoga puta srećom na istoj strani. Naišao je na nemu i ledenu učtivost. Potpukovnik je bio više no ikada dalek i tuđ, držao se kao da ne zna ništa ni o ratu ni o savezništvu i ostavljao Davila sama da o tome misli, da se raduje uspesima i strepi od neuspeha. A kad bi Davil pokušao da iz njega izvuče bar jednu reč saglasnosti ili negodovanja, on je obarao svoje lepe, modre oči zemlji i te oči bez pogleda bile su odjednom zle i opasne.

Posle svake posete fon Pauliću, Davil se vraćao kući samo još više zbunjen i potišten. I inače, austrijski konzul je očigledno nastojao da kod vezira i naroda ostavi utisak da duhom ne uzima ni najmanjeg učešća u ovom ratu i da je ceo poduhvat isključivo francuska stvar. To su potvrđivala i Davnina zapažanja.

A kad bi sa takvim utiscima i saznanjima došao kući, Davil je nalazio svoju ženu u velikom poslu oko spremanja zimnice. Poučena iskustvima ranijih godina, ona je sada tačno

znala koje se povrće bolje i duže drži, koje su vrste ovdašnjeg voća najpodesnije za konzerviranje, kakvo je dejstvo vlage, studeni i vremenskih promena. Tako su se njene turšije i konzerve iz godine u godinu usavršavale i doterivale, trpeza bivala bogatija i raznoličnija, a šteta i rastur sve manji i neznatniji. Žene su radile po njenim uputstvima i pod njenim pogledom, a svaki čas se i sama prihvatala posla.

Davil je dobro znao (i on iz dugog iskustva!) da ne vredi prekidati je u poslu i da to ne bi ništa pomoglo, jer ona nema i neće nikad moći da ima smisla za nestvarne razgovore o bojaznima i strahovanjima, koja njega nikad ne napuštaju. I najmanja porodična briga zbog dece, kuće ili zbog njega, za nju je mnogo važnija i dostojnija razgovora nego najsloženija »unutarnja stanja« i raspoloženja o kojima on stalno misli i o kojima bi toliko voleo da ima s kim da porazgovara. On je dobro znao da je ta žena (inače njegov jedinstveni i sigurni drug) uvek pa i sada sva potpuno predana sadašnjem trenutku i poslu koji je pred njom, kao da ništa drugo ne postoji na svetu i kao da svi ljudi, od Napoleona pa do konzulovice u Travniku, isto tako predano i svaki na svoj način spremaju što treba za zimu. Za nju je jasno da se božja volja vrši u svakom trenutku, svuda i u svemu. I šta tu ima da se razgovara?

Davil je sada sedao u svoju veliku stolicu, prekrivao dlanom oči i posle nečujnog uzdaha (»Ah, bože blagi, bože blagi!«) uzimao svoga Delila i otvarao ma gde, u sredini nekog pevanja. U stvari, on je i tražio ono što se ne nalazi ni u životu ni u knjigama: nekog saučesnog i duševnog prijatelja, koji sve hoće da sasluša i sve može da razume, sa kojim bi se iskreno porazgovarao i koji bi mu na sva pitanja jasno i otvoreno odgovorio. U tom razgovoru, kao u nekom ogledalu, on bi prvi put mogao da vidi svoj istinski lik. da sazna pravu vrednost svoga rada i odredi nedvosmisleno svoj položaj u svetu. Tu bi mogao najposle da razabere šta je u svima ovim njegovim skrupulama, predviđanjima i strahovanjima osnovano i stvarno a šta neosnovano i uobraženo. I to bi u ovoj žalosnoj dolini, u kojoj teče već šesta godina njegove samoće, došlo kao istinsko izbavljenje.

Ali takav prijatelj nije dolazio. On ne dolazi nikad. Umesto njega nailazili su samo čudni i neželjeni gosti.

I prvih godina se dešavalo da naiđe neki putnik Francuz ili stranac sa francuskim pasošem, da se zadrži u Travniku, da traži usluge ili da ih nudi. Ali u poslednje vreme su učestali.

Nailazili su putnici, sumnjivi trgovci, avanturisti, varalice koji su se i sami prevarili i zašli s puta u ovu neprohodnu i ubogu zemlju. Svi su oni bili na prolazu ili u bekstvu, na putu za Carigrad, Maltu, Palermo, i smatrali svoj boravak u Travniku kao kaznu i nesreću. Za Davila je svaki ovakav neočekivan i neželjen gost značio niz briga i uzbuđenja. Bio je od vikao od dodira sa zemljacima i ljudima sa Zapada uopšte. A kao svi lako uzbudljivi ljudi, koji nisu sigurni u sebe, on je teško razlikovao laž od istine i stalno se kolebao između neosnovane sumnje i preteranog poverenja. Ustrašen cirkularima Ministarstva, koje je stalno opominjalo konzulate da obrate najveću pažnju na engleske agente, koji su neobično lukavi i vešto prikriveni, Davil je u svakome od ovih putnika gledao engleskog špijuna i preduzimao čitav niz izlišnih i beskorisnih mera da ga demaskira ili da se odbrani od njega. U stvari, ti putnici su bili ponajčešće ljudi izbačeni iz koloseka, i sami nesrećni i zalutali, pomerene sudbine, izbeglice i brodolomci jedne uzburkane Evrope koju je Napoleon svojim zavojevanjima i svojom politikom preoravao i prekopavao u svima pravcima. I po njima je Davil ponekad mogao da nasluti šta je »General« učinio od sveta za poslednjih četiri-pet godina.

Davil ih je mrzeo još i zbog toga što je po njima, po njihovoj paničnoj želji da što pre odu odavde, po njihovoj razdražljivosti zbog neurednosti, neveštine, netačnosti ovoga sveta, po njihovoj očajnoj bespomoćnosti u borbi sa zemljom, ljudima i prilikama mogao da prosudi gde je on sam zapao i u kakvoj zemlji mu prolaze najbolje godine.

Svaki takav neželjen gost bio je za Davila muka i nezgoda; činilo mu se da mu na glavi sedi, da ga bruka pred celim Travnikom; i on je nastojao na sve načine, novcem, popuštanjem, nagovaranjem, da ga što pre udalji iz Bosne, da ne gleda oličenje svoje sudbine i da bar nema svedoka svojih nedaća.

I ranije je bilo takvih putnika nametnika, ali nikad kao ove godine, kad je počeo pohod na Rusiju, i nikad ovoliko nastranih, sumnjivih i nevaljalih. Srećom te Davnu nije ostavljalo nikad pa ni u takvim prilikama njegovo osećanje za stvarnost, njegova hladnokrvna i drska prisebnost i njegova bezobzirnost prema svemu i svakome, koja je rešavala i najteže slučajeve.

Jedno poslepodne, po kišnom majskom danu. stigoše tako neki putnici pred veliki han. Iskupiše se odmah bezbrojna deca i čaršijski besposlenjaci. Iz ćebeta i šalova izvukoše se tri lica u evropskoj nošnji. Jedan onizak, žustar čovek. Visoka, snažna žena, narumenjena, nabeljena, obojene kose, kao glumica. I jedna devojčica od dvanaestak godina. Svi su bili premoreni, izlomljeni od teška puta i dugog jahanja, gladni, ljuti jedno na drugo i na sve oko sebe. Kraja nije bilo objašnjavanju sa kiridžijama i sa handžijom. Mali čovek, žute kože i crne kose, kretao se sa živošću južnjaka, vikao, naređivao, izdirao se na ženu i dete. Najposle su istovareni njihovi sanduci i naslagani pred hanom Nemim: čovek je uzeo ugojenu devojčicu ispod oba pazuha, podigao je i posadio na najgornji sanduk, zapretivši joj da tu sedi nepomično, kao živa belega. Zatim se uputio da traži Francuski konzulat.

Vratio se sa Davnom koji ga je gledao popreko i s visoka, dok je mali čovek objašnjavao da se zove Lorenzo Gambini, da je rodом iz Palerma, da je dosada živeo u Rumuniji kao trgovac i da se vraća u Italiju, jer ne može više da izdrži život na Levantu. Prevarili su ga, opljačkali, upropastili mu zdravlje. Treba mu viza da se vrati u Milano, Rečeno mu je da će je ovde u Travniku dobiti. Ima neki zastareo pasoš Cisalpinske Republike. Odmah, odmah želi da putuje dalje, jer ludi, kaže, svakim danom koji mora da provede među ovim narodom i ne može da jemči za sebe ni svoje postupke ako bude morao da ostane duže ovde.

Davna je posredovao kod handžije da im se nađu sobe i spremi hrana, ne slušajući putnikove žustro pričanje.

U razgovor se umešala i žena, suznim, umornim glasom glumice koja uviđa da stari i ne može to ni jednog trenutka da zaboravi ni da se s time pomiri. Devojčica je odozgo sa sanduka vikala da je gladna. Svi su govorili u isti mah. Hteli su da dobiju sobe, da jedu, da se odmore, da im se da viza, da što pre krenu iz Travnika i izidu iz Bosne. Pa ipak, izgledalo je kao da im je najviše stalo da govore i da se svađaju. Niko nikog nije slušao ni dobro razumeo.

Zaboravljajući handžiju i okrećući leđa Davni, sitni Italijan je vikao ženi koja je dva puta viša od njega:

— Ti nemoj da se mešaš. Samo ti nemoj da mi govoriš. Neka je proklet čas kad si prvi put progovorila i kad sam te prvi put čuo. Zbog tebe je sve ovo i došlo.

— Zbog mene? Zbog mene? Ah! — vriskala je žena, obraćajući se nebu i svima prisutnima kao svedoci — ah, moja mladost, moj talenat, sve, sve što sam mu dala! Ah! Pa sad: zbog mene!

— Zbog tebe, lepoto, da, zbog tebe, sunce nebesko!... Zbog tebe ja stradam i gubim život i zbog tebe ću se ubiti evo ovde, na mestu.

I naviklim već pokretom, mali čovek izvadi iz preširokog putničkog ogrtača veliki pištolj i prinese ga čelu. Žena vrisnu, pritrča čoveku, koji nije ni pomišljao da puca, stade da ga grli i da mu tepa.

Gore na sanducima sedela je ugojena devojčica i mirno žvakala žut amautski kolač koji joj je neko dao. Davna se češkao iza uha. Mali čovek je već zaboravio i ženu i pretnju

samoubistvom. Strasno objašnjava Davni da mora do sutra ujutru dobiti vizu, maše nekim izgužvanim i izlepljenim pasošem i grdi devojčicu što se ispela na sanduke i što ne pomaže majci.

Uredivši stvar sa handžijom i obećavši da će sutra rano dati odgovor, Davna se zaputio ka Konzulatu ne gledajući čudnu porodicu i ne odgovarajući više na Italijanova strasna preklinjanja i uveravanja.

Pred hanom je ostala gomila ljubopitljiva sveta, posmatrajući sa čuđenjem i nerazumevanjem strane ljude, njihovu nošnju i njihovo neobično ponašanje, kao da se radi o pozorištu ili cirkusu. Turci na ćepencima i poslovni ljudi u prolazu gledali su ih mrko. ispod oka, i odmah okretali glavu u stranu.

Tek što se Davna bio vratio i uspeo da ispriča konzulu kakve su neobične goste dobili i da mu pokaže Gambinijev pasoš fantastičnog porekla, pun viza i preporuka i sav izušivan i nadostavljan, na kapiji se začu lupa i vika. Lorenzo Gambini je lično došao i tražio da ga puste da govori sa konzulom u četiri oka. Kavaz ga je odbijao od kapije. Čaršijska dečurlija su ga pratila izdaleka, jer su osećala da svuda gde se kreće taj stranac mora biti nemira, vike i uzbudljivih scena. Izišao je Davna i oštro podviknuo večito uzbuđenom čoveku, koji je uveravao da ima zasluga za francusku stvar, da će on imati da kaže reč i u Milanu i u Parizu. Najposle je poslušao i vratio se u han, uveravajući da će ubiti na pragu Konzulata, ako do sutra ne dobije pasoš.

Davil je bio uplašen, zgađen, ogorčen i upućivao je Davnu da stvar što pre okonča, samo da se čaršiji ne pružaju ovakvi prizori i da ne dođe do još gorih. Davna, potpuno neosetljiv za slične obzire i navikao da svađu smatra jednom od redovnih pojava koje prate poslove na Orijentu, umirivao je konzula suvo i stvarno.

— Taj se neće nikad ubiti. I kad vidi da mu ne damo ništa, otići će kao što je i došao.

I zaista tako je i bilo. Već prekosutra, cela porodica je napustila Travnik, posle jedne gromke svađe između Davne i Lorenca u kojoj je Italijan čas pretio da će se ubiti na mestu, čas da će lično Napoleonu izneti svoje žalbe na Konzulat u Travniku, dok je njegova stasita žena bacala Davni svoje najopasnije poglede bivše lepotice.

Davil, zabrinut večno za ugled zemlje i Konzulata, odahnuo je dušom. Ali tri nedelje docnije osvanuo je ponovo neželjen gost u Travniku.

U velikom hanu odseo je neki Turčin, upadljivo dobro odeven, koji je dolazio iz Carigrada, i odmah potražio Davnu. Zvao se Ismail Raif, a bio je u stvari poturčeni alžaški Jevrejin Mendelshajm. I on je hteo da razgovara sa konzulom lično i tvrdio da ima važna saopštenja za francusku vladu. Hvalio se da ima razgranate veze u Turskoj, Francuskoj i Nemačkoj, da je član prve slobodnozidarske lože u Francuskoj i da zna za mnoge planove Napoleonovih protivnika. Bio je atletski razvijen i snažan, riđ i crven u licu. Istupao je drsko i govorio mnogo. Oči su mu imale pijan sjaj. Davna ga je skinuo s vrata, upotrebivši jednu varku kojom se često služio. Savetovao mu je ozbiljno da odmah, ne gubeći časa, produži put i da sve što ima saopšti vojnom komandantu u Splitu, jer je on jedini nadležan za te stvari. Jevrejin se opirao i žalio da francuski konzuli nemaju nikad razumevanja za takve stvari, koje bi engleski ili austrijski konzul oberučke prihvatio i suvim zlatom platio, ali je ipak posle nekoliko dana krenuo na put.

Već sutradan po njegovom odlasku, Davna je saznao da je, pre polaska, bio kod fon Paulića i nudio mu svoje usluge protiv Napoleona. Davna je odmah o tome izvestio komandanta u Splitu.

Nije prošlo više od deset dana a Davil je primio iz Bugojna opširno pismo. Isti taj Ismail Raif izveštava ga da se zaustavio u Bugojnu i stupio u službu Mustafa-paše Sulejmanpašića.

Piše po Mustafinom naređenju i moli u njegovo ime da mu se pošalju bar dve flaše konjaka, kalvadosa, ili ma kog drugog francuskog pića, »samo da je jako«.

Mustafa-paša je bio najstariji sin Sulejman-paše Skopljaka, razmažen i upušten gospodičić, sklon mnogim porocima a naročito piću, i ni u čemu nalik na svoga oca, lukava i pretvorna, ali hrabra, čista i radina čoveka. Mladi pašić je živeo praznim i rasipnim životom, dosađujući kmeticama, pijući sa besposlenjacima i jašući konje po Kupreškom polju. A stari Sulejman-paša, inače strog i vešt u postupanju sa ljudima, bio je slab i popustljiv prema ovome sinu i nalazio uvek izvinjenja za njegovo ženstvovanje i rdave podvige.

Davna je odmah razumeo vezu između ova dva čoveka. Sa konzulovim pristankom odgovorio je neposredno mladom pašiću da će mu piće poslati drugom prilikom, ali da mu preporučuje da svoje poverenje ne poklanja tome Ismailu koji je probisvet i verovatno austrijski špijun.

Ismail Raif je odgovorio dugačkim pismom u kome se brani i pravda, dokazuje da on nije ničiji špijun, nego dobar Francuz i građanin sveta, nesrećan čovek, lutilica. Pismo, nadahnuto kupreškom, rakijom, završava mutnim stihovima u kojima sam oplakuje svoju sudbinu:

*O ma vie! O vain songe! O rapide existence!
Qu' amuse les desirs, qu' abuse l' esperance.
Tel est donc des humains l' inevitable sort!
Des projets, des erreurs, la douleur et la mort!*²²

Tako se javljao još nekoliko puta Ismail, pravdajući se i objašnjavajući alkoholičarskom prozom, prošaranom stihovima, i potpisujući se svojim ranijim imenom i tobožnjim slobodnozidarskim stepenom Cerf Mendelsheim, Chev*** d'or***, dok i njega piće, skitnja i događaji nisu otplavili iz Bosne.

Kao da su se po dogovoru smenjivali, čim je prestao taj Jevrejin da se javlja, doputovao je drugi francuski putnik, neki Pepen, sitan, pedantno odeven čovek, namirisan i napuderisan, tankog glasa i vižlastih pokreta. Objasnio je Davni da dolazi iz Varšave, gde je držao školu igranja, da je ovde zastao, jer je na putu pokraden, da se vraća u Carigrad, gde je nekad živeo i gde ima neke verovnike. (Kako je zalutao u Travnik, koji nikako ne leži na putu Varšava-Carigrad, to nije objašnjavao.)

Taj sitni čovek imao je drskost javne žene. Zaustavio je Davila koji je jahao kroz čaršiju, istrčavši pred njegovog konja, i molio ga ceremoniozno da ga primi i sasluša. Da ne bi izazvao skandal pred svetom, Davil je obećao. Ali je kod kuće, drhteći od uzbuđenja i srdžbe, odmah tražio Davnu i preklinjao ga da ga oslobodi toga nasrtljivca.

Konzul, koji je i u snu video engleske agente, tvrdio je da je taj čovek imao engleski naglasak i izgovor. Davna, uvek nepokolebljivo miran, bez fantazije i bez sposobnosti da vidi ono čega nema i da ulepšava ono što vidi, bio je već načisto sa tim putnikom.

— Molim vas, obratite pažnju na toga čoveka — govorio je konzul uzbuđeno Davni. — Molim vas, skidajte mi ga s vrata, jer on je agent, poslan očevidno da kompromituje Konzulat ili za neki sličan posao. On je provokator ...

²² O moj životel O pusti snovi! O brzi dani!
Što ih želje maze, a varaju nade.
To Je, dakle, ljudski neumitni usud!
Planovi, bludnje, bolovi i smrt!

— Nije — odgovorio je suvo Davna.
— Kako nije?
— On je pederast.
— Šta je on?
— Pederast, gospodine generalni konzule.

Davil se hvatao za glavu.

— O, ooo! Šta još neće naići na ovaj Konzulat. Dakle, tako kažete? Oooo!

Davna je umirivao svoga šefa i već sutradan oslobodio Travnik od gospodina Pepena. Ne kazujući nikom ništa, on je saterao toga kekeza u jedan ugao njegove sobe, stegao ga za njegov besprekorni žabo, oštro pretresao i zapretio mu da će sutra biti bijen nasred čaršije i bačen u tvrđavu od turskih vlasti ako odmah ne otputuje dalje. I učitelj igranja je poslušao.

Davil je bio srećan što se toga skitnice resio, ali je u sebi već strepio, pitajući se kakve će mu sve društvene otpatke i brodolomce naneti mutna i glupa igra slučaja u ovu dolinu u kojoj i bez njih teško živi.

A ta šesta Davilova jesen u Travniku dozrevala je i naglo, kao drama, pela se svome vrhuncu.

Potkraj septembra stigla je vest o osvajanju ali i o požaru Moskve. Niko nije došao da mu čestita. Fon Paulić je i dalje sa bezočnim mirom tvrdio da nema nikakvih obaveštenja o ratovanju i izbegavao svaki razgovor o tome. Davna je utvrdio da fon Paulićevi ljudi u razgovoru sa narodom imaju isto držanje i da se u svemu drže kao da ne znaju ništa o tom da Austrijska Carevina ratuje protiv Rusije.

Davil je namerno odlazio češće u Konak i viđao se sa ljudima u varoši, ali su svi odreda, kao po nekom dogovoru, izbegavali da govore o pohodu na Rusiju i zaklanjali se za opšte, beznačajne izraze i ljubaznosti koje ne obavezuju. Ponekad se Davilu činilo da ga svi gledaju sa strahom i čuđenjem, kao mesečara koji ide preko opasnih visina, i da se svi staraju da ga neopreznom reči ne probude.

Pa ipak, istina je polako izbijala na videlo. Toga kišnog dana, kad je vezir, kao obično, upitao Davila kakve vesti ima iz Rusije i kad mu je Davil saopštio bilten o osvajanju Moskve, vezir se obradovao, iako je u stvari već znao za tu vest, čestitao i zaželeo da Napoleon napreduje kao nekada Kir, pravedni osvajač.

— Ali zašto vaš car ide sada, pred zimu, na sever? To je opasno. Opasno. Voleo bih da ga vidim malo južnije — govorio je Ibrahim-paša, gledajući zabrinuto kroz prozor, u daljinu, kao da gleda negde u tu samu opasnu Rusiju.

Vezir je to izgovorio istim glasom kao i svoje dobre želje i poređenje sa Kirom, i Davna je preveo isto kao što prevodi sve što mu se kaže, suvo i uprošćeno, ali Davil oseti kako mu se pokrenu i zanjih utroba. »Eto, to je to što ja slutim, što svi oni misle i znaju, a što niko neće da kaže«, mislio je Davil. čekajući napregnuto dalje vezirove reči. Ali Ibrahim-paša je začutao. (»Ni on neće da kaže«, mislio je bolno Davil.) I tek posle dužeg ćutanja vezir progovori ponovo, ali sada o drugoj stvari. Pričao je kako je nekada Gisari Čelebi-han krenuo na Rusiju, razbio u nekoliko mahova protivničku vojsku koja se neprestano povlačila, sve dublje i dublje, na sever. Tada je pobeđničkog hana iznenadila zima. Njegova dotle pobeđonosna vojska zbunila se i uplašila a divlji nevernici, rutavi i navikli na studen, stali su da je napadaju sa svih strana. Tada je Gisari Čelebi-han rekao poznate reči:

*»Kad čoveka napusti sunce njegovog zavičaja,
Ko će mu posvetiti na putu povratka?«*

(Davila je uvek srdio taj turski običaj da u toku pričanja citiraju stihove kao nešto naročito važno i značajno, i nikad nije mogao da vidi u čemu je stvarni smisao citiranih stihova i gde je njihova veza sa predmetom o kome je reč, a stalno je osećao da im Turci daju važnost i značenje koje on ne može da oseti i pogodi.)

Mladi han se silno rasrdio na svoje zvezdoznance, koje je naročito vodio sa sobom i koji su mu bili prorekli docnije nastupanje zime. Zato je naredio da te mudre ljude, koji su se pokazali kao neznalice, vežu i da ih bese i lako odevene teraju pred prvim redovima vojske, kako bi na svom telu osetili posledice svoje prevare. Samo, tu se pokazalo da su ti mršavi učenjaci, sparušeni i beskrvni ljudi, kao stenice, bolje izdržavali studen nego vojska. Dok su oni ostajali u životu, punokrvnim, mladim ratnicima su pucala srca u grudima kao zdrava bukovina na mrazu. Za čelik se, kažu, nije moglo prihvatiti, jer je pekao kao da je usijan i koža sa dlanova ostajala na njemu. Tako je nastradao Gisari Čelebi-han, izgubio svoju veličanstvenu vojsku, i jedva izneo živu glavu.

Razgovor je završio sa blagoslovima i najboljim željama za uspeh Napoleonovog preduzeća i za poraz Moskova, koji su poznati kao rdavi susedi koji ne vole mir i ne drže zadanu reč.

Naravno da priče o Kiru i Gisari Čelebi-hanu nisu poticale iz vezirove nego iz Tahir-begove glave. On ih je ispričao kad se u Konaku razgovaralo o osvojenju Moskve i o daljim izgledima Napoleonovog pohoda na Rusiju. Davna, koji je sve saznavao, doznao je i to kao i pravo mišljenje koje je u Konaku vladalo o položaju francuske vojske u Rusiji.

Tahir-beg je objasnio i veziru i ostalima da su Francuzi već otišli predaleko i da se bez velike štete ne mogu više povući.

— A ako Napoleonovi vojnici ostanu još koju nedelju gde su — rekao je teftedar — ja ih već vidim kao humke, zavejane ruskim snegom.

Poverenik je tačno saopštio te reči Davni, a ovaj ih je hladno ponovio Davilu.

*

»Na kraju, sve se bojazni ostvaruju.« To je rekao Davil sam sebi, glasno i mirno, jednog zimskog jutra kad se probudio.

Bilo je neobično studeno decembarsko jutro. On se probudio naglo, osećajući svoju rođenu kosu na temenu kao nečiju hladnu ruku. Otvarajući oči, izgovorio je te reči kao nečiju poruku.

Te iste reči ponovio je u sebi nekoliko dana docnije, kada je došao Davna i javio da se u Konaku mnogo govori o Napoleonovom porazu u Rusiji i potpunom rasulu francuske vojske. Po varoši kruži poslednji ruski bilten, sa svima pojedinostima francuskog poraza. Po svemu izgleda da ruske biltene dobavlja i širi Austrijski konzulat, naravno kriomice i posredno. U svakom slučaju, Tahir-beg ima taj komunike i pokazao ga je veziru.

»Sve se ostvaruje ...« ponovio je u sebi Davil, dok je slušao Davnino pričanje. Na kraju se pribrao i mirno naredio Davni da pod nekim izgovorom ode do Tahir-bega i da mu, u razgovoru, zatraži ruski bilten. U isto vreme pozvao je drugog tumača Rafu Atijasa i naredio i njemu kao i Davni da po varoši suzbijaju te nepovoljne glasove i da uveravaju svet u nepobedljivost Napoleonove vojske i pored trenutnih teškoća koje su došle od zime i daljine, a no od nekih ruskih pobeda.

Davna je uspeo da vidi Tahir-bega. Zamolio je za ruski bilten, ali teftedar nije hteo da mu ga da.

— Ako ti ga dam, red je da ga pokažeš gospodinu Davilu, a ja to ne želim. Suviše su ovo reči nepovoljne po njega i njegovu zemlju, a ja ga previše poštujem i neću da takve vesti od mene sazna. Kaži mu da ga moje dobre želje stalno prate.

Davna je sve ponovio Davilu svojim nemilosrdno vernim i mirnim načinom i odmah otišao, a Davil je ostao sam sa svojim mislima i Tahir-begovom orijentalском pažnjom od koje se čoveku koža ježi.

Sa kim se Osmanlije tako pažljivo ophode, taj je ili mrtav ili najnesrećniji među ljudima. — To je mislio Davil, naslonjen na prozor, posmatrajući zimski suton.

Na uskom i tamnomodrom nebu iznad Vilenice neprimetno se pojavio mlad mesec, oštar i hladan, kao metalno slovo.

Ne, ovoga puta stvar se neće završiti kao ranije, trijumfalnim biltenima ni pobedničkim mirovnim ugovorima!

To što je ležalo u Davilu odavno, kao slutnja, sad je stajalo pred njim kao jasno saznanje, u studenoj tuđinskoj noći, pod zlim mladim mesecom, i nagonilo ga da misli o tome šta bi potpun slom i konačan poraz značio za njega i njegovu porodicu. I on se trudio da o tome misli, ali je osećao da za to treba više snage i više smelosti nego što on večeras ima.

Ne, ovoga puta nije se završilo, kao uvek ranije, pobedničkim biltenom ni mirovnim ugovorom koji Francuskoj donosi nove teritorije i carskoj vojsci nove lovorike, nego naprotiv povlačenjem i rasulom. U celom svetu je nastala tišina i muklo iščekivanje sigurnog i strašnog sloma. Tako se bar činilo Davilu.

Tih meseci Davil je ostao potpuno bez vesti, gotovo bez ikakvog dodira sa spoljnim svetom kome su išle sve njegove misli i bojazni i sa kojim je bila vezana njegova sudbina.

Travnik i ceo taj kraj okovala je zla, duga i neobično oštra zima, najgora od svih zima koje je Davil proveo ovde.

Ljudi su pričali da je slična zima bila pre dvadeset i jednu godinu, ali je, kao što uvek biva, ova izgledala ljuća i teža. Već u novembru mesecu počela je zima da sapinje život i da menja lice zemlje i obličje ljudi. A zatim je legla na ovu dolinu, ujednačila i ustalila se kao smrtna pustoš, bez nade na promenu. Zima je ispraznila ambare i zatvorila puteve. Ptice su padale mrtve iz vazduha, kao avetinjske vočke sa nevidljivih grana. Zverke su strčavale sa strmih bregova i upadale u varoš, zaboravljajući strah pred ljudima od straha pred zimom. U pogledima siromaha i beskućnika mogao se nazreti nemi strah od smrti bez odbrane. Svet se mrznuo po putevima, u potrazi za hlebom ili toplim konakom. Bolesnici su umirali, jer od zime nije bilo leka. U ledenoj noći čulo se kako od studeni sa praskom puca daska na krovu Konzulata ili kako iznad Vilenice zavijaju vukovi.

Vatra u zemljanim pećima održavana je i noću, jer je gospođa Davil strahovala zbog dece, pomišljajući uvek na dečaka koga je izgubila pre četiri godine.

U tim noćima sedeli su posle večere Davil i njegova žena, boreći se ona sa snom i umorom od dnevnih poslova a on sa nesanicom i nedoglednim brigama. Njoj se spava a Davilu se priča. Njoj su tuđa i neprijatna sva pričanja i razmatranja o zimi i bedi, jer se po ceo dan bori protiv njih, onako sitna, sva umotana u šalove, ali lagana i večito u pokretu. On, naprotiv, nalazi u tome jedino bar trenutno olakšanje. Ipak, ona ga sluša, iako je odavno muči želja za snom, i tako i prema njemu vrši dužnost koju je vazdan vršila prema svima.

A Davil priča sve što mu pada na pamet u vezi sa ovom nesrećom od zime, sa opštom bedom i sa svojim skrivenim strahovanjima.

Video je, kaže, i doživeo mnoga zla koja postižu čoveka u njegovom odnosu prema stihijama, onima koje ga okružuju kao i onima koje žive u čoveku ili se rađaju u ljudskim sukobima. Poznao je glad i svaku oskudicu za vreme terora, pre dvadeset godina, u Parizu. Tada su nasilje i nered bili, kako se činilo, jedini izgled i sva budućnost čitavog naroda. Masni i otrcani asignati, hiljade i hiljade franaka, nisu vredeli ništa, a za parče slanine ili pregršt brašna išlo se noću u daleka predgrađa i pregovaralo i cenjkalo sa sumnjivim ljudima, po mračnim podrumima. Dan i noć se jurilo i brinulo kako da se održi život koji i inače nije

vredeo mnogo i mogao je biti izgubljen svakog časa, na nečiju dostavu, pogreškom policije ili prosto po čudi slučaja.

Sećao se, dalje, svoga ratovanja u Španiji. Tada je nedeljama i mesecima imao jednu jedinu košulju koja je na njemu plesnivila od znoja i prašine, a nije smeo da je svuče i opere jer se pri najmanjem dodiru, kao istrulela, cepala u dronjke i kaiševe. Osim puške, bajoneta i malo baruta i olova, imao je kao jedinu svojinu jedan ranac od neuštavljene kože; i njega je skinuo sa mrtvog aragonskog seljaka koji je krenuo za božju ljubav da ubija francuske uljeze i jakobince. U tom rancu nije bilo nikad ničega do, u izuzetno srećnim danima, komadić tvrda ječmena hleba koji je takođe bio oset ili ukraden iz napuštenih kuća. I tada su bile ljuto vejavice protiv kojih ni bolje odelo ni jača obuća ne bi mogli ništa, i od kojih čovek zaboravlja sve i samo traži pokrova i skloništa.

Sve je on to poznao u životu, ali nikad nije ovako sagledao ni osetio snagu i strahotu studeni, neme i razorne sile. Nije slutio da može da postoji ova orijentalna beda i neimaština, ova potpuna uzetost koja ide uporedo sa dugom i jakom zimom, i koja leži na čitavoj jednoj brdovitoj, oskudnoj i nesrećnoj zemlji, kao božja kazna. To je upoznao tek ovde u Travniku i tek ove zime.

Gospođa Davil ne voli sećanja uopšte i kao svi aktivni, istinski religiozni ljudi zazire od glasni razmatranja koja ne vode ničem, samo nas raznežuju prema samima sebi, slabe prema okolini i često nam odvođe misli na stranputice. Dotle je slušala sa naporom i dobrotom, ali tu se diže, savladana umorom, i izjavljuje da je vreme da se spava.

Davil je ostajao u velikoj sobi koja je bivala sve hladnija. Sedeo je još dugo i tako sam, bez sabesednika, »slušao« kako se studen uvlači u sve i kida unutrašnjost svake stvari. A dokle god je sezala njegova misao, bilo da je mislio na Istok i Turke i njihov život bez reda i stalnosti, dakle bez smisla i vrednosti, bilo da je nagađao šta se dešava u Francuskoj a šta sa Napoleonom i njegovom armijom koja se, poražena, vraća iz Rusije, svuda je nailazio na patnju, bedu i zlu neizvesnost.

Tako su prolazili dani i noći ove zime koja je izgledala bez kraja i olakšanja.

Kad bi se desilo da studen popusti, za dan-dva, nailazio je težak i obilan sneg i slagao se na gomile starog snega po kome se bila uhvatila tvrda ledena kora kao novo lice zemlje. A odmah zatim je nailazila ponovo još jača studen. Dah sa mrznuo, voda ledila, sunce mrknulo. Misao se u čoveku kočila i ograničavala na odbranu od studeni. Trebalo je velikog napora da se čovek seti da negde u dubini postoji zemlja, živa i topla hraniteljka, koja cvate i rađa plodom. Između toga ploda i čoveka legla je studena, bela i neprelazna stihija.

Cene su skakale svemu još od prvih zimskih meseci, a naročito žitu; sada ga je potpuno nestalo. Po selima je vladala glad, u varoši teška oskudica. Po ulicama se viđaju izmršaveli seljaci nemirna pogleda, sa praznom vrećom preko ruke, u potrazi za žitom. Iza uglova su nasrtali prosjaci, pomodreli i umotani u krpe. Komšije su brojale jedan drugom zalogaje.

Oba konzulata nastoje da pomognu svetu i ublaže nevolje koje dolaze od gladi i studeni. Gospođa Davil i fon Paulić takmiče se u davanju pomoći u hrani i novcu. Pred kapijama konzulata skuplja se gladan narod, ponajviše deca. Iz početka to su bila samo Cigančad i poneko hrišćansko dete, ali kako je rasla zima i sa njom oskudica, počela su da se viđaju i turska siročad, dolutala iz okoline varoši. Prvih dana su ih u čaršiji dočekivala turska deca iz građanskih kuća, podsmevala im se što prose i jedu kaursku hranu, bacala se na njih snegom i dovikivala im:

— Gladeži! Čafire! Jesi li se najeo krmetme? Gladeži!

Ali docnije je stegla takva studen da građanska deca nisu mogla da se pomole iz kuća. A pred konzulatima je cvokotala i poskakivala od studeni gomila ozeble dece i prosjaka, toliko

promrzlih i umotanih u svakojake dronjke da se nije moglo razabrati ni koje su vere ni odakle su.

Konzuli su delili toliko da je i u njih ponestalo. Ali čim je zima toliko popustila da su kiridžije mogle da stižu iz Broda, fon Paulić je vešto i odlučno uredio stalan dovoz brašna i hrane i za svoj Konzulat i za Davila.

Još od početka zime francuske pošiljke pamuka preko Bosne obustavljene su. Fresine je i dalje pisao očajna pisma i spremao se da sve napusti. Pa i pored toga u narodu je vladalo jednodušno mišljenje da su Francuzi visokim cenama kojima su plaćali kiridžije izazvali ne samo skupoću nego i oskudicu time što su otkinuli seljaka od poljskog rada. Uopšte svemu je bio kriv »Bunapartin rat«. Kao toliko puta u istoriji, svet je od svoga krvnika načinio žrtvu koja će morati na svojim plećima da nosi svačije grehe i prestupe. I sve je veći bivao broj onih koji su, a da ni sami ne znaju zašto, počeli da gledaju olakšanje i spas u porazu i nestanku toga Bunaparte o kome nisu ništa znali osim da je »postao zemlji težak«, jer svuda donosi rat, nemir, skupoću, bolest i oskudicu.

Preko, u austrijskim zemljama, gde je svet grcao pod teretom poreza i novčanih kriza, vojne dužnosti i krvavih gubitaka na ratištima, Bunaparta je već ušao u pesmu i priču kao uzrok svemu tome i smetnja ličnoj sreći svakog pojedinca. Po Slavoniji su pousele udavače pevale:

O, Francuzu, care siloviti!
Puštaj momke, ostaše devojke;
Potrunuše gunje i jabuke
I košulje zlatom navezene.

Ta pesma je prešla Savu, pevala se po Bosni i doprla do Travnika.

Davil je dobro znao kako se takva opšta shvatanja u ovim krajevima pojavljuju, šire i hvataju korena i kako je teška i bezizgledna borba protiv njih. I pored toga on je tu borbu vodio sada kao i ranije, samo sa načetom voljom i prepolovljenom snagom. Pisao je iste izveštaje, izdavao ista uputstva osoblju i poverenicima, trudio se da sakupi što više obaveštenja, da steče što više uticaja na vezira i svakog pojedinca u Konaku. Sve je to bilo isto kao i ranije, samo on, Davil, nije bio isti.

Konzul se držao pravo, nastupao mirno i sigurno. Sve je naoko bilo isto. Pa ipak, mnogo štošta je bilo izmenjeno na njemu i u njemu.

Kad bi to bilo moguće i kad bi neko merio snagu naše volje, tok misli, jačinu unutarnjih zamaha i spoljnih pokreta, on bi našao da su sve Davilove radnje sada mnogo bliže ritmu kojim diše, živi i radi ova bosanska varoš, nego onom kojim se kretao on pre više od šest godina, kada je došao ovamo.

Sve su se te promene vršile polagano i neprimetno, ali stalno i neumoljivo. Davil je zazirao od pisane reči i brzih, jasnih odluka, bojao se novosti i gosta, strepio od promena i pomisli na promene. Više je voleo siguran minut mira i odmora od godina koje dolaze a za koje se ne zna šta nose.

Ni spoljne promene se nisu dale prikriti. Ljudi koji žive u ovako skućenim sredinama, povazan jedan drugom na očima, teže primećuju da stare i da se menjaju. Pa ipak, naročito za poslednjih nekoliko meseci, konzul je vidno oslabio i postarao se.

Onaj talas žive kose nad čelom slegao se, postao niži i dobio sivu boju kakvu ima kosa kod plavih ljudi koji počinju naglo da sede. Lice je bilo još rumeno, ali koža je bivala suvlja i

oko podbratka počela da se opušta i gubi svežinu. Od teških zubobolja, koje su ga mučile te zime, počeo je da gubi zube.

To su bili vidljivi tragovi koje su, u toku godina, na Davilu ostavili travnički mrazovi. kiše i vlažni vetrovi, sitne i krupne porodične brige i bezbrojni konzulski poslovi, i naročito unutarnje borbe u vezi sa poslednjim događajima u svetu i u Francuskoj.

Takav se našao Davil na kraju šeste godine besprekidnog boravka u Travniku a na početku događaja koji su nailazili posle Napoleonovog povratka iz Rusije.

XXIV

Kad je polovinom marta, najposle studen popustila i počeo da kopni led, koji je izgledao večan, varoš je ostala, kao posle munje, gluva i uplašena, ulice izlokane, kuće rabatne, drveta gola, a svet iznuren i zabrinut kao da je preživeo studen da bi podnosio još teže muke oko hrane, semena i bezizlaznih i nerazmrsivih dugova i pozajmica.

Takvog jednog martovskog dana, opet jednog jutra i opet onim dubokim i gorkim glasom kojim Davna već godinama neumoljivo i jednolično javlja prijatne kao i neprijatne, važne kao i ravnodušne stvari, Davil je doznao da je Ibrahim-paša smenjen i to bez novog opredeljenja. Naredba glasi da treba da napusti Travnik i da u Galipolju čeka dalja naređenja.

Kad mu je pre pet godina ovako isto javljeno za Mehmed-pašin premeštaj, on je bio uzbuđen i osećao potrebu da se kreće, da govori, da ma preduzme protiv takvog rešenja. I sada mu je ova vest padala teško i značila, u ovim vremenima, neocenljiv gubitak. Ali on nije nalazio više u sebi snage da se buni i opire. Još od minule zime, od moskovske katastrofe, u njemu se ustalilo osećanje da se sve ruši i raspada i svaki gubitak, ma sa koje strane dolazio, nalazio je u tom osećanju svoj smisao i svoje opravdanje.

Sve se ruši, carevi, vojske, ustanove, bogatstva i zanosi koji su išli do neba, pa kako da jednog dana ne padne i ovaj obamrli, nesrećni vezir koji već godinama sedi stalno nagnut ulevo ili udesno. Zna se šta znači »da u Galipolju sačeka dalja naređenja«. To je progonstvo, čamovanje i polusirotinja, bez reči žalbe i bez mogućnosti da se išta objasni ili popravi.

Tek u drugom redu Davilu su dolazile misli da on to gubi dugogodišnjeg prijatelja i sigurnu podršku, i to u trenutku kad mu ona može da bude najpotrebnija. Ali nigde u sebi nije nalazio onog uzbuđenja i one revnosti i potrebe da piše, opominje, čini prekore i doziva u pomoć, kao nekad pri odlasku Mehmed-paše. Sve se ruši, pa i prijatelji i podrške. A ko se uzbuđuje i pokušava da spasava sebe ili druge, ne postizava ništa. Ruši se dakle i odlazi uvek nagnuti vezir kao i sve ostalo. Ostaje čoveku da žali.

Još dok je bio u tim mislima, nesposoban da donese ma kakvu odluku, došla je iz Konaka poruka da ga vezir zove na razgovor.

U Konaku se osećala zbunjena užurbanost, ali na veziru nije bilo promene. On je govorio o svom smenjivanju kao o stvari potpuno razumljivoj u nizu nesreća koje mu se već godinama dešavaju. Kao da je i sam želeo da se taj niz što pre ispuni i završi, vezir je bio rešen da ne oteže sa odlaskom i da krene na put već kroz desetak dana, dakle početkom aprila meseca. Bio je doznao da je njegov naslednik već krenuo na put i nastojao je svakako da ga ne sačeka u Travniku.

Kao i nekada Mehmed-paša, vezir je tvrdio da je on žrtva svojih simpatija za Francusku. (Davil je dobro znao da je to jedna od onih orijentalских laži ili poluistina koje kruže među istinskim vezama i uslugama kao lažne pare među pravima.)

— Da, da. Dok je Francuska napredovala i pobeđivala, i mene su držali i nisu smeli da me dirnu, a sada kad je ona slabe sreće, i mene smenjuju i udaljuju od dodira i saradnje sa Francuzima.

(Odjednom lažna para postade prava i Davil, zaboravljajući netačnu vezirovu premisu, oseti stvarnost francuskog poraza. Ono hladno i mučno stezanje, čas jače čas slabije, koje mu

je toliko puta pokrenulo utrobu u ovom Konaku, mučilo ga je i sada, dok je mirno slušao vezirov govor od lažne ljubaznosti do gorke stvarnosti.)

Izmešana je laž sa istinom, mislio je Davil, puštajući tumača da prevodi reči koje je i sam dobro razumeo, izmešano je sve tako da se niko dobro ne razaznae u tome, ali jedno je izvesno: sve se ruši.

A vezir je već bio prešao sa Francuske na svoj odnos prema Bosancima i prema Davilu lično.

— Ovom narodu, verujte mi, treba oštrij i svirepiji vezir. Istina, kažu da me sirotinja po celoj zemlji blagosilja. A to jedino i želim. Bogati i silni me mrze. I o vama su me u početku pogrešno obavestili, ali ja sam vas upoznao i brzo u video da ste moj jedini prijatelj. Neka je slava Bogu jedinom! A verujte mi da sam i sam u nekoliko mahova tražio od sultana da budem opozvan. Ne treba mi ništa. Najviše bih voleo da kao običan baštovan obrađujem svoj vrt i tako u miru provedem poslednje dane.

Na Davilove utešne reči i dobre želje za bolju budućnost, vezir je odbacivao svaku utehu.

— Ne, ne! Vidim ja šta me čeka. Znam da će. kao i toliko puta dosada, nastojati da me opanjkaju i smaknu i da se dokopaju moga imetka. Čini mi se da čujem kako me na visokom mestu potkopavaju i lome, ali šta mogu. Bog je jedan. A otkako sam izgubio najdražu decu i toliku porodicu, spreman sam i na svako drugo zlo. Da je živ sultan Selim, sve bi bilo drukčije ...

Davil je znao mehanizam ovoga što dalje dolazi. I Davna je prevodio napamet, kao tekst iz nekog poznatog obreda.

Napuštajući Konak, Davil je mogao da primeti kako nemir i užurbanost rastu svakog minuta. Šareno i složeno vezirovo kućanstvo, koje se za ovih pet godina bilo raširilo, pustilo korenje i saživelo sa kućom i okolinom, sad je odjednom zaljuljano kao da se ruši.

Iz svih pregrada i avlija čuli su se glasovi, topot koraka, jeka čekića, i lupa sanduka i sepeta. Svak se osiguravao i spasavao. Ta velika, nesložna i povezana porodica kretala se u punu tursku neizvesnost i, sva uzavrela, pucala je i škripala u svima sastavcima. Jedini koji je ostao hladan i nepomičan u toj vrevi i jurnjavi bio je vezir; on je sedeo na svom mestu, malko nagnut u stranu i nepomičan kao nadžidžan idol od kamena, nošen u sredini te zatalasane i uplašene čeljadi.

Već sutradan momci su doveli u Francuski konzulat čitavu povorku domaćih ili pripitomljenih životinja, angorskih mačaka, hrtova, lisica i belih zečeva. Davil ih je svečano dočekao i primio u dvorištu. Ičoglan koji je povorku pratio stao je nasred avlije i svečanim glasom objavio da su ova božja stvorenja bili prijatelji vezirovom domu i da ih vezir sada ostavlja prijateljskoj kući.

— On ih je voleo i može da ih ostavi samo onome koga voli.

Ičoglan i momci su darivani a životinje su sklonjene u avliju pozadi kuće, na veliku nepriliku gospođe Davil i neobičnu radost dece.

Nekoliko dana docnije vezir je još jednom pozvao Davila, da se sa njim oprosti nasamo, nezvanično i prijateljski.

Ovoga puta vezir je bio zaista tronut. Nije bilo onih lažnih parica ni poluistina ni ljubaznosti koje to i jesu i nisu.

— Sa svačim se čovek rastaje, pa je i nama vreme došlo. Mi smo se našli kao dva prognanika, zatočeni i zavejani među ovim groznim narodom, Ovde smo odavno postali prijatelji i bićemo to uvek, ako se ikad opet nađemo na nekom boljem mestu.

I tada se desila jedna velika novina, nepoznata u petogodišnjem ceremonijalu Konaka. Ičoglani su pritrčali veziru i pomogli mu da se dignu. (Digao se onim svojim naglim i ostrim pokretom i tek tada se videlo koliko je visok i snažan, a zatim se uputio preko sobe sporo i teško, bez pokreta, na nevidljivim nogama kao na kotačima ispod teškog, dugačkog džubeta.) Svi zajedno su krenuli u dvorište. Tu su stajale, očišćene i doterane, crne karuce, negdašnji poklon fon Miterera, a malo podalje od njih lep punokrvan alat, belih i rumenih nozdrva, pod sedlom i u punoj opremi.

Vezir je stao pored kola i prošaputao nešto kao molitvu, a zatim se okrenuo Davilu:

— Napuštajući ovu tužnu zemlju, ostavljam vam ovo sredstvo da je i vi što pre napustite...

Zatim su priveli konja i vezir se opet okrenuo Davilu:

— ... i ovu plemenitu životinju, da vas nosi svakom dobru u susret.

Dirnut, Davil je hteo nešto da kaže, ali je vezir nastavio, vršeći ozbiljno i pažljivo predviđeni ceremonijal.

— Kola su znak mira a konj simbol sreće. To su želje za vas i vašu porodicu.

Tek tada je uspeo i Davil da iskaže svoju zahvalnost i da izgovori dobre želje za vezirovo putovanje i budućnost.

Još dok su bili u Konaku, Davna je saznao od nekoga da vezir ne poklanja ništa fon Pauliću i da se sa njim oprostio kratko i hladno.

Pred Konakom su logorovali karavani konja i kiridžija, tovarili i pretovarivali, sačekivali se i dozivali. Po praznoj kući su odjekivali koraci, naredbe i prepirke. Sve je nadvikivao Bakijev piskutljivi glas.

On je bio nesrećan i bolestan od same pomisli da se po ovako hladnom vremenu (u planinama je bilo još snega) i strašnim putevima mora putovati, a trošak, šteta i nemogućnost da se sve ponese dovodili su ga do očaja. Trčao je iz sobe u sobu i zagledao da nije štogod ostalo, preporučivao da se stvari ne bacaju i ne lome, pretio, molio. Ljutio ga je Behdžet zbog svoga večitog osmejka kojim je pratio ovaj metež. (»Sa onom pameti u glavi i ja bih se, dabome, samo smejao!«) Vredali su ga nebriga i lakomislenost Tahir-begova. (»Taj je sebe upropastio, pa što da ne upropašćuje i sve ostalo!«) Pokloni koje je vezir namenio Davilu uzbudili su ga toliko da je zaboravio na sepete i kiridžije. Trčao je od jednog do drugog, odlazio veziru i preklinjući molio da bar konja ne poklanja. A kad ništa nije pomoglo, onda je seo na go minderluk i jecajući pričao svima kako mu je u svoje vreme, u poverenju i posve pouzdano, Rota kazao da je fon Miterer, kad je premešten iz Travnika, odneo pedeset hiljada talira, ušteđenih za nepune četiri godine.

— Pedeset hiljada talira! Pe-de-set hi-lja-da! I to onaj krmak nemački! I to za četiri godine! — vikao je Baki i pitao se glasno koliko će onda da uštedi ovaj Francuz, i udarao se od nemoćnog gneva dlanom po svilenom mintanu, tu negde gde treba da mu je stegno.

A krajem nedelje, po hladnoj kiši koja se u brdima pretvarala u mokr sneg, krenuo je Ibra-him-paša, sa pratnjom, na put.

Ispratila su ga oba konzula sa kavazima. Bilo je i dosta travničkih begova na konj ima i pešaka koji su išli donekle, jer Ibrahim-paša nije odlazio kriomice i praćen opštom mržnjom, kao nekada Meh-med-paša.

Prve i druge godine bilo je i protiv njega, kao i protiv većine njegovih prethodnika, i uzbuna i intriga među ajanima, ali docnije sve manje i manje. Vezirova potpuna ukočenost, njegova ispravnost u novčanim pitanjima, a zatim Tahir-begova umešnost, umerenost i širokogrudost u upravljanju zemljom, stvarali su s vremenom jedno podnošljivo stanje i hladne ali mirne odnose između Konaka i begovata. Veziru su zamerili što ništa ne radi u

zemlji i ne preduzima ništa protiv Srbije. Samo su i te zamerke begovi činili više da umire svoju savest i istaknu svoju revnost, nego što su stvarno želeli da se prekine jalova ali prijatna »tišina« koja se ustalila za dugog Ibrahim-pašinog vezirstva. (Jer i vezir se sa svoje strane, i sa mnogo prava, žalio da protiv Srbije ne može da krene vojsku samo zbog sporosti, nereda i nesloge među Bosancima.) I što je vezir, iz godine u godinu, više ličio na pokojnika, to je sve blaži bivao sud o njemu i sve povoljnije mišljenje o njegovoj upravi.

Malo-pomalo povorka koja je ispratila vezira smanjivala se i osipala. Najpre su izostali pešaci, zatim pojedini konjanici. Na kraju je ostalo samo ulema, nekoliko ajana i oba konzula sa pratljom. Konzuli su se oprostili sa vezirom kod one iste kafanice kod koje se nekad oprostio Davil od Mehmed-paše.

Još je stajao pred kafanom posrnuo hladnik, u lokvi vode i crn od kiše. Tu je vezir zaustavio pratlju i oprostio se od konzula sa nekoliko nejasnih reči koje nije niko ni prevodio. Davna je glasno ponovio želje i pozdrave svoga gospodara, dok je fon Paulić sam odgovorio na turskom jeziku.

Sipala je hladna kiša. Vezir je bio na svom jakom, mirnom i širokom konju, koji je u Konaku imao nadimak »krava«. Na njemu je bio veliki ćurak od teškog krzna i zagasitocrvone čoje koja je svojom veselom bojom čudno odudarala od tužnog i mokrog predela. Iza vezira se videlo Tahir-begovo žuto lice sa sjajnim očima, dugački, lovački lik Ešref-efendije, hečima, i naduvana, okrugla masa odela iz koje su virile modre Bakijeve oči, gnevne i spremne na plač.

Svima se žurilo da se krene iz močvarne gudure, kao sa zvaničnog pogreba.

Davil se vraćao sa fon Paulićem. Bilo je prošlo podne. Kiša je stala i odnekud je dolazio posredan sjaj sunca, oskudan i bez topline. Kroz ravnodušan razgovor navirale su misli i sećanja. Sto se više približavala varoš, gudura je bivala sve tešnija. Na strmim obroncima izbijala je mlada trava, po njoj su ležale modre i kišne senke. Na jednom mestu Davil ugleda nekoliko tek napola rastvorenih cvetova žute jagorčevine i odmah oseti svu žalost svoga sedmog bosanskog proleća, i to takvom silinom da je jedva uspevao da učtivim jednosložnim rečima odgovara na neka mirna izlaganja Paulićeva.

*

Davil se iznenadio kad je već desetak dana po vezirovom odlasku primio prv'e vesti od njega. U Novom Pazaru Ibrahim-paša je susreo Siliktar Ali-pašu, svoga naslednika na položaju bosanskog vezira, i tu su ostali nekoliko dana. Kako je u isto vreme naišao i francuski kurir iz Carigrada, Ibrahim-paša je po njemu poslao svome prijatelju prve pozdrave s puta. Pismo je bilo puno prijateljskih sećanja i dobrih želja. Uzgred, Ibrahim-paša je dodao i nekoliko reči o novom veziru. »Hteo bih, uvaženi prijatelju, da vam opisom svoga naslednika, ali mi je to potpuno nemoguće. Mogu samo da kažem: neka se Bog smiluje sirotinji, i svakome onome koji nema zaštite. Sad će Bosanci da vide ...«

Ono što je Davil saznao od kurira a zatim iz Fresineovih pisama potpuno se slagalo sa Ibrahim-pašinim utiscima.

Novi vezir je dolazio bez nekog činovničkog osoblja, bez ičoglana i harema, »sam i go kao hajduk u šumi«, ali sa hiljadu i dve stotine dobro oružanih Arnauta »opasnog izgleda« i dva velika poljska topa, a pred njim je išao glas neuračunljivog krvoloka i najsvirepijeg vezira u Carevini.

Negde na putu između Pljevalja i Priboja zaglavio se jedan od vezirovih topova u blatu, jer su drumovi uvek, a naročito u ovo doba godine, teško prohodni. Kad je stigao u Priboj, vezir je zbog toga posekao sve državne činovnike bez razlike (srećom bila su u svemu trojica) i dvojicu najuglednijih ljudi iz čaršije. Pred njim je otišao glasnik sa strogom naredbom da se putevi oprave i uredi. Ali naredba je bila izlišna. Pribojski primer vršio je svoje strašno

dejstvo. Na celom putu od Priboja do Sarajeva povrveli su argati i majstori, zatrpavane su lokve i rupe, opravljane drvene ćuprije. Strah je poravnjavao veziru put.

Ali-paša je putovao polagano i u svakoj varoši se zadržavao duže i odmah uvodio svoj red; udarao namet, sekao nepokorne Turke, hapsio ugledne ljude i sve Jevreje bez razlike.

U Sarajevu je, prema iscrpnom i slikovitom izveštaju koji je poslao Fresine, strah bio toliki da su najugledniji begovi i čaršijski ljudi izišli do iznad Kozje ćuprije da pozdrave vezira i da mu podnesu prve poklone. Ali-paša, koji je znao da je sarajevski begovat bio čuven po tome što je oduvek hladno i prkosno dočekivao vezire na njihovom putu iz Carigrada za Travnik, odbio je grubo da primi to izaslanstvo, vičući glasno iz svoga šatora da mu se odmah gube s puta, a on će one koji mu budu potrebni naći u njihovim kućama.

A sutradan su u Sarajevu bili pohapšeni svi bogatiji Jevreji i nekoliko najuglednijih begova. Jednoga od njih, koji se samo usudio da upita zašto ga hapse, vezali su i batinali u prisustvu vezirovom.

Sve se to proćulo i po Travniku i novi vezir je u pričanjima sveta već bio porastao do čudovišta. Ali njegov stvarni dolazak u Travnik, način na koji je primio ajane i održao sa njima prvi Divan, prevazišli su glas koji mu je prethodio.

Toga prolećnog dana ušao je u Travnik prvo odred od tri stotine vezirovih Amauta. U širokim, pravilnim redovima, bili su svi jednaki, kao pod konac, a lepi kao devojke. Nosili su kratke puške i gazili sitnim korakom, gledajući preda se. Zatim je dolazio vezir, sa malom pratnjom i odredom konjice. I oni su jahali nekim kratkim, pogrebnim korakom, bez šuma i dozivan ja. Pred vezirovim konjem, na čelu povorke, išao je jedan ogroman delija držeći sa obe ruke velik i go mač pred sobom. Ni najrazuzdaniji bašibozuk, ni čopori besnih Čerkeza sa kliktanjem i pucnjavom, ne bi ovako ustrašili svet kao ova bezglasna i spora povorka.

Još iste večeri izvršena su uobičajena Ali-pašina hapšenja Jevreja i uglednih ljudi, po načelu da se »drukčije razgovara sa čovekom koji je jednu noć prenoćio u zatvoru«. Ko god je od srodnika i prijatelja zaplakao, požalio ili hteo nešto da doda ili pomogne, bio je batinan. Svi su jevrejski domaćini pohapšeni, jer je Ali-paša imao tačan spisak i stajao na gledištu da niko toliko ne plaća, da bi se oslobodio, kao Jevreji i da niko posle ne širi tako strah po varoši kao oni. I Travničani, koji svašta pamte, videli su između ostalih čuda i pokora da je provedeno sedam Atijasa na jednom lancu.

Iste noći odvedeni su, vezani, i bačeni u tvrđavu dolački paroh fra Ivo Janković, gvardijan manastira u Gučoj Gori, i jeromonah Pahomije.

Sutradan rano izvedeni su iz tvrđave svi oni koji su bili ranije zatvoreni zbog ubistva ili krupnijih krađa i tu čekali na osudu Ibrahim-pašine pravde koja je bila spora i puna obzira. Svi su oni još o izlasku sunca povešani na raskrsnicama grada. A u podne su se ajani skupili u Konaku na prvi Divan.

Taj Divan je zapamtio mnoge burne i opasne sednice, čuo mnoge teške reči, važne odluke i smrtne osude, ali nikada se nije zapamtila ova tišina od koje dah staje i utroba premire. Ali-pašina veština je bila u tome da je umeo da stvori, podržava i širi takvu atmosferu straha koja je savlađivala i lomila i one ljude koji se ničega pa ni smrti ne boje.

Prvo što je vezir, posle čitanja sultanovog fermana, saopštio sakupljenim ajanima to je bila smrtna osuda travničkog kajmakama, Resim-bega. Ali-pašini udarci su bili strašni naročito po tome što su bili neočekivani i neverovatni.

Kad ie Ibrahim-paša, pre tri nedelje, napustio Travnik, Sulejman-paša Skopljak bio je opet negde na Drini sa vojskom i odbio je, pod zgodnim izgovorom, da se vrati i zamenjuje vezira do dolaska novog. Zato je kao najviša vlast u Travniku ostao stari Resim-beg kajmakam.

Taj čovek je već uhapšen, rekao je vezir, i biće u petak pogubljen, jer je za ovo vreme dok je zamenjivao vezira vodio stvari tako labavo i neuredno da je dva puta zaslužio smrt. To je samo početak, za njim će doći svi ostali koji carske poslove i državne brige primaju na sebe pa ne vode kako treba ili im se pak javno ili potajno odupiru.

Na ovu vest je došlo posluženje, kafa, duvan i šerbe.

Posle kafe, Hamdi-beg Teskeredžić, kao naistariji od begova, progovorio je nekoliko reči u odbranu nesrećnog kajmakama. Dok je on još govorio jedan od momaka, pošto je poslužio vezira, povlačio se prema desnim vratima idući natraške. Tu se sudari lako sa jednim čibugdžijom i obori mu jednu lulicu. Vezir, kao da je samo to čekao, sevu očima, nagnu se u stranu, izduži trup i baci se velikim nožem, koji je držao negde pored sebe, na ukočenog momka. Nastade trka među momcima, koji su izvodili nesrećnika oblivenog krvlju, i još veća ukočenost među ajanima i begovima koji su gledali preda se, svaki u svoj fildžan, zaboravljajući na čibuke koji su se pored njih dimili.

Jedini je Hamdi-beg zadržao mir i prisebnost i dovršio svoju odbranu starog kajmakama, moleći vezira da gleda na njegovu starost i njegove ranije zasluge, a ne na njegove sadašnje pogreške i nedostatke.

Gromkim, jasnim glasom, vezir je rekao oštro i odsečno da će pod njegovom upravom svak dobiti ono što mu pripada, zaslužni i poslušni nagrade i priznanja a nevaljali i nepokorni smrt ili batine.

— Ja nisam došao da se lažemo i kroz kamiš ljubimo ili da spavam na ovom šiljetu — završio je vezir — nego da uvedem red u ovoj zemlji koja se do Stambola pročula po tome što se ponosi svojim neredom. I za najtvrđu glavu ima sablja. Glave su na vašim ramenima, sablja je u mojoj ruci a carski ferman mi je pod jastukom. Prema tome neka se vlada i upravlja svaki koji hoće da hleb jede i da se sunca nagleda. Zapamtite to sami i objasnite narodu, pa da zajedno prionemo da izvršavamo sultan od nas traži.

Begovi i ajani su se digli i oprostili nemim pozdravima, srećni što su živi, i zbunjeni kao da su prisustvovali mađioničarskoj predstavi.

Već sutradan novi vezir je primio Davila u svečanu audijenciju.

Po Davila su došli vezirovi Arnauti, u svečanom odelu, na dobrim konjima. Projahali su kroz puste sokake i gotovo izumrlu čaršiju. Nigde se vrata nisu otvorila ni prozor podigao ni glava pomolila.

Prijem je protekao po ceremonijalu. Vezir je darivao konzula i Davnu dobrim krznima. U Konaku je padalo u oči da su odaje i hodnici prazni, bez nameštaja i ukrasa. I broj dostojanstvenika i posluge bio je neobično malen. Posle one gužve koja je vladala u Konaku pod Ibrahim-pašom, sve je sada izgledalo golo i pusto.

I sam uzbuđen i ljubopitljiv, Davil se iznenadio kad je pred sobom ugledao novog vezira. Bio je visok i snažan, ali sitne kosti, koraćao je oštro i brzo bez onog tromog dostojanstva koje ispoljavaju sve turske ličnosti. Lice mu je bilo zagasito, boja kože mrka, oči velike i zelene a brada i brkovi potpuno beli i neobično potkresani.

Vezir je govorio lako i slobodno i smeja se često i za turskog dostojanstvenika neobično glasno.

Davil se pitao da li je zaista to taj isti vezir o kome je slušao sve one strašne stvari i koji je još juče osudio na smrt starog kajmakama i gađao nožem momka na ovom istom Divanu.

Vezir se smeja, pričao o svojim planovima da uredi zemlju i ozbiljno i energično povede vojsku na Srbiju. Hrabrio je konzula da produži svoj posao kao i do sada i uveravao ga o svojoj dobroj volji da mu ukaže svaku pažnju i zaštitu.

I Davil sa svoje strane nije štedeo sa ljubaznostima i uveravanjima, ali je odmah mogao da vidi da je vezirova zaliha lepih reči i prijatnih grimasa vrlo oskudna, jer čim bi samo za trenutak prestao da se smeje i da govori, vezirovo lice je postajalo mračno i tvrdo a oči nemirne kao da traže gde treba udariti. Hladno plamsanje tih očiju bilo je nepodnošljivo i u čudnoj opreci sa njegovim glasnim smehom.

— Vama su već govorili ovi bosanski begovi o meni i mom načinu uprave. Neka vas to ništa ne buni. Ja verujem da njima nisam prijatan. Ali nisam ja ni došao zbog toga da se njima svidim. Oni su budale koje hoće da žive od praznog gospodstva i drskih, velikih reči. A to ne može da bude. Došlo je vreme da se i oni opamete. Samo, ljudi se ne urazumljuju kroz glavu, nego s obrnute strane, s tabana. Ja još nisam video da je neko koga su dobro istabanali to zaboravio, ali sam sto puta video da ljudi zaboravljaju i najlepše savete i pouke.

Vezir se smejaio glasno, a oko usta i potkresanih brkova i brade igrao mu je neki mlad i vragolast izraz.

— Neka govore šta hoće — nastavljao je vezir — ali verujte da ću ja uterati ovom svetu zapt i red u kosti. A vi se ne obazirite ni na što, nego što god vam treba, dođite pravo k meni. Moja je želja da vi budete mirni i zadovoljni.

To je bilo prvi put da Davil ima pred sobom jednog od onih potpuno neukih, sirovih i krvavih osmanlijskih upravljača o kojima je dosada znao samo iz knjiga i pričanja.

Tada su nastupila ona vremena u kojima svak nastoji da bude malen i nevidljiv, svak traži zaklona i skrovišta, tako da se tada u čaršiji govorilo da »i mišja rupa vredi hiljadu dukata«. Strah je legao na Travnik kao magla i pritisnuo sve što diše i misli.

To je bio onaj veliki strah, nevidljiv i nemerljiv, ali svemoćan, koji s vremena na vreme nailazi na ljudske zajednice i povije ili pootkida sve glave. Tada mnogi ljudi, obnevideli i zaludeni, zaborave da postoje razum i hrabrost i da sve u životu prolazi i da život ljudski, kao i svaka druga stvar, ima svoju vrednost, ali da ta vrednost nije neograničena. I tako, prevareni trenutnom mađijom straha, plaćaju svoj go život mnogo skuplje nego što on vredi, čine podla i niska dela, ponižavaju se i sramote, a kad trenutak straha prođe, oni vide da su taj svoj život otkupili po suviše visokoj ceni ili čak da nisu bili ni ugroženi, nego samo podlegli neodoljivoj varci straha.

Sofa u Lutvinoj kafani stajala je pusta, iako je proleće nastupilo i lipa nad njom počela da zeleni. Sve što su se travnički begovi usudili, to je da ponizno zamole vezira da oprostí kajmakamu njegove greške (iako niko nije znao kakve) i da mu, s obzirom na njegovu starost i ranije zasluge, pokloni život.

Svi ostali pritvorenici iz tvrđave, kockari, konjokradice i palikuće, suđeni su po kratkom postupku i posećeni, a glave im nataknete na kolje.

Austrijski konzul zauzeo se odmah za pohapšene fratre. Davil nije hteo da zaostane za njim. Samo je uz fratre pomenuo i Jevreje. Najpre su pušteni fratri. Zatim su jedan po jedan puštani Jevreji, koji su se odmah oporezali i položili u Konaku toliki otkup da su sva jevrejska čekmedžeta ispražnjena do poslednjeg groša, to jest do poslednjeg groša od svote koja je namenjena za mito. Najduže je ostao u tvrđavi jeromonah Pahomije, za koga se niko nije zauzimao. Najposle su i njega iskupili njegovi malobrojni i siromašni opštinari okruglom svotom od tri hiljade groša, od čega su samo dva brata Fufića, Petar i Jovan, dali preko dve hiljade groša. Od begova iz Travnika i drugih mesta, jedni su puštani a drugi hapšeni, tako da ih je uvek bilo desetak-petnaest u tvrđavi.

Tako je Ali-paša otpočeo da vlada u Travniku i da hitno sprema vojsku na Srbiju.

Nevolje koje su naišle na Travnik sa dolaskom novog vezira, teške za celu varoš a velike kao vasiona za svakog pojedinca koga su neposredno pogađale, ostajale su, naravno, zakopane u ovom planinskom sklopu, koji okružuje i stešnjava grad, i u izveštajima dvojice travničkih konzula, koje tih dana niko ni u Beču ni u Parizu nije stizao da pažljivo pročitati. Ceo široki svet bio je u to vreme ispunjen glasovima o velikoj evropskoj drami Napoleonovog sloma.

Vreme oko Božića i Nove godine Davil je proveo u zaprepašćenom očekivanju i paničnom osećanju da je sve izgubljeno. Ali čim se saznalo da se Napoleon vratio u Pariz, stvari su uzele blaži obrt. Počeli su da stižu iz Pariza utešni komentari, naredbe i raspisi, vesti o obrazovanju novih armija i odlučnim merama vlade na svim područjima.

Davil se još jednom postideo svoje malodušnosti. Ali ta ista malodušnost gonila ga je sada da se opet predaje neodređenoj nadi. Toliko je živa kod slabog čoveka potreba da se vara i tako neograničena mogućnost da bude prevaren.

Tako je ona mučna i luda ljuljaška na kojoj se Davil, u sebi, diže i spušta već godinama. počela ponovo da se klati od smelih nada do dubokog beznada. Samo, pri svakom zamahu nada se trošila i bivala malko manja.

Krajem maja meseca došli su bilteni o Napoleonovim poredama u Nemačkoj, kod Licena i Baucena. Stara igra se nastavljala.

Ali u Travniku je tih dana vladala takva oskudica i takva potištenost i strah od novoga vezira i njegovih Arnauta, da se nije imalo kome saopštavati poredne biltene.

Upravo tih dana Ali-paša je krenuo na Srbiju, pošto je prvo svima bez razlike »uterao strah i zapt«. I u tome on je postupao različito od svih svojih prethodnika. Ranije su ti »polasci na Srbiju« bih jedna javna svečanost. Danima, nedeljama sakupljali bi se kapetani iz gradova u unutrašnjosti Bosne na Travničkom polju. Stizali su sporo i samovoljno i dovodili sa sobom vojsku, kakvu su hteli i koliko su hteli. A kad bi jednom stigli u Travnik, zaseli bi tu, pregovarali sa vezirom i vlastima, podnosili zahteve, stavljali uslove, tražili u hrani, opremi i novcu. A sve je to bilo prikriveno pod vidom oduševljenih manifestacija i ratničkih svečanosti.

Po Travniku bi tada danima šetali neki nepoznati ljudi, opremljeni i naoružani, dokoni i sumnjivi. Na Travničkom polju trajao je nedeljama šaren i bučan vašar, Gorele su vatre i dizah se šatori. Na sredini je bilo pobodeno koplje sa tri konjska repa, poprskana krvlju ovnova koji su zaklani kao kurbani za srećan pohod. Udarali su bubnjevi i izvijale borije. Čitane su molitve. Ukratko, sve se činilo da se odlazak zategne. I često je težište cele stvari i ležalo na polasku i svečanostima koje su ga pratile, tako da većina ratnika nije nikad ni videla bojišta.

Ovoga puta, pod Ali-pašinom rukom, sve se svršilo u strogoj tišini i velikom strahu, bez naročitih svečanosti, ali i bez oklevanja i pogađanja. Hrane nije bilo nigde. Živelo se od oskudnog tajina iz vezirovih ambara. Nikom nije bilo do pesme i svirke. Kad je vezir izišao lično u polje, njegov dželat je posekao na Varošluku cazinskog kapetana, jer je doveo devet

ljudi manje nego što je obećao. Iz toga zaprepašćenog cazinskog odreda vezir je odmah postavio novog kapetana.

Tako se ovoga puta krenulo na Srbiju, gde je Sulejman-paša već čekao sa svojim odredom.

Kao najviša vlast ostao je u Travniku opet stari Resim-beg, kajmakam, koga je Ali-paša, čim je došao, bio osudio na smrt i kome su begovi jedva spasli život. Strah koji je kajmakam tada pretrpeo bio je veziru najbolje jemstvo da će ovoga puta voditi poslove strogo po njegovim željama i namerama.

Šta bi vredelo, mislio je sada Davil, saopštavati tome nesrećnom starcu biltene o Napoleonovim poredama. A kome inače vredi saopštavati ih?

Vezir je otišao sa vojskom i svojim Arnautima, ali je iza sebe ostavio strah, studen, tvrd i trajan kao najtvrđi zid, i pomisao na svoj povratak, koja je bila još jača od svake pretnje i strašnja od svake kazne.

Varoš je ostala kao gluva i nema; prazna, osirotela i izgladnela kao nikad u poslednjih dvadesetak godina. Dani su već sunčani i dugi pa se manje provodi u spavanju i brže gladni nego zimi za kratkih dana. Neka omršavela i lišajiva deca lunjaju ulicama i traže ono čega nema; zdrave hrane. Ljudi odlaze čak u Posavinu po žito, bar za seme.

Pazarni dan liči na redovne dane. Mnogi dućani se i ne otvaraju. Trgovci, koji sede na čepencima, mrki su i potišteni. Kafe i druge prekomorske robe nema još od jesenas. Hrane nestalo. Ima samo mušterija koje bi htele da pazare ono čega nema. Novi vezir je udario takav namet na čaršiju da su mnogi morali da uzajme pa da se iskupe. A strah je toliki da niko ne sme ni kod kuće, među četiri zida, da se požali.

Po kućama i po dućanima se priča kako je šest hrišćanskih careva udarilo na Bunapartu, kako su svi podigli što je muško na vojsku i kako se neće ni orati ni kopati ni sejati ni žnjeti, dok Bunaparta ne bude savladan i uništen.

Sad već i Jevreji izbegavaju da se viđaju oko Francuskog konzulata. Fresine, koji je već počeo da vrši postepenu likvidaciju francuske agencije u Sarajevu, javlja da su tamošnji Jevreji odjednom podneli sve menice i sva svoja potraživanja, tako da on nije u stanju da odgovori svima obavezama. Iz Pariza ne odgovaraju više ni na jedno pitanje. Već treći mesec ne stiže plata ni troškovi Konzulata.

U vreme dok se u Travniku menjao vezir i dok su se u Evropi odigravali veliki događaji, u malom konzulskom svetu išle su stvari prirodnim tokom: rađala se nova bića i dotrajavala i lomila se stara.

Gospođa Davil je u poslednjim mesecima trudnoće, koju podnosi lako i neprimetno kao i onu od pre dve godine. Po ceo dan provodi sa radnicima, u vrtu. Blagodareći fon Pauliću, ona je uspela i ove godine da nabavi iz Austrije potrebno seme i očekivala je mnogo od svojih useva, iako joj je ovaj porođaj padao u nezgodno vreme, kad bi njeno prisustvo u bašti bilo najpotrebnije.

Krajem maja našlo se Davilu peto dete, ovoga puta muško. Dete je bilo slabo i zato je kršteno odmah i pod imenom August-François-Gérard zavedeno u knjigu krštenih dolačke župe.

Oko porođaja gospođe Davil sve se dešavalo kao i prošloga puta: razgovori i žive simpatije celog travničkog ženskog sveta, posete, raspitivanja i dobre želje sa svih strana; pa i babine, i pored oskudice i opšte nemaštine. Jedino je poklon iz Konaka ovoga puta izostao, jer je vezir već bio krenuo sa vojskom na Drinu.

Sve se izmenilo od pre dve godine, odnosi u svetu i prilike u zemlji, ali je opšte shvatanje porodičnog života ostalo nepromenjeno i sve što se na nj odnosilo vezivalo je ovaj svet čvrsto i nepromenljivo kao svetinja čija je vrednost opšta, trajna i nezavisna od promena i

zbivanja u svetu. Jer, u sredinama kao što je ova, život je za svakoga usredsređen u njegovoj porodici, kao u najsavršenijem obliku zatvorenog kruga. Ali ti krugovi, iako su strogo odvojeni, imaju negde i svoje nevidljivo zajedničko središte i jednim delom svoga tereta počivaju i na njemu. Zato ovde ništa što se dešava u jednoj porodici ne može ni za koga biti potpuno ravnodušno i zato svi uzimaju učešća u svima porodičnim događajima, rađanjima, svadbama, umiranjima, i to usrdno i nagoni živo i Iskreno.

Nekako u isto vreme, bivši tumač Austrijskog konzulata Nikola Rota vodio je poslednju, bezumnu i očajnu borbu sa svojom sudbinom.

U porodici fon Miterera godinama je služila stara kuvarica, Mađarica, koja se već jedva kretala od debljine i reumatizma u nogama. Ona je bila savršena kuvarica, iskren prijatelj kuće i nepodnošljiv tiranin svih ukućana u isto vreme. Sa njom se Ana Marija punih petnaest godina svađala i mirila. Kako je poslednjih godina bila posve otežala, uzeli su jednu mlađu ženu iz Doca, da joj pomaže. Zvala se Lucija i bila je snažna, vredna i okretna. Ona je umela tako lepo da se prilagodi ćudima stare kuvarice da je uz nju naučila da kuva i da radi. I kad je porodica fon Miterera napustila Travnik i povel, naravno, sa sobom svoga kućnog zmaja, kako je Ana Marija zvala staru kuvaricu, Lucija je ostala kao kuvarica kod fon Paulića.

Ta Lucija je imala sestru, Anđu, koja je bila nesreća porodice i sramota cele dolačke zajednice. Još kao devojka pošla je naopakim putem i bila prokleta sa oltara i izbačena iz Doca. Sada je držala kafanu pored drumu u Kalibunaru. Lucija je, kao i svi njeni, mnogo patila zbog to sestro koju je neobično volela i sa kojom, pored svega, nije nikad potpuno prekinula. Krijući od sveta, ona bi je s vremena na vreme videla, iako je od tih viđenja više patila nego od same želje za sestrom, jer je Anđa ostajala uporno na svom putu, a Lucija je, posle uzaludnih preklinjanja, svaki put plakala nad njom kao nad mrtvacem. Pa ipak, nikad nisu potpuno prestale da se viđaju.

Lutajući, onako dokon i razularen a naoko važan i zaposlen, po Travniku i okolini, Rota je često dolazio i do Anđine kafane u Kalibunaru. Malo-pomalo on se vezao sa tom ruspusnom ženom koja je kao i on bila izbačena iz svoje sredine, počinjala da stari pre vremena i da se odaje piću.

Nekako pred Uskrs, Anđa je tražila i našla načina da se vidi sa svojom sestrom Lucijom. U razgovoru, ona joj je predložila kratko i grubo da otruju austrijskog konzula. Bila je donela i otrov.

Plan je bio onakav kakav je mogao da nastane noću, u zloglasnoj kafani, između dva bolesna i nesrećna stvorenja, pod uticajem rakije, neznanja, mržnje i potpune zaludenosti. Potpuno pod Rotinim uticajem, Anđa je jamčila sestri da je otrov takav da će konzul polagano i neprimetno opadati i umreti kao od prirodne bolesti. Obećavala je ogromnu nagradu i gospodski život pored Rote, sa kojim će se venčati i koji će, posle konzulove smrti, zauzeti opet neki veliki položaj. Tu je bila i gotovina, u dukatima. Ukratko, svi mogu da ostanu srećni i zbrinuti za ceo život.

Lucija je obamrla od straha i srama kad je Čula šta joj sestra predlaže. Uzela je odmah dve bele bočice i sakrila ih brzo u džepove svojih dimija. a zatim je uhvatila jednu ženu za ramena i počela da je drma, kao da je budi iz nezdravog sna. i preklinje majčinim grobom i svima svetinjama da dođe sebi i da se oslobodi takvih misli i planova. Da bi je uverila i postidela, govorila joj je o dobroti konzulovoj, o grehu i o užasu i same pomisli da mu se za njegovo dobro tako oduži. Savetovala joj je da odmah prekine sa Rotom ne samo ovaj posao nego svaki dodir uopšte.

Iznenadena otporom i negodovanjem na koje je naišla, Anđa je prividno odustala od zle namere i tražila od sestre da joj vrati bočice. Ali Lucija nije htela da čuje. Tako su se i rastale. Lucija, skršena i uplakana, a Anđa ćutljiva, sa podmuklim i nejasnim izrazom na crvenom licu. Ne sklopivši oči cele noći, Lucija se dugo mučila i rešavala. I kad je svanulo jutro, otišla

je, neprimećena, u Dolac, poverila celu stvar parohu fra-Ivi Jankoviću, predala mu bočice sa otrovom i zamolila ga da uradi što god on nađe za umesno, samo da se izbegne nesreća i skine greh.

Istog jutra, ne gubeći časa, fra Ivo je posetio fon Paulića, saopštio mu celu stvar i predao otrov. Potpukovnik je odmah napisao Davilu pismo u kom ga izveštava da je njegov štićenik Rota pokušao da ga otruje. O tome postoje dokazi i svedoci. Taj bednik nije u tom poslu uspeo niti će uspeti, ali on, fon Paulić, ostavlja Davilu i njegovoj uvidavnosti da prosudi da li će zaštitu Francuskog konzulata davati i dalje jednom takvom čoveku. Sličnim pismom izvestio je o celoj stvari i kajmakama. Kad je to svršio, potpukovnik je nastavio mirno da radi i živi kao i dosada, da se hrani na isti način, sa istom poslugom i istom kuvaricom. Ali zato je kod svih ostalih uzbuđenje bilo veliko; kod kajmakama, kod fratara, i naročito kod Davila. Davna je dobio nalog da Rotu stavi pred izbor: ili da odmah beži iz Travnika, ili da izgubi zaštitu Francuskog konzulata i bude uhapšen od turskih vlasti zbog dokazanog pokušaja trovanja.

Još iste noći Rota je nestao iz Travnika, zajedno sa Anđom iz kafane u Kalibunaru. Davna mu je pomogao da pobegne u Split. Ali je Davil u isto vreme izvestio francuske vlasti u Splitu o Rotinim poslednjim podvizima i preporučio da ga, kao opasnog i neuračunljivog čoveka, ne upotrebljavaju ni za kakvu službu, nego da ga gurnu dalje na Levant i prepuste njegovoj sudbini.

XXVI

Letnji meseci doneli su ovoga puta bar neko olakšanje i smirivanje. Prispelo je voće, dozrela bela žita i svet se malo zadramio i umirio. Ali glasovi o ratovanjima, o velikom razračunavanju i neminovnom Napoleonovom slomu još pre jeseni, nisu prestajali. Fratri su naročito proturali taj šapat u narod. I to su radili tako revnosno i tako mučki da Davil niti je mogao da ih u tom poslu uhvati ni ti da ih suzbije kako treba.

Jednog od prvih septembarskih dana fon Paulić je, sa većom pratnjom nego obično, učinio posetu svome francuskom kolegi.

Za vreme celog leta, dok su se širili uzbudljiva glasovi i najneverovatnije vesti protiv Francuske, fon Paulić je bio miran, uvek jednak u svojim odnosima prema svima. Svake nedelje je slao gospođi Davil svoje primerke cveća ili povrća od semena koje su zajednički nabavili. Kod retkih susreta sa Davilom izjavljivao je da ne veruje u opšti rat i da nema nikakvih znakova da bi Austrija mogla napustiti svoju neutralnost. Citirao je Ovida i Virgila. Objašnjavao uzroke gladi i nestašice u Travniku i izlagao način na koji bi se ta nedaća mogla otkloniti. I, kao uvek, govorio je o svemu tome kao da je reč o ratovanju na drugoj planeti i o gladi u nekom drugom kraju sveta.

Sada, tačno u podne toga mirnog septembarskog dana, u prizemnoj Davilovoj sobi za rad, fon Paulić je sedeo prekoputa Davila, svečaniји no obično, ali miran i hladan kao uvek.

Došao je, kaže, povodom učestalih vesti koje se šire među ovdašnjim svetom o predstojećem ratu između Austrije i Francuske. Koliko je njemu poznato, te vesti su netačne, i on hoće o tome da uveri i Davila. Ali, ipak, tom prilikom želi da mu kaže kako on zamišlja njihove odnose u slučaju da zaista dođe do rata.

I potpukovnik je mimo, gledajući u svoje sklopljene bele ruke, izneo svoje gledište.

— U svemu što se ne odnosi na politiku i rat naši odnosi treba, po mom mišljenju, da ostanu kao i dosada. U svakom slučaju, kao dva časna čoveka i Evropljanina, koji su u vršenju svoje dužnosti bačeni u ovu zemlju i prisiljeni da žive pod izuzetnim okolnostima, mislim da ne bi trebalo da se pregonimo i klevetamo pred ovim varvarima, kao što se to možda dešavalo ranije. Smatrao sam za dužnost da vam to kažem, povodom ovih uzbudljivih vesti za koje verujem da su bez osnova, i da vas zapitam za vaše mišljenje o tome.

Davilu zadrhta nešto u grlu.

Po uznemirenosti francuskih vlasti u Dalmaciji, on je video poslednjih dana da se nešto sprema, ali drugih obaveštenja nije imao, iako to nije hteo da pokaže fon Pauliću.

Pribravši se malo, zahvalio je fon Pauliću, od uzbuđenja promuklim glasom, i odmah dodao da se potpuno slaže sa njegovim shvatanjima, da su to oduvek bila njegova gledišta i da nije do njega bila krivica ako je nekad, sa fon Paulićevim prethodnikom, bilo drukčije. Davil je hteo da pođe i korak dalje.

— Nadam se, dragi gospodine, da će rat biti izbegnut, ali ako već do njega mora da dođe da će biti vođen bez mržnje i da neće dugo trajati. Verujem da će nežne i uzvišene rodbinske veze koje vezuju naša dva dvora i u tom slučaju ublažiti oštine i ubrzati pomirenje.

Tu je fon Paulić, koji je dosada gledao pravo, odjednom oborio oči i njegovo lice bez pogleda postalo je strogo i odbojno.

Tako su se rastali.

Nedelju dana docnije stigli su naročiti kuriri, austrijski iz Broda a zatim francuski iz Splita, i oba konzula su gotovo istovremeno bila obaveštena da je rat objavljen. Već sutradan Davil je primio fon Paulićevo pismo u kome ga obaveštava da se njihove dve zemlje nailaze u ratnom stanju i ponavlja sve ono što su usmeno utvrdili o njihovom međusobnom ophođenju za vreme trajanja rata. Na kraju uverava gospođu Davil o svom svagdašnjem poštovanju i izjavljuje svoju spremnost za svaku uslugu privatne prirode.

Davil je odmah odgovorio i ponovio da će se on i njegovo osoblje pridržavati onoga što su utvrdili, jer »svi pripadnici zapadnih država, bez razlike, sačinjavaju ovde na Orijentu jednu jedinu porodicu, ma kakve bile inače nesuglasice koje u Evropi postoje između njih«. Dodao je da gospođa Davil zahvaljuje na sećanju i žali što će za neko vreme izgubiti potpukovnikovo društvo.

Tako su, u jesen 1813. godine, konzulati ušli u rat i u poslednju od »konzulskih godina«.

Strmi puteljci u velikoj bašti oko Francuskog konzulata bili su puni žutog lišća koje se slivalo u suvim, šuštavim potocima prema zasejanoj terasi. Na tim strmim putevima, ispod nagnutih i obranih voćaka, bilo je toplo i mirno, kako može biti samo u danima kad u celoj prirodi vlada trenutak zatišja, onaj čudni predah između leta i jeseni.

Tu je Davil, sakriven, sa skućenim vidikom susednog brega pred očima, vršio veliki obračun sa samim sobom i sa svojim zanosima, planovima i ubeđenjima.

Tu je, poslednjih dana meseca oktobra, saznao od Davne za ishod bitke kod Lajpciga. Tu je od kurira na prolazu saznao za francuske poraze u Španiji. Jer u toj bašti je provodio po ceo dan, dok god nije sasvim zastudilo i dok studene kiše nisu pretvorile žuto i šuštavo lišće u ljigavu masu i bezoblično blato.

Jedne nedelje pre podne, bio je 1. novembar 1813. godine, pukao je top sa travničke tvrđave i raskinuo mrtvu i vlažnu tišinu među strmim i golim bregovima. Travničani su dizali glave, brojali topovske pucnje, pogledajući u isto vreme jedan drugog nemim upitnim pogledima. Ispaljen je dvadeset i jedan top. Beli dimovi su se nad tvrđavom raspršili i tišina opet sastavila, da se malo posle ponovo prolomi.

Nasred čaršije vikao je telal, gušavi i sipljivi Hamza koji sve više gubi glas i svoju nasmejanu i drsku duhovitost. Trudio se ipak da više koliko može i pokretima pojačavao glas koji nema.

Tako je, jedva dišući od zimske zaduhe, objavljivao da je Bog blagoslovio islamsko oružje velikom i pravednom pobedom nad pobunjenim nevernicima, da je Beograd pao u turske ruke i da su i poslednji tragovi neverničkog ustanka u Srbiji zauvek satrveni.

Vest se proširila brzo sa jednog kraja varoši na drugi.

Još istog dana posle podne Davna je otišao u varoš da vidi utisak koji su te vesti ostavile na stanovništvo.

Begovi i čaršijski ljudi ne bi bili ono što su — travnička gospoda — kad bi se iskrcao i glasno obradovali ma čemu, pa čak i pobedi turskog oružja. Svi su samo uzdržljivo i dostojanstveno žvakali neku reč, jednosložnu i beznačajnu, ali nisu smatrali za vredno ni nju da glasno izgovore. Zapravo, njima i nije bilo posve lako pri duši. Jer, koliko je dobro što će se Srbija umiriti, toliko je nezgodno što će se Ali-paša vratiti kao pobednik i biti i njima, po svoj prilici, teži i grđi nego što je dosada bio. Uostalom, čuli su oni u svom dugom životu mnogo telala i mnogo pobeda, pa ipak nitko od njih ne pamti da je ijedna nova godina bila bolja od one koja je prošla.

Tako ih je Davna »pročitao«, iako se niko nije udostojio ni pogledom da mu odgovori na njegovo neumesno ljubopitstvo.

Bio je i u Docu da čuje šta kažu fratri. Ali fra Ivo se izgovarao poslom u crkvi, otegao je večernju kao nikad dotada i nije se odvajao od oltara dok god se Davna nije zamorio da čeka i otišao u Travnik.

Potražio je jeromonaha Pahomija kod kuće i našao ga gde leži kao proštac u hladnoj i pustoj sobi, potpuno odeven, zelen u licu. Davna mu je ponudio svoje lekarske usluge, ne pitajući ga ništa o današnjoj novosti, ali je jeromonah odbijao da uzme lek i uveravao da je zdrav i da mu ništa ne treba.

Sutradan su i Davil i fon Paulić učinili zvaničnu posetu ćehaji i čestitali na pobedi, samo su udesili da se ne susretnu ni u Konaku ni kod dolaska ili odlaska.

Sa prvim velikim snegom vratio se Ali-paša. Dok je ulazio u varoš pucali su topovi sa grada, svirale trube, trčala deca. I travničkim begovima se razvezala usta. Većina njih je veličala pobedu i pobjednika, dostojanstvenim rečima i umoreno, ali izgovorenim na javnom mostu i glasno.

Davil je već prvog dana poslao u Konak Davnu da izrazi dobro želje i da proda njegov poklon pobjedniku veziru.

Pre desetak godina Davil je, boraveći kao otpravnik poslova kod Malteškog reda u Napulju, kupio jedan lepo cizeliran, težak muški prsten od zlata, bez kamena, sa fino izrađenim vencem od lovorova lišća na mestu gde obično kamen stoji. Davil ga je kupio iz zaostavštine jednog malteškog viteza koji je ostavio mnogo dugova, a nije imao naslednika. Po kazivanju, taj prsten je nekad služio kao nagrada pobjedniku u viteškim igrama članova Malteškog reda.

(U poslednje vreme, otkako su stvari pošle nepovratno putem poraza i otkako se on sam našao bez pravca u sebi, u mučnoj neizvesnosti za zemlju i budućnost svoju i porodice, Davil je činio poklone lakše i češće i nalazio neobično i dotle nepoznato zadovoljstvo da poklanja drugima predmete koje je dotle voleo i surevnjivo čuvao. Dajući te drage i dragocene predmete za koje je dotle mislio da su sastavni deo njegovog ličnog života, on je nesvesno mitio sudbinu koja se ovoga puta potpuno okrenula protiv njega i njegovih, a u isto vreme osećao je pri tome iskrenu i duboku radost, potpuno sličnu onoj radosti koju je osećao nekad kad je te stvari nabavljao za sebe.)

Davna nije bio pušten pred vezira, nego je poklon predao teftedaru i u isto vreme mu objasnio da je ta dragocenost kroz stotine godina predavana onome ko bi uspeo da bude prvi na megdanu i da je konzul sada šalje srećnom pobjedniku, sa svojim čestitkama i dobrim željama.

Teftedar kod Ali-paše bio je neki Asim-efendija, zvani Peltek. Bio je bled i mršav, senka od čoveka, mucav, sa dva nejednaka, čakarasta oka. Izgledao je uvek strahovito uplašen i tako je svakog posetioca unapred naterivao u strah pred vezirom.

Dva dana docnije primljeni su konzuli, i to prvo austrijski pa francuski. Vremena francuskog prvenstva bila su prošla.

Ali-paša je bio iznuren, ali zadovoljan. Davil je na svetlosti snežnog zimskog dana prvi put primetio da vezirove zenice s vremena na vreme poigravaju, ozdo pa naviše. Čim mu se oči zaustave i pogled smiri, počinje to čudno plamsanje zenica. Izgleda da je to i samom veziru poznato i neprijatno, zato neprestano kreće očima i pomera pogled, a to mu opet daje neprijatan i unezveren izgled celom licu.

Ali-paša, koji je za ovu priliku metnuo prsten na srednji prst desne ruke, zahvalio je na daru i čestitkama. O pohodu na Srbiju i svojim uspesima govorio je malo i sa onom lažnom skromnošću sujetnih i osetljivih priroda koje ćute, jer smatraju da bi sve reči bile nedovoljne i

nedorasle, i tim svojim ćutanjem nipodaštavaju sabesednika i tako uveličavaju svoj uspeh kao stvar neopisivu i prosečnim ljudima teško pristupnu. Takvi pobednici poražavaju još i posle, godinama, svakog onoga ko sa njima govori o njihovoj pobedi.

Razgovor je tekao teško i neiskreno. Svaki čas su nastajala zatišja u kojima je Davil tražio nove i jače reči za pohvalu Ali-pašinog uspeha; vezir ga je puštao da se domišlja a sam je kružio pogledom po sobi, sa nemirnom dosadom na licu i prećutnim uverenjem da pravi i dostojan izraz neće nikad naći.

I kao što obično biva u sličnim slučajevima, od želje da pokaže što življe učešće i što iskreniju radost, Davil je nehotice povredio osetljivost pobednika vezira.

— Zna li se gde je sada vođa pobunjenika, Crni Đorđe? — pitao je Davil, a pitao je upravo zato jer je čuo da je Karađorđe pobegao u Austriju.

— Ko to zna, i ko o tome vodi računa gde taj luta — odgovorio je prezrivo vezir.

— A nema opasnosti da mu neka država ukaže gostoprimstvo i pomoć, i da se on posle opet vrati u Srbiju?

Veziru ljutito trgnuše mišići u ugovima usta pa se onda saviše u osmejak.

— Taj se neće vratiti. Uostalom, ne bi imao ni kuda. Jer, Srbija je opustila tako da za mnogo godina još neće ni taj ni iko drugi pomisliti da u njoj diže ustanke.

Sa još manje sreće Davil je nastojao da navede razgovor na položaj Francuske i na ratne planove saveznika koji su tih dana već spremali prelaz preko Rajne.

Još na povratku u Travnik vezir je primio naročitog kurira koga mu je fon Paulić poslao u susret do Busovače i koji je sa fon Paulićevim čestitkama predao i opširan pismeni izveštaj o položaju na evropskom ratištu. Fon Paulić je pisao veziru »da je Bog najposle pedepsao nepodnošljivu oholost francusku i da su složni naponi evropskih naroda urodili plodom«. Opisao je do u pojedinosti bitku kod Lajpciga, Napoleonov poraz i povlačenje iza Rajne, nezaustavno nadiranje saveznika i pripreme koje se vrše za prelaz preko Rajne i okončanje pobeđe. Naveo je tačne brojeve francuskih gubitaka u mrtvima, ranjenima i oružju, kao i sve armije pokorenih naroda koje su napustile Napoleona.

Stigavši u Travnik, Ali-paša je zatekao i druga obaveštenja koja su potvrdila ono što mu je pisao fon Paulić. Zato je sada tako razgovarao sa Davilom, ne pominjući nijednom rečju ime njegovog vladaoca ili države, kao da govori sa predstavnikom bezimene vazdušne zemlje koja nema stvarnog oblika ni mesta u prostoru, kao da pažljivo i sujeverno pazi da se ni mišlju ne bi dotakao onih na koje sudbina okomila i koji se već odavno nalaze na strani poraženih.

Davil je bacio još jedan pogled na svoj prsten na vezirovoj ruci, a zatim se oprostio sa usiljeno veselim izrazom lica, koji mu je sve bolje uspevao što je njegov položaj bivao teži i nejasniji.

Kada su izlazili iz Konaka, u natkrivenoj avliji bilo je već mračno, a kad izjahaše iz kapije, Davila zablesnu belina mekog, vlažnog snega koji je pritiskivao sve kuće i ispunio ulice. Bilo je oko četiri sata posle podne. Na snegu su ležale modre senke. Kao uvek za najkraćih dana, mračilo se rano i neveselo u tom planinskom sklopu, a još ispod teškog snega čulo se kako šumi voda. Iz svega bila je vlaga. Muklo je odjekivao drveni most pod konjskim kopitima.

Kao uvek kad napušta Konak, Davil oseti olakšanje. Zaboravljao je za trenutak ko je pobednik a ko pobeđeni, samo je mislio kako da još ovoga puta mirno i dostojanstveno projaše kroz varoš.

Od uzbuđenja, od pregrejanog vazduha na Divanu i od večernje vlage napolju, prođe ga jeza. Nastojao je da ne drhti. To ga podseti na onaj februarski dan kad je prvi put projahao ovom istom čaršijom, uz psovke i pljuvanje ili prezrivo ćutanje fanatičnog sveta, idući na prvi

prijem Husref Mehmed-paši. I odjednom mu dođe kao da oduvek, otkako zna za sebe, ne radi ništa drugo nego jaše ovim istim putem, uz istu pratnju, sa istim mislima.

Po nuždi i polagano, on se u ovih sedam godina navikao na mnogu tešku i neprijatnu stvar, ali u Konak je uvek odlazio sa istim osećanjem straha i nelagodnosti. I u najsrećnijim vremenima i pod najpovoljnijim okolnostima, on je, dok god se to moglo, izbegavao posetu Konaku i gledao da stvar vrši preko Davne. A kad je neka stvar zahtevala posetu veziru i kad bez toga zaista nije moglo biti, on se spremao kao na neki težak pohod, i rdavo spavao i slabo jeo čitav dan ranije. Preslišavao se šta će i kako će govoriti, predviđao njihove odgovore i doskočice i tako se zamarao unapred. Da bi se koliko-toliko odmorio, smirio i utešio, govorio je tada sam sebi, noću u postelji:

— Ah, sutra u ovo doba biću na ovom istom mestu, a ta dva gorka i neprijatna sata biće daleko iza mene.

Već od jutra počinjala je mučna igra. Po dvorištu i pred Konzulatom tutnjali su konji i pretrčavali momci. Onda je, u neko doba, dolazio Davna, sa opaljenim i mračnim licem koje bi i nebeske anđele obeshrabrilo a kamoli smrtna i brižna čoveka. To je bio znak da muka počinje.

Po zastajkivanju dece i besposlenjaka osećalo se u varoši da će jedan od konzula proći u Konak. Tada se, sa zavijutka na vrh glavne čaršije, ukazivala Davilova povorka, uvek ista. Napred vezirov konjanik koji svaki put ima da doprati i otprati konzula. Za njim konzul na svom vrancu, potpuno miran i dostojanstven, dva koraka iza njega i malo ulevo Davna na svojoj ćudljivoj, pirgavoj bedeviji koju travnički Turci mrze koliko i Davnu samog. A iza njih dva konzulova kavaza na dobrim bosanskim konjima, naoružani pištoljima i noževima.

Tako je trebalo svaki put projahati i to držeći se pravo na konju, ne gledajući ni levo ni desno, ni suviše visoko a ni konju među uši, ni rasejano ni zabrinuto, ni nasmejano ni mrko, nego ozbiljno i pažljivo a mirno, otprilike onim pomalo neprirodnim pogledom kojim vojskovođe na portretima gledaju iznad bitke, u daljinu, negde između druma i linije na obzorju, odakle ima u odlučnom trenutku da dođe neka sigurna i dobro sračunata pomoć.

Sam ne zna koliko je stotina puta, u toku godina, prešao tako taj isti put, ali zna da mu je to uvek, u svima vremenima i pod svima vezirima, bilo teško kao da ide na mučenje. Dešavalo mu se da sniva taj isti put i da se u snu muči, jašući sa avetinjskom pratnjom kroz dva reda pretnja i zaseda, put Konaka koji je nedostižan.

I dok se svega toga sećao, on je stvarno tako jahao kroz sumračnu čaršiju, punu snega.

Većina dućana bila je već zatvorena. Prolaznici su bili retki i išli su, pognuti i spori, kao da okov vuku, kroz teški i duboki sneg, sa rukama zadenutim za pojas i ušima povezanim maramom.

Kad su stigli u Konzulat, Davna je zamolio Davila da ga primi na nekoliko minuta i tu mu je saopštio novosti koje je čuo iz vezirove okoline.

Jedan putnik iz Carigrada doneo je vesti o Ibrahim Halimi-paši.

Posle dva meseca boravka u Galipolju, bivši vezir je prognan u jednu maloazijsku varošicu, pošto mu je prethodno zaplenjen sav imetak u Carigradu i okolini. Njegova pratnja se polako osipala; svak je odlazio za hlebom i svojom sudbinom. Gotovo sam, Ibrahim-paša se zaputio u progonstvo. I putujući u daleku maloazijsku palanku u kojoj je zemljište golo, spečeno i vrletno, strmi kamenjar bez travke i bez kapi vode tekućice, ponavljao je neprestano svoju svagdašnju misao o tome kako će, povučen od sveta i odeven u prosto baštovansko odelo, obrađivati svoje vrtove, u samoći i tišini.

Na nekoliko dana pred njegov polazak u progonstvo, iznenada je umro, kako se kaže; od srčane kapi, Tahir-beg, bivši vezirov teftedar. To je bio težak udarac za Ibrahim-pašu, od

kojeg se jedino staračkim zaboravom lećio, trajući poslednje dane u kamenitom i bezvodnom mestu.

Davil je otpustio Davnu i ostao sam u snežnom sumraku. Iz doline je dolazila vlaga u velikim talasima. Visoki, meki sneg je gušio svaki zvuk. U dnu vidika naziralo se Abdulah-pašino turbe pod snegom. Kroz prozor je probijala slaba svetlost od voštanice koja gori u turbetu nad grobom.

Konzul zadrhta. Osećao se slab i grozničav. Vesti i utisci su u njemu previrali.

I kao što često biva kod suviše brižnih i premorenih ljudi, i Davil je zaboravljao, za trenutak, sve što je toga dana čuo i preživeo, sve teškoće i neprijatnosti, koje ga očekuju sutra i ubuduće. Mislio je samo o onom što neposredno pred sobom vidi.

Mislio je o kamenom turbetu na osam uglova, pored kojeg je godinama prolazio, o plamenu te sveće, koji večeras jedva prodire kroz maglu, a koji su on i Defose nekad nazivali »većitom svetlošću«, o postanku toga turbeta, o istoriji Abdulah-paše koji u njemu počiva.

Kameni, niski sarkofag, pokriven zelenom čojom na kojoj piše: »Neka Svevišnji rasvetli njegov grob!«, debela voštanica u visokom, drvenom svećnjaku, koja danju i noću gori nad tamnim grobom, u nemoćnom naporu da postigne ono što od Boga moli ovaj natpis, a što Bog, izgleda, neće da učini. Paša, koji se još mlad popeo visoko i slučajno došao u svoj rodni kraj da umre. Da, svega se seća, kao da je to svačija i njegova rođena sudbina. Seća se kako je Defose pre odlaska ipak uspeo da vidi i pročita Abdulah-pašin testamenat, i kako mu je živo i opširno pričao o tome.

Znajući kako je malo svetlosti u ovoj dolini, paša je uvakufio kuće i kmetove i ostavio još i u gotovini, a sve samo zato da bi mu nad grobom, dok je sveta i veka, gorela bar ova jedna velika voštanica. I sve je još za života utvrdio i osigurao, pismeno, kod kadije, sa svedocima: i vrstu voska, i težinu sveće i platu čoveku koji će je menjati i paliti, kako nikad niko od potomaka ni od stranaca ne bi mogao poreći ili izneveriti. Da, taj paša je znao kakvih mračnih večeri i maglovitih dana ima u ovom tesnacu, gde njemu valja do sudnjeg dana ležati, znao je i kako ljudi brzo zaboravljaju i žive i mrtve, izneveravaju obaveze i krše obećanja. I dok je bolovao u jednom od ovih čardaka, bez izgleda na ozdravljenje, bez nade da će oči, koje su toliko sveta videle, ikad više videti širi vidik od ovoga, jedino što ga je u njegovom neizmernom jadu zbog propuštenog života i prerane smrti moglo bar malo da uteši, bila je pomisao na čist pčelinji vosak koji će mu nad grobom sagarati mirnim, bezglasnim plamenom, bez dima i ostataka. Zato je sve ono što je velikim naporima, junaštvom i pameću stekao u svom kratkom životu, dao za ovaj plamičak koji gori nad njegovim nemoćnim ostacima. U nemirnom životu, nagledavši se zemlje i ljudi, video je da je vatra osnov stvorenog sveta; ona pokreće život i ona ga uništava, vidljivo ili nevidljivo, u bezbrojnim oblicima i različnim stepenima. Stoga su njegove poslednje misli bile posvećene vatri. Dabome, ovo malo plamena nije mnogo ni sigurno i, verovatno, neće do kraja dotrajati, ali je sve što se može: jednu tačku mračne i studene zemlje trajno osvetliti. A to znači ozariti, pa ma i samo jednim zračkom, sve oči koje ikada tuda prođu.

Da, čudna zaveštanja, i čudni ljudi! Ali ko je proživeo ovde koju godinu i provodio svoje noći ovako pored prozora, taj sve to lako i dobro razume.

Jedva je odvojio pogled od nemoćnog plamena koji je sve više tonuo u tami i vlažnim isparenjima. Ali tada iskrsnu odmah pred njim sećanje na minuli dan, na teški razgovor sa vezirom, na Ibrahim Halimi-pašu i na Tahir-bega, negdašnjeg teftedara. za čiju smrt je večeras saznao.

Življi nego kad je živeo u Travniku, stajao je pred njim teftedar. Pognut u pasu, sjajnih očiju, malko zrikavih od oštrog sjaja, teftedar mu je, kao nekad, za jedno isto ovakve hladne večeri govorio:

— Da, gospodine, pobjednika svak vidi u sjaju ili, kako kaže persijski pesnik; »Pobjednikovo lice je kao ruža.«

— Da, lice pobjednika je kao ruža, ali lice poraženoga je kao grobljanska zemlja, od koje svak beži i glavu okreće.

Davil je izrekao glasno taj odgovor koji je nekad ostao dužan teftedaru.

I tek tada se seti da on to razgovara sa pokojnikom. Oseti ponovo hladnu jezu i drhtanje u celom telu, i zazvoni da se unesu sveće.

Ali i posle toga Davil je često prilazio prozoru, gledao sjaj voštanice iz Abdulah-pašinog turbeta i sitne, mutne svetlosti po travničkim kućama, razmišljao i dalje o vatri u svetu, o sudbini poraženih i pobjednika, sećao se živih i mrtvih sve dok nisu jedan po jedan ugasili svi prozori, pa i oni na Austrijskom konzulatu. (Pobjednici rano ležu i dobro spavaju!) Ostala je samo tužna voštanica iz turbeta i, na protivnom kraju varoši, još jedna vatra, drukčija i veća od nje. To u nekoj kačari peku rakiju, kao svake godine u ovo doba.

Na drugom kraju travničke gudure, pune vlažnog snega, zaista je nastavljen prvi kazan u kačari Petra Fufića i otpočelo pečenje rakije. Kačara je izvan varoši, nad samom Lašvom, a ispod drumu koji vodi u Kalibunar.

Dolina je puna ledene promaje i vlažnog snega. U kačari koja je nad vodom, svira i pišti svu noć »vještica« pod krovom i vraća dim kroz badžu.

Cvile sirova drva pod kazanom oko kojeg se vrzu umotani, čađavi, prozeblji ljudi, zabrađeni crvenim šalovima, i bore se sa dimom i varnicama, vetrom i promajom, i ljutim duvanom koji, pored svega, stalno peče usne i ujeda za oči.

Tu je Tanasije, čuven majstor za kazan i rakiju. Preko leta i radi i ne radi. Ali čim padne prva šljiva, on ide od kuće do kuće, po varošima travničke nahije, pa i dalje. Niko bolje ne zna da pokiseli šljivu, da proceni kad je đibra prevrela, i da ispeče i rastoči rakiju. To je mrk čovek, koji je vek proveo po hladnim i zadimljenim kačarama, uvek bled i neobrijan, pospan i mrzovoljan. Kao svi dobri majstori, uvek je nezadovoljan i svojim poslom i onima koji mu pomažu. Sav njegov razgovor se sastoji u ljutitom gundanju i sve su njegove naredbe negativne;

— Ne tako... Ne daj da uvrije... Ne dodaji... De diraj više... Ostavi, dosta je... Odbij... odmakni.

I posle ovih ljutih i nejasnih gundanja, koja i on i njegovi pomoćnici dobro razume ju, izlazi iz Tanasijevih čađavih i ispucalih ruku, iz blata, dima i prividnog nereda, na kraju, savršen i pošten posao: dobra i čista rakija, podeljena u prvenac, ljutu, meku i patoku; sjajna i vatrena tečnost, bistra i lekovita, bez trunja i čađi, bez traga muke i prljavštine iz koje je nastala, ne oseća se na dim ni na trulež, nego miriše na šljivu i voćnjak, i razli va se u sudove, dragocena i čista kao duša. Sve dotle lebdi nad njom Tanasije, kao nad nežnim novorođenččetom; zaboravi, pri kraju, na gundanje i prepirku i samo miče usnama kao da nešto šapuće i vraća, i nepogrešivim okom gleda mlaz rakije, i po tome mlazu, ne probajući na jeziku, određuje joj snagu, vrednost i mesto.

Oko vatre koja gori pod kazanom ima uvek još gostiju, građana iz varoši, i među njima redovno je neki namernik ili besposlenjak. guslar ili pričalo neko, jer je slatko i jesti i piti i pričati kod kazana, i pored toga što dim ujeda za oči a studen bije s leđa. Za Tanasija ti ljudi ne postoje. On radi i gundā, zapoveda, kazujući uvek šta ne treba uraditi i pri tome prelazi preko onih koji su posedali oko vatre kao preko vazdušnih bića. Izgleda kao da po njegovom shvatanju ti besposleni ljudi čine sastavni deo kazana. Svakako, on niti ih zove, niti ih goni, niti ih primećuje.

Tako Tanasije peče rakiju već četrdeset godina po varošima, varošicama i manastirima. Takav je i sada. Samo se vidi da je oronuo i postarao se. Njegovo gundanje je tiše nego nekad

i često prelazi u kašalj i staračko režanje. Njegove guste i čupave obrve su posedele i, kao i celo lice, uvek umrljane garom i zemljom ilovačom kojom se kazan zamazuje. A ispod tih zamršenih veđa samo se naziru oči kao dva nejednaka staklena bleska, koja čas sevnju jače, čas ugasnu potpuno.

Večeras je oko vatre veće društvo. Sam gazda Pero Fufić, sa još dvojicom travničkih Srba trgovaca, jedan guslar i Marko iz Džimrija, božji čovek i vrač, koji stalno putuje po Bosni i ponekad navrati i u Travnik, ali i tada ne ide dalje od ove kačare niti ulazi u varoš i čaršiju.

Taj Marko je prosed i čist seljak iz istočne Bosne, sitan, živ, sav nekako ušuškan i spretan.

Marko je poznat kao gatar i prorok. Tamo u svom selu on ima odrasle sinove i udate kćeri, zemlju i kuću. Ali otkako je obudoveo, počeo je da se moli Bogu, da opominje svet i pogđa budućnost. Nije lakom na novac, neće da proriče uvek ni svakome. Oštar je i bezobziran prema grešnicima. I Turci ga znaju i puštaju da proriče.

Kad Marko dođe negde, on ne ide u bogate kuće, nego zasedne u nekoj kačari ili seoskoj kući. pored vatre. Razgovara sa ljudima i ženama koji se tu skupe. Onda, u neko doba, iziđe u noć i ostane po sat, nekad i po dva. A kad se vrati, rosan ili pokisao, on sedne pored vatre, gde ga slušaoci još čekaju i, gledajući u jednu tanku daščicu od tisovine, počne da govori. Ali često još pre toga on se obrati nekome od prisutnih, ukori ga oštro zbog greha i pozove da napusti društvo. Naročito se to dešava ženama.

Zagleda se dugo i oštro u neku ženu i onda kaže mirno ali odlučno:

— Snaho, tebi gore ruke do lakata. Idi pa gasi to i skidaj greh sa sebe. Ti znaš pod kakvim si grehom.

Žena se, postidena, izgubi, a Marko tek tada počinje da proriče opšte stvari za sve sakupljene.

I večeras je Marko izlazio, iako je napolju oštar vetar i ledena susnežica. Sada gleda u svoju daščicu i kuca u nju lako kažiprstom leve ruke, gleda dugo i otpočinje polagano.

— U ovoj varoši tinja vatra, tinja na mnogo mjesta. Ne vidi se, jer je ljudi nose u sebi, ali će jednog dana buknuti i zahvatiće krive i nevine. Toga dana, ko je pravednik neće se zadesiti u varoši, nego napolju. Daleko napolju. I neka svaki moli boga da on bude taj.

Tada se odjednom okrenu pažljivo i polako Petru Fufiću.

— Gazda Pero, i u tebe je u kući plač neki. Veliki je i još će porasti, ali će se na dobro okrenuti. Na dobro se okreće. Ali zato ti crkvu gledaj i sirotinju ne zaboravljaj. Kandilo da ti se ne gasi pred ikonom svetog Dimitrija.

Dok je starac govorio, gazda Pero, inače čovek nabusit i gord, spustio je glavu i oborio pogled na svoj trabalos-pojas. Vladala je tišina i zbunjenost sve dok se Marko nije ponovo zagledao u svoju daščicu i stao zamišljeno da kucka noktom po njoj. Od toga suvog zvuka neprimetno počne da se odvaja njegov blag a čvrst glas, prvo nekoliko nerazumljivih reči, pa onda sve jasnije.

— Ej, jadni hrišćani, jadni hrišćani!

To je bilo jedno od onih opštih proročanstava koja je s vremena na vreme izricao Marko i koja su se posle širila od usta do usta među Srbima.

— Evo su u krv zagazili. Do članaka im krv, i još raste. Evo, krv, od danas pa za sto godina; i evo još od druge stotine polovina. Toliko vidim. Šest naraštaja sve pregrštima jedan drugom krv dodaju. Sve hrišćanska krv. Biće vrijeme, pa će svako dijete knjigu učiti i pismo znati; ljudi će s kraja na kraj svijeta razgovarati i svaku će riječ čuti, ali se neće moći razumjeti. Osiliće se jedni ljudi i zaimati blaga kakva se ne pamte, ali će im u krvi bogatstvo

nestati i ni brzina ni vještina neće im pomoći. Drugi će osiromašiti i ogladniti, da će sami svoj jezik jesti od gladi i zvaće smrt da ih pomori, ali smrt će biti gluha i spora. A i koliko rodi zemlja, od krvi će svaka hrana obljutaviti. Krst će sam od sebe potavnit. Tada će doći čovjek, go i bos, bez štapa i bez torbe, i zasjeniće sve oči svojom mudrošću, snagom i ljepotom i izbaviće ljude od krvi i sile, i utješiti svaku dušu. I carevaće treći od Trojice.

Potkraj ovoga govora starčeve reči su bivale sve tiše i nerazumljivije, dok se potpuno ne izgubiše u nejasnom romonu i u tihom i jednomernom kucanju njegovog nokta u suvu, tanku dasku od tisovine.

Svi su gledali u vatru, pod utiskom ovih reči koje nisu razumevali, ali čiji ih je neodređeni smisao pritiskivao i ispunjavao onim nejasnim uzbuđenjem sa kojim jednostavni ljudi primaju svako proročanstvo.

Tanasije se diže da pogleda kazan. Tada jedan od onih trgovaca upita Marka hoće li doći ruski konzul u Travnik.

Nastade tajac u kome svi osetiše da je pitanje u ovom trenutku neumesno. Oštro i ljutito starac odgovori:

— Neće doći ni on ni drugi, nego će ubrzo otići i oni koji su dosada bili, a brzo će naići godine pa će glavni drum okrenuti mimo ove varoši; požalićete da ugledate putnika i trgovca, ali će oni odlaziti na drugu stranu, a vi ćete jedni drugima prodavati i jedni od drugih kupovati. Jedna će ista para ići od ruke do ruke, ali se niđe neće moći zgrijati ni ploda donijeti.

Trgovci se zgledaše. Vladalo je neprijatno ćutanje, ali samo za trenutak, jer ga odmah prekide svađa između Tanasija i momaka. Otpočeše razgovor i trgovci. I starac je ponovo dobio svoj običan, skroman i nasmejan izraz. On otvori svoj izlizani jandžik i počeo iz njega da vadi kukuruzni hleb i glavice crna luka. Momci su metali na žeravicu peke goveđeg mesa koje je cvrčalo i širilo jak miris. Starca nisu nudili, jer je bilo poznato da on ne jede ni kod koga i da živi samo od suve hrane iz svog malog jandžika. Jeo je polagano i slatko, a zatim je pošao na drugu stranu, gde nije dopirao dim od vatre ni miris pečenog mesa, i tu je, savijen i krotak kao neki đak, zaspao sa dlanom pod desnim obrazom.

Među trgovcima je rakija oživela razgovor, ali su ipak stalno pogledali u ćošak gde je spavao starac i tada snizivali glas. Njegovo prisustvo ispunjavalo ih je i nelagodnošću i nekom svečanom ozbiljnošću koja im se svidala.

A Tanasije je stalno podsticao oganj bukovim cepanicama, sanjiv i mrgodan kao uvek. strpljiv i nepokolebljiv kao priroda sama, ne pomišljajući da sa druge strane Travnika neki francuski konzul gleda rumen odsjaj njegove vatre, i ne sluteći, u svojoj prostoti, da na svetu ima konzula i živih ljudi kojima se ne spava.

XXVII

Prve mesece 1814. godine, svoje poslednje mesece u Travniku, Davil je proveo potpuno usamljen, »spreman na sve«, bez uputstava, bez obaveštenja iz Pariza ili Carigrada. Kavaze i poslugu isplaćivao je iz svojih sredstava. Među francuskim vlastima u Dalmaciji vladala je zabuna. Nestalo je i francuskih putnika i kurira. Vesti iz austrijskih izvora, koje su dolazile u Travnik sporo i nesigurno, bile su sve nepovoljnije. U Konak je prestao da odlazi, jer ga je vezir primao sa sve manje pažnje i sa nekom rasejanom i uvredljivom dobroćudnošću, koja je bolela gore od svake grubosti i uvrede. Uostalom, vezir je bivao celoj zemlji svakim danom sve teži i nepodnošljiviji. Njegovi arnautski odredi živeli su u Bosni kao u pokorenoj zemlji i uzimali i od Turaka i od hrišćana. Među muslimanskim svetom počelo je sve više da hvata maha nezadovoljstvo, i to ne ono glasno koje se istutnji i prođe u beznačajnim varoškim uzburama, nego ono prigušeno, muklo, koje dugo tinja ali, kad izbije, vodi u krv i u pokolje. Vezir je bio opijen svojom pobedom u Srbiji. Istina, ta pobeda se naknadno, u pričanjima znalaca i svedoka, pokazala kao sumnjiva i Ali-pašino učešće kao neznatno, ali zato je ona za Ali-pašu bivala sve veća i značajnija; on je svakim danom rastao u svojim sopstvenim očima kao pobednik. Svakim danom su rasli i njegovi bezobzirni ispadi protiv begova i najuglednijih Turaka. Ali upravo time je vezir slabio sam svoj položaj. Jer nasiljem se mogu izvršavati prepadi i postići korisni preokreti, ali se ne može trajno upravljati. Teror kao sredstvo vladanja brzo otupi. To zna svako, osim onih koji su prilikama ili svojim nagonima prisiljeni da teror vrše. A vezir nije drugog sredstva ni poznavao. On nije ni primećivao da je u begovima i ajanima već »umro strah« i da njegovi ispadi, koji su u početku zaista izazivali paniku, sada ne plaše više nikoga, isto kao što sve manje mogu da ohrabre njega samoga. Oni su ranije drhtali od straha, ali su sada bili »obamrli i ohladili se«, dok je, naprotiv, on drhtao od besa zbog svakog najmanjeg znaka nepokornosti i otpora, pa čak i zbog njihovog ćutanja. Gradski kapetani su se dopisivali, begovat se sašaptavao, a u svima varošima čaršija je opasno ćutala. Sa toplijim danima mogao se očekivati otvoren pokret protiv Ali-pašine vladavine. To je Davna sa sigurnošću predviđao.

Fratri su izbegavali Francuski konzulat, iako su gospođu Davil i dalje ljubazno dočekivali nedeljom i praznikom kad je dolazila u dolačku crkvu na misu.

Kavazi se raspituju kod Davne dokle još mogu računati da će ostati u francuskoj službi. Rafo Atijas traži neko drugo mesto kao tumač ili poverenik, jer mu se ne vraća u stričevu magazu. Nevidljivim a stalnim dejstvom Austrijskog konzulata prodiru do poslednjeg čoveka u narodu vesti o savezničkim pobedama i Bonapartinom kraju koji je samo još pitanje dana. I sve se više utvrđuje mišljenje da je francusko vreme prošlo i da su Konzulatu u Travniku odbrojani dani.

Sam fon Paulić se ne pojavljuje nigde i ne govori nikom ništa. Davil ga ne viđa ima šest meseci, otkako je Austrija ušla u rat, ali oseća njegovo postojanje u svakom minutu; misli na njega sa naročitim osećanjem koje nije ni strah ni zavist, ali u kome ima i od jednog i od drugog; vidi ga, čini mu se, kako u velikoj zgradi na drugoj obali Lašve mirno upravlja poslovima, hladan, potpuno svestan, uvek u pravu, nikad u sumnji i nedoumici, ispravan a lukav, čist a nečovečan. Potpuna protivnost ludog i nezdravog pobednika iz Konaka, on je u stvari jedini pobednik u igri koja se već godinama igra u ovoj travničkoj dolini. On samo

čeka, neumoljivo i mirno, da žrtva koju su saterali u tesnac još padne i da svojim padom objavi pobjedu.

I taj trenutak je došao. I tu se fon Paulić poneo kao čovek koji učestvuje u nekoj drevnoj i svečanoj igri čija su pravila neumoljiva i bolna, ali logična, pravedna i časna za pobjedene i pobjednike.

Jednog aprilskog dana došao je austrijski kavaz u Francuski konzulat, prvi put posle sedam meseci, i doneo pismo za konzula.

Davil je poznao taj rukopis sav od čistih pravilnih linija kao od čeličnih strela, koje su sve jednako oštre i idu sve u jednom pravcu. Poznao je kaligrafiju, naslućivao smisao pisma, ali je ostao iznenađen sadržinom.

Fon Paulić javlja da je upravo primio vest da je rat između saveznika i Francuske srećno završen. Napoleon se odrekao prestola. Zakoniti vladalac pozvan je na francuski presto. Senat je izglasao nov ustav i sastavljena je nova vlada kojoj je na čelu Taleran, knez od Beneventa. Pretpostavljajući da će ga ove vesti koje se odnose na sudbinu njegove otadžbine zanimati, on ih šalje Davilu, srećan što je svršetak rata ponovo omogućio njihove međusobne odnose, moli ga da gospođi Davil kaže njegovo svagdašnje poštovanje, itd., itd.

Iznenađenje je bilo toliko da pravi smisao i puno značenje onoga što je saznao nisu uopšte mogli da prodru do konzulove svesti. On je u prvi mah ostavio pismo i ustao od stola, kao da je primio neku poruku koju odavno očekuje od fon Paulića.

Odavno, a naročito od decembra prošle godine i poraza u Rusiji, Davil je pomišljao na mogućnost ovakvog svršetka, razmatrao je u sebi i određivao prema njoj svoj stav.

Polako i neosetno on se tako mirio sa padom Carstva, sa mogućnošću toga pada. Tako je svakim danom i sa svakim događajem ta daleka i davnašnja pretnja postajala bliža, uvlačila se neprimetno u stvarnost i postepeno je zamenjivala. A iza Cara i Carstva nazirao se život, večni, svemoćni, neobuhvatni, život sa svojim bezbrojnim mogućnostima.

On ni sam ne zna kad je to počeo da se navikava da misli o događajima i stvarima ovoga sveta bez Napoleona kao osnovne pretpostavke. Najpre je to bilo teško i bolno; vrsta unutarnje nesvestice; posrtao je u sebi kao čovek kome se zemlja pod nogama koleba i pomera. Zatim je još samo osećao u sebi veliku pustoš, odsustvo svakog zanosa i uporišta, samo suvi, ubogi život, bez vidika i onih priviđenja u daljini, koja su nestvarna, ali koja nam daju snage i stvarnog dostojanstva u hodu. Najposle, toliko je o tome mislio i toliko se puta predavao tome osećanju da je sa te zamišljene tačke počeo sve češće da prosuđuje i svet i Francusku i sudbinu svoju i svoje porodice.

Za sve to vreme Davil je, kao i dosada, savesno vršio dužnosti, čitao raspise i članke u Moniteur, slušao pričanja kurira i putnika o Napoleonovim planovima o odbrani uže Francuske ili o izgledima da postigne mir sa saveznicima. Ali se odmah posle toga vraćao svojim mislima o tome šta će i kako će biti kad nestane Cara i Carstva, i sve se duže zadržavao kod njih.

Ukratko, u njemu se dešavalo ono isto se u to vreme odigravalo u hiljadama Francuza, premorenih u službi jednog režima koji je u stvari već odavno poražen time što je bio prisiljen da od ljudi traži više nego što oni mogu da daju.

A kad se čovek u svojim mislima izmiri i prijatelji sa jednom stvari, onda pre ili posle počne za nju da nalazi potvrde i u stvarnosti. To utoliko lakše što je stvarnost išla u istom pravcu sa mislima i često ih i prestizala.

U poslednje vreme Davil je mogao, sa čuđenjem, da vidi da je u tom pravcu već prevaleo ogroman deo puta. Zaboravljajući duge i mnogobrojne unutarnje borbe koje je vodio u sebi u toku poslednje godine dana, njemu je izgledalo kao da je lako i odjednom došao do mesta na kome se nalazi sada. U svakom slučaju, on se već odavno oseća kao čovek koji je

»spreman na sve«, što u stvari znači da je u sebi već potpuno raskinuo sa redom koji sada dotrajava u Francuskoj i da je voljan da se miri sa onim što će doći posle njega, pa ma šta to bilo.

Pa ipak, sada, u trenutku kad se sve to javljalo pred njim kao stvarnost, Davil se poveo, kao od udarca, neočekivanog i suviše jakog. Šetao je po sobi, a značenje onoga što je pročitao u fon Paulićevom pismu raslo je u njemu i izazivalo sve nove i nove talase pomešanih osećanja: čuđenja, straha, žaljenja, pa nekog jasnog zadovoljstva da su on i svi njegovi pošteđeni i živi u tolikim rušenjima i promenama, pa onda opet neizvesnosti i bojazni. Odnekud mu dođe u sećanje starozavetna reč da je velik Gospod u svojim delima, i ta mu se reč vraćala neprestano kao melodija koje ne može da se oslobodi, iako ne bi mogao da kaže ni kakva su to dela ni u čemu je njihova veličina ni šta ima sve to sa Gospodom iz Biblije.

Dugo je šetao tako po hladnoj sobi. ali nije mogao da se zaustavi na jednoj misli, a još manje da pregleda i sredi u sebi ovo što je čuo. Osećao je da će mu za to trebati mnogo vremena.

Uviđao je da sva razmišljanja, predviđanja i olaka mišljenja u mislima ne vrede mnogo i ne pomažu u trenutku kad udarac padne. Jer, jedno je projicirati u mašti svoje bojazni, predviđati najgore, smišljati svoj stav i svoju odbranu, i u isto vreme osećati zadovoljstvo da je sve još u redu i na svom mestu, a drugo je naći se pred stvarnim slomom koji zahteva od nas hitne odluke i istinske pokrete. Jedno je slušati nakresanog i plahovitog druga iz Ministarstva mornarice kako užagrenih očiju govori: »Car je lud! Svi mi, zajedno sa njim, srljamo u propast koja nas čeka na kraju svih pobeda«, a drugo je shvatiti i primiti kao stvarnost da je Carstvo pobedeno i srušeno, da Napoleon ne postoji više, nego samo jedan svrgnuti monarh-uzurpator, koji vredi manje nego da je poginuo u nekoj od svojih pobeda. Jedno je sumnjati u vrednost pobeda i trajnost ratnih uspeha, kao što je on poslednjih godina sve češće sumnjao, i razmišljati šta bi bilo sa njima i sa njegovima »u slučaju da...«, a drugo je saznati odjednom da je ne samo revolucije i svega što je ona donela, nego i »General« i one neodoljive mađije njegovog pobedničkog genija i celog poretka koji je na njemu počivao nestalo preko noći, kao da nikad nisu postojali, i da sada sve treba odjednom da se vrati u stanje u kom je bilo u vreme kad je on. Davil, kao dečak, na trgu rodnog grada, zanesen »kraljevskom dobrotom«, klicao Luju XVI.

To bi i u snu bilo mnogo.

U nemogućnosti da se snađe i pribere, da prodre u smisao onoga što se dešava i prozre budućnost. Davil se hvatao za činjenicu da je njegov stari zaštitnik Taleran na čelu nove vlade. To mu je dolazilo kao jedini znak spasenja, kao naročito blagovoljenje sudbine prema njemu lično, u opštem lomu i poremećaju.

Kao i sa »Generalom«, Davil je svega jedanput u životu razgovarao sa Taleranom, i to pre više od osamnaest godina, kad još nije bio slavan ni nosio naslov kneza od Beneventa. U starom Ministarstvu inostranih poslova, gde je u to doba vladao strahovit nered, ne samo u radu i osoblju nego i u nameštaju i rasporedu, bio je primljen na nekoliko minuta, u nekom improvizovanom salonu, od Talerana, koji je hteo da ga vidi, jer ga je zapazio po njegovim člancima u Moniteur. I u tom kratkom razgovoru vladao je isti takav nered.

Snažni čovek, koji ga je primio stojeće i tako ostao za vreme razgovora, imao je obuhvatan, drsko miran pogled koji je samo površno preletao preko mladića, kao da negde iza njega traži pravi predmet svoje pažnje. Govorio je takođe rasejano i površno, kao da se pokajao što je pokazao svoje zanimanje za te članke i izrazio želju da vidi mladića. Rekao mu je da »treba da nastavi« i da će ga on uvek podržavati u njegovom radu i u službi. To je, u stvari, bilo sve što je Davil video i čuo od svoga zaštitnika. Pa ipak za svih ovih osamnaest godina i za Davila samog i za sve činovnike Ministarstva bila je jasna i utvrđena stvar da je Davil Taleranov štićenik i da je njegov službeni put za Taleranovu zvezdu vezan. I zaista,

Taleran ga je svaki put podržao, kad je bio u moći i na vlasti. Tako često biva da moćni ljudi vuku uporno za sobom, do kraja, gomilu svojih štićenika, ne zbog tih štićenika, koje niti poznaju niti cene, nego zbog sebe samih, jer je podrška i odbrana koju pružaju tim ljudima vidan dokaz njihove sopstvene moći i vrednosti.

Obratiću se knezu, govorio je sam sebi Davil, ne znajući još ni kako ni zašto. Obratiću se knezu, ponavljao je u sebi cele te noći, u nemogućnosti da išta drugo smisli i sa teškim osećanjem da nema nikoga sa kim bi se mogao posavetovati. A sutrašnji dan ga je zatekao premorena i zbunjena ali isto tako neodlučna kao i juče.

Gledajući svoju ženu kako, ne sluteći ništa, hoda po kući i naređuje šta da se radi u bašti, kao da će vek vekovati u Travniku, dolazio je sam sebi kao neko ukleto biće koje zna što drugi smrtni ne znaju i zbog toga je više i nesrećnije od njih.

Dolazak kurira iz Carigrada trgnuo ga je iz neodlučnosti. Kurir je nosio čestitke ambasadora i osoblja novoj vladi i njihove izraze odanosti legitimnom vladarocu Luju XVIII i burbonskoj dinastiji. On je doneo i naređenje Davilu da vezira i ovdašnje vlasti izvesti o promenama u Francuskoj i da mu saopšti da se od danas nalazi u Travniku kao predstavnik Luja XVIII, kralja Francuske i Navare.

Kao da radi po davno smišljenom planu ili po nečujnom diktatu, Davil je bez oklevanja i kolebanja napisao u toku dana sve što treba za Pariz.

»Od ovdašnjeg austrijskog konzula saznajem za srećni preokret koji je na francuski presto vratio potomka Henrika Velikog, a Francuskoj mir i sve izgleda na bolju budućnost. Dok sam živ žaliću što tom prilikom nisam bio u Parizu da klicanju oduševljenog naroda pridružim i ja svoj glas.«

Tako je počinjalo Davilovo pismo u kome je stavljao svoje usluge novoj vladi na raspolaganje, moleći da »na podnožje prestola podnese izraze njegove odanosti i vernosti« i podvlačeći skromno da je on »običan građanin, jedan od onih Dvadeset hiljada Parižana koji su potpisali čuvenu peticiju u odbranu kralja-mučenika Luja XVI i kraljevskog doma«.

To svoje pismo završio je nadajući se da »posle železnog doba dolazi zlatno«.

U isto vreme on je poslao Taleranu čestitku u stihovima, kao što je to često i u ranijim prilikama radio, dok je Taleran bio na vlasti. Čestitka je počinjala:

*Des peuples et des Rois heureux modérateur,
Talleyrand, tu deviens notre libérateur!*²³

A kako, zbog kurira, nije imao vremena da je završi, označio je ta dva tuceta bednih stihova kao fragment.

U isto vreme Davil je predlagao da se ukine Konzulat u Travniku, jer u potpuno izmenjenim prilikama ne postoji potreba za njegovom dalje održavanjem. Molio je da može još u toku ovoga meseca da napusti sa porodicom Travnik, a da ostavi Davnu, čija je vernost oprobana i toliko puta dokazana, da upravlja Konzulatom do ukidanja. S obzirom na izuzetne prilike, on će, ako do kraja meseca ne dobije protivne instrukcije, krenuti sa porodicom u Pariz.

Davil je proveo celu noć u pisanju tih čestitki, molbi i pisama. Spavao je svega dva sata, ali je ustao svež i okrepljen i ispratio kurira.

²³ Ti koji si narode i kraljeve sa uspehom obuzdavao,
Talerane, sad postaješ naš oslobodilac!

Sa terase, na kojoj su se još sklopljene lale savijale pod obilnom rosom, Davil je gledao za kurirom i njegovim pratiocem, kako strmim putem silaze na drum u dolini. Njihovi konji su do iznad kolena gazili nisku, gustu maglu, crvenu od nevidljivog sunca, i tonući sve dublje u njoj nestajali sa vidika.

Zatim se vratio u svoju sobu u prizemlju. Tu su bili svuda vidljivi tragovi minule noći, provedene u radu i pisanju; iskrivljene i nisko sagorele sveće, razbacane hartije, izlomljen vosak. Ne dirajući ništa, Davil sede među prepise i pocepane hartije. Osećao je težak umor, ali i veliko olakšanje što je sve to svršeno i poslano kome treba, odlučno i neopozivno, i što o tome više ne može biti sumnje ni razmišljanja. (Seo je za sto i sanjivu glavu naslonio na složene ruke.)

Pa, ipak, teško je ne misliti, ne sećati se, ne videti. Dvadeset i pet godina mu je prošlo u traženju »srednjeg puta« koji donosi smirenje i daje ličnosti ono dostojanstvo bez kojeg se ne može živeti. Dvadeset i pet godina se išlo, tražilo i nalazilo, gubilo i ponovo sticalo, od jednog »zanosa« do drugog, a sada je, premoren, rastrzan u sebi, istrošen, došao na tačku sa koje je krenuo kad mu je bilo osamnaest godina. Znači da su svi putevi samo prividno išli napred, a u stvari vodili uokrug, kao varljivi lavirinti iz istočnjačkih priča, i tako ga, umornog i malodušnog, evo, doveli na ovo mesto, među pocepane hartije i ispreturane kopije, na tačku sa koje opet počinje krug, kao sa svake druge tačke u krugu. Znači da ne postoji srednji put, onaj pravi, koji vodi napred, u stalnost, u mir i dostojanstvo, nego da se svi krećemo u krugu, uvek istim putem, koji vara, a samo se smenjuju ljudi i naraštaji koji putuju, stalno varani. Znači, zaključivala je umorna i pogrešna misao umornog čoveka, da uopšte nema puta i da je i ovo kuda sada treba da ga povede, gegacajući, njegov hromi zaštitnik, moćni knez od Beneventa, samo deo toga kruga koji je sav bespuće. Samo se putuje. A smisao i dostojanstvo puta postoje samo utoliko ukoliko umemo da ih nađemo sami u sebi. Ni puta ni cilja. Samo se putuje. Putuje se i troši i zamara.

Da, tako i on, evo, i sada putuje bez prestanka i odmora. Glava mu pada, oči se same sklapaju, a pred njim raste crvena magla i sve neki konj i prepliću nogama, sitno gaze, sve više tonu u tu maglu, i nestaju u njoj, zajedno sa konjanicima. Sve novi i novi, bezbrojni konji i konjanici niču i tonu u beskrajnoj magli, gde se pada od umora i želje za snom.

Spustivši glavu na skrštene ruke, Davil je, savladan umorom i nerazmrsivim mislima, zaspao na svom pisaćem stolu, među hartijama i dogorelim svećama od prošle noći.

Samo da ga puste da spava, da ne diže glavu i ne otvara oči, pa ma i u ovoj vlažnoj, crvenoj magli, među zatalasanim i sve gušćim gomilama konjanika. Ali neće da ga ostave. Jedan od tih konjanika, iza njega, postavlja mu stalno i nemilosrdno hladnu ruku na šiju i govori mu nerazumljive reci. On sve dublje obara glavu, ali ga i sve upornije bude.

Kad je digao glavu i otvorio oči, ugledao je nasmejano i prekorno lice svoje žene. Gospođa Davil ga je korela što se tako premara i nagovarala da se svuče, legne i odmori. Sad, kad je već razbuđen, izgledala mu je nepodnošljiva i pomisao da ostane sam sa svojim mislima, u krevetu. Počeo je da sređuje hartije na stolu i pri tome da razgovara sa ženom. Sve do sada on je izbegavao da ženi jasno i potpuno kaže kakve su se promene desile u svetu i u Francuskoj i šta one znače za njih. Sad mu je to odjednom izgledalo lako i jednostavno.

Kad je tako jasno i određeno čula da se sve iz osnova menja, pa i njihov položaj, i da je zaista došao kraj njihovom boravku u Travniku, gospođa Davil je bila za trenutak poražena i zbunjena. Ali samo za trenutak, dok nije u potpunosti sagledala šta to znači za njenu porodicu i kakve stvarne zadatke postavlja pred nju lično. Čim je to razabrala, ona se umirila. I odmah su tu počeli da se dogovaraju o putu, o prenosu stvari, o docnijem boravku u Francuskoj.

XXVIII

Gospođa Davil se dala na posao.

Isto onako kao što je nekad uređivala i nameštala ovu istu kuću za stanovanje, sad je spremala sve za seobu; mirno, pažljivo i neumorno, ne žaleći se i ne pitajući nikog za savet. Počelo je lagano i smišljeno rasklapanje kućanstva koje je ona stvorila u toku ovih sedam godina. Sve je beleženo, dobro uvijano i spremno za put. Bolno mesto za gospođu Davil bila je terasa sa cvećem i veliki vrt sa lejama povrća.

Beli zumbuli, koje je gospođa fon Miterer nekad krstila »Svadbena radost« ili »Carski mladoženja«, bili su još snažni i puni, ali su središte terase zauzele holandske lale, koje je gospođa Davil uspeła da nabavi poslednjih godina u velikoj količini i raznim bojama. Lane još slabačke i nejednake, ove godine su uspevale dobro i upravo procvale, puno i jednomerno, da su izgledale kao redovi školske dece u litiji.

U vrtu je već cvao slatki grašak, za koji je seme dobila od fon Paulića lane, na nekoliko nedelja pre objave rata. Sada ga okopava gluvonemi Mundara.

Jer, Mundara radi i sada, kao svakog proleća. On ne zna ništa o događajima u svetu, ni o preokretu u sudbini ovih ljudi. Za njega je ova godina kao i svaka druga. Večno pognut, mrvu rukama zemlju, grudicu po grudicu, đubri, presađuje i zaliva, smeši se na Žan-Pola ili na malu Evgeniju, kad je devojka izvede na terasu. Brzim i finim pokretima svojih zemljavih prstiju, nemuštim mumljanjem i grimasama on objašnjava gospođi Davil da je taj isti slatki grašak u bašti fon Paulića viši rastom i obilniji cvetom, ali da to ništa ne znači, jer se stvarni rod ne može po tome prosuditi. To će se videti tek kad mahuna počne da se zameće.

Gospođa Davil ga gleda. Znacima potvrđuje da je sve razumela, i odlazi u kuću da produži sa pakovanjem. Tek tu se seti da će kroz koji dan valjati napustiti sve, i kuću i baštu, i da ni ona ni njeni neće videti zreo plod ovoga graška. I udare joj suze na oči.

*

Tako se u Francuskom konzulatu mirno spremaju na odlazak. Ipak, jedno se pitanje postavlja i pred Davila. To je pitanje novca. Nešto ušteđevine, što su imali, Davil je još ranije otpremio u Francusku. Sad već mesecima ne stižu plate. Sarajevski Jevreji, koji su radili sa Fresineom i često davali pozajmice i Konzulatu, sad su nepoverljivi. Davna ima ušteđenog novca, ali on ostaje u neodređenoj ulozi i u punoj neizvesnosti ovde u Travniku; ne bi bilo pravo lišavati ga onoga što ima i tražiti da pozajmljuje državi, i to na nesigurno.

Oba tumača, i Davna i Rafo Atijas, znali su dobro položaj u kome se nalazio Davil. I dok se on tako mučio i premišljao na koju stranu da se obrati, došao je jednog dana stari Salomon Atijas, Rafin stric, najugledniji od braće i glava celog mnogobrojnog plemena travničkih Atijasa.

Nizak, pregojen i krivonog, u masnoj anteriji, sa glavom bez vrata, postavljenom neposredno među uska ramena, on ima velike ispupčene oči kao kod ljudi koji pate od srčane mane. Sav je znojan i zadihan od toplog majskog dana i nenaviklog hoda uz strminu. Zatvorio je bojažljivo vrata za sobom i dahćući pao na stolicu. Od njega udara zadah belog luka i neštavljenih koža. Na kolenima drži stisnute crne, maljave pesnice a na svakoj dlaci blešti sitna kap znoja.

Izmenjali su nekoliko puta pozdrave i vraćali se na iste beznačajne izraze učtivosti. Niti je Davil hteo da prizna da sa porodicom zauvek napušta Travnik, niti je zadihani i teški gazda Salomon mogao da kaže zbog čega je došao. Najposle, ipak Jevrejin otpoče onim hrapavim i grlenim glasom, koji je Davila uvek podsećao na Španiju, da uverava kako on razume neočekivane promene i velike potrebe država i državnih ljudi, kako su vremena teška za sve pa i za čoveka trgovca koji samo svoj posao gleda i — najposle, eto, najposle — ako gospodinu konzulu ne bi na vreme stigli državni novci, a put je put, i službena potreba ne može da čeka, tu je eto on, Salomon Atijas, uvek na službi Francuskom carskom... to jest kraljevskom konzulatu i gospodinu konzulu lično, i na raspolaganju sa ono malo što ima i što može.

Davil, koji je najpre pomislio da je Atijas došao da od njega nešto traži ili moli, bio je iznenađen i dirnut. Od uzbuđenja glas mu je bio nejednak. Lični mišići, između usta i podbratka, tamo gde je njegova rumena koža počinjala da vene i da se bora i opušta, zaigraše приметно.

Nastade zbunjeno nutkanje i zahvaljivanje. Najposle se sporazumeše da će Atijas pozajmiti Konzulatu, na menicu, 25 carskih dukata.

Salomonove buljave, krupne oči bile su vlažne, što im je davalo neobičan sjaj i pored žućkaste i zakrvavljene beonjače. I u Davilovim očima sjale su suze uzbuđenja, koje ga tih dana nije napuštalo. Sad su razgovarali lakše i slobodnije.

Davil je tražio birane reči da bi iskazao svoju zahvalnost. Govorio je o svojoj simpatiji i svom razumevanju za Jevreje, o čovečnosti i potrebi da se ljudi, bez razlike, shvataju i pomažu. Držao se opštih i neodređenih izraza, jer nije mogao da govori više o Napoleonu, čije je ime imalo za Jevreje veliku privlačnu snagu i naročito značenje, a još je manje smeo da pomene jasno i određeno svoju novu vladu i novoga vladaoca po imenu. Salomon ga je gledao svojim krupnim očima i jednako se znojio i teško disao; kao da mu je i samom sve to jasno i teško, isto toliko i teže nego Davilu, kao da razume i shvata potpuno kakva su muka i kakva opasnost svi ti carevi i kraljevi, veziri i ministri, čiji odlasci i dolasci ne zavise nimalo od nas, ali nas ipak dižu ili satiru, nas i naše porodice i sve što jesmo i što imamo; kao da je uopšte nesrećan što je morao da napusti svoju mračnu magazdu i gomile koža i da se ispne na ovo uzvišeno i sunčano mesto i da sedi sa gospodom, na nenaviklim stolicama u raskošnim prostorijama.

Obradovan što je pitanje novca za put rešeno tako neočekivano lako i da bi celom razgovoru dao bar malo veseliji ton, Davil je rekao napola u šali:

— Zahvalan sam vam, i neću nikad zaboraviti da ste pored vaših briga stigli i da mislite na sudbinu predstavnika Francuske. I da vam pravo kažem, ja vam se divim da ste, posle svega što se ovde dešavalo, posle svih globa koje ste platili, u mogućnosti da ma kome ma šta pozajmite. Jer, vezir se hvalio da vam je do dna ispraznio blagajne.

Pri pomenu progona i globa koje su Jevreji imali da podnesu od Ali-paše, Salomonove oči dobiše ukočen i brižan, životinjski tužan izraz.

— Mnogo nas je to koštalo i mnogo nam je uzelo, i zaista je do dna iscrplo naša čekmedžeta, ali vama mogu da kažem i vi treba da znate ...

Tu Salomon pogleda zbunjeno u svoje znojne ruke na kolenima i posle kraćeg ćutanja nastavi nekim drugim, tanjim glasom, izmenjeno, kao da govori odjednom sa drugog kraja:

— Da, uplašilo nas je i koštalo mnogo. Jeste. I vezir je zaista oštar, oštar i težak gospodin. Ali on jedanput ima posla sa Jevrejima, a mi smo preturili desetine i desetine vezira. Veziri se menjaju i odlaze. (Istina, svaki ponešto odnese.) Odlaze veziri, zaboravljaju šta su radili i kako su postupali, dolaze novi i svaki počinje iznova. A mi ostajemo, — pamtimo, beležimo sve što smo podneli, kako smo se branili i spasavali i — predajemo od oca

na sina ta skupo plaćena iskustva. Eto, zato naša čekmedžeta imaju dva dna. Do jednoga dopre vezirova ruka i isprazni sve, ali ispod toga ostane uvek nešto za nas i našu decu, da se spase duša, da se pomogne svoj i prijatelj u nevolji.

Tu Salomon pogleda pravo u Davila ne više svojim komično-bojažljivim i tužnim očima, nego nekim novim pravim i hrabrim pogledom.

Davil se nasmeja srdačno.

— Ah, to je dobro. To mi se dopada. A vezir je smatrao da je neobično lukav i vešt.

Salomon ga prekide odmah tišim glasom, kao da je hteo i njemu da nametne niži ton.

— Ne, neću da kažem da nije. O da, to su vešta i mudra gospoda. Samo, znate kako je, gospoda su mudra; silni ljudi, kao zmajevi su naša gospoda, ali gospoda ratuju, gospoda se sudaraju, troše. Jer, znate kako kod nas kažu, gospodstvo je kao veliki vetar. kreće se, kida i osipa. A mi mirujemo i radimo, stičemo. I zato u nas duže traje i uvek se nađe.

— Ah, to je dobro, to je dobro — potvrđivao je Davil glavom, jednako se smejući i hrabreći Salomona da nastavi.

Ali upravo zbog toga smeha Jevrejin odjednom zastade i pogleda malo bolje konzulu u lice, opet onim svojim prvim, brižnim i bojažljivim pogledom. Poboja se da nije preterao i rekao što ne treba. I sam je uviđao da to što je govorio nije bilo ono što je želeo da kaže. On sam nije znao šta bi to trebalo da bude. Samo ga je nešto teralo da govori, da se požali, pohvali, objasni, kao čovek kome je data jedinstvena prilika, svega nekoliko dragocenih minuta, za važnu i hitnu poruku. Kad je već napustio svoju magaznu, ispeo se strminom kojom inače nikad ne ide i seo u ovu svetlu sobu, u lepotu i čistoću na koje nije navikao, izgledalo mu je kao važno i dragoceno što može da razgovara sa ovim strancem, koji kroz nekoliko dana napušta ovu varoš, i to da razgovara kako možda nikad ni s kim više neće moći ni smeti da govori.

Zaboravljajući svoje prvobitno snobovanje i tešku nelagodnost, sve je jače osećao potrebu da ovome strancu kaže još nešto, o sebi i svojim, nešto hitno i tajno, iz ove travničke rupčage, iz vlažne magaze, gde se živi teško, bez časti i pravde, bez lepote i reda, bez suda i svedoka, kao poruku upućenu ni sam ne zna kome, tamo nekom boljem, urednijem i prosvetljenijem svetu u koji se konzul vraća. Jedanput da kaže nešto što nije samo lukavstvo i oprez, što nema veze sa sticanjem i štednjom, sa svakodnevnim računom i cenjkanjem, nego naprotiv sa davanjem i rasipanjem, sa bolnom i velikodušnom gordošću i iskrenošću.

Ali upravo ta silna želja, koja je odjednom na njega naišla, da saopšti i dostavi dalje nešto opšte i krupno o svome postojanju u životu i o mukama svih travničkih Atijasa oduvek, sprečavala ga je da nađe pravi način i potrebne reči koje bi kratko a dostojno izrazile to što njega sada guši i nateruje mu krv u glavu. Zato je govorio zamuckujući, ne ono što ga je svega ispunjavalo i što je toliko želeo da izrazi — kako se bore i kako uspevaju da sačuvaju nevidljivu snagu i dostojanstvo — nego samo iskidane reči koje su mu dolazile na jezik.

— Eto ... tako se održavamo i tako imamo, i ne žalimo... za prijatelje, za pravdu, za dobrotu koja nam se ukazuje. Jer mi... jer i mi...

Tu mu se naglo ovlažiše oči i prekide glas. Od zabune ustade. Diže se i Davil, dirnut neodređenim ganućem i prijateljstvom, i pruži mu ruku. Salomon prihvati živo tu ruku nenaviklim, nespretnim pokretom i promuća još nekoliko reči kojima je molio da ih ne zaboravi i da kaže tamo gde može i kome treba, da oni ovde žive, da se muče i mukama iskupljuju. To su bile samo nejasne i nepovezane reči koje su se mešale sa Davilovim izrazima zahvalnosti.

Nikad neće moći biti kazano šta je to što guši Salomona Atijasa u ovom trenutku, što mu nateruje suze na oči i uzbuđenu drhtavicu u celo telo. Kad bi umeo, kad bi mogao uopšte da govori, on bi rekao otprilike ovo:

»Gospodine, vi ste preko sedam godina bili ovde među nama i za to vreme vi ste nama Jevrejima ukazivali pažnju kakvu nikad nismo doživeli ni od Turaka ni od stranaca. Prizivali ste nas kao ljude, ne izdvajajući nas od ostalih. Možda vi ni sami ne znate koliku ste nam dobrotu time ukazali. Sad, vi odlazite. Vaš car je bio prisiljen da se povuče pred nadmoćnim neprijateljima. U vašoj zemlji se dešavaju mučne stvari i velike promene. Ali vaša je zemlja plemenita i moćna i sve joj se mora na dobro okrenuti. I vi ćete naći svoj put u svome zavičaju. Za žaljenje smo mi koji ostajemo ovde, ova šaka travničkih Jevreja sefarda od koje su dve trećine Atijasi, jer vi ste bili za nas kao malo svetlosti očima. Vi ste videli život koji provodimo, i učinili nam svako dobro koje čovek čoveku može da učini. A ko dobro čini, od njega svak još više dobra očekuje. Zato se usuđujemo da vas zamolimo još i ovo; da budete naš svedok na Zapadu odakle smo i mi došli i koji bi trebalo da zna šta se od nas učinilo. Jer, čini mi se, kad bismo znali da neko zna i priznaje da mi nismo ono što izgledamo ni onakvi kako živimo, lakše bi nam bilo sve što moramo da snosimo.

Pre više od tri stotine godina digao nas je iz naše otadžbine, jedinstvene Andaluzije, strašni, bezumni, bratoubilački vior, koji i danas ne možemo da shvatimo, i koji ni do danas nije sebe shvatio, razbacao nas svuda po svetu i načinio od nas prosjake kojima ni zlato ne pomaže. Nas je, evo, bacio na Istok, a život na Istoku nije za nas lak ni blagosloven, i što čovek dalje ide i bliže se primiće sunčevom rođaju, sve je gore, jer je zemlja sve mlađa i sirovija, a ljudi su od zemlje. I naša je muka u tome što nit smo mogli da potpuno zavolimo ovu zemlju kojoj dugujemo što nas je primila i dala nam utočišta, nit smo mogli da zamrzimo onu koja nas je nepravedno oterala i prognala kao nedostojne sinove. Ne znamo je li nam teže što smo ovde ili što nismo tamo. Ma gde bili izvan Španije, mi bismo patili, jer bismo dve otadžbine imali uvek, to znam, ali ovde nas je život suviše pritisnuo i unizio. Znam da smo odavno izmenjeni, ne pamtim više ni kakvi smo bili, ali se sećamo da smo bili drukčiji. Davno smo krenuli i teško smo putovali i nesrećno smo pali i zaustavili se na ovom mestu, i zato nismo više ni senka onoga što smo bili. Kao prah sa voćke koja ide od ruke do ruke, sa čoveka spadne prvo ono što je najfinije na njemu. Zato smo i mi ovakvi. Ali vi nas znate, nas i naš život, ako se ovo sme životom zvati. Živimo između Turaka i raje, bedne raje i groznih Turaka. Odsečeni potpuno od svojih i bliskih, staramo se da čuvamo sve što je špansko, pesme i jela i običaje, ali osećamo kako se sve u nama menja, kviri i zaboravlja. Pamtim jezik naše zemlje, onakav kakav smo poneli pre tri veka i kakav se više ni tamo ne govori, a smešno natucamo jezik raje sa kojom patimo i Turaka koji nad nama vladaju. Tako da nije možda dalek dan kada ćemo čisto i ljudski moći da se izrazimo samo u molitvi kojoj zapravo i ne treba reći. Ovako usamljeni i malobrojni, ženimo se između sebe i vidimo da nam krv tanča i bleđi. Savijamo se i sklanjamo pred svakim, zlopatimo se i dovijamo, što se kaže: na ledu vatru ložimo, radimo, stičemo, štedimo, i to ne samo za sebe i svoju decu nego za sve one koji su jači i drskiji od nas i udaraju nam na život, na obraz, i na kesu. Tako smo sačuvali veru zbog koje smo morali da napustimo svoju lepu zemlju, ali izgubili gotovo sve ostalo. Na sreću, i na našu muku, nismo izgubili iz sećanja ni sliku te naše drage zemlje, onakve kakva je nekad bila, pre nego nas je maćehinski oterala; isto kao što nikad neće ugasnuti u nama želja za boljim svetom, svetom reda i čovečnosti u kom se pravo ide, mirno gleda i otvoreno govori. Toga ne možemo da se oslobodimo kao ni osećanja da, pored svega, takvom svetu pripadamo, iako, prognani i nesrećni, u protivnom živimo.

To bismo, eto, hteli da se zna tamo. Da naše ime ne uginge u tom svetlijem i višem svetu koji se stalno zamračuje i ruši, stalno pomera i menja. ali nikad ne propada i uvek negde i za nekoga postoji, da taj svet zna da ga u duši nosimo, da mu i ovde na svoj način služimo, i da se osećamo jedno sa njim. iako smo zauvek i beznadno rastavljeni od njega.

I to nije sujeta ni prazna želja, nego stvarna potreba i iskrena molba.«

To bi, otprilike, bilo ono što bi Salomon Atijas kazao u ovom trenutku kad se francuski konzul sprema da zauvek napusti Travnik i kad mu Salomon daje teško uštedene dukate da bi mogao da putuje. To ili nešto slično bi rekao. Ali sve to nije uopšte bilo potpuno jasno ni određeno u njegovoj svesti, a još manje dozrelo do izraza, nego je ležalo u njemu, živo i teško, ali neizrečeno i neizrecivo. A ko u životu uspeva da izrazi svoja najbolja osećanja i najbolje želje? Niko; gotovo niko. Pa kako da ih izrazi travnički trgovac kožama, španski Jevrejin, koji ne zna nijedan jezik ovoga sveta kako treba, a i kad bi ih sve znao ne bi mu ništa koristilo, jer mu ni u kolenici nisu dali da glasno plače, a kamoli u životu da slobodno i jasno govori. Ali to je uzrok i teško dokučljivi smisao njegovog zamuckivanja i drhtanja pri rastanku sa francuskim konzulom.

*

Dok je stvaranje i kućenje teško i sporo kao uzbrdica, rasturanje jedne ustanove ili jednog kućanstva ide brzo i lako kao put nizbrdo.

Brže nego što je mogao da se nada, Davil je primio odgovor iz Pariza. Odobreno mu je odsustvo od tri meseca, ali s tim da može odmah povesti i porodicu i ostaviti Davnu kao žerana Konzulata. Za vreme njegovog boravka u Parizu biće rešeno pitanje likvidiranja Generalnog konzulata u Travniku.

Davil je zatražio prijem kod vezira da ga izvesti o svome odlasku.

Ali-paša je sada imao izgled bolesnog čoveka. Prema Davilu je bio neobično ljubazan. Videlo se da je obavešten da predstoji ukidanje Konzulata. Davil je poklonio veziru lovačku pušku, a vezir njemu ogrtač postavljen krznom, što je značilo da smatra da Davil odlazi zauvek. Oprostili su se kao dva čoveka koji nemaju jedan drugom mnogo šta da kažu, jer je svaki suviše zauzet i opterećen svojim brigama.

Istoga dana Davil je poslao fon Pauliću na poklon pušku, jedan dragoceni štuc nemačke izrade, i nekoliko flaša likera Martinique. U podužem pismu izveštava ga da će ovih dana napustiti sa porodicom Travnik i otići »na duže odsustvo, koje će, ako bog da, biti trajno«. Davil je molio da mu se daju vize i preporuke za austrijske granične vlasti i za komandanta karantina u Kostajnici.

»Moja je želja«, pisao je dalje Davil, »da ugovori koji se sada sklapaju u Parizu donesu svetu jedan mir, trajan i mudar kao što je bio vestfalski, i da učvrste i obezbede dug odmor sadašnjem naraštaju. Nadam se da naša velika evropska porodica, izmirena i ujedinjena, neće odsada pružati svetu žalosni primer razdora i nesloge. Nadam se, i želim. Vi znate da su to bila moja načela pre minulog rata, za vreme rata, i da su to, više nego ikad, danas.«

»Ma gde bio«, pisao je Davil, »i ma gde me sudbina bacila, neću nikada zaboraviti da sam u varvarskoj zemlji, u kojoj sam bio osuđen da živim, našao najprosvećenijeg i najljubaznijeg čoveka u Evropi.«

I dok je tako završavao pismo, on je bio rešen da otputuje ne praštajući se sa fon Paulićem lično i usmeno. Osećao je da bi mu od svih teškoća koje ima da podnese najteže bilo podneti mirno pobedničko lice potpukovnikovo.

Izveštavajući Dvorsku kancelariju o predstojećem ukidanju Francuskog generalnog konzulata u Travniku, fon Paulić je predložio odmah i ukidanje Austrijskog generalnog konzulata. Taj Konzulat postaje nepotreban ne samo zbog toga što u tim krajevima neće više biti francuske akcije nego i zbog toga što, po svemu sudeći, u Bosni treba očekivati unutarnje trzavice i otvorenu borbu između vezira i begovata. Sve snage i sva pažnja biće posvećene toj borbi i usled toga ne treba očekivati za dogledno vreme nikakve poduhvate protiv austrijske granice. A o tim unutarnjim bosanskim stvarima Beč može biti uvek dobro obavešten preko frataru ili naročitih agenata.

Sa tim svojim predlogom fon Paulić je poslao i kopiju Davilovog pisma. Na kraju, gde Davil govori laskavo o njemu lično, dodao je svojom rukom: »Ja sam i ranije dosta puta imao prilike da skrenem pažnju na bujnu maštu g. Davila i njegovu sklonost ka preterivanju.«

Celo letnje poslepodne Davil je proveo sa Davnom sređujući hartije i dajući mu uputstva.

Davna je bio mrk kao uvek, na vilicama su mu iskakali zategnuti mišići. Za njegovog sina bilo je rešeno da će biti dodeljen na rad Ambasadi u Carigradu. Davil mu je obećao da će se zauzeti u Ministarstvu da ta stvar, koja je zapela usled velikih promena u Francuskoj, bude izvršena. Misleći samo na svog sina, lepog i pametnog mladića od dvadeset i dve godine, Davna je uveravao da će izvršiti likvidaciju kako treba i izneti sve do poslednjeg pera i najmanjeg komada hartije, pa makar ga na komade sasekli.

Kako nisu stigli da završe, nastavili su posao i posle večere. Tek oko deset sati Davna je otišao.

Ostavši sam, Davil se ogledao po polupraznoj sobi u kojoj je gorela jedna sveća i koju je osvajao mrak. Prozori su bili bez zavesa. Na belim zidovima su se isticala svetlija mesta gde su do juče visile slike. Kroz otvoren prozor je dopirao šum vode. Sa obe sahat-kule izbijali su neki turski sati; i to najpre sa ove iz susedstva pa onda sa one dalje iz Donje čaršije, kao da podražavaju onu prvu.

Konzul je bio premoren, ali ga je njegovo uzbuđenje, kao neka snaga, držalo budnim i bodrim, i on je nastavljao da sređuje svoje lične hartije.

U koricama od kartona, uvezan zelenim trakama, tu je bio rukopis njegovog epa o Aleksandru Velikom. Od dvadeset i četiri zamišljena pevanja, sedamnaest je bilo napisano, pa i ona nisu bila potpuna. Ranije, on je, pišući o Aleksandrovim pohodima, imao stalno pred očima »Generala«, ali sada, ima već više od godine dana, otkako kao svoju ličnu sudbinu doživljuje slom živog osvajača, on ne ume više ništa da kaže o uzletu i padu ovoga davno mrtvog iz svoga eposa. I tako sada stoji pred njim ovo započeto delo kao logički i vremenski apsurd; Napoleon je prešao veliki luk svoga uspona i pada, i ponovo dotakao zemlju, a Aleksandar je još negde u letu, osvaja »sirijske klance« kod Isosa i ne pamišlja na pad.

Mučio se često da stvar krene napred, ali je svaki put jasno uviđao da njegova poezija redovno zanemi od blizine stvarnih događaja.

Tu je bio i početak tragedije o Selimu Trećem, koju je počeo da piše lane, po odlasku Ibrahim-pašinu, sećajući se svojih dugih razgovora sa vezirom o nesrećnom, prosvećenom sultanu.

Tu su bile i sve one čestitke i poslanice u stihovima, povodom raznih svećanih događaja i proslava raznih ljudi i režima. Bedni stihovi, posvećeni izgubljenim stvarima ili ličnostima koje danas znače manje nego pokojnici.

Na kraju, dolazili su snopovi računa i ličnih pisama, uvezani kanapom, požuteli i iskrzani na krajevima. Čim raskine kanap, te hartije se sasipaju kao ruševine. Ima ih koje su još od pre dvadeset godina. Već na prvi pogled Davil poznaje pojedina pisma. Vidi pravilan i čvrst rukopis jednog od svojih najboljih drugova, Žana Vilneva (Villeneuve), koji je lane naglo umro, na lađi, nadomak Napulja. Pismo je iz 1808. godine, pisano kao odgovor na neko zabrinuto Davilovo pismo.

»... Verujte, dragi moj, da vaše brige i crne misli nemaju opravdanja. Danas manje nego ikad. Veliki i izuzetni čovek, koji sad upravlja sudbinom sveta, stvara osnove jednog boljeg i trajnog reda za najdalja vremena. Zato se potpuno možemo osloniti na njega. U njemu je najbolja garantija za srećnu budućnost ne samo za svakoga od nas nego i za našu decu i decu naše dece. Stoga, budite spokojni, dragi prijatelju, kao što sam spokojan ja, čije spokojstvo počiva na gornjem jasnom saznanju ...«

Davil je podigao pogled sa pisma i zagledao se u otvoreni prozor na koji su uletali noćni leptirovi, privučeni svetlošću u sobi. Tada se iz susedne mahale javi pesma, prvo slabo pa sve jače. To se Musa Pjevač vraća kući. Glas mu je promukao i oslabio, a pevanje isprekidano, ali ga piće još nije dotuklo, još živi i on i u njemu ono što je fon Miterer nekad zvao »Urjammer«. Sad je Musa zašao za ugao svoje mahale, jer njegov glas dopire sve slabije i slabije, u sve dužim razmacima, kao dozivanje davljenika koji tone, pomalja se opet na površinu, da još jednom vikne, i ponovo još dublje potone.

Pjevač je sad već uteturao u svoju avliju. Glas se više ne čuje. Zavladala je opet tišina, koju šum vode u noći ne remeti nego je čini još jednoličnijom i potpunijom.

Tako sve tone. Tako je potonuo i »General« i, pre njega, toliki moćni ljudi i veliki pokreti!

Ostavši opet u nepomućenoj noćnoj tišini, kao zavejan, Davil je sedeo jedan trenutak, skrštenih ruku i izgubljena pogleda. Bio je uzbuđen i brižan, ali ne uplašen i sam. Pored sve neizvesnosti i svih teškoća koje ga očekuju, činilo mu se kao da se, prvi put otkako je u Travniku, malko razvedrava i ukazuje parče puta pred njim.

Od onog februarskog dana, pre više od sedam godina, kad je, posle prvog Divana kod Husref Mehmed-paše, došao uzbuđen i ponižen u Baruhovu sobu u prizemlju i pao na tvrdi minderluk, svi poslovi i naponi u vezi sa Bosnom i Turcima vukli su ga ka zemlji, sputavali i slabili. U njemu je, iz godine u godinu, raslo i aralo dejstvo »orijentalnog otrova« koji muti pogled i podgriza volju, a kojim je od prvog dana počela da ga zapaja ova zemlja. Ni blizina francuske vojske u Dalmaciji, ni sav sjaj velikih pobeda nisu mogli to da izmene. A sada, kad se, posle sloma i poraza, sprema da sve napusti i krene u neizvesnost, javljaju se u njemu podstrek i volja, kakve nije poznavao za ovih sedam godina. Brige i potrebe su veće nego ikad, ali ga začudo ne izbezumljuju kao dosada, nego mu oštre misao i šire vidik, ne nasrću iz busija, kao prokletstvo i nesreća, nego teku sa ostalim životom.

U susednoj sobi sada se čulo kako nešto šuška i grebe, kao miš u duvaru. To njegova žena, neumorna i pribrana kao uvek, sprema i uvija poslednje stvari. U ovoj istoj kući spavaju njegova deca. I ona će jednog dana porasti (on će sve učiniti da dobro i srećno porastu) i poći da traže put koji on nije uspeo da nađe, pa ako ga i ne nađu, tražiće ga, valjda, sa više snage i dostojanstva nego što je on umeo da ga traži. Sad, spavajući rastu. Da, živi se i kreće u ovoj kući kao i u svetu napolju, gde se otvaraju izgledi i dozrevaju nove mogućnosti. — Kao da je odavno napustio Travnik, on nije više mislio na Bosnu, ni šta mu je dala ni koliko mu je oduzela. Osećao je samo kako mu odnekud pritiču snaga i strpljenje i rešenost da spasava sebe i svoje. I nastavljao je da sređuje požutele papire, da cepa sve što je zastarelo i izlišno, a da ostavlja i slaže ono što bi mu moglo trebati za dalji život, u izmenjenim prilikama, u Francuskoj.

A taj mehanički posao pratila je, kao neka uporna melodija, neodređena ali stalna misao: da ipak negde mora da postoji i taj »pravi put« koji je on celog života uzalud tražio; da postoji i da će ga čovek kad-tad naći i otvoriti za sve ljude. On sam ne zna kako, kada, ni gde, ali naći će ga kad bilo njegova deca, deca njegove dece ili još dalje potomstvo.

To mu je, kao nečujna unutarnja melodija, olakšavalo posao.

EPILOG

Već je treća nedelja otkako se vreme ustalilo. Kao svake godine, begovi su počeli da izlaze na razgovore na Sofi u Lutvinoj kahvi. Ali njihovi razgovori su uzdržljivi i sumorni. U celoj zemlji vrši se onaj prećutni dogovor za ustanak i otpor protiv nepodnošljivog i ludog vladanja Ali-pašina. Ta stvar je u duhovima već rešena i sad sazreva sama od sebe. Svojim postupcima Ali-paša i sam ubrzava to sazrevanje.

Danas je poslednji petak maja meseca 1814. godine. Svi su begovi na broju i razgovor je živ i ozbiljan. Svima su poznate vesti o porazima Napoleonovih armija i njegovoj abdikaciji; sad samo izmenjuju, upoređuju i dopunjuju svoja obaveštenja. Jedan od begova, koji je jutros govorio sa ljudima iz Konaka, kaže da je sve uređeno za odlazak francuskog konzula i njegove porodice, a da se zna pouzdano da će ubrzo za njim krenuti i austrijski konzul, koji je zbog Francuza jedino i sedeo u Travniku. Tako se može slobodno računati da će pre jeseni nestati iz Travnika konzula i konzulata i svega što su oni doneli i uveli.

Svi primaju te vesti kao glas o nekoj pobedi. Jer, iako su se u toku godina umnogome privikli na prisustvo stranih konzula, svi su ipak zadovoljni što će nestati tih stranaca sa njihovim drukčijim i neobičnim načinom života, sa njihovim drskim mešanjem u bosanske poslove i prilike. Pretresaju pitanje ko će preuzeti »Dubrovački han« u kome je sada Francuski konzulat i šta će biti od velike Hafizadićeve kuće kad i austrijski konzul napusti Travnik. Svi govore malo glasnije, da bi i Hamdi-beg Teskeredžić, koji sedi na svom mestu, mogao da čuje o čemu je reč. On je prestareo i gronuo, slegao se u sebe kao trošna građevina. Izdaje ga sluh. Ne može da digne očne kapke koji su još više otežali, nego mora da zavrati glavu kad hoće koga bolje da pogleda. Usne su mu modre i lepe se jedna za drugu pri govoru. Starac diže glavu i pita onoga koji je poslednji govorio:

— Kad ono bi te dođoše ovi... konzuli?

Nastade zgledanje i pogađanje. Jedni odgovaraju da ima šest godina, drugi da ima više. Posle kraćeg objašnjavanja i računa složiše se i utvrdiše da je prvi konzul stigao pre više od sedam godina, na tri dana pre ramazanskog Bajrama.

— Sedam godina — kaže zamišljeno i otežući reči Hamdi-beg — sedam godina! A sjećate li se kakva je onda uzbuna i povika bila zbog tih konzula i zbog toga ... toga ... Bunaparte? Te Bunaparta ovdje, te Bunaparta ondje. Te ovo će učiniti, te ovo neće. Svijet mu je tijesan; njegovoj sili nema mjere ni karara. A ovaj naš kaurluk bijaše digao glavu ko jalov klas. Te jedni se drže za skut francuskom, te drugi austrijskom konzulu, te treći očekuju moskovskog. Lijepo se izbezumila raja i povilenila. Pa, evo, i to bi i prođe. Digoše se carevi i slomiše Bunapartu. Konzuli će očistiti Travnik. Pominjaće se još koju godinu. Djeca će se na jaliji igrati konzula i kavaza, jašući na drvenim pritkama, pa će se i oni zaboraviti ko da nikad nisu ni bili. I sve će opet biti kao što je, po božjoj volji, oduvijek bilo.

Hamdi-beg zastade, jer ga je izdavao dah, a ostali su ćutali u očekivanju onoga što bi starac još mogao da kaže, i pušeći svi su uživali u dobroj, pobedničkoj tišini.

U Beogradu, aprila meseca 1942. god.